

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ
(соціологічна діагностика)**

Київ - 2007

ББК 60.5

A 25

A 25 Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). За ред. В.Тарасенка. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 576 с.

ISBN 978-966-02-4233-3

Аграрна реформа в Україні діагностується з позиції соціотехнологічного підходу в соціології. Розкриваються соціотехнологія і соціоінженерія реформи, її формат, результати і наслідки, діяльність реформатора як соціоінженера.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, політиків, спеціалістів-аграріїв, студентів, усіх тих, хто цікавиться цими проблемами.

Аграрная реформа в Украине диагностируется с позиции социотехнологического подхода в социологии. Раскрываются социотехнология и социоинженерия реформы, ее формат, результаты и последствия, деятельность реформатора как социального инженера.

Монография рассчитана на научных работников, преподавателей, политиков, специалистов-аграриев, студентов, а также всех тех, кто интересуется этими проблемами.

Agrarian reform in Ukraine is diagnosed from the position of sociotechnological approach in sociology. There are discovered the sociotechnology and socio-engineering of reform, its format, results and consequences, activity of the reformer as socioengineer.

A monograph is intended for scientists, lecturers, politicians, specialists-agrarians, students, as well as all those, who are interested in these problems.

ББК 60.5

Рецензенти:

О.Семашко, доктор філософських наук

Є.Суїменко, доктор філософських наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №2 від 28.02.2006 р.

ISBN 978-966-02-4233-3

© Інститут соціології НАНУ,
2007

Вступ

Аграрна реформа в Україні – особливий тип і напрям соціальної експерименталістики, що до неї вдалися радикал-ліберальні та націонал-демократичні політичні сили, які після розвалу Радянського Союзу прийшли до влади і проголосили пошук нової історичної ідентичності України. Ця реформа не є випадковою ні за задумом, ні за загальним способом здійснення, оскільки належить до першочергових завдань, стратегічних планів і програм цих сил, розрахованих на широкомасштабні інституціональні перетворення в АПК.

Аграрна реформа – багатоетапний і відносно тривалий у часі захід, започаткований, по суті, ще за часів горбачовської перебудови, але змодельований як український варіант-проект наприкінці 1990 року, коли Верховна Рада УРСР своєю Постановою “Про земельну реформу” №563-ХІІ накреслила її перші кроки. Згодом проект було змінено, і перетворення пішли іншим шляхом. Виокремлюють три основні етапи цієї реформи. Перший – 1990–1998; другий – 1999–2000; третій – 2001–2005. Власне, агрореформу ще не завершено, хоча б з огляду на те, що досі офіційно не впроваджено ринок земель сільськогосподарського призначення, який має, так би мовити, реформу підсумувати і закріпити. Слід підкреслити й те, що, починаючи з 1994 року, агрореформу радикалізовано в напрямі “шокової терапії”, їй надано більш динамічних темпів. Проте переломним виявився 2000 рік, коли впродовж кількох місяців колгоспно-радгоспну систему (під вивіскою КСП) було скасовано, реорганізовано, і вона перестала фізично існувати.

Ядро аграрної реформи – земельна реформа, проведена у три етапи:

1. Роздержавлення земельної власності та передання землі у колективне володіння;

2. Формування приватної власності через паювання земельних ділянок (із правом селян на вихід із колективного господарства, на одержання наділу землі, продаж його та передання у спадок тощо);

3. Створення інституту приватної власності на землю на основі роздержавлення та оприватнення її, формування корпусу вільних власників і механізмів купівлі-продажу землі та майна.

Зрозуміло, що у зв'язку з відсутністю того ж таки ринку землі не вважається завершеною і земельна реформа, яка ще не запустила сільськогосподарську землю в товарний обіг.

Однак цими характеристиками далеко не вичерпно визначаються обидві реформи. Головне полягає не в моменті деякої їх невикінченості, а в тому, що вони завдали гігантський деструктивний удар по АПК, селянству і селу, внаслідок чого АПК відкинуто назад, селянство розпорошено, а село поставлене на межу знищення, воно деградує і вимирає. Ніхто не чекав такої руйнівної сили цієї “варварської” агрореформи, яка, крім усього іншого, набула ще й неймовірно високої соціальної ціни.

Чимало спеціалістів сільського господарства, політиків, практичних працівників у цій сфері економіки твердять про факт повного провалу аграрних реформ або ж про їхню руйнівну суть, неефективність і недоцільність у тому варіанті, в якому вони реалізовані. “Держава, – пише академік УААН, директор Інституту землеробства В.Сайко, – завдала удару по моральному престижу колгоспів і радгоспів, запропонувавши ще більш недосконалу модель господарювання, яка відсторонила людей від засобів виробництва та землі. Це викликало на селі конфлікти й соціальні потрясіння. Селяни не усвідомили цінності землі. Потреба в землі як капіталі, який приносить прибуток з сільськогосподарського виробництва, так і не виникла”¹.

Окрім критиків реформа, звичайно, має і своїх захисників та прихильників, особливо серед тих, хто її планував і проводив або ж теоретично обґрунтовував. Є також ті, хто виграв і хто пограв від реформи. Словом, неоднозначність результатів і наслідків агроперетворень так само неоднозначно сприймається та оцінюється і в суспільстві. Виникає проблема: де ж істина? Така ситуація

¹ Сайко В. Повернімо землі силу // Сільські вісті. – 2005. – №77. – 5 липня.

оцінної невизначеності актуалізує потребу в науковій, а отже, й у соціологічній експертизі агрореформи, зокрема в діагностуванні її. Потрібно поставити реформі соціологічний діагноз, який уможливив би з'ясування того, якою мірою вона відповідає соціотехнології та соціоінженерії реформ, тобто чи є насправді реформою, а не, скажімо, авантюрою. Тим паче, що аграрну реформу проведено у певному соціально-політичному контексті, в якому вона має бути адекватно оцінена. Нарешті, соціологічне діагностування є спроможним звести до спільного знаменника ті розсипи оцінок аграрної реформи, які дають преса, суспільна свідомість і громадська думка. Без цих оцінок соціотехнологічна діагностика агрореформи не набуде необхідної повноти.

Як відомо, соціологічна діагностика, діагностування – особливий аспект соціальної експертизи, пов'язаний із вивченням функціонування соціальних інститутів не лише в стані норми, а й у разі відхилень від неї, тобто певних аномалій². У цьому сенсі аграрна реформа становить, можна сказати, класичний приклад поєднання і “норм”, і “відхилень”. До того ж із позиції соціології (аграрної соціології, соціології села, загальної соціології) аграрна реформа – не суто окремих комплекс сільськогосподарських експериментальних заходів. Навпаки, вона є субреформою, складовою тотальних трансформаційних процесів, що у вигляді “революції згори” охопили всі сфери українського суспільства й держави, до того ж під загальним керівництвом так званих міжнародних донорів (валютних структур), коли всілякого роду підписані з ними “меморандуми” та угоди змінювали або підміняли собою плани реформаторів, та за прямої участі різного роду закордонних радників – експертів, консультантів, виконавчих директорів тощо. Усі вони залучалися до реформаторської діяльності з метою якомога швидшого проведення перетворень та забезпечення їх незворотності, але, безумовно, вони діяли зі своєю метою – розчистити дорогу в Україну товарам зарубіжного виробництва, пустити в ринковий обіг родючі чорноземи, розорити український АПК як можливий, до того ж вельми потужний сільськогосподарський конкурент Заходу. Реформа виступає засобом цілеспрямованого, хоч соціо-

² Див.: Экспертные оценки в социологических исследованиях. – К., 1990. – С.8.

технологічно та соціоінженерно невиваженого, втручання соціального технолога (інженера, експериментатора), насамперед законодавчої та виконавчої гілок влади, в сільськогосподарське виробництво, а через нього – в життєдіяльність села і селянина.

Декларована стратегічна мета аграрної реформи – реорганізація агропромислового комплексу шляхом переведення так званої командно-адміністративної економіки (системи колективного землекористування і землеробства, що склалася в колишніх СРСР та УРСР) на засади приватновласницького землеволодіння і змішаної ринкової економіки, інтегрування селянина у царину агробізнесу. Передбачено формування так званого ефективного господаря – землевласника і сільгоспвиробника нового типу, котрі, за задумом реформатора, мають забезпечити піднесення ефективності виробництва, утвердження нових земельних відносин, підведення під багатогалузеву виробничу сферу села сучасної техніко-технологічної та наукової бази і, зрештою, кардинально змінити саме село. Недекларована загальна політична мета агрореформи – змінити соціальний лад на селі та історичний вектор розвитку села так само, як і всього українського суспільства. Не декларованим залишається той сегмент економічної мети, який стосується прагнення реформаторів розорити й перетворити на найманих у приватного власника працівників мільйони селян, котрі виявляються неспроможними зробити своє господарство товарним.

Отже, слід одразу ж зауважити, що термін “аграрна реформа” вживається тут не у вузькому, спеціально агрономічному чи економічному значенні. Це – узагальнене, широке соціальне поняття, що фіксує комплекс цілеспрямованих та спонтанних змін у системах аграрно-земельних, виробничих, економічних, організаційних, техніко-технологічних, соціальних, психокультурних, побутових, моральних, правових та інших відносин на селі. Отож, у зміст цього поняття входять і земельні, і соціальні, і політичні, і деякі інші зміни, що заторкнули село, селянина та АПК. Зрозуміло, визначальними в цьому комплексі перетворень виступають переінакшення у царинах володіння землею та майном, розподілу виробленого, його привласнення та споживання, людського ресурсу, а також соціальне розшарування села.

Крім того, слід мати на увазі й те, що питання, як, у який спосіб реформувати АПК, село й селянина як виробника – загальнонаціональне і вельми дискусійне. До того ж своєю значущістю воно стосується не лише села й селянина, а всього суспільства. Отож, в Україні, яка проголосила утвердження демократії як найвищої соціальної цінності, воно потребувало загальнонаціональної дискусії так само, як і питання вибору історичного шляху розвитку України. Однак нова влада ні в першому, ні в другому разі на національну дискусію не наважилась. Натомість свою філософію й ідеологію агрореформи вона ґрунтувала на засадах нової аграрної парадигми та на вихідній спекулятивній тезі про те, що саме приватна власність на землю, майно й результати праці забезпечить появу у нового власника більш потужних мотивів до кращої організації виробництва, а в нового виробника – до продуктивної роботи й має зробити сільгоспвиробничу галузь економіки конкурентоспроможною як на вітчизняному, так і на світовому ринку. З цієї філософії та ідеології випливали головна соціально-політична концепція й основний алгоритм системи реформування і трансформацій, яких дотримувався і які реалізував реформатор: підрив, руйнування і демонтаж попереднього способу сільгоспвиробництва та підприємств, що його здійснювали й забезпечували, тобто стабільної колгоспно-радгоспної системи, яка в останні дореформені роки вже виробляла майже по тонні зерна на душу населення. Потому – розбудова на цих уламках нової системи виробництва, землеволодіння і привласнення. Отже, виходило таке: спочатку руйнування й падіння на “дно”, потім, відштовхнувшись від цього “дна”, розбудова і, насамкінець, розвиток новозбудованого.

Загалом це є революційні реформаторські стратегія і технологія, які обов’язково починаються з руйнувань. Хоч як це дивно, але під тиском МВФ таку загальну схему трансформацій було обрано соціотехнологом, котрий 15 років тому поставив українське село й АПК в рамки експериментального режиму існування й досі тримає їх у цьому режимі. Підвело реформатора радикальне мислення нових політиків і пряmlinійне мислення спеціалістів, орієнтоване на простий силогізм. Мовляв, порівняльний аналіз показників АПК України й інших країн світу свідчить про від-

сталість та застарілість нашої системи господарювання на землі. Отже, слід негайно її реформувати, щоб усе було так, як у “них”: приватна власність на землю, ринок, іпотека, маса дрібних сімейних ферм, безробіття тощо. Як у “них” – ні більше, ні менше! Отож, панове, беріться за копіювання чужого і руйнування свого! Панове взялися. Тепер за голови беруться від того, що накоїли й не знають, як дати собі раду з уцент поруйнованим.

Однак і прийнята схема копіювань, і перші збої з її впровадженням ставили низку проблемних питань, які вимагали негайної відповіді через проведення її соціологічної діагностики. Це, зокрема, такі питання: якою мірою загальний алгоритм реформування АПК, запрограмований на проведення “революції згори” та копіювання форм господарювання на землі у країнах Західної Європи, у США, відповідає раціональним засадам перетворення сільгоспвиробництва й життєдіяльності села в Україні; чи не на занадто високу соціальну ціну, яку має заплатити селянство як головний людський об’єкт реформувань, він розрахований; наскільки ресурсно, фінансово, кадрово підготовлена й історично виправдана такого роду реформа в АПК і на селі за чужими зразками; чи достатньо суто економічних, статистичних та аграрних аргументів для того, щоб, спираючись на них, реформатор міг учинити політико-історичний акт – ліквідувати (до того ж не демократичним шляхом, наприклад, через національний референдум чи хоча б за згодою селянства, а переважно шляхом указного права та економічного й адміністративного тиску згори) колгоспно-радгоспну виробничу систему; яке ставлення селянства до цієї реформи; чому точки зору селянства на реформу ніхто з технологів не те що не визнає, а навіть і не запитує; чи готове селянство прийняти реформаторські проекти трансформації свого способу життя та системи сільгоспвиробництва; хто виграє, а хто програє від реформи, тобто в чиїх інтересах її проводять, або: якою мірою вона є соціально справедливою, доцільною та оптимальною; чи є реформатор самостійним та вправним соціальним інженером, і т.д., і т.п.

Усі ці питання – переважно соціотехнологічні; вони заторкують загальний соціальний спосіб реформувань, який впливав безпосередньо не з аграрної, а з політичної мети і від якого залежав

такий же загальний результат. Необхідність мати обґрунтовану відповідь на ці питання і зумовила проведення двоетапного соціологічного дослідження аграрної реформи з огляду на діагностику її соціотехнології та соціоінженерії. Перший етап здійснено на початкових стадіях аграрної реформи, коли влада проводила політику роздержавлення землі та “обмеження перспектив” колективних великотоварних господарств, тобто спеціально вела їх до банкрутства, запевняючи всіх, що ці господарства, мовляв, не ринкового типу й до ринку не пристосовані. І замість того, щоб зайнятися технологіями пристосування великотоварних колективних господарств до ринку (до речі, кібуци в Ізраїлі майстерно інтегрувалися в нього, та й в Україні є подібні прецеденти, коли ті поодинокі не розпайовані господарства, що залишилися серед моря розпайованих, як, наприклад, радгосп “Степовий” на Миколаївщині³, демонструють не просто виживання, а успішне господарювання за нових умов), влада стала на шлях знищення їх. То був період, коли реформатор варваризував реформу, зробив її агресивною щодо колективних господарств, а держава фактично відмовилася від політики партнерства й підтримки АПК; коли різко зросли податки на ці господарства, диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, “грабіжницькі” проценти на банківські кредити; коли відбувалося перетікання коштів від виробників сільгосппродукції до переробників та посередників; коли поширилися невіплати зарплати працівникам-аграріям тощо. Аналіз результатів дослідження агрореформи цього періоду викладено у монографії, що вийшла друком 1998 року⁴.

Штовхаючи колективні господарства до занепаду й розпаду, соціотехнолог все ж не зліквідував їх на початковому етапі перетворень, а тільки перейменував (наприклад, колгоспи й подекуди радгоспи дістали вивіску “колективні сільськогосподарські підприємства”). Колективні підприємства (майже 12 тис.) було ліквідовано на підставі Указу Президента України Л.Кучми від 3 грудня

³ Квітка Г. Острівець нерозпайованого соціалізму // Голос України. – 2005. – №82. – 6 травня; Івашко Е. Оазис соціалізму // Віче. – 2005. – №7–8. – С.49–51.

⁴ Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). – К., 1998.

1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору країни”, який ставив завдання реформувати КСП упродовж перших чотирьох місяців 2000 року. Кампанію провели стисло, наступально й швидко: було реформовано 11,7 тис. колективних сільгосп підприємств, натомість утворено 19 тис. нових аграрних формувань ринкового типу, понад третину серед яких становили товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ).

Соціально-політичний зміст зазначеного Указу полягає в тому, що він не тільки припинив існування колгоспів і радгоспів в Україні як опори радянської системи господарювання на землі, а й зламав опір колективістських селян реформі. За даними нашого попереднього дослідження селянство у своїй масі не приймало впроваджувані владою руйнівні й насильницькі реформи і не йшло сліпо за реформаторами. Правда, найбільш піддатливими виявилися галичани, але вони ж першими зіткнулися з тим, що описав журналіст М.Петрушенко: “Знищивши великі господарства, селян позбавили майбутнього. Адже в селах не залишилось робочих місць, які вимагають кваліфікованих кадрів. Зайвими стали інженери, агрономи, зоотехніки, культпрацівники, електрики й слюсарі, механізатори, які вміють без затрат ручної праці вирощувати врожаї. Так між селом і молоддю вирили прірву.

Першими це відчули в Західній Україні, де особливо активно реформували АПК. Тепер тамтешні вчорашні інженери й майстри машинного доїння доглядають німечин і підмітають вулиці в країнах ЄС. На батьківщині поля заростають бур’янами. А корів скоро показуватимуть в зоопарках, як таких, що наслідували долю мамонтів.

Організатори реформ запевняли, що приватний господар замінить і перевершить великотоварне виробництво. Час іде. Позбавлене молодого поповнення село вмирає. Тому й нікому обробляти навіть присадибні ділянки. Та й чим? Сьогодні в більшості господарств залишились рештки техніки ще з колгоспних часів. Виорати город, обмолотити пшеницю – проблема. Якщо й допросишся когось, ціна така, що й врожаю не захочеш”⁵.

⁵ Петрушенко М. Зайві люди, зайва земля? // Урядовий кур’єр. – 2005. – №81. – 30 квітня.

Журналіст помітив нову пореформену тенденцію на селі – зменшення присадибних ділянок селян та збільшення кількості покинутих. Тепер вже почали заростати бур'янами і присадибні ділянки, поглиблюючи трагедію селянства і землі.

Дана монографія присвячена аналізу результатів другого нашого дослідження аграрної реформи, здійсненого на її завершальному етапі (2001–2005). Воно проведене за тією самою програмою, за тим самим проектом вибірки, що й перше. Наступність між двома дослідженнями збережено і в проблематиці. Йдеться про те, що перше дослідження виявило проблеми, які тільки-но почали розгортатися як процеси або тенденції, а тому слід було певний час почекати, доки вони наберуть динаміки. Тому проміжний етап проведення аграрних переінакшень (1998–2000) не вивчався. На завершальному ж етапі досліджувалися соціальний характер реформи, її відповідність технологіям соціальної експерименталістики, результати та наслідки, оцінки її селянами-пайовиками та фермерами, а також представниками аграрного істеблїшменту та населенням.

Офіційні організатори агрореформи неодноразово заявляли, що її проведено згідно з концепцією, програмою та планом. Головні її заходи, окрім ринку землі, в основному реалізовано, тепер, мовляв, виробникам і власникам залишається вчитися ефективно працювати в умовах ринку. Проте перебіг і результати реформи, як уже зазначалося, оцінюються в суспільстві дуже неоднозначно. Шкала оцінювання перебуває на перетині багатьох соціально-політичних та економічних інтересів і позицій, а самі оцінки, як показали парламентські слухання у Верховній Раді України 15 січня 2003 року на тему “Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі”, є предметом запеклої політичної боротьби в суспільстві. Особливо ця боротьба загострилася до, під час і опісля так званої помаранчевої революції, завдяки якій до влади прийшла інша елітарна група політиків, котрі виставили реформі дещо не такі оцінки, аніж ті, яких дотримувався і які тиражував через свої ЗМІ повалений нею реформаторський режим.

Найпомітнішою характеристикою дискусії, що точиться навколо аграрної реформи і кризи, є множина не просто діаметрально

протилежних оцінок, а навіть іноді антагоністичних. Одні вбачають причини кризи та трагедії на селі в самій реформі, інші – у технологічній некомпетентності та помилках реформаторів, підпорядкуванні їх зовнішнім силам, треті – в аграрній спадщині, що її отримала Україна від УРСР, четверті – в ненадійному науково-методологічному і нормативно-правовому забезпеченні реформувань, п'яті – в недостатньому фінансуванні АПК й села, шості – в незавершеності реформи та протидії їй і т.д., і т.п.

Особливо актуальною є проблема відповідальності за вчинення руйнівної реформи, від якої не лише постраждала особлива галузь виробництва, а й потерпають мільйони людей. Річ у тому, що з реформою пов'язані, понад те – є її прямим результатом чи наслідком, обставини, які без будь-яких компенсацій знизили рівень життя, прав і стартових можливостей цих людей. Крім того, реформа породила гігантський кримінал, бо проводилася з метою наживи певних соціальних груп та з порушеннями технології і домінуванням указного права над конституційним. “Формула того, що побачив, – констатував новий керівник Мінагрополітики О. Баранівський, – руїна плюс кримінал. Враження таке, ніби до села присмокталася безліч ненаситних п'явок. Тому воно сьогодні знекровлене. Ми говорили всі ці роки, що бюджетна підтримка села мізерна. Але й вона розкрадалася певними групами людей на чолі з високими чиновниками”⁶.

Так що ж воно за реформа під назвою “аграрна”? Яке її соціальне підґрунтя? За сценаріями яких соціотехнологій та соціоінженерій її проведено? Які загальні результати й наслідки отримано? Яку історичну долю українському селянству вона підготувала? Який рівень експериментаторства, тобто майстерності та вправності продемонстрував реформатор? Чиї інтереси вона вдовольнила?

Цей набір питань, який можна продовжити, говорить про те, що об'єктом даного дослідження є аграрна реформа, розглянута широко в ракурсі соціологічної діагностики. Сама ж ця діагности-

⁶ План Міністра Олександра Баранівського (Інтерв'ю О. Карпенку) // Сільські вісті. – 2005. – №36. – 29 березня.

ка спирається на методологію соціотехнологічного підходу в соціології, селянознавчу традицію, а також оцінювання реформи, її результатів і наслідків насамперед селянством, тобто соціальним класом, над яким експериментатор разом з елітарними агрометодологами та методистами учинив свій дослід, та іншими соціальними групами села, міста, спеціалістами, вченими.

Мета дослідження: продіагностувати на завершальному етапі соціотехнологію та соціоінженерію, перебіг, результати, наслідки та значення (соціальну ціну) аграрної реформи, дати загальну оцінку їй як особливій формі соціальної експерименталістики на селі.

Методи дослідження: якісний аналіз преси (упродовж усього дослідницького періоду); експертне опитування (40 експертів, 2001 рік); метод фокус-груп (пробний варіант, квітень 2002 року); масове опитування (анкетування) фермерів (N=380, лютий–березень 2005 року) та селян-пайовиків (N=1322, квітень–травень 2005 року); глибинне інтерв'ю (серпень 2005 року, інтерв'юєр М.Сакада). Цим методом опитано керівників двох великих сільськогосподарських підприємств – розпайованого (новоствореного) і нерозпайованого (колгоспу). Звісно, основним методом слугує масове опитування, усі інші – допоміжні, доповняльні. Вибірка – триступінчата. На першому етапі її формування розраховувалися дані про сільське населення по Україні в цілому і по регіонах на основі даних перепису 2001 року. На другому – відбиралися найбільш типові області (14 областей), які репрезентують як регіони країни, так і поселенську мережу, характерну для кожного з цих регіонів. Далі добиралися в регіонах сільські поселення за схемою: надвелике село (мегасело), велике село, середнє село, мале село, хутір, хуторець. У зв'язку з тим, що серед сільських поселень найчисельнішими виявилися середні села, то їх було визнано типовими для анкетування пайовиків у 14 областях. У кожній з них вибиралися два такі поселення, а на місцях інтерв'юєри визначали тих, кого слід було опитувати (шляхом роздаткового анкетування чи індивідуального інтерв'ю) відповідно до структури населення за даними сільської ради. Не бралися в розрахунок у зв'язку з особливими умовами АР Крим (де кипіли пристрасті, пов'язані із захопленням земель) і Закарпатська область (малозе-

мелля, дрібні наділи та господарства). Припустима статистична похибка вибірки – 2,4%.

Попередньо зауважимо, що в монографії широко використовуються також дані офіційної статистики, які часто-густо носять орієнтовний характер для дослідників, а також дані щорічного моніторингу ІС НАН України та результати опитувань, здійснених іншими соціологічними центрами.

Текст монографії написали: вступ, розділ 1, § 1–3 – В.Тарасенко; § 4 – О.Гончарук; розділ 2, § 1, 2 – В.Тарасенко; § 3 – В.Тарасенко, М.Сакада; § 4 – О.Тарасенко; розділ 3, § 1 – В.Тарасенко, § 2 – В.Тарасенко, М.Сакада; § 3 – Ю.Сурмін; розділ 4, § 1 – П.Кулініч; § 2 – М.Сакада, В.Тарасенко, А.Черній; § 3 – В.Чигрин; § 4 – В.Тарасенко, М.Сакада; розділ 5, § 1 – О.Іваненко; § 2 – Г.Шарій; § 3 – А.Шатохін; § 4 – М.Баланівський; висновки – В.Тарасенко.

Автори щиро вдячні соціологам канд. соціол. наук В.Гуляєву (м.Луганськ), А.Лозі (м.Львів) за участь і допомогу під час проведення масового опитування.

Розділ 1

Соціологічна діагностика аграрної реформи: теоретико-методологічні та методичні засади і проблеми

1. Соціологічна діагностика: дослідження чи обстеження?

Як зазначалося у вступі, теоретико-методологічною базою нашого дослідження є поєднання селянознавчої і соціотехнологічної парадигм. Перша розробляється такими дисциплінами, як соціологія села (сільська соціологія) та аграрна соціологія, друга – на основі соціотехнологічного (соціоінженерного) підходу в соціології, який з 80-х років минулого століття поступово торує собі шлях у дослідницькій практиці.

Ці два парадигмальні теоретичні напрями певною мірою обґрунтовані та реалізовані у попередньому дослідженні, а також зафіксовані у монографії “Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика)”. Проведення другого дослідження вимагало деяких концептуальних та технологічних уточнень і розширень поняття соціологічної діагностики (соціологічного діагнозу), а також сфери застосування самої соціологічної діагностики як особливого методу пізнання. Далі в основному про них і йтиметься.

Соціологічна діагностика – науковий спосіб встановлення засобами соціології стану того чи іншого соціального об’єкта. Водночас це – складне поняття, що відображує, з одного боку, особливий підрозділ соціології як наукової дисципліни, а з іншого – особливий тип наукового дослідження. Загалом останній являє собою процес вивчення соціального об’єкта засобами соціологічного пізнання на основі наперед обґрунтованих (або встановлених шляхом проведення спеціального дослідження) ідеальних визначальних його параметрів (“ідеальних типів”). У короткому соціологічно-

му словнику поняття “соціологічний діагноз” тлумачиться як “оцінка, опис засобами соціологічного пізнання фактичного внутрішнього стану соціального об’єкта (процесу, явища, інституту та ін.) за певним набором більш-менш сталих для нього показників. У професійному відношенні соціологічний діагноз являє собою один з найбільш високих рівнів аналізу соціальної реальності, що ґрунтується на методах комплексного кількісного та якісного її вивчення. Звичайно ж, передбачається насамперед нагромадження якомога повної інформації про діагностований об’єкт у результаті аналізу матеріалів соціологічних обстежень, експертних оцінок, діагностичних інтерв’ю та різних статистичних даних. Можливе також і проведення соціологічного дослідження даного об’єкта з метою його діагнозу”¹. Мета такого вивчення – виявити реальний стан визначальних характеристик об’єкта на момент його дослідження і дати узагальнену наукову оцінку його внутрішнього стану, міри відповідності певним нормативам, стандартам, форматам (встановити діагноз). Соціологічна діагностика є особливою формою соціальної діагностики, яку може здійснювати спеціаліст в галузі соціальних наук пізнавальними засобами своєї дисципліни. Отже, соціологічну діагностику здійснює соціолог.

Таке розуміння соціологічної діагностики, якого дотримуватимуться автори дослідження, а також спроба здійснити її як конкретну дослідницьку процедуру викликають низку запитань, що вимагають попереднього теоретико-методологічного та методичного з’ясування. Звернімося спершу до такого з них: процедура соціологічної діагностики – це дослідження чи обстеження? Точніше, куди відносити діагностику – до розряду соціологічних, але особливих, як наприклад, експертиза², досліджень чи до соціологічних обстежень (за аналогією в медицині – обстеження функціонального стану організму конкретної людини за “аналізами”, тобто на основі аналізу показників певних продуктів його життєдіяльності, порівнюваних з еталонними значеннями)?

¹ Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І.Воловича. – К, 1988. – С.128.

² Див.: Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю.І.Саєнка. – К., 2000.

Досвід діагностування аграрної реформи у попередньому нашому дослідженні підказав, що диз'юнктивне розрізнення дослідження і обстеження беззастережно не застосовне до соціологічної діагностики. Повної аналогії з елементарною поліклінічною діагностикою у неї немає. Такого роду аналогія була б доцільною лише в одному рідкісному випадку – якби соціологія мала справу зі “стандартним” об'єктом або хоча б таким, що відзначається певними ознаками, властивостями, зафіксованими нормативно. Під такі норми можна було б підводити значимі характеристики реального об'єкта. Тоді відкривався б шлях до його діагностування: на основі інформації про певні сторони цього об'єкта, що підлягає діагностиці, можна було б судити про відповідність їх еталонним нормам, нормативним значенням. А відтак – і про внутрішній функціональний стан продіагностованого об'єкта.

Оскільки ж соціологія має справу щоразу з індивідуальними об'єктами, що не містять в собі еталонних рис, то в кожному випадку спроби діагностування вона змушена сама встановлювати параметри та виробляти ідеальні еталони (“ідеальні типи”), за якими можлива їх діагностика. Це означає, що в кожному конкретному випадку соціологія сама конструює або конститує діагностичні параметри об'єктів і критерії та засоби їх діагностування. Процедура пошуку еталонних параметрів соціолог може здійснити кількома способами: 1) через аналітико-синтетичне теоретизування, за допомоги якого “вимальовується” загальний образ (“ідеальний тип”) об'єкта, що має діагностуватися, і відображуються його структурні та функціональні особливості; 2) на підставі розвідувального емпіричного дослідження об'єкта з метою виявлення конкретного стану його визначальних характеристик, параметрів; 3) методом вторинного аналізу даних про об'єкт, якщо вони є; 4) методом опитування експертів, котрі можуть дати професійно точні описи об'єкта діагностики.

Та, зрештою, гадаємо, соціологічну діагностику можна віднести як до розряду досліджень, так і до обстежень, але не за аналогією з поліклінічною діагностикою в медицині, а за іншим критерієм розрізнення, зокрема, за глибиною проникнення в діагностований об'єкт та масштабністю його охоплення. У соціології не можна не розрізняти досліджень, особливо емпіричних, за цим

критерієм, бо вони сягають різної глибини об'єкта, неоднаково його охоплюють за масштабом пізнання, тобто одні “ковзають” по його поверхні, будучи спроможними зафіксувати й описати тільки деякі його неістотні характеристики, інші – заглиблюються в об'єкт, розкривають його сутність, закономірності існування і розвитку, охоплюючи більшість його параметрів.

Якщо соціологічне дослідження проводиться за всіма вимогами наукової дослідницької технології, то соціологічне обстеження – це спрощена форма дослідження, яка, зрозуміло, цій технології повністю не відповідає. Воно відрізняється від дослідження з огляду на теоретико-методологічне обґрунтування, організацію, внутрішню структуру пізнавальних цілей і завдання, методи, результативність. Як правило, спрощене дослідження проводиться не за науковою програмою, а тільки за робочим планом, до того ж без переведення проблеми обстежуваної у наукову проблему, а обстежуваного об'єкта – в ідеальний об'єкт. На рівні обстежень найчастіше проводяться замовні комерційні соціологічні дослідження, наприклад, електоральні під час виборних кампаній. До обстежень, мабуть, радше, ніж до досліджень слід віднести і демоскопічні дослідження, спроможні переважно на описове зображення реальності. Інші види обстежень: вуличне експрес-інтерв'ю (найчастіше ним послуговуються журналісти, хоча можуть застосовувати його й соціологи); так зване журналістське дослідження; пілотажне дослідження (не всяке, а переважно те, що проводиться з методичною метою перевірки тільки інструментарію); допоміжне дослідження (проводиться з метою уточнення дослідницької проблеми, збирання додаткових даних тощо).

Отже, соціологічна діагностика може проводитись і як дослідження, і як обстеження. Звісно, в цих варіантах її застосування вона становить два далеко не рівноцінні способи пізнання. Чим більше спрощується обстеження, тим меншою мірою воно стає придатним для діагностування. І навпаки: чим більшою мірою обстеження відповідає науковим дослідницьким технологіям, тим більший діагностичний потенціал у ньому зростає, тим більш надійним інструментом пізнання воно стає. Аграрна реформа – об'єкт, який може бути продіагностований переважно через дослідження. Що ж до обстеження, то за його допомоги можуть діагностуватися

непринципові, неістотні характеристики реформи, параметри яких більш-менш легко встановлюються без потреби глибокого дослідження їх. Наприклад, етапність перебудови – одна з таких характеристик. Її кількісні параметри (число етапів, тривалість тощо) можуть бути встановлені й обстежені методом простого спостереження за виконанням реформаторських планів, програм, завдань, що розписані у часовому континуумі.

Деякі інші теоретико-методологічні аспекти й проблеми соціологічної діагностики пов'язані з подвійним існуванням її об'єкта і використанням двох форм його оцінювання – наукового (об'єктивно “нейтрального”) і ціннісного (“зацікавленого”). Перша обставина – дwoяке існування діагностованого об'єкта – примушує ставити запитання, що саме в ньому та яким чином має діагностуватися. Йдеться про те, що соціологія може діагностувати тільки соціальні об'єкти, а ці останні існують латентно і не піддаються безпосередньому сприйняттю. Латентна природа соціального об'єкта вказує на те, що засвідчувати своє буття він може тільки через прояви – суб'єктивні або об'єктивні. Звідси – діагностичне знання соціального завжди імовірніше, гіпотетичне, до того ж здобувається у вельми не простому пізнавальному процесі.

Що тут мається на увазі? Те, що існує особливий зв'язок у системі соціального об'єкта, виражений двома його формами – латентною і явленою (явною). Латентна форма становить іманентний спосіб буття соціального об'єкта, явлена ж форма – його трансформований іноспосіб існування. Чи тотожний явлений стан об'єкта латентному? Якщо тотожний, то тоді питання про те, що саме слід діагностувати в ньому, не виникає. Логіка підказує, що слід діагностувати явлений (зовнішній) стан, бо в разі його тотожності з внутрішнім станом діагностується і цей останній. Та річ у тому, що такої тотожності, яка полегшувала б справу пізнання та діагностування соціальних процесів і явищ, немає. Соціальний об'єкт роздвоєний на дві істотно різні форми (сфери). Явлена форма (іноформа) – це спосіб його виявлення і явленого існування, латентна ж форма об'єкта – спосіб його існування, який тільки конститується дослідником-діагностиком. Останній приписує форму існування латентному об'єкту.

Саме тут і виникає питання, що ж має діагностуватися в соціальному об'єкті – спосіб іманентного існування (латентна форма) чи спосіб явлення і явленого існування (іноформа)? Поза сумнівом, діагностуватися має “внутрішній стан” об'єкта, тобто спосіб його іманентного існування (латентна форма), але прямо це діагностування вчинити неможливо, а тільки через спосіб явленого існування. Діагностика має пройти той самий шлях, що його проходить соціальне, а відтак і соціологічне пізнання – від явленої до латентної форми об'єкта. Його технологічна схема є такою: 1) явлена форма фіксується й аналізується за певними кількісними і якісними параметрами; 2) результати аналізу інтерпретуються “углиб”, тобто у напрямі від латентної форми існування об'єкта, яка, звісно, спочатку не є конституйованою, а тому залишається невідомою; 3) інтерпретація конституює (встановлює) тип латентного буття (форму існування) об'єкта і термінологічно чи поняттєво позначає її; 4) далі відбувається пояснення встановленої форми (уточнення, характеристика тощо) на основі певної концепції чи теорії; 5) на підставі пояснення встановлюється діагноз об'єкта, тобто оцінка його стану у тій конкретній латентній формі, яку попередніми процедурами конституйовано і пояснено.

Ця загальна технологічна схема пізнання соціального об'єкта говорить про те, що процес соціологічного діагностування можна розуміти широко і вузько. За широкого розуміння його змістом є уся ця схема. Йдеться про те, що елемент діагностування наявний вже в аналітичному пізнанні явленої форми об'єкта і так чи інакше він формується всіма проміжними процедурами аж до власне діагностичного оцінювання його латентної форми і “внутрішнього” стану. Що ж до вузького розуміння, то воно вичерпується п'ятою процедурою зазначеної схеми, тобто оцінюванням стану об'єкта у тій конкретній латентній формі його існування, яку конституйовано інтерпретацією і пояснено на основі теорії.

Якщо вдатися хоча б до короткого розшифрування наведеної схеми соціологічного пізнання і діагностування соціального об'єкта, то вона має постати як певна інтелектуально-технологічна цілісність. Кожна з п'яти загальних процедур незамінна і не може бути використана без своїх попередниць. Водночас вона виступає їхнім інтегральним продовженням, а також початком наступних

процедур. Зрозуміло, п'ята процедура – результат усіх попередніх, однак вона не завершує операцій з діагностованим об'єктом. Ця процедура може стати початком теоретизування, зокрема концептуалізації об'єкта, створення щодо нього нової теорії, технологічного образу для практичного перетворення тощо.

Перша процедура загалом вимагає тих самих методів, що й емпіричне соціологічне дослідження. Який конкретно з них застосувати, вирішує діагностик. Однак важливо наголосити не цю деталь, а той момент, що мають бути застосовані всі емпіричні методи, які вможливають збирання інформації про всі необхідні параметри явленої форми. Що означає “необхідні”? Необхідні для того, щоб здійснити аналіз інформації про них у напрямі пошуку латентної форми, що виявилася. Це вможливує перехід до виконання другої процедури, спрямовувальним стрижнем якої виступає питання: “що проявилось?”. Під кутом зору цього питання й аналізуються зібрані дані про різні характеристики явленої форми. Проте для здійснення цієї процедури одного цього питання не достатньо. Потрібні ще гіпотези про латентну форму, які черпаються або з попередніх знань про неї, або з життєвого досвіду, або ж із додатково зібраної інформації. Нарешті, слід підкреслити й те, що аналітичне знання про явлену форму, яка включається в контекст інтерпретації, має бути істинним. Це дуже важлива умова для подальшого руху діагностування. Річ у тому, що лише на основі істинного знання про явлену форму можливо конституювати латентну форму діагностованого об'єкта.

Третя процедура – одна з найважливіших; вона передбачає розмаїття інтерпретацій на ґрунті тих гіпотез, що підтверджуються. Інтерпретація чимало вносить у схему діагностування, але ми підкреслимо тут лише такі її функції: смислова екстраполяція вихідного знання про явлену форму в напрямі до латентної форми, тобто виокремлення в ньому смислу, який можна гіпотетично приписати неявному існуванню об'єкта; смислова фіксація неявної форми і розуміння її; термінологічне та поняттєве позначення цієї форми і завершення тим самим процесу її конституювання. Ніяким іншим способом, окрім приписування смислу і розуміння останнього в контексті певних знань і цінностей, конституювати наявну реальність неможливо.

Далі долучається процедура пояснення того, чому конституювано саме дану, а не іншу латентну форму об'єкта. В соціології вироблено багато різних моделей теоретичного пояснення³. У цьому ж випадку потрібне насамперед причинне пояснення того, чому латентний об'єкт виявив себе так, а не інакше. Таке пояснення вияскравить каузальний зв'язок між латентною і явленою формами, який робить гносеологічно виправданим використання знань про явлену форму об'єкта для характеристики його латентного стану.

Для встановлення інших видів зв'язку між цими двома формами застосовуються відповідні типи пояснення, наприклад, функціоналістські. Вони ґрунтуються на впевненості діагностика в тому, що явна форма не лише відбиває неявну, а й виступає її функцією. Скажімо, вона виконує роль представника цієї форми в явленому світі, у широкому трактуванні – представника соціальної реальності (соціального світу) в суспільній реальності (суспільному світі).

Слід одразу зауважити, що цей представник може виражати латентну реальність як адекватно, так і неадекватно, і це залежить від діяльності суб'єкта, котрий переводить (трансформує) свою (підкреслимо – *свою!*, тобто продуковану ним) неявну соціальну реальність в об'єктивно явлену суспільну реальність. Ідеться про те, що діяльність суб'єкта прямо залежить від умов, у яких вона здійснюється і які визначають міру адекватності явної форми неявній. Крім того, з певних причин суб'єкт може свідомо спотворювати явлену форму, творити її як неадекватну неявній. Звідси випливає необхідність обов'язкового дослідження діяльності суб'єкта при діагностуванні того чи іншого створеного ним соціального об'єкта, зокрема й аграрної реформи.

Таким чином, реальний зв'язок між неявною і явною формами існування соціального об'єкта дуже складний і функціонально надзвичайно значущий. По-перше, він забезпечує структурну цілісність цього об'єкта, з'єднуючи дві його форми і два стани – латентний і явлений. По-друге, цей зв'язок засвідчує суб'єктне походження цілісного соціального об'єкта, бо сам зв'язок створює-

³ Див.: Девятко И. Модели объяснения и логика социологического исследования. – М., 1996.

ється діяльністю суб'єкта, яка трансформує неявну форму об'єкта у явну, продукуючи цю останню. По-третє, зв'язок виражає міру адекватності між цими формами і станами, внаслідок чого діагностик може судити про відношення відповідності між ними⁴ і вносити корективу в свої діагностичні висновки.

Відношення відповідності важливе для пізнання тим, що, як відзначає В.Мещеряков, “успішне проникнення в сутність одного явища неминуче виявляється корисним при вирішенні аналогічних завдань із вивчення інших більш-менш схожих явищ”⁵, тобто воно вможливає застосування в соціологічній діагностиці принципу аналогії, без якого неможлива інтерпретація латентної форми й аналогічного соціального стану об'єкта. Спираючись саме на цей принцип, соціолог інтерпретує дані про явну форму об'єкта “углиб” до його неявної форми й за аналогією з першою конститує другу. Коротко кажучи, відбувається така пізнавальна процедура: отримані дані про явну форму соціального об'єкта “підказують” соціологові, що зовні виявилися ось такі-то його, об'єкта, латентні форма чи стан. Але ці останні залежать від діяльності та рис суб'єкта, що продукував їх наприклад, від його совісті або справедливості чи їх протилежності); за аналогією з цими виявами діагностик і конститує неявну форму чи стан об'єкта, зважаючи на совість чи справедливість або на щось інше в діяльності суб'єкта як творця цього об'єкта. Водночас дані про явлену форму дають змогу судити так само за аналогією і про конкретні характеристики неявної форми об'єкта.

На завершення процесу діагностування проводиться оцінювання загального стану соціального об'єкта – як на основі знань, так і на ціннісних засадах. Підкреслимо ще раз, що знання про латентний соціальний об'єкт завжди імовірнісне. Поєднання в діагностуванні знань і цінностей означає таке саме поєднання пізнавально-дослідницького (позитивістського) і ціннісного підходів. Перший орієнтований на встановлення об'єктивно істинних ознак і параметрів об'єкта, другий – на аналіз його значимих та смислових аспектів.

⁴ Див.: Мещеряков В. Соответствие как отношение и принцип. – Л., 1974.

⁵ Там само. – С.6.

Залишається розглянути ще одну характеристику соціального об'єкта та ще один аспект його діагностування. Йдеться про значимість об'єкта і її визначення. Соціальний об'єкт не існує у такий спосіб, як камінь у природі. Він існує невидимо, але значимо. Ось цю його значимість і належить теж діагностувати. Як? На основі чого? На основі ціннісного підходу, або, за М.Вебером, ціннісних ідей. Даний підхід дає ідеологізоване (“наукоподібне”) знання, здобуте під кутом зору певної нормативно-ціннісної, а зрештою – соціальної позиції дослідника. Це знання одразу ж опиняється на перехресті двох теорій – теорії оцінювання і теорії розуміння.

Оцінювання – невіддільна частина соціологічного (і соціально-го) пізнання, бо його вимагає природа останнього, диктована специфікою соціальної реальності, що вивчається. Йдеться, зокрема, про ту ж таки значимість соціальної реальності, як особливу характеристику. По-перше, вона завжди суб'єктна, причому у подвійному розумінні. З одного боку, значимість задається цій реальності її продуцентами, вони ж приписують їй і певний смисл; з іншого боку – соціальна реальність неоднаково значима для індивідів, груп, інститутів як користувачів нею чи інтерпретаторів, бо вона повернута й відкрита до них різними боками. Отже, значимість соціальної реальності, яка є її суб'єктною характеристикою, диференціюється і структурується залежно від набору діючих суб'єктів, для яких вона в кожному разі певним чином значить.

По-друге, ця диференційована значимість соціальної реальності закріплюється у свідомості суб'єктів (агентів, акторів), які і суб'єктивно її сприймають по-різному. Нарешті, по-третє, ця об'єктивно і суб'єктивно диференційована значимість соціальної реальності може так само неоднаково осмислюватися та бути зрозумілою людям, соціальним групам, суб'єктам пізнання, і це становить особливий нюанс у соціальних відносинах та пізнавальному процесі. У площині нашого дослідження аграрної реформи ціннісно-значимісний аспект соціальної реальності вимагає свого віднесення як до реформи, так і до її результатів та наслідків крізь призму свідомості та поведінки всіх суб'єктів, інтереси яких зіткнулися на її полі.

Ціннісне оцінювання соціального об'єкта – особлива процедура й особлива ланка соціологічного пізнання, що певним чином

відрізняється від оцінювання на основі фактів. Якщо це останнє передбачає віднесення знання до явлених форм (об'єктивних фактів), то перше – до цінностей, а через них – до неявних аспектів соціального об'єкта, зокрема до такої його характеристики, як значимість. Звичайно, знання про значимість соціальної реальності не є предметним у прямому розумінні, воно є знання про абстрактний, хоча й не “пустотілий” предмет, але саме абстрактний характер цього предмета становить широке поле для конституювання його інтерпретативними засобами. Ось тут в образ конституюваної латентної форми об'єкта і вноситься ціннісне, як і суб'єктивне, відображення. Проте теорія ціннісного пізнання вимагає вилучення із цього типу знання суб'єктивного компонента, тобто того, що йде від суб'єкта пізнання. Веберівський принцип “свободи від оцінок” саме це й передбачає. Він захищає ціннісне пізнання і знання не від суб'єктності, а від суб'єктивності.

Для здійснення такого захисту слід використовувати так звані загальнозначимі цінності, тобто такі цінності, які однаково розуміють люди, групи, спільноти, що й уможлиблює так само однаково оцінювання процесів і явищ. Вони зумовлюють єдиний кут зору на ці процеси та явища, а отже, і єдину або подібну оцінку.

Таким чином, у випадку з діагностуванням аграрної реформи слід поєднувати два підходи, що мають місце у соціальному пізнанні, – позитивістський (науковий) і ціннісний (наукоподібний). Однак необхідно зауважити, що в нинішній Україні загальнозначимих цінностей для оцінки аграрної реформи не вироблено, оскільки суспільство не є солідарним, воно розкололося на соціальні групи з несумірними, а нерідко й діаметрально протилежними, навіть ворожими інтересами, ідеалами, цінностями. Розколотим виявилось й селянство. Отож і діагностикам слід зважати на цю обставину і брати до уваги оцінки аграрної реформи різними соціальними групами, виражені у ЗМІ.

У нашому дослідженні вивчалися оцінки реформи самим реформатором, якого розкололи навпіл вибори Президента України 2004 року і “помаранчева революція”, аграрним істеблішментом, селянами-пайовиками, фермерами як новоствореною на селі групою. Порівнювалися також оцінки деяких аспектів аграрної реформи міським і сільським населенням, зафіксовані моніторингом Інституту соціології НАН України у 2004 році.

Як уже зазначалося, основою нашого дослідження виступає методологія технологічного підходу в соціології, на засади якої спираються два різновиди оцінювання – позитивістський і ціннісний. Такий підхід відзначається особливим пізнавальним потенціалом, застосовуваним до так званих “технологічних об’єктів”, що характеризуються заданою їм процесуальністю. Саме до таких об’єктів належить аграрна реформа, яку соціальний експериментатор весь час конструював і впроваджував. Тому тут ідеться про певні технології конструювання і впровадження (проведення). Їх і належить досліджувати, щоб здійснити соціологічну діагностику реформи, але й сама ця діагностика, як бачимо, передбачає певну технологію, якої слід дотримуватися. Це – пізнавальна технологія, що забезпечує досягнення нового знання про діагностований об’єкт.

Отже, соціологічна діагностика вимагає поєднання таких пізнавальних процедур: 1) створення “ідеального типу” як теоретичного еталону для “накладання” на конкретний об’єкт, що підлягає діагностуванню; 2) диференціювання цього “ідеального типу” на конкретні характеристики (показники), за якими реальний об’єкт буде діагностуватися; 3) розпізнання за “ідеальним типом” цього об’єкта та дослідження його реального стану за визначеними показниками; 4) створення загальної діагностичної оцінки внутрішнього стану об’єкта (“встановлення діагнозу”), а на цій основі – висновки про можливу поведінку об’єкта. Виходить, що соціологічна діагностика передбачає два об’єкти – ідеальний і реальний, із яких перший має бути віднесений до другого і накладений на нього. Точніше, другий (реформа як реальність) має бути підведений під перший (ідеальний образ реформи). Тому ми й повинні дивитися на аграрну реформу насамперед крізь призму її “ідеального типу”, але діагностувати її саме як реальний об’єкт. “Ідеальний тип” як інструмент діагностування має виконати такі функції: 1) ідентифікації, розпізнання агрореформи, відрізнання її від революції або авантюри; 2) встановлення цілісності її формату з огляду на структурно-технологічну завершеність; 3) виявлення відхилень від формату (невідповідності реформи як реальності своєму “ідеальному типу”); 4) ідеального “еталону” за відсутності реального (агрореформу в чужій країні не можна взяти як еталон для агрореформи в Україні, оскільки і тут і там реформи індивідуальні).

Усе це свідчить про те, що соціологічна діагностика аж ніяк не може кваліфікуватися як просте обстеження. Навпаки, це вельми складне дослідження, що містить у собі й елемент обстеження або за еталоном “ідеального типу”, або ж за попередньо зібраними даними про об’єкт (статистика, преса та ін.), що вже зафіксували певні його параметри та їхній реальний стан у той чи інший момент.

Аграрна реформа – індивідуальний об’єкт, який у соціотехнологічному/ соціоінженерному плані ніким із соціологів, зокрема, в Україні, не досліджувався. Отож, не було підстав сподіватися на наявність у банках даних хоча б незначних масивів соціотехнологічної інформації про неї. Довелося спиратися на метод аналітичного теоретизування, за допомоги якого вможливилось обґрунтування “ідеального типу” реформи й виявлення основних її соціотехнологічних параметрів. Іншими словами, цей метод допоміг “змалювати” аграрну реформу як ідеальний об’єкт-еталон, під який можна було б підвести значення реальних характеристик реформи, що її проводив соціальний технолог.

2. Аграрна реформа як об’єкт соціологічної діагностики

Оскільки аграрна реформа в Україні – індивідуальний об’єкт, до того ж такий, що не вивчався в ракурсі соціотехнологічної діагностики, то, згідно з технологією соціологічного діагностування, вона має бути схоплена спершу як ідеальний об’єкт (“ідеальний тип”). Для цього слід насамперед поняттєво відрізнити її від революції та авантюри, яким притаманні свої технології здійснення. Крім того, формування ідеального образу реформи спирається також на узагальнення досвіду реформаторської практики (щодо типів реформ, способів їх проведення, результатів, наслідків та ін.), на уявлення про те, що реформа становить особливий різновид соціальної експерименталістики й має проводитися за технологією саме реформи, а не революції чи авантюри. Порушення цієї технології виводить реформу за межі самої себе, перетворюючи її на вказані протилежності. Нарешті, ідеальний образ реформи належить подати в ракурсі соціотехнологічного підходу, бо вона, як зазначалося, конструється і реалізується (проводиться) технологом.

Коли у словниках визначають поняття “соціальна революція”, “соціальна реформа”, то, як правило, традиційно наголошують таку відмінність між їхніми об’єктивними аналогами: революція неминуче зламає самі основи функціонування економічних, соціальних, політичних та ідеологічних інститутів даного суспільства; реформа ж, навпаки, такого зламування не передбачає. Вона є не що інше, як сукупність перетворень, змін, нововведень, перелаштувань, переінакшень якоїсь сфери суспільного життя (порядків, організацій, інститутів, закладів, форм виробництва, обслуговування, управління та ін.), які вчиняються без усунення основ існуючої соціально-політичної системи і наявного суспільного ладу.

Так фіксується протилежність між революцією і реформою, але не абсолютна в контексті соціально-історичного розвитку суспільства. Це – відносна протилежність, коли, наприклад, революція може не лише містити в собі елементи реформи, а й переходити в реформу, як і навпаки – реформа може вилитися у революцію. Співвідношення реформи і революції зумовлюється конкретно-історичною взаємодією багатьох об’єктивних і суб’єктивних чинників. Іншими словами, не тільки співвідношення між реформою і революцією, а й кожна з них окремо залежить від конкретно-історичних умов. Такими загалом є класичні уявлення про реформу та революцію в політологічному, соціально-філософському та загальносоціологічному ракурсах.

Соціотехнологічний підхід значно конкретизує й уточнює ці уявлення про соціальну революцію і реформу, бо обидві вони в річищі цього підходу вбачаються як продукт спеціальної діяльності соціального інженера. Цей інженер може і готувати, і конструювати, і проводити як реформу, так і революцію, виходячи, звичайно, з можливостей впливу на революцію чи реформу, управління ними, і це підтверджується новітньою революційною і реформаторською практикою. Вона дала різноманітні варіанти як революцій, так і реформ (міні-, макро-, експрес-реформи, перманентні реформи-революції, реформи-авантюри, псевдореформи та ін.). Що ж до революцій, то поточна, буквально вчорашня, суспільна практика надала їм забарвленостей у різні відтінки: “оксамитова”, “помаранчева”, “рожево-тюльпанна” тощо, хоча насправді революції набувають тільки соціально-політичних “кольорів”, залежно

від того, який соціальний клас або які соціально-політичні сили їх учиняють. Однією з найістотніших ознак революції залишається перехід влади із рук одного класу в руки іншого¹ і, додамо, зміна суспільного ладу.

Ті “революції”, що відбулися в Центральній і Східній Європі наприкінці 80-х–на початку 90-х років XX століття, а в Грузії, Україні, Киргизії на початку нинішнього століття, внесли дещо нове в класичний образ соціально-політичної революції. Хоча між ними є дещо спільне, втім, на нашу думку, їх слід розглядати кожен окремо, розбивши на дві групи. Перша – європейські революції, що були революціями “знизу” і змінили в тих країнах, де вони відбулися, соціальний устрій (державний соціалізм на капіталізм). Однак вони не підказали суспільству нового шляху в майбутнє. Юрген Габермас назвав їх лише “наздоганяльними революціями”. “Якщо наздоганяльній революції, – писав він, – належить забезпечити повернення до демократичної правової держави, то орієнтується вона на моделі, які – за ортодоксальною інтерпретацією – вже обігнала революція 1917 року. Цим можна було б пояснити своєрідну рису нинішньої революції: майже повна відсутність новаторських ідей, що вказують шлях у майбутнє”². Отже, “наздоганяльні революції” повалили владу компартійної бюрократії, що формально, через привласнені нею держави, представляла робітничий клас, народні маси, й передали владу відроджуваному класу капіталістів. Відбувся інволюційний соціально-історичний реверс. Ось чому ці революції жодного нового, окрім старого капіталістичного шляху розвитку цих країн, не відкрили. І хоча Габермас в оцінці цих реверсивних революцій апелює до “ортодоксальної інтерпретації”, все ж таки історично вони стоять нижче, аніж Жовтнева соціалістична революція, що має не регіональне, а світове епохальне значення. Про це свідчить не якась така “ортодоксальна інтерпретація”, а історичний досвід. То була соціально випереджальна революція. Піднятися до її рівня “наздоганяльні революції” не можуть. В Україні “помаранчева революція” продовжує справи, розпочаті поваленим нею режимом,

¹ Бутенко А. Бархатними революції не бувають // Неделя. – 1990. – № 31. – С. 6–7.

² Хабермас Ю. Политические работы. – М., 2005. – С.149.

водночас давши новій владі поштовх до сприяння українському рухові навздогін за Заходом. Вона відіграла роль коригувального політичного бунту. Отож насправді вона є недореволюцією.

Перехід від державного соціалізму до капіталізму в Росії, Україні та інших республіках на територіях колишнього СРСР, що відбувся у 90-х роках минулого століття, було здійснено шляхом “революції згори”, тобто комплексу реформ, які вчинили такі самі перетворення, як і “революції знизу” в Європі – заміну соціально-політичного ладу. А так звані “збарвлені революції”, зокрема й “помаранчева” в Україні, які були “революціями знизу” (народний бунт), вже суспільного ладу не зачіпали, а тільки змінювали правлячі еліти та частково фасади політичних режимів. Вони разом з “революціями згори” теж є “наздоганяльними” і так само нового соціального шляху в майбутнє не торують. Такі бунти штовхають лише до більш детального копіювання того, що є у Західній Європі чи в Америці, наприклад до наслідування так званого соціалізованого капіталізму (громадянське суспільство, правова держава, приватний бізнес і т.д.).

Отже, аграрна реформа в Україні проводилася в рамках “революції згори”, що охопила все суспільство. Що ж це за революція? Терміном “революція згори” послуговуються для позначення особливого типу соціального реформаторства, яке ініціює державна бюрократія за підтримки певних політичних сил, для яких ця сама бюрократія виступає знаряддям зміни суспільства, досягнення соціально-політичних ідеалів. Отже, це їхня бюрократія. Шляхом зміни законодавства та здійснення адміністративного тиску на об’єкт реформування, тобто через верховний законодавчий орган, уряд та інші державні, управлінські та контролювальні структури вона проводить реформи, спричиняє зміни, перетворення, які своїм сумарним потенціалом дають ефект революційного зламування суспільної системи. Відтак це є реформи, які технологічно і за своїми результатами дорівнюють соціальній революції.

Такого роду реформи – цілком бюрократичний продукт, маси участі в них “знизу” не беруть. Навпаки, ці реформи мали за об’єкт маси. Технологія проведення такого роду реформ із певними уточненнями може бути названа почастиною, на відміну від голістської політичної соціальної технології, або інженерії. Ці різновиди

соціальної експерименталістської технології та відповідні терміни й поняття обґрунтував Карл Поппер, котрий, правда, терміна “революція згори” не вживав. За Поппером, голістська технологія має на меті перемодельовання суспільства в цілому (як цілого) відповідно до певного плану або типу практики; почастинна ж інженерія передбачає часткові зміни, що здійснюються крок за кроком, поступово, на малих об’єктах. “Почастинний інженер, – писав Поппер, – знає як Сократ, що він знає мало: знає, що ми можемо вчитися тільки на власних помилках. Відповідно він буде йти крок за кроком, старанно порівнюючи очікувані результати з досягнутими і будучи завше на сторожі щодо неунікних і небажаних наслідків будь-якої реформи. Він буде уникати розпочинати реформи такої складності і такого обсягу, коли він не зможе розплутати клубок причин і наслідків, аби зрозуміти, що він насправді робить”³. Отже, це є надзвичайно обережний і технологічно поміркований реформатор.

Слід одразу ж підкреслити, що почастинна технологія сама по собі ефекту “революції згори” не дає. Щоб виник цей ефект, почастинні зміни слід провести в суспільстві відносно швидко й терміново, тобто не розтягуючи в часі й не чекаючи їхніх наслідків, тоді ефект революційного зламування макроструктур буде досягнуто, а відтак – і суспільства. Аграрна реформа саме так і проводиться.

Найчастіше термін “революція згори” зустрічається у поняттєвому арсеналі російських істориків, котрі досліджують суспільні зміни такого типу. Зокрема, Н.Ейдельман вивчав особливості усіх моделей “революції згори” в російській історії, які, на його думку, відбувалися через інтервали у 20–30 років і тривали впродовж 10–20 років, хоча були й винятки⁴. Г.Бордюгов, В.Козлов проаналізували “революцію згори” кінця 20–30-х років ХХ століття в СРСР – “великий перелом” (скасування НЕПу, колективізація), “надзвичайщина” (піднесення надзвичайних заходів на кшталт

³ Поппер К. Злиденність історизму. – К., 1994. – С.89.

⁴ Эйдельман Н. «Революция сверху» в России // Наука и жизнь. – 1988.– № 10; № 11. – С.109–121; №12. – С.102–112; 1989. – № 1. – С.108–123; №2. – С.80–87; №3. – С.101–108.

репресій до висоти регулярного методу соціалістичного будівництва)⁵. В.Сироткін порівняв дві “реформи згори” – аграрну реформу А.Столипіна і перебудову М.Горбачова⁶. Г.Елевтеров назвав всю реформаторську практику Й.Сталіна “революцією зверху”⁷.

Якщо узагальнити характеристики “революції згори” цих дослідників, то на перший план виходять такі з них: вибухово швидке руйнування системи (об’єкта реформування); насильницький характер реформ; прийняття рішень вузьким колом “революціонерів” (управлінців); знищення або максимальне обмеження опозиції реформам; пропагандистська апеляція до мас із метою досягти їхньої підтримки або ж утримати їх у покорі; боротьба реформаторської частини корпусу бюрократії з консервативною частиною, яка не підтримує реформи; застосування не лише практично оптимальних, наукових, а й авантюрних методів; нехтування соціальною ціною реформ; уникання реформаторами відповідальності за реформи та їх результати; задоволення економічних і політичних інтересів опорних для реформаторів соціальних груп; проведення перетворень не так за потребою та природою самого об’єкта реформувань, як за логікою політики, політичної боротьби або ж за необхідністю досягнення цілей самого реформатора.

Цей “портрет” “революції згори” має слугувати методологічною опорою для дослідження аграрної реформи як саме верхівкової революції, проте в термінології українських реформаторів терміни “революція згори”, “реформа згори” не циркулюють. Якщо й можна їх там надібати, то як випадкове вживання. Натомість опорним у них є термін “радикальна реформа”. Він з’явився за часів перебудови, після того як червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС розробив концепцію економічної реформи в СРСР та докорінної перебудови управління нею, і згодом почав поступово витісняти із слововжитку горбачовців терміни та словосполучення типу “революційна перебудова”, “революційні перетворення”, “революція триває”, “соціальна революція”, “вирішальний етап боротьби” тощо.

⁵ Бордюгов Г., Козлов В. «Революция сверху» и трагедия «чрезвычайщины» // Литературная газета. – 1988. – № 41. – 12 октября.

⁶ Сироткин В. Столыпин и Горбачев: две реформы «сверху» // Неделя. – 1991. – №19. – С.7.

⁷ Элевтеров Г. Как близилась революция. – К., 2005. – С.3.

Однак цей термін мав свого попередника – термін “радикальна реформа економічного управління”. Так Горбачов назвав другий розділ своєї доповіді на зазначеному пленумі⁸. Подальший перебіг перебудови показав, що під радикал треба підводити не лише управління економікою, а й реформування її. Тож і з’явився термін “радикальна економічна реформа”. У своєму виступі на IV Всесоюзному з’їзді колгоспників (23 березня 1988 року) М.Горбачов констатував: “Входить у життя радикальна економічна реформа – наш головний важіль здійснення макромасштабних перетворень”⁹. А в листопаді 1989 року відбулася Всесоюзна науково-практична конференція з проблем радикальної економічної реформи¹⁰, на якій центральною була доповідь академіка Л.Абалкіна “Радикальна економічна реформа – першочергові і довгострокові заходи”.

За матеріалами і висновками цієї конференції, радикальна економічна реформа мала вирізнятися такими ознаками: рішучим прискоренням перетворень; визначенням вирішальних ланок, першочергове упровадження яких має штовхати реформу вперед; комплексним характером; поетапним, послідовним здійсненням; заглибленням до основ економіки; забезпеченістю необхідними ресурсами та професійними кадрами; ринковою орієнтацією; детальним контролем за ходом змін і глибоким зворотним зв’язком; науковим обслуговуванням, спроможним запобігати негативам, помилкам, прорахункам; адаптованими програмами та планами; механізмом соціального захисту; спрямованістю на зміцнення соціалізму.

І сам термін “радикальна реформа”, і його основний зміст, що, правда, з деякими новими акцентами, соціальний технолог України запозичив у горбачовців. Курс соціально-економічної політики, що його розпочала адміністрація Президента України Л.Кучми в 1994 році, було визначено як шлях радикальних економічних ре-

⁸ Див.: Матеріали Пленума Центрального Комітета КПСС, 25–26 июня 1987 г. – М., 1987. – С.38.

⁹ Потенциал кооперации – делу перестройки. Выступление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева на IV Всесоюзном съезде колхозников 23 марта 1988 года // Комсомольская правда. – 1988.– №69. – 24 марта.

¹⁰ Стратегия и практика экономической реформы. Всесоюзная научно-практическая конференция // Правда. – 1989. – №318. – 14 ноября.

форм¹¹, однак дещо по-іншому розумілася їх радикальність. Якщо радикальність горбачовських реформ на етапі 1986–1988 років мала певні межі й реформи проводилися здебільшого на основі почастинної, аніж голістської революційної технології, то радикальність реформ в Україні одразу ж набула революційно-руйнівного характеру.

Кілька внутрішніх обставин потужно тиснули на реформатора, примушуючи його радикалізувати реформи й вести їх у режимі не почастинних перетворень, а “революції згори”. Насамперед це – руйнівний натиск радикальних гілок ліберальних та націонал-демократичних політичних сил (НРУ, УРП, ДПУ та ін.), які прагнули якомога швидше відірвати Україну від Росії, змінити напрям її історичного розвитку, соціально-політичний лад, відносини власності тощо. Друга обставина – попередня кардинальна переорієнтація адміністрацією Президента України Л.Кравчука зовнішньоекономічної політики “зі Сходу на Захід”. “Це був стратегічний прорахунок, – зазначив у Зверненні до Верховної Ради України Президент Л.Кучма 11 жовтня 1994 року, – адже Україна внаслідок сформованої впродовж багатьох десятиріч на основі союзного поділу праці спеціалізації виробляла тільки близько 20 відсотків кінцевого продукту. Тому вона не повинна була йти шляхом негайного й механічного виходу з налагодженої системи господарських зв’язків. Ситуація ускладнювалася й тим, що внаслідок неготовності випускати конкурентоспроможну за світовими стандартами продукцію, Україна не могла швидко інтегруватися в систему західних ринків”¹². Отже, у Президента Л.Кучми був соціотехнологічний вибір: або зупинити деструктивні реформи, виправити “стратегічний прорахунок” попереднього Президента шляхом відновлення порушених кооперативних виробничих зв’язків із російськими підприємствами та підприємствами інших республік колишнього СРСР (тобто єдиного народногосподарського комплексу), або ж радикалізувати й прискорити реформи в тому самому руйнівному ключі, щоб якомога швидше впасти на “дно”, відштовхнутися від нього й, так би мовити, з “чистого

¹¹ Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994.

¹² Там само. – С.5–6.

листа” почати будувати в Україні іншу економічну й соціально-політичну систему. Реформатор обрав собі друге “або”, вступивши у змову із західними соціотехнологами-експертами Світового банку і Міжнародного валютного фонду.

Інші обставини, що спонукали реформатора діяти у тому самому, що й Л.Кравчук, напрямі: з одного боку, гігантська інфляція, масове зупинення підприємств, відстрочення бюджетних витрат і небувале зростання заборгованостей, скорочення національного доходу (у 1991–1993 роках на 39%), зростання бюджетного дефіциту, фінансування якого поглинало 85–95% кредитної емісії, зубожіння населення, а з іншого – поради найнятих іноземних радників, тиск міжнародних валютних структур, котрі обіцяли кредити лише за умови забезпечення визначених ними зрушень в економіці України, управлінні нею, в інших сферах життєдіяльності держави та суспільства тощо.

Отже, усе це спричинило не лише надмірну радикалізацію реформ в Україні, а й їхній “шоковий” деструктивний характер, бо на перший план реформатор висунув завдання руйнування суспільного ладу, зміну власності, пряму історичного розвитку України, тобто те, чого вимагали радикалістські політичні сили та міжнародні фінансові донори.

Що ж дає нам для побудови “ідеального типу” аграрної реформи цей короткий історичний екскурс? Переконавання в тому, що цей “тип” має “ідеалізувати” не радикальну реформу, яка очевидно не є оптимальною та історично доцільною, тобто еталонною, а саме реформу почастинних перетворень. Вона й була б найбільш доцільною і, головне, найменш руйнівною (тобто ідеальною) для України. На підставі основних характеристик цієї реформи складається такий її ідеальний образ. Це – комплекс поступових і почастинних перетворень, що його відповідально вчиняє реформатор, по-перше, за потребою об’єкта, що реформується, або в інтересах суспільства, по-друге, на основі зваженого соціоінженерного проекту, по-третє, через застосування відповідної технології реалізації останнього з урахуванням принципів економічної оптимальності, демократизму, гуманності та справедливості.

Як бачимо, зміст цієї дефініції ідеальної соціальної реформи не містить у собі всього того, що радикалізує реформу, порушує

в ній рівновагу деструктивних і конструктивних начал, а також відносини з людиною і суспільною системою. Не містить він і того, що перетворює реформу на революцію чи авантюру.

Соціальну революцію ми вже характеризували, тепер – черга коротко схарактеризувати реформаторську діяльність (чи то авантюру). Аграрна реформа – особлива робота, починання, особлива справа, що здійснюється людьми. Вона пов'язана з гігантським ризиком, боротьбою інтересів і потребує наукового обслуговування, спеціалістів, технологічної грамотності та вправності соціального інженера. Словом, це таке діло, яке не має абсолютних гарантій щодо очікуваного чи запланованого успіху, бо завжди є ризикованим. Зрозуміло, ризику може бути більше чи менше, але вже ця обставина говорить про те, що в будь-якій соціальній реформі, зокрема й аграрній, закладений певний авантюрний елемент і навіть можливість перетворення її на авантюру чи принаймні застосування авантюрних методів. Якою мірою ця можливість реалізується, залежить і від реформатора, і від результатів політичної боротьби в суспільстві, і від інших чинників.

Та стопроцентна біда неминуче настає тоді, коли за реформу береться технолог-авантюрист. Це – людина (як правило, політичний лідер, державний діяч) чи владна група, котрі, не володіючи належним чином реформаторськими інженеріями, вчиняють перетворення або без урахування реальних умов, можливостей і сил, або суто з метою забезпечити свій інтерес та інтерес свого клану, верстви, класу. У такому разі можна сподіватися хіба що на випадковий успіх реформи, а як правило, на крах, незважаючи на те, що сам реформатор може мати неабиякий зиск із чи то проваленої, чи то проведеної у своїх інтересах реформи. Реформа, спроектована на випадковий успіх, і є авантюра ще на стадії намірів і планування. А загалом і в цілому авантюра – це реформа, яку проводять не за її власною, адекватною їй технологією, не за потребою суспільства чи об'єкта реформування, і в підсумку вона або знищує цей об'єкт, або так його змінює, що він не те що не отримує вищих параметрів і кондицій, а навіть не досягає рівня своїх попередніх характеристик і ознак. Одне слово, авантюра у сфері соціальної експерименталістики – це ризикована, радикальна, неадекватна, невчасна, безвідповідальна і технологічно неоптималь-

на реформа, що, до того ж, проводиться не в інтересах суспільства та об'єкта реформування.

Класичною реформаторською авантюрою у першому сенсі є горбачовська перебудова в СРСР. Технолог просто знищив об'єкт реформування, залишившись сам при собі. Через комплекс технологічно неадекватних, безвідповідальних реформ він прийшов до нульового результату. Класичною авантюрою в другому сенсі виступає аграрна реформа в Україні, яка так понівечила об'єкт реформування, що він зазнав катастрофи й далі хиріє. Отже, об'єкт повністю не знищено, але йому завдано такого могутнього удару, що потрібен додатковий час (за оцінками деяких спеціалістів, не менше як 10–15 років та щорічно 15–16 млрд дол. фінансового ресурсу), щоб його відродити, дати йому новий поштовх для підйому та розвитку. Такий результат перетворень прямо свідчить про авантюрний характер агрореформи й технологічну неадекватність як реформатора, так і його справи, його роботи.

Отже, ідеальний образ реформи як поступових почастинок перетворень відбиває основний принцип її проведення, головну технологічну характеристику її самої (почастинок, послідовність) та визначальну рису діяльності технолога (відповідальність, майстерне володіння технологіями). На основі цього образу й були скомбіновані основні агреговані показники ідеальної реформи, за якими емпірично досліджувалися відповідні характеристики реальної аграрної реформи. Аналіз отриманих даних забезпечив підсумкові висновки про ці характеристики, які зіставлялися з образом ідеальної реформи, на основі чого й діагностувалися відхилення реально здійсненої реформи у той чи інший бік.

Повторимо: це діагностування проводилося у площині соціо-технологічного підходу, методологія якого вимагає формування певного комплексу технологічних вимог до реформи як особливого типу широкомасштабних перетворень. Ці вимоги було сформульовано як набір конкретних диференційованих характеристик (див. наступний параграф), яким має відповідати реформа та спосіб її проведення, з огляду на принцип технологічної оптимальності.

Звичайно, соціотехнологічний підхід спирається, зрештою, на загально-соціологічні уявлення про соціальну реформу, акумулюючи в собі ті, в яких відображено її процесуально-діяльнісні харак-

теристики. Тому в соціологічній діагностиці аграрна реформа розглядається як динамічний суспільний об'єкт, що вирізняється певними соціальними характеристиками. Він стабілізований у просторі та часі і за природою та способом свого виникнення, а також реалізації є діяльним об'єктом.

Ідеться про сукупну (масову), комунікативну, цілеспрямовану, керовану, експериментального типу результативну дію, що несе на собі печать суспільного навантаження, оскільки вона не є нейтральною ні до потреб та інтересів, ні до соціальних ідеалів різних політичних сил, зокрема тих, що проводять реформу, і тих, над якими проводять реформу. У цій площині реформа розглядається і практично використовується ними як засіб реалізації своїх інтересів, досягнення цілей, утвердження статусних позицій у соціальній структурі та всезагальній взаємодії суспільства. Ось чому реформа виступає “Куликовим полем” політичної боротьби (згадаймо хоча б жорстке протистояння у Верховній Раді України, містифікацію голосування під час “продавлювання” Земельного кодексу у 2001 році під керівництвом В.Медведчука).

Політична боротьба в Україні настільки потужно вплинула на реформаторів, що вони провели аграрну реформу не так за аграрними, як за політичними технологіями, і це зафіксовано і в пресі, і в науковій соціологічній літературі. “...Українська аграрна реформа починалась і значною мірою продовжує впроваджуватися як політична реформа, – констатують автори монографії “Українське село на зламі століть: соціологічний та антропологічний зріз”, – тобто реформа, що здійснюється за логікою політичної влади. Звідси виникає низка проблем, що мають негативний характер для самого впровадження реформ. Реалізуючись переважно за допомоги Указів Президента України, реформа, по суті, не має правового, легітимного (з точки зору законодавчої влади) характеру”¹³.

Представники лівої опозиції теж констатують збочення агрореформи у політичний бік. “Головною причиною поглиблення кризи в сільськогосподарському виробництві, – пише один із них, – стало й те, що аграрна реформа, особливо земельна, з самого по-

¹³ Українське село на зламі століть: соціологічний та антропологічний зріз / За ред. Ю.І.Саєнка. – К., 2001. – С.134.

чатку мала за мету не стільки зростання продуктивності праці та підвищення економічної ефективності АПК, скільки знищення колективного, суспільного сектору, створення масової соціальної опори для ліквідації соціалістичного ладу, для формування класу приватних власників. Все це виявилось у прискореній капіталізації села, намаганні паралізувати в першу чергу селянство у суспільному секторі виробництва”¹⁴.

Питання про переважання указного права при проведенні аграрної реформи ставили деякі народні депутати (О.Масенко, В.Семенюк) 11 квітня 2003 року у Верховній Раді України на Дні уряду. Вони відзначали такі оцінні характеристики реформи: 1) реформу проведено всупереч законодавству і Конституції України, а парламент, заднім числом, прагне з’ясувати, чи дотримано при цьому законодавство; 2) виконавча влада керувалася указами і підзаконними актами, а парламентові пропонувала навздогін узаконювати її дії законодавчо; 3) указне право обмежувало ініціативу та участь органів місцевого самоврядування у розв’язанні багатьох питань реформи, особливо земельних¹⁵. Усе це схоже на політико-правові авантюри.

І хоча статтею 93 Конституції України передбачалось, що президентські законопроекти розглядаються першочергово, однак Верховна Рада з різних причин далеко не завжди встигала це робити. Звідси впливали не лише різні вияви нелегітимності реформи, а й тотальна атмосфера безвідповідальності, яка дивувала й обурювала селян. На їхніх очах усе розвалювали, розкрадали, але ніхто не відповідав, по суті, за здійснення цього зла, ніхто не був покараний. Навіть питання про подібне не ставилося.

Проте Верховна Рада запізнювалася із розглядом та прийняттям не лише президентських законопроектів, а й інших. Ось типові приклади. Законопроект “Про проведення мораторію на демонтаж або розкомплектування цукрових заводів” вона розглянула тоді, коли, за деякими даними, із 192 заводів 90 зникли. Як прокоментував народний депутат Ю.Кармазін, з прийняттям цього закону

¹⁴ Мелешенко І. Зупинити наступ капіталу на село // Комуніст. – 1997. – №2 (січень).

¹⁵ Цюпа Н. Землю успішно роздали // Сільські вісті. – 2003. – №44. – 15 квітня.

запізналися на п'ять років, бо саме за ці роки демонтовано і розпродано ті 90 заводів¹⁶. Ціни на так звані земельні документи (Державний акт на право власності на землю та ін.) Верховна Рада законом “Про захист конституційних прав громадян на землю (щодо вартості виготовлення документів)” обмежила тільки у січні 2005 року, тоді як майже п'ять років у цій справі творився справжній розгардіяш. Замість встановленої Президентом України максимальної ціни (85 грн) за оформлення держакта з клієнтів-селян, котрі обмінювали земельні сертифікати на державні акти, фірми, що виготовляли ці документи, могли “просити” і 200, і 300, і 350 грн¹⁷. Примудрялися брати гроші, як виявилось, навіть за ті роботи, які оплачував Проект підтримки приватизації землі в Україні, фінансований Агентством США з міжнародного розвитку (Проект діє на підставі Меморандуму про взаєморозуміння між урядами України та Сполучених Штатів Америки, маючи на меті оплатити видачу 1,8 млн державних актів громадянам України на суму 14,5 млн дол.).

Отже, аграрна реформа – суб'єктно-об'єктний процес. Внаслідок цієї суб'єктно-об'єктної взаємодії виникає конкретний її варіант. В Україні ця взаємодія виявилася такою, що суб'єкт реформи пішов на знищення “останньої фортеці соціалізму” – колективної форми господарювання на землі й на соціальне переструктурування селянства та кардинальну зміну села. Це ж саме відбулося, наприклад, і в Болгарії, де трудові колективні господарства (різновид колгоспів) демократи ліквідували¹⁸. Отже, це – варіант реформи з домінуванням руйнівного начала та ідеологічного й політичного елементів у технології проведення.

Киргизький варіант аграрної реформи трохи інший. Технолог обмежив деструктивне начало й уникнув ідеологізації. Ліквідовані були тільки нерентабельні колективні господарства, до того ж за згоди селян. Держава виявила політичну нейтральність, заздалегідь

¹⁶ Кучерява О. Щоб не ревли воли і ясла були повні // *Голос України*. – 2005. – №100. – 2 червня.

¹⁷ Грузін В. Хто і як дурить селян // *Сільські вісті*. – 2004. – №34. – 25 березня.

¹⁸ Жуковський В. Демократизація по-болгарськи // *Голос України*. – 1992. – 15 квітня.

не ставши ні на бік колективних, ні на бік приватних форм господарювання. Право вибору було надано самим селянам¹⁹.

Отже, в Киргизії у підвалини реформаторських змін покладено не революційний, а еволюційний технологічний алгоритм, опертий на фінансові та інші ресурси держави. Це внеможливило забігання вперед, реформування заради реформування, порушення послідовності, “кидання” реформованих селян напризволяще.

Китайський варіант агрореформи специфічний тим, що після багатьох років застосування до сільського господарства революційністських, а за суттю адміністративно-волонтаристських установок і технологій типу “великого стрибка” (1958), “культурної революції” (1966–1976) воно, зрештою, перейшло на ринкове регулювання. За основу виробництва взято не колишню сільгоспкомуну, де процвітали адміністрування, жорстка зрівнялівка, майже повне ігнорування економічних законів, а система “підрядної відповідальності” селянського двора. Це – система подвірного підряду, упроваджена на основі поділу рільничих земель між селянами (дворами) села “за їдоками” та здачі владними структурами їм в оренду наділів строком до 16 років (у садівництві, лісівництві та інших галузях сільського господарства на 20–30 років). Колективні засоби виробництва (переважно в дрібних і середніх комунах) теж були поділені і здані в оренду селянам за контрактом або продані. Змінилася роль планування. Тепер планові органи втратили право давати виробникам квоти виробництва тієї чи іншої продукції. Було заборонено партійним і державним органам втручатися в сільськогосподарську діяльність.

Що ж дала така реформа? Вона значно підвищила ефективність сільгоспвиробництва, однак тільки за рахунок інтенсифікації ручної праці та використання малої механізації. Отже, це надто обмежений рівень ефективності, однак він дав змогу нагодувати націю. Крім того, реформа дала могутній поштовх майновому розшаруванню села й гігантському безробіттю (кожен третій сільський житель з 800 млн став зайвою робочою силою).

І все ж таки реформа повністю не ліквідувала адміністративний тиск на селянина, а замаскувала його через хитру роль підряду

¹⁹ Акаев А. Земельная реформа: киргизский вариант (Интервью Отто Лацису) // Известия. – 1992. – №123. – 28 мая.

за контрактом на засоби виробництва, де селянському двору давалося робоче завдання (за домовленістю). І якщо він його не виконував, то всю сім'ю могли офіційно пісочити, а держава залишала за собою право забороняти двору купувати пальне, матеріали, добрива за твердими цінами. Тож селянин мусив іти за всім цим на ринок, де значно вищі ціни²⁰.

Таким чином, китайську реформу було проведено з поєднанням ринкового і "м'якого", замаскованого державного регулювання сільгоспвиробництва.

У Росії свій варіант аграрної реформи, точніше, свої варіанти, адаптовані до специфіки регіонів. "Зрозуміло, що умови Кубані й Архангельської області незрівнянні, – пояснює голова Комітету з агропродовольчої політики Ради Федерації В.Стариков. – В одному випадку нам треба підтримувати сільське господарство, а в іншому – сільське населення. В першому випадку пріоритетний розвиток за великим товарним виробництвом, а в другому – за дрібними господарствами, навіть суто патріархального типу. Виробництво ексклюзивних продуктів – ніша саме для дрібних форм, тут вони більш конкурентоспроможні, аніж великі агрокомбінати. Проте, поза сумнівом, основний обсяг продовольства повинні давати великі господарства"²¹.

Таким чином, аграрна реформа в Росії "двоповерхова" – охоплює федеральний і регіональний рівні. Звичайно ж, її проводять в річищі тієї самої стратегії, що й на Україні: ліквідація колективних господарств, відокремлення економічно активної частини сільського населення від тієї, котра, як сказав той самий Стариков, "не здатна приймати відповідальні рішення, не готова ризикувати, та й працювати не дуже любить", тобто перетворення частини селян на сільських пролетарів. Як і в Україні, держава в Росії запізнюється з реабілітацією людей, найбільш постраждалих від реформ²². Це – пряме свідчення дегуманізації реформ, а відтак це саме той момент, коли слід запитати і державу, і реформатора: якщо немає коштів та інших ресурсів для реабілітації по-

²⁰ Барахта Б. Будни китайской деревни // Правда. – 1987. – №80. – 21 марта.

²¹ Земля – помещикам, вилы – крестьянам // Независимая газета. – 2002. – 16 июля.

²² Никольский С. АПК разрушали и реформаторы, и коммунисты, и сами аграрии // Независимая газета (НГ – политэкономия). – 1999. – №3 (февраль). – С.7.

страждалих від реформи, то навіщо проводити її в такий спосіб, щоб вона плодила цих постраждалих? Проводьте її почастинно, з урахуванням реальних можливостей. Однак таке запитання є риторичним для негуманних реформаторів-голістів, для яких не передбачено правової відповідальності.

Якщо реформа – суб'єктно-об'єктна взаємодія, то в площині соціотехнологічного діагностування вона не може розглядатися без суб'єкта й об'єкта. Суб'єкт аграрної реформи – комплексний, сукупний, поліфункціональний. Це – Верховна Рада, Президент зі своєю Адміністрацією* та Кабінет Міністрів України; місцеві державні адміністрації; аграрний істеблішмент; еліта аграрної науки. Усі складові цього сукупного суб'єкта згуртовані на єдиній ідеологічній платформі і практично досягають взаєморозуміння та взаємопідтримки з усіх питань спільної реформаторської діяльності. Об'єкт – селянство, АПК, село.

За основними функціями складові суб'єкта реформи розподіляються у такий спосіб: Верховна Рада здійснює законодавче забезпечення реформи; Президент регулює її указами, забезпечуючи стратегічний напрям проведення; Кабмін розробляє конкретну програму аграрної політики, реалізації намічених заходів реформи, видає постанови, розпорядження та ін.; місцеві державні адміністрації разом з аграрним істеблішментом та спеціалістами безпосередньо реалізують накреслені “вгорі” реформаторські заходи, тобто проводять реформу; еліта аграрної науки здійснює інтелектуальне обслуговування суб'єкта реформи, особливо його верхніх ешелонів, професійно розробляючи методологію і методи її проведення.

Підсумовуючи сказане, ще раз відзначимо, що об'єктом соціологічного діагностування аграрна реформа виступає у подвійному (ідеальному і реальному) вираженні. Це й дає змогу поставити їй соціотехнологічний діагноз шляхом підведення реального під ідеальне. Однак діагностування реформи означає таке саме діагностування діяльності реформатора, оскільки реформа є продуктом його діяльності.

Далі розглянемо деякі проблемні аспекти діагностичного оцінювання.

* Або Секретаріатом (див.: Указ Президента України “Про створення Секретаріату Президента України” // Урядовий кур'єр . – 2005. – №197. – 18 жовтня).

3. Проблема оцінювання в соціологічному діагностуванні

Дуже відповідальною в соціологічній діагностиці є процедура оцінювання, на основі якої, власне, роблять висновок про внутрішній стан об'єкта, тобто ставиться йому діагноз.

Вже зазначалося, що саме оцінювання, як у цілому і соціальне пізнання, в соціології ніколи не позбувається елементу ймовірності, а відтак і проблемності. Тож якщо взяти діагностичне оцінювання, то методу “ідеальних типів” для нього не досить. Та ж аграрна реформа в суспільстві оцінюється комплексно – з багатьох точок зору і позицій, бо у неї чимало суб'єктів оцінювання, кожен з яких може ставити їй свій діагноз. Особливо цінними є оцінки реформи представниками таких трьох соціальних груп: тієї, що виникла внаслідок реформи (фермерство); тієї, що була насильницьки реформована (селянство), і тієї, що безпосередньо проводила реформи, виконуючи рішення “верхів” (аграрний істеблшмент, держадміністрації, спеціалісти). Щодо оцінки реформи верховним технологом (Верховна Рада, уряд, Президент України), то вона важлива для нас саме з огляду на політичний задум реформи та її стратегічну мету (декларовану й реально здійснену), загальний спосіб проведення, управління та ін. Важливими є також оцінки з боку вченої аграрної еліти, яка була підключена до її теоретичного обґрунтування, підготовки та проведення або як сукупний методолог, методист, радник, або ж як прямий керівник (через посади в уряді, Адміністрації Президента України, Мін-агрополітиці), а також з боку керівників та спеціалістів Мінагрополітики. Звідси випливає одне з найперших завдань соціолога-діагностика, зацікавленого в максимально наближеному до реальності (точному) діагнозі, – використати ці оцінки, певним чином опертися на них чи перевірити ними свої оцінки. Цим він має підвищити рівень надійності свого діагнозу.

Виходить, що в цьому разі процедура соціологічного діагностування загалом передбачає вивчення як самого об'єкта – реформи, так і процесу її оцінювання та оцінок іншими діагностиками. Так може бути досягнута комплексність та більш висока надійність соціологічного діагностування.

Як впливає зі змісту “ідеального образу” реформи, аграрну реформу належить оцінювати за такими характеристиками: соціо-технологія і соціоінженерія (комплекс почастинних чи голістських дій та перетворень); проект реформи (концепція, методологія, методика, програма, план); діяльність реформатора; загальний алгоритм (спосіб) проведення; результати, наслідки; загрози, ризики. Крім того, оцінювання її має відбуватися ще й на основі принципів оптимальності, демократизму, гуманності та справедливості. Це – в основному ціннісне зважування, і воно потребує розшифрування.

Принцип оптимальності вимагає встановлення того, якою мірою аграрна реформа в тому варіанті, в якому вона була проведена, стала оптимальним чи неоптимальним способом перетворень на селі, в АПК та життєдіяльності селянства; якою мірою вона оптимізувала сам об’єкт перетворень, забезпечила плановані результати. Оптимальною ж реформа може вважатися тоді, коли вона технологічно виважена, проведена в потрібний момент та у визначені строки, з мінімальними втратами, соціально прийнятною ціною і забезпечує досягнення реформованим об’єктом більш високих та якісних, ніж до реформи, показників і характеристик. Іншими словами, оптимальною є реформа, яка, необхідно впливаючи з еволюційних потреб сього об’єкта, найбільш повно забезпечила досягнення стратегічної мети єдино можливими, адекватними на момент проведення методами, до того ж без екстремізації будь-якого з аспектів чи функцій¹.

Отже, пізнавальний потенціал принципу оптимальності вимагає оцінювання аграрної реформи за такими показниками: відповідність реформи еволюційним потребам АПК, технологічна виваженість; мета – засіб – результат, час, строки; досягнення і втрати; соціальна ціна; перспективи розвитку реформованого об’єкта.

Принцип демократизму. Залежно від того, в якому суспільстві проводиться реформа, хто і як її проводить, які технології та методи застосовує, вона може набувати тоталітарного, авторитарного чи демократичного характеру. Тоталітарна соціальна реформа – насильницька, нелегітимна, руйнівна, з великими втратами, ней-

¹ Див.: Яцкевич В.В. Діалектика оптимального вибору. – К., 1990. – С.27–28.

мовірно високою соціальною ціною, стражданнями людей, неоптимальна, безпідставна (особливо в мирні дні). Такі перетворення проводяться на основі рішень верховних елітарних груп, котрі по-диктаторськи (до того ж через різного роду погрози, залякування реформованого об'єкта) їх реалізують. Найчастіше тоталітарні реформи проводяться на основі (або після) різного роду переворотів (політичних, воєнних тощо). Авторитарна реформа – насильницька, але з деякими елементами демократизму, руйнівна, екстремізована в певному напрямі, а отже, й слабо оптимізована, з великими втратами і високою соціальною ціною, напівлегітимна. Проводиться переважно або цілком і повністю на засадах указного права шляхом “революції згори”, часто безпідставно.

Демократична реформа – протилежність двом першим. Проводиться на основі конституційного права, за потребою суспільства або об'єкта реформування, але за обов'язковою угодою з ними. Соціальні групи (професійно-трудова, поселенські, демографічні та ін.), що становлять об'єкт змін, мають погодитися на перетворення, на завдані їм незручності, зміну своєї долі й укласти угоду з державою про відшкодування втрат (компенсації) в разі зниження рівня захищеності, якості життя, соціального статусу, спричинених реформою тощо. Крім того, сам реформатор бере на себе зобов'язання не зловживати реформою, не проводити її за рахунок цих груп чи на шкоду їм. З демократичним чинником пов'язана соціальна та юридична легітимність реформи. Перша означає, що і суспільство, і соціальні групи, котрі виступають об'єктом реформи, визнають її необхідність та оптимальність, що вона проводиться за їхньої згоди. Юридична легітимність означає, що реформа спирається на конституційно-правові засади, механізм захисту, контролю та відповідальності.

У площині принципу демократизму аграрна реформа має оцінюватися за такими інтегральними показниками: соціальне замовлення на реформу; наявність угоди реформатора із селянством, згода останнього на проведення агрореформи; механізм відповідальності, контролю і відшкодувань; легітимність.

Принцип гуманності вимагає оцінювати агрореформу з точки зору її як блага. Річ у тому, що в ідеологічному та пропагандистському забезпеченні цієї реформи вона проголошувалася як благо

для селян і суспільства (“земля має належати тим, хто її обробляє”, “свобода виходу із колективного господарства” “вільний вибір форми господарювання”, “ефективний власник”, “вільний виробник” і т. ін.). Отож, якою мірою реформа сприяла зростанню соціального престижу і блага селянина? Чи справді вона стала виявом турботи реформатора про нього? Чи став селянин ефективним власником? Чи підняв рівень свого життя? Чи поліпшив умови праці та свого існування? Яке місце посів у соціальній структурі села? Чи безробіття, в яке кинула його реформа, є благом для нього? Усі ці запитання відбивають ті аспекти аграрної реформи, які пов’язані як із її загальною соціальною значимістю, так і зі значимістю для селянина.

У площині вимог принципу гуманності реформа та її результати мають досліджуватися та оцінюватися за такими показниками: рівень соціального престижу селянина (зріс чи знизився); якість його життя; рівень зайнятості на селі; соціальна захищеність; рівні виробничого, культурного та побутового обслуговування як наслідки реформи.

Принцип справедливості вимагає з’ясування того, якою мірою аграрна реформа є справедливою для селянства, що стало її об’єктом. Іншими словами, необхідне з’ясування міри відповідності реформи соціально-економічним потребам та інтересам селян. Чи задовольнила вона ці потреби та інтереси, а чи ні? Отже, тут має місце насамперед такий інтегральний показник: міра відповідності реформи потребам та інтересам селян.

Якщо всі названі інтегральні показники звести до однієї групи та кожен з них розкласти на емпіричні індикатори, то вона виявиться чималою. Але річ не в цьому, а в тому, що не всі вони були повною мірою індиковані, тобто вичерпно розкладені на емпіричні індикатори й впроваджені в інструментарій (див.: Додатки 1, 2). Тому далі подамо їх тільки в інтегрованому вигляді: проект агро-реформи; загальний алгоритм проведення (соціотехнологія, соціо-інженерія); підготовленість (ресурси, фінанси, кадри); легітимність; стратегічна мета; засоби, результати й наслідки; загрози, ризики; соціальна ціна; оптимальність; демократичність, гуманність; справедливість. Уточнимо тут такі дві характеристики з цього набору: загрози та ризики агрореформи. Звісно, будь-яка

реформа в суспільстві не тільки пов'язана з певними загрозами і ризиками для себе, а й сама здатна їх нести чи спричиняти в разі її проведення. Це – ризики і загрози насамперед для об'єкта реформування, окремих груп чи для суспільства в цілому. І якщо взяти ту ж таки аграрну реформу, то вона вже у своєму задумі та проєкті приховувала в собі принаймні такі дві загрози: 1) можливість розвалити АПК, привести країну до голоду і продовольчої залежності; 2) загрозу соціального приниження, неунікненого розшарування та пограбування селян в інтересах певних суспільних сил.

Перша з цих двох загроз безпосередньо впливала із технології реформи, яку реформатор пристосовував й використовував з метою отримання голістського ефекту, тобто для підриву й розвалу цілісної виробничої колгоспно-радгоспної системи. Друга загроза – продукт зміни відносин власності на селі, що її мала на меті, а відтак і спричинила реформа, як наслідок переорієнтації реформатора з колективної та суспільної на приватну власність.

Що ж до ризиків агрореформи, то вони, на наш погляд, такі: ризик помилитися у виборі визначальної стратегії реформувань; провалити реформу; отримати внаслідок перетворень не той результат, що планували або обіцяли; підняти проти реформи та реформаторів селянство, спеціалістів, не знайти з ними спільної мови та ін.

У площині вказаних інтегральних характеристик і діагностувалася аграрна реформа у двох наших дослідженнях. Однак у першому ми перевіряли більшою мірою такі аспекти, як проєкт агрореформи, підготовленість, стратегічна мета; у другому – більшою мірою всі інші. У зв'язку з таким акцентуванням в інструментарій другого дослідження було внесено потрібні зміни й доповнення, до того ж з огляду на завершальний етап реформи.

Отже, загальні характеристики й інтегральні параметри реформи, за якими її слід діагностувати, та способи її діагностичного оцінювання (науковий та ціннісний) з'ясовано. Тепер належить подбати про гарантії від помилок та однобокості у нашому діагностуванні реформи та про надійність самого діагнозу. Найпростіший спосіб для цього – зіставлення наших оцінок реформи з оцінками її різними суб'єктами (наприклад, у пресі) або ж із зробленими на основі застосування якісних дослідницьких методів

(зокрема, методу експертного чи фокусованого групового опитування). Якщо всі групи оцінок збігаються або дуже близькі, то можна бути впевненим, що наш діагноз правильний. Отож звернемося насамперед до оцінювання аграрної реформи у ЗМІ з метою виявлення домінантного акценту оцінок (убік позитиву чи негативу) та загальної картини реформи, змальованої цими оцінками, а також до пізнавального потенціалу методу фокус-груп (параграф 4 даного розділу).

Як уже говорилося, оцінки аграрної реформи в суспільстві дуже неоднозначні й суперечливі. Оскільки вона неоднаково зачепила інтереси різних соціальних груп і верств, то розуміння цієї реформи різне. З початком радикалізації аграрної реформи (кінець 1994 року) її оцінки у пресі були пронизані тривогою невизначеності: куди веде аграрна політика держави, як селянам далі працювати, що станеться з колективними господарствами, землею, селом? Тодішній прем'єр-міністр України Є.Марчук на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики (грудень 1995 року) виголосив навіть доповідь під запитально-пояснювальною назвою "Як селянам далі господарювати"².

У цій доповіді наведено разючі дані, що відображали тодішній стан соціально-економічної ситуації, яка склалася в АПК країни внаслідок реформи, особливо через різку її радикалізацію, коли ментально далось взнаки саме деструктивне начало перетворень. Однак прем'єр-міністр у своїй доповіді про радикалізацію реформи та її домінуюче деструктивне начало не говорив, а просто констатував факти, які, по суті, підтверджували політику реформатора щодо банкрутства колективних господарств. У колективну і приватну власність сільськогосподарським товаровиробникам передано майже 32 млн га земельних угідь, роздержавлено 30% радгоспів, близько 40% підприємств переробної та харчової промисловості, розпайовано 7,5 тис. (78%) колгоспів, створено понад 34 тис. фермерських господарств. "Проте здійснюване реформування, – підкреслив доповідач, – поки що не супроводжується

² Як селянам далі господарювати. Доповідь прем'єр-міністра України Є.Марчука на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики 26 грудня 1995 року // Сільські вісті. – 1995.– №154.– 28 грудня.

позитивними змінами в економічній і соціальній сферах сільськогосподарства і АПК в цілому. Кризова ситуація в аграрному секторі продовжувала поглиблюватися і цього року”.

Починаючи з 1991 року, продовжував прем'єр, відбувся різкий спад обсягів виробництва. В 1994 році валовий обсяг продукції сільськогосподарської продукції скоротився проти 1990 року (у порівняльних цінах 1991 року) на 32%. Виробництво зерна зменшилося на 30%, сояшнику – на 39%, цукрових буряків – на 36%, овочів – на 23%, плодів, ягід і винограду – наполовину, картоплі – у 2,5 раза, м'яса – на 39%, молока – на 25%, яєць – на 38%.

Скорочувався виробничий потенціал агропромислового комплексу. Сільгосп підприємства більш як удвічі знизили темпи оновлення основних фондів (з 10% у 1990 році до 4,6% у 1994). Внаслідок банкрутства припинили роботу великі тваринницькі комплекси з виробництва м'яса, яєць на промисловій основі, які були взірцем ефективності виробництва.

Низько впали обсяги робіт з підвищення родючості ґрунтів та меліорації земель. У 1995 році внесення діючої речовини, мінеральних добрив та пестицидів на один гектар площі порівняно з 1990 роком було зменшено майже у 4 рази, органічних добрив – у 2 рази. Обсяги меліорації скоротилися порівняно з 1990 роком у 7 разів.

У тваринництві триває різке зменшення поголів'я всіх видів худоби і птиці. За останні п'ять років у всіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби скоротилося майже на 7 млн (28%), корів – більш як на 800 тис. (10%), свиней – на 6,7 млн (34%), овець – більш як на 4 млн (51%), птиці – на 92 млн голів (38%). Щоправда, за цей час приватний сектор наростив чисельність великої рогатої худоби на 400 тис. голів, а корів та свиней на 700 тис., завдяки чому вдалося дещо компенсувати спад виробництва продуктів тваринництва. Однак, зазначимо, приватний сектор все-таки не врівноважив падіння.

А яким виявився фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників? Він у край загострився, оскільки економічна криза, в яку штовхала АПК реформа, дуже відчутно вдарила по них. Брак власних коштів у результаті порушення паритету цін призвів до різкого скорочення споживання найважливіших ресурсів вироб-

ничого призначення – нафтопродуктів, добрив, засобів захисту рослин, запасних частин, комбікормів, техніки. Як наслідок, зменшилися обсяги виробництва і реалізації продукції, знизилася дохідність галузі, круто вгору поповзли борги. Тільки за один 1995 рік, точніше, станом на 1 жовтня від початку року, заборгованість сільськогосподарських підприємств по всіх видах платежів збільшилася у 3,5 раза, а показник неплатоспроможності – у 8,8 раза.

Однак хто ж порушив паритет цін, про який говорив прем'єр Марчук? Звичайно ж, реформатор. Він перестав регулювати ціни на ресурси промислового виробництва для села, а на сільськогосподарську продукцію – стримував. Виник гігантський перекис цін, який швидко “з’їдав” доходи цих господарств, і вони попрямували шляхом банкрутства. Отже, сам реформатор натиснув на важелі форсованого створення для колективних господарств агресивного економічного середовища та підвищеного ризику їхньої виробничої діяльності. Прикриваючись демагогією про непристосованість цих господарств до ринку, він сам їх топив у створеному ним же економічному хаосі.

Якщо 1994 рік із збитками закінчили 808 господарств (із загальної кількості їх у понад 12 тис.), то 1995 рік – кожне четверте. Почало тягти до ями ці підприємства також тваринництво, яке стало повністю збитковим. Опираючись банкрутству, господарства почали швидко скорочувати цю галузь.

На тлі падіння виробництва, якості життя, негараздів, зубожіння сільського населення загострилася демографічна ситуація внаслідок майже повсюдного перевищення смертності над народжуваністю. Понад сто сільських районів, на які припадала четверта частина сільськогосподарських угідь, стали зоною демографічної кризи.

Ось такими виявилися результати підривного курсу реформ уже через рік після початку їх радикалізації. Ці результати вже не спитеш на “тяжку спадщину” від радянської системи сільгоспвиробництва, яка була, звичайно, далеко не бездоганною. Однак чи спробував реформатор зупинити реформи, проаналізувати перебіг перетворень, результати й наслідки, щоб змінити або істотно скоригувати курс. Ні. Навпаки, він його значно посилив і прискорив саме у тому руйнівному ключі падіння на “дно”, хоча з 1990 року існував Закон

України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”, який було змінено і доповнено у 1992 році Законом України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”, який набув чинності з дня його опублікування – 12 червня того ж року³. Як “старий”, так і “новий” Закон спрямовував зусилля реформатора на розвиток, а не на руйнування села. Проте цей Закон реформатор проігнорував повністю попри нагальну потребу в істотних корективах економічного курсу, який не враховував ні інтересів селян, ні потреб АПК. До речі, той самий прем’єр Євген Марчук уперше серед найвищих посадових осіб на Всеукраїнській нараді економістів у вересні 1995 року висловив думку про необхідність перегляду реформаторського курсу Президента Леоніда Кучми і запропонував концепцію антикризової програми із соціальними пріоритетами.

Однак такого роду пропозиції, що спиралися й на інші оцінки реформ (не лише з боку Марчука), не приймалися. “Революція згори” тривала. Виконувалися укази Президента та програма Кабінету Міністрів України, де серед основних етапних завдань аграрної політики на найближчий період зазначалися:

- вартісна (грошова) оцінка земель та включення її в обіг аграрного капіталу;
- передання земель у колективну та приватну власність громадян, створення резервного фонду для соціальної сфери села, інших загальнодержавних і місцевих потреб;
- паювання земель колективної власності та сертифікація паїв;
- забезпечення прав вільного виходу фізичних осіб з колективних сільськогосподарських підприємств із наданням їм безплатно у приватну власність земельних паїв у натурі (на місцевості) з метою вільного вибору інших форм господарювання: кооперативного, селянського (фермерського) чи особистого підсобного господарства;

³ Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” // Голос України. – 1992. – №109. – 12 червня.

– надання власникам земельних ділянок і паїв права дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України без зміни цільового призначення ділянок і без визначення в натурі (на місцевості) паїв⁴.

Одне слово, усі ці завдання, як бачимо, були розраховані на руйнування колективних господарств діями самих селян, які виходять із них. Однак таких виявилось спочатку вельми небагато. Справді селяни не пішли на масове руйнування своїх господарств, аж поки їх не примусив це зробити президентський Указ від 3 грудня 1999 року №1529/99 “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”, названий поміж прихильників реформ “доленосним”, “революційним”, “історичним” тощо.

Проте цей указ викликав суперечливі оцінки. Його, наприклад, не підтримала Верховна Рада України, яка у своїй Постанові від 11 січня 2000 року “Про виконання земельного законодавства при реформуванні аграрного сектору економіки” зазначила (п.4), що цей Указ Президента України не відповідає окремим статтям Конституції України та низці законів, і запропонувала Президентові скасувати його. Указ не було скасовано, його захистив Конституційний Суд України.

Далі наведемо типові прямі й непрямі оцінки агрореформи та її результатів, почерпнуті з преси. Їх висловлювали на тлі здійснення кардинальних перетворень упродовж 1995–2005 років різні суб’єкти соціальної ієрархії “згори” до “низу” (починаючи з верховного реформатора і завершуючи рядовими селянами). Але попередньо кілька зауважень. Перше: в усьому різноманітті оцінок вирізняються три групи: позитивні, негативні й нейтральні (серед усіх наймасивнішою є група негативних оцінок). Що ж до позитивних, то їм притаманна така динаміка: спалах на початку радикалізації реформ (1994–1995) і поступовий спад майже до нуля у подальшому. В ті роки ЗМІ вчинили потужний пропагандистський напад на село, пропагуючи реформу як велике благо для селянина і суспільства. Тоді журналісти гостро шельмували колгоспи і радгоспи, голів колгоспів і директорів як “радянських поміщиків”, “червоних баронів”, а також нарікали з приводу “сільських

⁴ Програма діяльності Кабінету Міністрів України. – К., 1995. – С.47–48.

несунів”, колективізму селян, їх “розселянювання”, “нічийності” колективної власності, безгосподарності, низької продуктивності праці та ін. Натомість доводили необхідність радикальної реформи, вихваляли фермерство, приватну власність на землю (“споконвічну мрію селян”), приватну ініціативу, багатство, як її продукт, високу ефективність сільського господарства на Заході тощо. Одне слово, було забезпечено ідеологічний удар по колгоспно-радгоспній системі і колективістському селянинові і водночас проміто мізки для позитивного сприйняття людьми деструктивної агро-реформи. Однак як тільки стало помітним, що реформа “пішла”, що вона все руйнує, несе на село масове безробіття, зубожіння і вимирання, прискорено криміналізує сільське буття, а землю дедалі більше втягує у сферу обігу тіньового капіталу, залишаючи селян фактично без засобів існування, пропагандистський галас преси почав різко спадати і, зрештою, зтихнув.

Із здійсненням реформа виявляла дедалі більше своїх “мінусів” та притаманний їй антиселянський екстремізм. Не справдилися сподівання реформаторів навіть на формування “ефективного власника”, бо реформа не забезпечила піднесення масової приватної ініціативи, звуживши соціально-економічний простір для неї, оскільки основний контингент працездатних селян опинився в ролі або найманих працівників, або безробітних та зайнятих у власному присадибному господарстві. Тому цю ініціативу виявили не так селяни, як різного роду спритники, ділки, посередники, “тіньовики”, а також чимало керівників і спеціалістів.

Сьогодні навряд чи хтось наважиться дати аграрній реформі та її результатам і наслідкам цілком позитивну оцінку. Навіть нейтральну оцінку важко дати, бо якщо хтось із спеціалістів або аграрних керівників чи вищого керівництва держави і намагається це зробити на основі об’єктивних цифр, від нього обов’язково вимагають коментарів або пояснень. Найчастіше нейтральна оцінка набуває формули – “є успіхи, є й прорахунки”, а чого саме більше – “успіхів чи прорахунків”, не з’ясовують.

Друге зауваження: з оцінками реформи пов’язане питання про її прихильників та противників. Воно складне насамперед тим, що не завжди існує однозначний зв’язок між висловленою оцінкою, яка має, здавалося б, виражати щире ставлення до реформи, і позицією оцінювача щодо того, хто він насправді є – прихильник

чи противник реформи. Крім того, цей зв'язок має свою динаміку зміни позицій, коли прихильники і противники реформи, так би мовити, міняються місцями: перші стають противниками, другі – прихильниками.

З цією проблемою зіткнулися дослідники процесу реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які впродовж 1996, 1998, 1999 і 2000 років провели соціально-економічний моніторинг (Міжнародна фінансова корпорація – Проект приватизації землі та реорганізації КСП в Україні) і попередній аналіз його результатів виклали в монографії “Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств”. “Оскільки до 2000 року земельна реформа впроваджувалась надзвичайно повільними темпами, – зазначено тут, – то селян, що були задоволені темпами і глибиною перетворень, практично не було. В ці роки прихильниками реформ слід вважати не тільки тих респондентів, що сприймали реформи як взагалі непотрібні, але й тих, хто в умовах і без того млявих перетворень вважав, що з реформою не варто поспішати. У 2000 році ситуація різко змінилася в результаті масової прискореної реорганізації практично всіх КСП в Україні. Тепер уже зазначена частина респондентів були невдоволені занадто швидкими темпами реорганізації КСП. Тому селян, які в цьому році висловили думку, що з реформами не варто поспішати, не можна однозначно вважати противниками реформи”⁵.

Одне слово, з оцінки респондентом реформи однозначно й автоматично не випливає його справжня позиція, тому дослідник не може прямо судити про цю позицію тільки на основі оцінки. Щоб вийти з цієї суперечливої пізнавальної ситуації, слід поставити респондентам запитання про підтримку/непідтримку реформи, реорганізації КСП, упровадження ринку тощо. Тоді можна більш упевнено сподіватися на отримання інформації, яка зобразить тісніший зв'язок між висловленою оцінкою та справжньою позицією респондента, завдяки чому точніше виявить себе тенденція до збільшення чи зменшення кількості прихильників і противників реформи. На наш погляд, одна з таблиць із такими запитаннями (2.3.1), наведена в монографії “Соціальні проблеми

⁵ Гончарук О.С., Марусов А.Ю., Осташко Т.О. Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств. – К, 2000. – С.17.

реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств”, це підтверджує (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень підтримки реорганізації КСП в Україні, 1999–2000 (%)

Варіанти відповідей	1999	2000
Підтримую	36,0	22,3
Не підтримую	23,0	25,1
Ще не визначився	20,2	31,2
Важко відповісти	20,8	21,4
Всього	100	100

Наведені дані чітко зафіксували початок спаду кількості прихильників реформування КСП і піднесення кількості противників, а також тих, хто не визначився і кому важко відповісти. Відтак, можемо упевнено судити про початок зниження рівня підтримки цього процесу.

Зате друга таблиця тієї самої монографії (2.2.1), яка не містить конкретизованих прямих запитань до респондентів про підтримку цієї реформи, не дає підстав для прямого судження про рівень підтримки (табл. 2)⁶.

Таблиця 2

Рівень підтримки земельної реформи (%)

Яке Ваше ставлення до земельної реформи в Україні?	1996	1998	1999	2000
Ви задоволені темпами і глибиною земельної реформи	–	10,3	0,9	3,2
Земельну реформу необхідно прискорити	18,1	9,0	8,7	–
Земельна реформа має бути більш глибокою і масштабною	20,0	12,8	18,5	–
Із земельною реформою не варто поспішати	16,1	15,8	21,3	14,1
Земельна реформа не потрібна	19,0	22,6	19,1	12,7
Аграрна реформа запізнилася на роки	–	–	–	26,9
Важко відповісти	26,8	39,5	31,5	43,1
Загалом	100	100	100	100

⁶ Там само. – С.21.

Будь-який емпіричний індикатор даної таблиці не дає дослідникові впевненості щодо відповідності висловленого респондентом ставлення до реформи справжній його позиції. Навіть такі формулювання, як “Ви задоволені темпами і глибиною земельної реформи” та “Земельна реформа не потрібна”, які, здавалося б, найбільшою мірою забезпечують очікувану відповідність, у цьому плані ненадійні. На підставі першого не можна вважати, що коли респондент чи респонденти задоволені темпами і глибиною земельної реформи, то він чи вони задоволені реформою в цілому і повністю її підтримують (є її прихильниками), оскільки реформа може мати й такі аспекти, які за значимістю у свідомості респондента чи респондентів переважають значимість її темпів та глибини, але не взяті до уваги ними. Так само на основі другого індикатора не можна вважати, що той, хто заявляє, що земельна реформа не потрібна, обов’язково є її противником. Він може бути й цілком байдужим до неї та до того, як її проводять.

І все ж таки за таблицею 2 можна опосередковано судити про рівень підтримки в масах земельної реформи у 1996, 1998, 1999 і 2000 роках. Він вочевидь низький, про що свідчать невисокі показники суджень про земельну реформу.

Третє зауваження: ці запозичені нами приклади підказують лінію поведінки щодо авторів оцінок аграрної реформи, наведених нижче. Маємо уникати суджень про них тільки на підставі висловленого ставлення до реформи (є вони її прихильниками чи противниками), якщо, по-перше, людина прямо не заявила про цю свою позицію або, по-друге, відповідний висновок про її позицію прямо не впливає з її висловлювань (оцінок). Отже, слід акцентувати у судженнях про агрореформу те, якою вони її зображують.

Радикалізація аграрної реформи означала ще й пряму її варваризацію, опору на “адмінресурс”, здійснення в традиціях “шокової терапії”. Вражені (“шоковані”) селяни одразу захвилювалися, загомоніли, забурчали, а спеціалісти й керівники спочатку розгубилися, а потім роз’єдналися на три групи: одні підтримали Президента Кучму й ринулися реформувати, щоб не програти й собі хапнути, інші – вчинили спротив (найчастіше мовчазний), треті – не знали, що робити. Однак під такою поведінкою спеціалістів крилося протистояння політичних сил та протилежних соціальних

груп агровиробників (одні – за колективістський, інші – за індивідуалістський спосіб землеробства). Верховний реформатор потрапив у ситуацію, коли йому здалося, що радянська система господарювання на селі повністю вичерпала себе, а для того, щоб створити принципово нову систему, доведеться поманеврувати між різними соціально-політичними силами та групами. Тому перші оцінки аграрної реформи з його боку відбивають саме цю ситуацію.

Виступаючи на сесії загальних зборів УААН (лютий 1995 року), Л.Кучма підкреслив: “Ми запізнилися з реформами аж на 2–3 роки. З арсеналу старої системи господарювання вичерпані будь-які хоч би трохи ефективні засоби стимулювання сільськогосподарського виробництва. Залишається єдиний шлях – використання реформаційних важелів, які ґрунтуються на нових відносинах власності, нових структурах господарювання, нових механізмах регулювання аграрних відносин. Те, що ми започатковуємо, має ґрунтовну основу. Тому треба глибоко вивчити вже нагромаджений власний досвід, спиратися на нього. Базова позиція наших реформ – реформування земельних відносин.

Великі надії покладаємо на запровадження контрактної системи заготівлі сільськогосподарської продукції. Система контрактних заготівель слугуватиме встановленню втраченого статусу нашої держави як європейської житниці”. Зауважимо, що саме від контрактної системи, тобто від держзамовлень реформатори й відмовились, абсолютно зігнорували традиційні партнерські відносини держави і сільгоспвиробника.

Кучма: “Особливою актуальністю відзначається проблема удосконалення управлінської структури агропромислового виробництва. Структура управління, на жаль, лишається старою. Це чи не одне з визначальних протиріч у нашій економіці. Якщо ми не змінюватимемо саму систему управління, то ефект від кадрових перестановок буде мінімальним. Тут мають бути відповідні рекомендації науки”⁷.

На Всеукраїнській нараді з питань АПК (січень 1997 року) Л.Кучма заявив, що “аграрні реформи гальмуються, а подекуди не зна-

⁷ Відродження України повинно розпочатися з села: З виступу Президента України Л.Кучми на сесії загальних зборів УААН // Голос України. – 1995. – №25. – 8 лютого.

ють, що робити взагалі.” Він же зобразив і ситуацію боротьби навколо реформи: “Одні безоглядно штурмують стару систему господарювання. Інші – так само рішуче, до останнього, як говориться, патрона, її обстоюють. А треті – намагаються балансувати між крайнощами”⁸. “Треті” – це реформатори, але вони швидко втратили смак до маневрування і після зазначеної наради почали готувати штурм КСП 2000 року.

То була нарада в часи, коли над сільським господарством республіки вже пронісся гігантський реформаторський торнадо, потопивши цілі його галузі (птахівництво, вівчарство, хмелярство та ін.) й відкинувши аграрний сектор – базовий сектор економіки держави – на кілька десятиліть назад. Спад виробництва зерна, цукрових буряків, молока, м’яса, яєць, вовни за цей період (якщо взяти й “кравчуківський” етап реформи, то загалом за 6 років) на 50–90% уже відбувся – як свідчення сили й темпів завдання ударів і потрясінь. Перехід від фази падіння до фази стабілізації та зростання виробництва, на очікування якої реформатори налаштували населення, затримувався, а розвальні й низхідні процеси посилювалися. І якщо на шостому році реформувань 86% КСП стали банкрутами або сягнули цієї межі, то цей факт означав, що технолог-еспериментатор досягає своєї мети – дискредитувати (економічно, політично, морально, соціально), максимально ослабити й завести у глухий кут великотоварні колективні господарства. Після цього залишалося вчинити останній крок – прямий демонтаж цих господарств, поділ їх на дрібніші “уламки”, що набудуть іншого соціально-економічного характеру. Тоді ж Л.Кучма різко зреагував на пропозиції щодо корекції реформ, наголосивши: “Час уже зрозуміти безперспективність для країни нескінченних постановок питання про доцільність курсу на реформи. Він правильний і буде витримуватися”⁹.

⁸ Кучма Л.Д. Потрібна конкретна робота і відповідальність за її результати: Виступ на Всеукраїнській нараді з питань агропромислового комплексу // Сільські вісті. – 1997. – №6. – 14 січня.

⁹ Відповідальність перед Україною. Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди першої річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 року // Урядовий кур’єр. – 1997. – №118–119. – 9 липня.

І все одно загальні результати та наслідки реформ змусили Кучму внести корективи, якщо не в самі реформи, то хоча б в оцінювання їх. Йдеться про те, що після “переломного” 2000-го року коригувалася концепція стратегії економічного та соціального розвитку України. Це мала бути безпосередньо концепція інноваційного типу розвою.

У своїй програмній доповіді перед Верховною Радою України 11 жовтня 1994 року Л.Кучма проголосив, що “прискорення ринкової трансформації економіки розглядається як єдина умова й основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації. Не попередня стабілізація і лише згодом реформування, як на цьому наполягають окремі політичні сили, а енергійна робота з реформування усіх сфер економічного життя, забезпечення взаємної узгодженості та комплексності цих процесів – такою є концептуальна позиція Президента України з цього принципово важливого питання”¹⁰.

Ця концепція ґрунтувалася на таких ключових соціально-політичних позиціях: зміцнення незалежності та суверенітету України; будівництво демократичної правової держави; забезпечення соціальних пріоритетів; європейський вибір; прихильність до загальнолюдських цінностей, принципів радикального лібералізму; опанування інноваційного типу розвитку, причому в його випереджальному варіанті. Але вона передбачала як початкову ту схему реалізації, про яку вже йшлося: фаза руйнації й падіння на “дно”; перебування на “дні”, “стабілізація й набирання сил”; відштовхування від “дна” і рух вгору.

У 1997–1999 роках аграрний сектор, як і вся економіка України, перебував на “дні”, а Україна закріпилася у периферійній зоні світового розвитку. Глобальна фінансова криза 1997–1998 років звичайно вдарила й по Україні, але вона все-таки не завадила ледь помітному “спливанню” її економіки з “дна”. У 1999 році окреслився явний порух до зростання деяких показників, а в 2000 році відбувся певний ривок. Як повідомив Л.Кучма учасників засідання Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування 27 червня 2000 року,

¹⁰ Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – С.48.

ВВП зріс більш як на 5%, обсяг виробництва у промисловості – на 12–13%, у сільському господарстві – у межах 2,3%¹¹.

Зрозуміло, ці цифри надзвичайно мізерні й майже порожні за змістом, бо розрахунок робився від мінімального рівня глибоко зануреного в “яму” виробництва, проте й це вказувало, здавалося б, на певні економічні позитиви реформи, хоча нічого не говорило про соціальні. Як виявилось, реалізація “правильного курсу” не тільки ліквідувала колгоспи, а й розстрожила соціальну сферу села, яка на них трималася, відкинула геть інтереси селянина як людини і трансформувала його як суб’єкта господарювання. Конструкторові і стратегові “правильного курсу” довелося визнати “формулу” реформ з огляду на їхній соціальний бік не просто помилковою, а деструктивною. На науковій конференції “Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку” (2001) він так і заявив: “Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань – виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи – за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами (в СРСР. – *Авт.*). Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальний принцип соціальної спрямованості економічних перетворень. Правда, за інших політичних умов”¹².

Так, реформатор усе відібрав у пересічного громадянина і всього його позбавив – безплатної освіти, охорони здоров’я, житла, відпочинку, гарантованого права на працю, робоче місце і т.д. Зробивши всі ці послуги платними, той самий реформатор не тільки не дав

¹¹ Заради інтересів людини, суспільства, держави. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на засіданні Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування 27 грудня 2000 року // Президентський вісник. – 2001. – №1(27). – 6 січня.

¹² Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегії розвитку: Матеріали наукової конференції. – К., 2001. – С.11.

йому відповідної заробітної плати, щоб усе це оплачувати, а навіть хоч би якусь перестав регулярно виплачувати. Усе це означало вже не просто радикалізацію, а пряму варваризацію реформи.

Уявити картину з невикплатою заробітної плати в Україні допоможуть таблиці 3 і 4 (взято лише один рік 1999-й, хоча тривалі затримки з виплатою зарплати почалися вже у 1995 році¹³).

Таблиця 3

Затримка виплати заробітної плати в Україні у 1999 році* (млн грн)

	Загальна сума заборгованості					
	На 1.05	На 1.06	На 1.07	На 1.08	На 11.08	На 16.08
Усього по Україні, в тому числі:	6.798.0	6.887.6	6.885.8	6.973.4	7.013.2	7.077.1
– по бюджетних організаціях	940.0	942.1	899.0	905.9	908.7	905.8
– по небюджетних організаціях	5.857.6	5.945.5	5.986.8	6.067.5	6.104.5	6.171.3
– по всіх підприємствах і організаціях терміном:						
– до місяця	444.9	418.1	437.2	428.1	427.9	448.3
– від 1 до 2 місяців	459.3	479.9	457.8	471.6	468.5	470.9
– від 2 до 3 місяців	478.6	530.2	505.2	489.2	506.4	533.6
– понад 3 місяці	5.415.2	5.459.4	5.485.6	5.584.5	5.610.4	5.624.3

* Без урахування виплат зарплати з виручки, розрахунків натурою, нарахованих сум податків, а також інших безготівкових перерахувань заробітної плати (за даними НБУ).

Вражає те, що в 1999 році найбільші суми було заборговано терміном понад три місяці. За цей час людина могла неодноразово померти з голоду, однак варваризація реформ не припинялася. Громадян України рятували бартер, базар, “тіньова” економіка, натуровиплати, власні городи. Період із затримкою виплат зарплат і пенсій породив масу так званих “сміттярів” – людей, що пор-

¹³ Заработали да не получили // Голос України. – 1999. – №161. – 2 сентября.

паються у сміттєвих баках, ящиках, на звалищах. Це була друга хвиля “сміттярів”. Перша з’явилася під час перебудови в СРСР, коли торгова мафія почала створювати в країні штучний дефіцит, не тільки ховаючи товари та продовольство і продаючи через “чорний хід”, а й викидаючи їх на смітники.

А якщо взяти КСП, яких влада спроваджувала до ями, то в багатьох із них грошову заробітну плату не виплачували роками, і в деяких газетах можна було прочитати ледь не здивування, коли дехто із селян заявляв, що нові гроші (гривні) він ще в руках не тримав. При реорганізації КСП борги із заробітної плати було виплачено далеко не всім їхнім працівникам. Наше опитування дало з цього питання такі результати: “борги господарство не виплатило, але потроху виплачує” – 19,3%; “ще нічого з боргів мені не виплачували” – 15,1%; “з питанням про виплату старих боргів із зарплати не звертався” – 5,1%.

Регіональний зріз ситуації із затримкою виплат заробітної плати наведено в таблиці 4. Дані показують, що найбільша кількість випадків затримки виявилася у Львівській (25 091), Чернігівській (24 470), Донецькій (23 331), Харківській (20 948), Запорізькій (20 028) областях.

Зауважимо, що традиція несвоєчасної виплати заробітної плати в Україні не переривається. Так, за повідомленням міністра праці та соціальної політики І.Соханя, борги економічно активних підприємств із зарплати на кінець 2005 року зросли в 16 регіонах. Зокрема, у Севастополі вони збільшилися на 85%, у Кіровоградській області – на 61,7%, у Рівненській – на 55%, в Одеській – на 49%, у Криму – на 44%¹⁴.

Однак повернімося до нашого радикального реформатора, котрий спробував реабілітувати себе, знайти для себе хоча б невеличке алібі і в питанні соціальної ціни реформ, апелюючи до їх старту, бо він їх, мовляв, не розпочинав. Початок реформ був за Президентом Л.Кравчуком. “На початку системних змін, – говорив на тій самій конференції Л.Кучма, – ми не зуміли чітко визначити цільову функцію реформ, органічно поєднати їх з ключовими соціальними перетвореннями, зміст та структура яких також не були

¹⁴ Борги як соціальна традиція // Там само. – 2005. – №207. – 2 листопада.

Таблиця 4

**Затримка виплати заробітної плати (тис. грн)
у регіонах України (станом на 16 вересня 1999 року)**

<i>Регіони</i>	<i>Загальна кількість випадків</i>	<i>Загальна сума заборгованості</i>
Республіка Крим	3 430	263 720.3
Області:		
Вінницька	16 286	226 196.8
Волинська	4 568	137 005.2
Дніпропетровська	13 771	659 585.1
Донецька	23 331	1 075 869.2
Житомирська	17 885	195 672.0
Закарпатська	1 968	45 097.8
Запорізька	20 028	251 795.0
Івано-Франківська	2 438	145 890.0
Київська	3 585	238 531.0
Кіровоградська	15 407	189 812.4
Луганська	12 276	649 441.6
Львівська	25 091	302 215.1
Миколаївська	3 543	212 668.8
Одеська	7 326	198 666.3
Полтавська	3 928	262 504.2
Рівненська	14 488	163 906.9
Сумська	1 647	223 254.8
Тернопільська	2 178	150 664.9
Харківська	20 948	403 476.8
Херсонська	9 464	172 543.4
Хмельницька	17 521	207 790.1
Черкаська	3 614	218 662.6
Чернівецька	12 945	89 999.1
Чернігівська	24 470	183 365.7
Київ	9 117	203 457.5

достатньо окреслені. Іншими словами, логіка реформ не була узгоджена з логікою сучасного цивілізаційного розвитку, його гуманізацією, органічною підпорядкованістю соціальній функції, інтересам свободи та всебічного розвитку особистості. Проголошуючи своєю метою ринкові перетворення, ми не завжди враховуємо при цьому, що ринкові реформи (якщо керуватися західноєвропейськими

стандартами) – це лише інструментарій реалізації завдань соціального прогресу. Відповідно, основним їх критерієм має бути те, наскільки вони сприяють гуманізації та соціалізації суспільства. У цьому сенсі і мета прилучення України до цивілізаційного процесу”¹⁵.

На наш погляд, цей і попередній фрагменти виступу Л.Кучми засвідчують неявне визнання ним нецивілізованості своїх реформ, які проведені ним по-варварськи. Стосовно ж того, що, за Кучмою, реформатори не зуміли чітко визначити цільову соціальну функцію на початку перетворень, то такий намір просто не міг навіть передбачатися технологією радикального деструктивного реформування. Тому не те, що “не зуміли”, а просто не ставили такого за мету. Однак у реформаторської команди Кучми можливість виправити цю помилку була, тим паче, що на неї попередньо чітко вказав Л.Кравчук. “Принципово хибними та суперечливими, – сказав він на сесії ВР України ще 21 жовтня 1993 року, – виявилися як сам курс, так і послідовність економічних реформ. З двох відомих альтернатив переходу від централізовано-планової до ринкової економіки, ми обрали лібералізаційну модель, пов’язану з монетаристським підходом і орієнтовану на жорсткі заходи фінансової стабілізації. Але такі наші підходи не виправдалися. Лібералізаційна модель має поступитися соціально орієнтованій моделі ринкової економіки”¹⁶.

Не прислухалися радикальні реформатори до цього зауваження і не стали здійснювати аграрно-економічні перетворення в контексті чітких соціальних критеріїв реформи, проте вона, як наголошують деякі спеціалісти, неодмінно повинна їх мати¹⁷. А в епоху суспільних трансформацій ця необхідність значно посилюється, бо тільки за умови дотримання цих критеріїв реформа

¹⁵ Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегії розвитку. Матеріали наукової конференції. – С.11.

¹⁶ Свій шлях для України: Виступ Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 21 жовтня 1993 року // Урядовий кур’єр. – 1993. – 23 жовтня.

¹⁷ Дієсперов В. Обмежена відповідальність // Віче. – 2000. – №11. – С.82; Никольский С. Сознание крестьянства и аграрные модернизации России // Свободная мысль. – 1993. – №9. – С.3–14.

свідчитиме, що здійснює її відповідальний технолог, котрий ні у своїх думках і намірах, ні в практичних діях та перетвореннях не загубить людину. У випадку ж із агрореформою вона залишилася не “проробленою” з економіко-гуманітарних позицій, тому селянин не став її центром. Та й село вона не гуманізувала і не соціалізувала, а радше капіталізувала та криміналізувала.

Саме розв’язання соціальних проблем села назвав (хоча, як кажуть, “заднім” числом) Президент і на Всеукраїнській нараді з питань стратегії і розвитку аграрного сектору 7 лютого 2003 року одним із найважливіших пріоритетів у реформуванні. Найгострішою, зазначив він, є проблема заробітної плати, яка найнижча серед галузей і менша від половини прожиткового мінімуму. Залишається також нерозв’язаним питання заборгованості із зарплати. “Я буду оцінювати роботу обласних і районних адміністрацій, – пообіцяв Президент, – з урахуванням цієї проблеми”.

Відзначив він і ставлення громадян до реформи та тих чиновників, що її проводять. “Людей обурюють порушення, що трапляються в процесі реформування земельних та майнових відносин. Вони не хочуть миритися з байдужістю та черствістю окремих посадовців. Від ухвалення Верховною Радою України Постанови “Про земельну реформу” у 1990 році до початку реального паювання у 2000 році (тобто виділення паїв у натурі. – *Авт.*) минуло ціле десятиліття. І п’ять років – з часу прийняття Указу Президента “Про паювання землі”. Можна було десять разів усе звірити й уточнити. І площі земель, і перелік майна, і списки людей. І там, де цього хотіли, так і зробили. За три останні роки власників земельних паїв стало на 300 тис. більше, і серед них багато поновлених у правах завдяки перевіркам, які проводилися за дорученням Президента”.

“Серед десятків тисяч людей, які звертаються із земельних питань до глави держави, до Адміністрації Президента і до уряду, – читаємо далі, – немає жодного, хто б відмовлявся від землі. Навпаки, люди домагаються землі, борються за справедливий її розподіл і турбуються про бережливе використання. І роблять це навіть прихильники лівих партій, їхні місцеві активісти. Це – найважливіший аргумент на користь земельної реформи, яку сприймає і селянство, і все українське суспільство”. Мабуть, у цьому

Президент бачив докази перелому у ставленні селян і суспільства до аграрної реформи.

І завершальний висновок архітектора реформи: “Завдяки активному реформуванню в аграрній галузі останнім часом вдалося багато що змінити на краще. Головне – забезпечити стабілізацію в економіці села. За три роки виробництво сільськогосподарської продукції збільшилось майже на чверть. Галузь зі збиткової стала прибутковою. У селян з’явилося нове джерело доходів – орендна плата”¹⁸. Так, з’явилося, додамо до цього, але ця плата більшість орендодавців не влаштовує.

Продовження Верховною Радою мораторію на купівлю-продаж землі Л.Кучма розцінив як “радикальне згортання земельної реформи з усіма відповідними наслідками”. Аргументація: “Якщо земля стане об’єктом купівлі-продажу у 2005 році, то є всі підстави розраховувати, що село отримає додаткові кредити щонайменше на 8 мільярдів гривень на рік. Це означатиме принциповий прорив не тільки в сільському господарстві, а й у розвитку банківської сфери, сільгоспмашинобудування та решти галузей. Економіка країни може в досить короткий термін якісно змінитися.

Пануюча нині на селі оренда землі – варварська форма господарювання, яка орієнтує орендарів на виснаження ґрунтів, скажімо, за рахунок невинного збільшення посівів соняшнику.

Відкладання земельної реформи ще на шість років може завдати непоправної шкоди українським чорноземам, країна реально може позбутися одного з найважливіших козирів у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності всієї економіки.

Необхідно пам’ятати, що йдеться про рішення історичного масштабу, яке визначить долю країни на десятиріччя. Зараз сумарна вартість української оранки оцінюється деякими західними фахівцями в 400 мільярдів гривень. Не відомо, якою буде оцінка через шість років продовження хижацької експлуатації українських земель.

Залякування скупкою земель – безпідставне. У країнах з тривалою практикою продажу щорічно продається не більш як 1–2%

¹⁸ Краснодемська З. У розвитку села – майбутнє нашої держави: Звіт про нараду аграрників // Урядовий кур’єр. – 2003. – №26. – 11 лютого.

сільськогосподарських земель. У 1998–2000 роках після видачі земельних сертифікатів в Україні правом їхнього продажу скористалися лише 0,2% власників”¹⁹.

Відзначимо уміння Л.Кучми, по-перше, використовувати навіть негативні наслідки агрореформи (у даному разі хижацьку експлуатацію землі орендарями) як аргумент для обґрунтування необхідності її продовження і, по-друге, софістично порівнювати не порівнянне, наприклад, початкову ситуацію з продажем земель в Україні, де ринок землі багато в чому ще навіть не врегульовано у правовому сенсі і де на землю гострять зуби фінансові й усілякі інші грошовиті акули, зіставляти з реаліями країн, де існує тривала практика земельного ринку, врегульованого до найменших дрібниць.

І все ж таки, вважаємо, підсумковою з усіх оцінок агрореформи Президентом Л.Кучмою є оптимістичний висновок, висловлений ним у Постанові від 6 березня 2001 року “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році” стосовно всіх економічних реформ: “За роки реформ в українській економіці сформований досить вагомий потенціал зростання, який в умовах адекватної економічної політики і стабільної політичної ситуації може забезпечити (у вельми стислі строки) істотні позитивні зміни як у загальному розвитку економіки, так і в забезпеченні добробуту людей”.

Звісно, йдеться про певний конструктивний результат реформ. Він, поза сумнівом, є, але чи сягнув рівня, означеного у наведеному фрагменті Постанови, хоча б у тому-таки АПК? Адже в той самий рік спеціалісти твердили, що інвестиції в агропромисловий комплекс порівняно з 1991 роком становлять тільки близько 7%, а безпосередньо в сільське господарство ще менше – 3,3%. Фондозабезпечення скоротилося у 4,5 рази, щорічне зношення основних засобів виробництва більш як у 10 разів перевищує їх оновлення²⁰. Ці показники свідчили про досить обмежений “потенціал зростання” АПК, тим паче, що є офіційні дані, які говорять про те саме

¹⁹ Кучма Л. Заборона купівлі-продажу землі є згортанням земельної реформи (коментар) // День. – 2004. – №54. – 20 березня.

²⁰ Степанов П. Держбюджет-2000. Що нам на Банковій готують? Економіка – попереду загальна криза // Товариш. – 2001. – №51. – 20–26 грудня.

станом на 2003 рік. Наприклад, забезпеченість технологічної потреби ґрунтообробною технікою господарств АПК тоді становила по тракторах 55%, по плугах та культиваторах – 57%. На один трактор припадало 427 га ріллі. До того ж у парку машин, що залишилися, 85% вичерпали свій технологічний ресурс. Забезпеченість технологічної потреби у зернозбиральних комбайнах становила 64%. Навантаження на один комбайн за період 1990–2003 років зросло з 113 до 282 га (а в південних регіонах – до 366 га) за норми 90–100 га²¹. Виходить, що потенціал зростання не “досить вагомий”, а всупереч висновку Президента вельми обмежений.

Оцінки агрореформи Верховною Радою України, її Комітетами, Головою, депутатами, спеціалістами

Мабуть, уперше Верховна Рада республіки визнала кризу в АПК на 4–5 році його реформування, коли 17 червня 1994 року ухвалила Постанову “Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі”. Реформа реально йшла, по суті, з 1991 року. Розладнувався механізм господарювання, падало виробництво. Серед приватизованих упродовж 1993–1994 років державних підприємств, що належали до різних галузей народного господарства, в АПК були одиниці²². Та, втім, один з підрозділів Верховної Ради означив аграрну реформу не просто як кризотвірну, а як таку, що виявилася вельми невдалою: “експеримент на селі не вдався”. Такого висновку дійшли учасники розмови, що відбулася в Комітеті з питань розвитку АПК та земельних відносин у вересні 1998 року. Кореспондент газети “Сільські вісті” Ніна Цюпа подала стислий зміст виступів деяких учасників розмови²³.

²¹ Див.: Постанова Верховної Ради України “Про інформацію Кабінету Міністрів України про дотримання органами виконавчої влади вимог законодавства при проведенні комплексу весняно-польових робіт та заходи із забезпечення виконання законодавства при підготовці до збирання врожаю 2003 року та його проведення” // Голос України. – 2003. – С.115–116. – 24 червня.

²² Приватизація державних підприємств в агропромисловому комплексі: перший досвід, перші проблеми. На запитання відповідає начальник Головного управління реформування і ринкових відносин Мінсільгосппроду України Л.О.Артикульний (вів розмову С.Романенко) // Селянська біржа. – 1994. – №10–11 (листопад).

²³ Цюпа Н. Експеримент на селі не вдався // Сільські вісті. – 1998. – №112. – 17 вересня.

А.Турак (голова КСП ім. Т.Шевченка з Волині, голова обласної комісії з питань АПК) нарікав, що стан з палиним на Волині катастрофічний, техніка стоїть. Схоже, казав він, сніг укріє і кукурудзу, і буряки, збирати які доводиться уламками техніки. Продукцію, вироблену і вирощену, доводиться віддавати за безцінь. Політика уряду з вибивання боргів у Пенсійний фонд – пряма дорога до поголового банкрутства. Нема з кого вже брати ні грошми, ні натурою. За останні роки село забуло, що таке технічний прогрес, і пішло у зворотному напрямі – до важкої фізичної праці. Політика пошуку ефективного господаря, проголошена згори, обернулася метушнею навколо землі. Її розпорошуємо, роздаємо, розвіюємо, як пісок за вітром. І фермери, і колективні господарства поставлені за межу виживання.

А.Філімонов (голова Житомирської обласної комісії з питань АПК) бідкався, мовляв, ось він, “паритет” цін: у 1998 році порівняно з 1990-м вартість одного центнера зерна впала на 20%, кілограма м’яса – на 77%, літра молока – на 55%. На цьому виграв хто завгодно, тільки не виробник і не споживач. Зате вартість сільгосптехніки в середньому зросла у 5,8 раза, а всі види податків із села – у 17 разів.

О.Мороз (голова Комітету) зазначив, що складові прорахунки реформи названо, село криком кричить про неможливість такого розв’язання його проблем, і незалежно від форм господарювання всі поставлені на коліна. Коли починалися реформи в АПК, вів він далі, то головного їх суб’єкта – господаря – було вилучено з ринку, щоб знищити як такого. Тож, за словами голови Комітету, із села по максимуму забирають і по мінімуму повертають, викачуючи з нього ресурси.

О.Ткаченко (Голова ВР) визнав, що експеримент, який проведено над селом, не вдався. Гірко порівнювати, твердив він, що мали колись і що маємо тепер. Його висновки були невтішні. Не випадково в уряді немає людини, яка б координувала роботу АПК. Слід визначитися, який агропромисловий комплекс потрібний державі, її національним інтересам, яка його модель найраціональніша. Отож потрібне розроблення Національної програми розвитку економіки, в якій особливе місце має бути відведене АПК. Україна більш як у кризі. На селі матеріальна база руйнується,

земля деградує. Організаційна робота, яка колись суворо контролювалася, пущена на самоплив. Верховна Рада – не той орган, який повинен цим займатися, але вона може законодавчо змусити робити це уряд як виконавчу структуру. Від політичних гасел і баталій час переходити до конкретної роботи. Треба чесно сказати, зізнався спікер, що гіркий експеримент завершено, і майже з чистого аркуша слід починати відродження агропромислового комплексу і села.

Дивовижна річ – починати відродження АПК після його реформування. Нічого собі реформа! Але насправді нічого дивного тут немає, оскільки вона розвалила систему господарювання, натомість не створивши відповідного потенціалу. Другий Міжнародний конгрес Української ліги підприємців агропромислового комплексу (Київ, 1998) визнав це як факт. Причому висловилися з цього приводу спершу іноземні делегати конгресу, а українські – підтримали їх. Зокрема, президент Української компанії сільськогосподарського розвитку Морган Вільямс сказав: “Попередня неефективна і неконструктивна система господарювання на селі сьогодні вже повністю знищена. АПК працює лише на двадцять відсотків можливого. Важко зрозуміти, чому у вашій багатій потенціалом країні так багато дуже бідних людей. Тому потрібні швидкі зміни, орієнтація на приватний сектор як основний рушій прогресу. Ваш уряд зупинився у реформуванні на півдорозі, тому й не йдуть у країну інвестиції. Вихід – у прямому інвестуванні конкретного приватника, який своєю працею довів, що вміє накопичувати капітал. Тоді зміни не відбуватимуться з адміністративного примусу, а ініціюватимуться з низів”.

Головний координатор Громадської спілки зовнішньоекономічних зв'язків Пітер Сохань теж сказав подібне: “Відставання у технологіях та організації на багато десятків років є сумним наслідком недавнього комуністичного минулого... Прямі інвестиції з найрозвиненіших країн – це найшвидший шлях до подолання такого відставання. Пріоритетом мало б бути створення сприятливих умов для інвесторів, а не пошук коштів із будь-яких джерел. Із сьогоднішнім рівнем збитковості підприємств колективного та державного секторів будь-які обсяги підтримки будуть поглинуті безповоротно. Отож, не змінивши практику господарювання, не

перейшовши на приватні рейки, марно й очікувати на закордонні кредити та інвестиції, бо господарства їх поглинуть, як і в попередні роки, лише збільшивши загальну заборгованість”.

З усім цим погодилася, наприклад, Людмила Супрун (депутат ВР України, керівник корпорації “Інтерагро”, віце-президент спілки підприємців): “Я теж вважаю, що ні нових комбайнів, ні нових тракторів нинішнім господарствам давати не варто – борги поглинуть кредити”. Щоправда, на адресу зарубіжних порадників вона зробила такий закид: “Заявляєте, що хочете вкладати кошти, але дуже-таки вирізняєте нас від своїх: своїм кредити даєте під 6–7 відсотків річних, а нам – під 20–25. Дорого за такі відсотки запрошувати до нас ваших же фахівців, котрі б посвятили нас у всі премудрості сучасних технологій”²⁴.

Приблизно те саме, за словами журналістки Галини Квітки, ще раніше пропонував радник міністра Мінсільгосппроду України американець Роберт Волкер: “Вашому селу підтримку та грошенят побільше”²⁵. Але все-таки він спирався на реальний факт допомоги: починаючи з 1992 року Департамент сільського господарства США виділив на розвиток аграрного сектору України понад 160 млн дол.

Із порад закордонних спеціалістів для агротехнолога випливала пряма вказівка – добити колективні господарства, позаяк ніхто не дасть кредитів, а відтак – з кризової ями не виповзеш. Їх добили в 2000–2001 роках. До речі, на дні уряду у ВР України 13 червня 2000 року, коли розглядалися теми, пов’язані з виконанням Закону “Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві” (десятиріччя ухвалення якого виповнилося 2000 року) та аналізом стану продовольчої безпеки держави, виявилось, що реформатор убезпечив себе від відповідальності за ліквідацію цих господарств і взагалі за весь комплекс аграрних перетворень. Всупереч Законом, який передбачав дотримання пріоритетності шляхом такого заходу, як

²⁴ Див.: Черевко О. “Попередня система господарювання вже зруйнована” // Там само. – 1998. – №66. – 2 червня.

²⁵ Квітка Г. “Вашому селу підтримку та грошенят побільше” // Голос України. – 1996. – №180. – 2 жовтня.

повне ресурсне забезпечення капітальних вкладень на соціально-економічний розвиток села та агропромислового комплексу, він упродовж десятиріччя забезпечив 20-разове зменшення обсягів капіталовкладень у сільське господарство, яке за цей час удвічі скоротило виробництво. При цьому, як кажуть, вийшов сухим із води завдяки призупиненню Декретами дії дванадцяти норм цього самого Закону. Це призупинення відбулося у 1992–1993 роках, коли ВР України делегувала Кабміну, очолюваному Л.Кучмою, право видавати Декрети, рівнозначні Законам України.

Ось звідки тягнеться ниточка поправки опорної бази реформування села – забезпечення його соціального розвитку. Це був час, коли тодішній прем'єр-міністр Кучма запитував у депутатів на сесії ВР 19 травня і 3 червня 1993 року, яке суспільство вони збираються будувати, і водночас топив село. Згадавши це, О.Мороз у своєму виступі на дні уряду справедливо наголосив: “Ще кілька місяців тому автори Декретів не знали, що будувати, не мали програми дій, але точно знали: підтримувати і захищати село не треба. Така вироблялася політика щодо села. І саме її треба аналізувати, бо вона повністю суперечить суті Закону”²⁶. Зрозуміло, це була цілком розгорнута політика розвалу села замість політики його підтримки і розвитку. Слід сказати, що газета ділових кіл “Бизнес” економічну політику Кучми-прем'єра назвала тоді “кучманомікою”²⁷.

Про офіційні оцінки агрореформи на найвищому рівні можна судити також на основі Постанов ВР України, що їх вона епізодично, а то й періодично ухвалювала щодо реформаторської та управлінської діяльності уряду в галузях АПК. Візьмемо найближчі – 2003-го та 2004-го років. У Постанові ВР України із розлогою назвою “Про стан дотримання законодавства України щодо видачі державних актів на право власності на землю, сертифікатів на право на земельну частку (пай) та їх обігу; про дотримання законодавства України щодо виділення в натурі (на місцевості), вико-

²⁶ Мороз О. Зраджувати землю – гріх неокупний // Товариш. – 2000. – №26 (червень).

²⁷ Коваленко Ю. Своя дорога к рынку Леонида Даниловича. Попытка анализа «кучманомики» // Бизнес. – 1993. – №27. – 7 июля.

ристання та обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення” подано факти, які безпосередньо свідчать про хаос, всілякі порушення, недоліки та зловживання при видачі селянам зазначених у Постанові документів, причому за відсутності єдиного правового поля реформи та юридичного обслуговування сільського населення, бо ні реформатор, ні держава про це не подбали. Навіть належної правової просвіти селяни не пройшли.

Наведемо й собі подані в Постанові факти:

1. Видача Державних актів на право власності на земельні ділянки громадянам України в обмін на сертифікати на право на земельну частку (пай) проводиться без відповідного законодавчого забезпечення та належного контролю за цим процесом органів виконавчої влади та правоохоронних органів.

2. Цей процес супроводжується порушеннями конституційних прав громадян на землю, що зумовлено корупційними діями та зловживаннями з боку посадових осіб місцевих органів влади. Без підстав не було включено у списки 162,3 тис. громадян, які мають право на земельну частку (пай), а поновлено в правах лише 94% з них. Водночас 5,3 тис. громадян неправомірно отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), і лише 86,8% з них позбавлено цього права.

3. Продано, подаровано або іншим способом відчужено 107 тис. сертифікатів на право на земельну частку. Це свідчить про відсутність інформаційної підтримки земельної реформи в частині роз'яснень громадянам України їхніх прав та обов'язків, що впливають із права власності на сертифікати, що дають право на земельну частку (пай) чи право власності на земельну ділянку, посвідчене Державним актом.

4. Через хронічне недофінансування заходів, пов'язаних із видачею Державних актів на право власності на земельну ділянку, Кабмін України планує завершити їх видачу лише 2006 року, що внеможливіє функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення, як це передбачено Земельним кодексом України з 1 січня 2005 року.

5. Зволікання з видачею Державних актів на право власності на земельну ділянку призводить до зростання кількості осіб, право власності на землю яких порушено. Є випадки, коли поновити їхні

права неможливо, і чим довше триватиме цей процес, тим більшою буде кількість потерпілих, при цьому зростають екологічні проблеми землекористування та соціальне напруження на селі.

6. Незадовільно проводиться робота з видачею Державних актів на право власності на земельну ділянку громадянам України, які приватизували земельні ділянки відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року №15 “Про приватизацію земельних ділянок”. З 11,4 млн громадян, які приватизували земельні ділянки відповідно до цього Декрету, Державні акти на право власності на земельні ділянки отримали лише 2,9 млн громадян, і в більшості випадків це пов’язане з неспроможністю громадян оплатити вартість робіт, необхідних для їх виготовлення²⁸.

Що й казати, не передбачив технолог своїми законами та указами про реформування АПК, а також аграрно-організаційними заходами належного порядку у цій справі. Але діяв тут ще й ряд чинників, які теж привносили певний хаос, зокрема й правовий. “До регулювання земельних відносин, – роз’яснює справу академік Української академії аграрних наук Л.Новаковський, – у нас причетні 12 110 органів місцевого самоврядування та понад 600 органів виконавчої влади. Якщо відсутні якісь законодавчі норми, а питання вирішувати потрібно, деякі органи приймають свої нормативні документи. Частина питань вирішується самостійно Держкомземом України, Кабінетом Міністрів України. Працівники багатьох місцевих органів творять свої норми. За таких умов зайве казати про єдине правове поле в країні”²⁹.

За зловживання зі списками на паювання та приватизацію землі, за перепаювання та внесення змін до сертифікатів на земельний пай законодавець персональної відповідальності не передбачив. Як не передбачив і компенсації за моральні та економічні

²⁸ Постанова Верховної Ради України “Про стан дотримання законодавства України щодо видачі Державних актів на право власності на землю, сертифікатів на право на земельну частку (пай) та їх обігу; про дотримання законодавства України щодо виділення в натурі (на місцевості), використання та обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення” // Голос України. – 2003. – №115–116. – 24 червня.

²⁹ Новаковський Л. Тільки лопатою реформу не зробиш // Там само. – №180. – 25 вересня.

збитки у разі, коли вдається комусь із “невключених” виграти судову справу й одержати земельний пай.

“І саме це, – на думку доктора економічних наук, провідного наукового співробітника Об’єднаного інституту економіки НАН України Л.Молдаван, – призвело до розбазарювання, розкрадання, незаконного привласнення матеріально-технічної бази господарств, до речі, створеної багатьма поколіннями селян. Якщо поглянути ширше, саме це позбавило нових суб’єктів господарювання (фермерів, власників селянських господарств) стартових засобів для організації підприємницької діяльності”³⁰.

У Постанові ВР України “Про інформацію Кабінету Міністрів України “Про дотримання вимог законодавства щодо підтримки агропромислового виробництва та пріоритетності соціального розвитку села в Україні у 2004 році та формування ефективних механізмів їх розвитку на перспективу” констатовано: “Недотримання вимог законів України призвело до невиконання таких стратегічних напрямів, як розвиток сільськогосподарського машинобудування і забезпечення сільськогосподарського товаровиробника сільськогосподарською технікою, мінеральними добривами та засобами захисту рослин, захист та поліпшення використання земель сільськогосподарського призначення, регулювання ринків сільськогосподарської продукції, страхування сільськогосподарських культур від ризиків, розвиток та селекція у рослинництві і тваринництві, проведення протиепізоотичних заходів, розвиток рибного господарства та будівництво риболовного флоту, будівництво об’єктів соціальної сфери на селі, розвиток аграрної науки та освіти тощо.

Значного прискорення вимагають напрацювання законодавчої бази із застосування положень Земельного кодексу України, сучасних механізмів розвитку ринкових відносин в агропромисловому комплексі для створення прозорого організованого ринку сільськогосподарської продукції, розвиток аграрного ринку та його насиченість суттєво обмежені через низьку купівельну спроможність населення країни. Це ускладнює розвиток конкурентних

³⁰ “Неврожайні” закони. На запитання кореспондента відповідає доктор економічних наук, провідний співробітник Об’єднаного інституту економіки НАН України Л.В.Молдаван (запитував Л.Самойленко) // Столиця. – 2004. – №8. – 20–26 лютого.

відносин галузі на шляху інтеграції України до світових та регіональних економічних організацій.

Не виділяються передбачені законодавством кошти на підтримку соціального розвитку села в Україні, а також на відшкодування витрат сільськогосподарських товаровиробників на зазначені цілі. Це призвело до подальшого занепаду та деградації сільської поселенської мережі, розвитку негативних демографічних процесів”.

Отже, постановляється: “Враховуючи складну ситуацію в агропромисловому комплексі та соціальній сфері на селі, визначити 2005–2015 роки періодом їх пріоритетної державної підтримки. Загальні обсяги фінансування державних цільових програм розвитку агропромислового виробництва повинні становити не менше 10 відсотків від видатків Державного бюджету на відповідний рік.

На будівництво соціальної інфраструктури на селі відповідно до Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” щорічно передбачати видатки у Державному бюджеті України, що мають становити не менше одного процента від вартості валового внутрішнього продукту України”³¹.

Так, і констатаційна, і постановча частини цих двох Постанов ВР України неявно підтверджують сказані у 1998 році слова тодішнього голови ВР О.Ткаченка про необхідність відродження агропромислового комплексу і села після проведеного експерименту.

В.Литвин (Голова ВР України) говорив: “Викликають недовіру (а у простих людей обурення) гарно написані й озвучені, але всуціль декларативні програми розвитку села або виставки його досягнень. Звичайно, певні досягнення є. І про це також треба говорити. Що неодмінно має вселяти в людей віру в довгоочікувані зміни на краще. Але вони не відбивають загального стану справ у галузі, а поготів не визначають стратегічних напрямків її розвитку. Ні для кого не секрет, що за адміністративними межами чи то столиці, чи обласного центру всі “досягнення” видно, як на долоні:

³¹ Постанова Верховної Ради України. Про інформацію Кабінету Міністрів України “Про дотримання вимог законодавства щодо підтримки агропромислового виробництва та пріоритетності соціального розвитку села в Україні у 2004 році та формування ефективних механізмів їх розвитку на перспективу” // Голос України. – 2004. – №100. – 3 червня.

обшарпані села, розбиті дороги, зруйновані дитсадки та медичні амбулаторії, занедбані заклади культури та освіти тощо”³².

“Я вчора об’їхав Канів, з Канева – Корсунь-Шевченківський, Звенигородку, Моринці, Шевченкове, знову Корсунь-Шевченківський, Богуслав, Миронівку, Кагарлик і Обухів. І що там побачив? Ніяк ми не зможемо збільшити виробництво продукції тваринництва, – визнає той самий доповідач в іншому виступі. – Все знищено, розгромлено. Тож, на мою думку, нам потрібно в АПК зробити насамперед інвентаризацію всього, що там залишилось. Дійшло до того, що плату за паї вже видають металом.

І *головне*, що ми говоримо про подібну статистику, але не помічаємо за нею людини, якимось відсторонено обговорюємо всі ці проблеми. Уже звикли оперувати масштабними цифрами, а не бачимо, що відчуває, чим живе людина. Якщо це говоримо на нарадах, які проводимо, то там все нормально, бо відчувається вишкіл, дисципліна. А якщо розповісти людям простим, у яких настрої, можна сказати, гнітючі, – то для них це означає не сказати нічого. Маю на увазі якраз АПК. Ось саме тут і потрібно зосередити всі зусилля на наступний рік... На село треба дати все, що можна і потрібно дати. Але кроки тут слід робити для розвитку, на виріст, а не ті, які призводять лише до відступу назад. Ми вже багато дурниць наробили в АПК. А тепер намагаємося латати дірки, і те, що робимо, лише погіршує ситуацію. Маю на увазі і ті законопроекти, які ініціюють, зокрема, народні депутати. Знову ж таки весь час намагаємося діяти під певний лемент. У даному разі – під вибори якщо не 2004-го, то 2006-го року”³³.

“На мій погляд, останнім часом селу завдано другого, після голодомору та колективізації, генетичного удару”³⁴.

³² Гідно розпорядитися промисловим і аграрним потенціалом. Виступ Голови ВР України В.Литвина на урочистих зборах, присвячених 60-річчю утворення Херсонської області // *Голос України*. – 2004. – №64. – 6 квітня.

³³ Литвин В. Головне – не втратити Україну. З виступу 10 березня 2004 року на розширеному засіданні Кабінету Міністрів України // *Сільські вісті*. – 2004. – №33. – 23 березня.

³⁴ Див.: Лавренюк С. По селу завдано генетичного удару (матеріал про зустріч Голови ВР України В.Литвина з Героями України та Героями Соціалістичної праці, що працюють в АПК) // *Голос України*. – 2005. – №18. – 1 липня; Доломан О. В.Литвин: “Усім миром визначити дорожню карту села” // *Віче*. – 2005. – №7–8. – С.41.

Суперечливістю оцінок відзначені слова І.Томича, голови Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин: “Реформування аграрного сектору дає позитивні результати. У 2001 році виробництво валової продукції сільського господарства загалом по країні зросло на 21 відсоток, а 2002-го – більш як на 23 проти 1999 року.

Внаслідок упровадження ринкового механізму порівняно з 1999 роком у два рази зменшилася кількість збиткових господарств, спрацьовує упроваджений податок як чинник стримування податкового тиску”³⁵.

Проте в його звітній доповіді 2004 року читаємо: “Потрібно відверто сказати: ніякої підтримки українського фермера немає, немає і рівних умов господарювання, бо якщо з КСП було списано боргових зобов’язань за 1999–2002 роки в обсязі майже 7 млрд грн і реструктуризовано понад 1,6 млрд грн, то фермерським господарствам практично нічого. Зрозуміло, всі виплати вони здійснювали за рахунок своїх обігових коштів, що істотно обмежувало їхні фінансові можливості стосовно зміцнення матеріально-технічної бази і запровадження сучасних ресурсозберігаючих технологій.

Що ж тоді говорити про селянські господарства, про тих господарів, які об’єднали свої земельні паї? Їм не тільки не забезпечені рівні умови, а й часто порушуються їхні права при розпаюванні землі та майна, не говорячи вже про соціальний захист, адже сьогодні фермер, як і кожен приватний землевласник, не тільки займається виробництвом сільськогосподарської продукції, а й виховує дітей, утримує батьків, по суті в умовах кризового стану соціальної сфери. Саме ця глибока криза активізувала масштабний відтік сільського населення не тільки в міста, а й насамперед за кордон. Причому від’їжджає переважно молодь, що становить соціальну, економічну і духовну основу села.

На сьогодні із 7,8 млн працездатних мешканців села в агроформуваннях зайнято лише 3,3 млн, решта – безробітні і зайняті в особистих присадибних господарствах (відповідно 1,6 і 1,9 млн осіб). Люди позбавлені можливості прикласти свої руки для отримання хоч мінімального доходу”³⁶.

³⁵ Томич І. Землю – селянам! // Голос України. – 2003. – №149. – 12 серпня.

³⁶ Звіт про роботу Ради АФЗУ за звітний період з 24 січня 2001 по 27 лютого 2004 року. Доповідач – президент АФЗУ Томич Іван Федорович // Фермер України. – 2004. – №4 (лютий).

Разом з тим І.Томич заявляв: “Ми вважаємо, що дозволити продаж землі з 1 січня наступного року (2005-го – *Авт.*), як це обстоює Леонід Кучма, означає вчинити злочин проти народу України. За 4 роки земельної реформи Державні акти видані тільки 60 відсоткам селян. Усім іншим землю в натурі ще не дали, а вже хочуть дозволити нею торгувати. Це означає, що ті, хто має владу, знайдуть можливість продати її тим, хто має гроші. Хіба можна цьому потурати?

Українське село до продажу землі не готове. Слід прийняти кілька законів, що гарантують соціальний захист селян. І створити земельний кадастр. Без точної інформації про якість землі, занесеної в нього, встановити справжню вартість землі неможливо. Всякий бізнес, зокрема й на продажі землі, має сенс тільки за наявності прибутку. Хто сьогодні може добути прибуток з сільгоспвиробництва, якщо 70 відсотків цих підприємств збиткові? Хіба може бути платоспроможний попит на землю, якщо понад половину сільських жителів отримують жалюгідні пенсії? Запитання ці риторичні. Відповіді на них зрозумілі. Землю сьогодні можуть купити лише олігархи. За нашими підрахунками, упродовж року вони спроможні заволодіти 30% сільськогосподарських угідь країни. Займатися таким ризиковим і малоприбутковим бізнесом, як сільгоспвиробництво, вони навряд чи будуть. Почнуть землею спекулювати. А це – пряма загроза продовольчій безпеці країни”³⁷.

Оцінки реформи аграрними міністрами, віце-прем'єрами з аграрних питань

В Україні за 12–14 років відбулися зміни десяти урядів, а отже, і прем'єрів, керівників Мінагросільпроду, згодом Мінагрополітики, а також віце-міністрів з аграрних питань, тож вони не встигали не те що виконувати, а навіть складати нові програми для АПК. На початку лютого 2000 року тодішній прем'єр-міністр України В.Ющенко провів нараду з питань стратегії розвитку аграрного сектору економіки. Про завдання реформи він сказав таке: “Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” є доленосним. І не

³⁷ Томич І. Торговать землей еще рано (Беседа с В.Новицким) // Вечерние вести. – 2004. – №155. – 15–21 октября.

лише для українського села. Виконати його – означає дати шанс для успішного розвитку всієї економіки країни. Тому 2000-й має стати роком особливо активної роботи. Адже перед усіма нами стоїть завдання не тільки зміни структури відносин власності. Треба передовсім вирішити питання ідеологічне. Приватна власність на землю дає цілий різновид організацій виробництва. І сама форма – то проблема вторинна. Її знайде сам приватний власник. Це не завдання віце-прем'єра чи міністра аграрної політики побачити і продиктувати, яке сільгосп підприємство створювати в кожному окремому селі. А провідними реформаторами в регіонах мають стати керівники виконавчих структур. Їм належить створити сприятливі умови для прискореної реорганізації КСП, організації нових сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно.

В усіх передових країнах світу прибутки в аграрному секторі одержують насамперед завдяки руху землі. Під заставу землі йде 70 відсотків фінансування. Але щоб земля “працювала”, вона має належати ефективному власнику. І наше завдання – зробити все для того, щоб він якомога швидше народився”.

І.Кириленко, міністр аграрної політики, сказав на тій самій нараді: “Фундаментальне, стратегічне завдання аграрної галузі – забезпечити продовольчу безпеку країни. А тому треба якнайшвидше (на засадах приватної власності) сформувати середній клас на селі, що є, як відомо, основою стабільності будь-якого суспільства. Реальний шлях до реалізації цього завдання – забезпечення комплексного підходу у розв'язанні проблем АПК. Це – приватна власність на землю, захист власності, формування інфраструктури ринку, запровадження ринкових механізмів стимулювання виробництва, формування нової кредитної, податкової і цінової політики тощо”³⁸.

Наступний міністр агрополітики С.Рижук, під керівництвом якого МінАПК розробило комплексну програму подолання кризи в аграрному секторі економіки, визнавав: “Можу вам сказати, що я давній прихильник великотоварного виробництва. Ще коли за-

³⁸ Краснодемська З. Нова стратегія розвитку АПК (звіт з наради) // Урядовий кур'єр. – 2000. – №22. – 5 лютого.

ступником міністра був, обстоював ідею агропромислової кооперації. Між іншим, багато великих господарств у нас збережені, особливо на Півдні й у центрі України. Аграрна реформа не зводилася до їх руйнування. Вона передбачала знищення колективної форми власності, себто безвідповідальності. Я її вдосталь надивився, працюючи в колгоспі”³⁹.

“2002-й, що вже відійшов у минуле, був для аграріїв України і успішним, і проблемним, і складним, – констатував той самий Рижук. – Успішним, бо селяни знову виростили і зібрали високий урожай хлібних культур, утвердивши нашу країну в п’ятірці найбільших виробників зерна в світі.

Що стосується валової продукції, то її приріст становив три відсотки. Приріст харчової промисловості та переробки вдвічі вищий – 6 відсотків. Рівень рентабельності підприємств досяг 5,3 відсотка. На жаль, майже половина господарств, а точніше 42–45 відсотків, закінчили 2002 рік збитково.

Тож чи задоволені ми результатами? Ні, не задоволені! Хоча б тому, що український селянин не відчув себе заможнішим. Мене як міністра особливо непокоїть те, що зростання – причому третій рік поспіль – валових показників супроводжується дедалі більшими економічними втратами для селян. Це протиприродно в рамках ринкової економіки, і, звичайно, держава має подбати про те, щоб сільське господарство в цілому і кожне підприємство зокрема працювали рентабельно, прибутково...

Водночас хочу зазначити, що реформи в агропромисловому комплексі останніми роками були динамічними й ефективними і зробили добру справу. Тепер же рівень реформ і їх глибина не задовольняють насамперед селянство і, звичайно, нас як організаторів сільгоспвиробництва. Щоб і далі нарощувати виробничий потенціал, але не за рахунок знекровлення основних оборотних коштів і фондів сільгоспідприємств, треба запровадити середньо- і довгострокове кредитування”⁴⁰.

³⁹ Рижук С. Ми посіємо – це точно (Інтерв’ю Оксани Гедеон) // Сільські вісті. – 2003. – №32. – 18 березня.

⁴⁰ Рижук С. Село має стати заможнішим // Урядовий кур’єр. – 2003. – №2. – 4 січня.

І. Кириленко (тепер уже як віце-прем'єр-міністр з аграрних питань) сказав на нараді-семінарі (лютий, 2004) у Хмільнику (Вінницька обл.) таке: "Мінеральних добрив предостатньо, але ціни надто високі. Все в руках приватників, які правлять за тонну аміачної селітри 850 гривень. Ми намагалися "збити" до 550. Не погоджуються. Вдаємось до адміністративних заходів: ухвалюється відповідна постанова уряду. Приватники її саботують. Міністр видає наказ, який реєструється в Мінюсті. З метою правового підсилення, на наказі ставляться печатки ще чотирьох відомств. Реакція нульова. Складність ще й у тому, що контори власників і розпорядників добрив знаходяться далеко поза межами України. Ведуться важкі переговори, а добрива в цей час безперешкодно відправляються за кордон. За нашими державними ліцензіями! Їх можна анулювати. І лише тоді, коли нагадали про це опонентам, вони погодились на запропоновані нами 550 гривень".

Коментар кореспондента до сумно-героїчного монологу урядовця: "Чому було б не залишити хоча б одне-двоє підприємств, які працюють на сільське господарство, у власності держави? Наприклад, знаний свого часу в усій країні і тепер вщент розтерзаний Вінницький хімкомбінат. Тоді не доводилося б переборювати створені власноруч труднощі"⁴¹.

І. Баранівський (міністр аграрної політики в уряді Ю. Тимошенко та Ю. Єханурова), відповідаючи на запитання кореспондента "Сільських вістей", яким формам господарювання на селі Міністерство агрополітики віддає перевагу, сказав: "Відповідь на запитання, яка форма краща, ми знайдемо, проаналізувавши гіркий досвід аграрних реформ, коли селянам нав'язувалися або товариства з обмеженою відповідальністю, або приватні підприємства. Численні публікації вашої газети, дослідження науковців довели, що згадувані форми працювали на руйнування села. Адже селяни, здаючи землю і майно в оренду, втрачали контроль над ними, а орендарі не відповідали за їх збереження і ефективно використання. В результаті селянське майно на мільярди гривень знищено й розкрадено, мільйони гектарів землі виснажені. Тепер збанкрутілі господарства переходять у підпорядкування великого

⁴¹ Дробчак Г. Нарада "не для преси" // Сільські вісті. – 2004. – №25. – 4 березня.

капіталу, тобто йде процес латифундизації. Майже в кожному районі утворюються великі агроформування, в користуванні яких по 5–10 тисяч гектарів землі. Така гігантоманія шкодить селу. Але справа не в розмірах, а в політиці, яку проводить те чи інше сільгосппідприємство. Якщо вирощує лише кукурудзу або соняшник, не займається переробкою, тваринництвом, скорочує робочі місця – це вкрай погано (про такі латифундії “Сільські вісті” писали). Якщо ж застосовуються переробні цехи, люди задоволені рівнем заробітної плати та умовами праці, – ми за такі потужні агрофірми. На жаль, їх поки що небагато. Латифундії, які прийшли в село, щоб вичавити з нього всі соки, майбутнього не мають. Перспектива – за кооперативами, де кожен співвласник відчуватиме себе господарем землі і майна, братиме участь у прийнятті рішень, розподілі прибутків. Ця форма процвітає у США, інших розвинених країнах”⁴².

А.Кінах (перший віце-прем’єр в уряді Ю.Тимошенко): “Пригадаймо початок останнього десятиліття минулого століття й дискусії, які точилися навколо майбутнього України, зважаючи на прекрасні стартові можливості нашої незалежності. На жаль, за цей період ми втратили не лише динаміку нашого розвитку, ми втратили якість того розвитку. Я не хочу перевантажувати статистику, скажу лише, що держбюджети кожної з колишніх прибалтійських республік вже наближаються за обсягами до українського бюджету при кількох мільйонах населення в державах. Або Польща, яка має в п’ять разів вищий за наш національний валовий продукт. Тобто – сталися ось такі розриви за достатньо короткий історичний проміжок. Це – не кажучи про здоров’я нації, розвиток її інтелекту, використання робочих рук і потенціалу”⁴³.

Оцінки з боку політичних партій, лідерів, громадських організацій

В.Чорновіл (лідер НРУ, жовтень 1995) писав: “Насильно введена більшовиками колгоспна система конає. Незважаючи на традиційні ножиці цін між сільськогосподарською та промисло-

⁴² Як селу вийти з біди. Розмова з Міністром аграрної політики О.П.Баранівським (записав О.Карпенко) // Там само. – 2005. – №55. – 13 травня.

⁴³ Кінах А. Треба вміти говорити правду (Розмова з О.Черевком) // Там само. – №60. – 26 травня.

вою продукцією – комуністичний винахід для експлуатації одержавленого сільського господарства, – село міцно взяв за горло фінансовий голод. За м'ясо, овочі, особливо за молоко, держава заборгувала селу понад 20 трильйонів карбованців, за вовну не платить з 1994 року. Не розраховалися навіть за зерно, здане за державним контрактом, не кажучи вже про взяті на збереження (а це – ще 20 трильйонів). Не платить і село, бо нічим: заборгованість тільки за електроенергію на 25 вересня склала 19 трильйонів карбованців...

Який вихід? Аграрне лобі в парламенті і президентській адміністрації (там тепер “радить” вчорашній міністр Карасик) пропонує звичайний варіант – дотації колгоспній системі за рахунок емісії і нового стрибка інфляції. Люди зубожітимуть, зате можна нагріти руки (і кишені), ділячи кредити... ні, це, звичайно, не вихід. Але й лишатися без хліба, який скоро втече за кордон, не можна. Щоб його закупити, треба знайти не інфляційні кошти – і в діявому бюджеті, і за рахунок закордонних кредитів. Робити це треба швидко і рішуче. Інакше нас чекатиме не тільки холодна, а й холодна зима...

Але такий вихід – тимчасовий. Все повториться наступного року у ще гіршому варіанті, якщо будемо далі орієнтуватися на збанкрутілу колгоспно-радгоспну систему, блокуючи проведення земельної реформи і введення ринкових економічних відносин на селі. Або – або: або приватна власність на землю, роздержавлення колгоспів через паювання і ринкове кооперування – або повний крах сільськогосподарського виробництва у потенційно найбагатшій сільськогосподарській державі Європи. Третього не дано!”⁴⁴.

У 1996 році той самий Чорновіл робить висновок: “Проголошення під тиском Руху та інших демократичних сил соціальних та економічних реформ не могло саме по собі спричинити покращення ситуації в державі. Реальне впровадження реформ блокується, натомість маємо лише їх імітацію. Таке квазі-реформування викликає у людей невдоволення політикою реформ загалом”⁴⁵. А в

⁴⁴ Чорновіл В. Пульс української незалежності. – К., 2000. – С.89–90.

⁴⁵ Україна і Рух: реалії та перспективи. Доповідь Голови Народного Руху України В'ячеслава Чорновола на Першій Всеукраїнській конференції Руху // Час/Time. – 1996. – №50. – 20 грудня.

доповіді, що пролунала 1997 року, він визнає: “Концепцію реформування сільського господарства також розробили члени Руху, вони ж намагаються втілити її, передусім у Західній Україні”⁴⁶.

Прийшовши до влади в обласних та районних центрах Галичини, Рух справді прискорив реформи у напрямі демонтажу КСП, зняття всяких обмежень на приватну власність на землю та створення нової соціальної верстви – землевласників⁴⁷. Спочатку це дало певний поштовх процесу збільшення сільгоспвиробництва у приватному секторі й загальмувало процес загального його спаду в області, завдяки чому Львівщина збільшила тоді свою частку у валовому загальнодержавному показнику сільгосппродукту: якщо у 1986–1990 роках ця частка дорівнювала 3,97%, то в 1992–1995 – 4,24%, а в 1996–1997 роках – 4,42%⁴⁸. Однак, забезпечивши близько 80% сільгоспвиробництва області, приватний сектор припинив своє зростання, і через десять років після початку радикалізації реформ преса почала писати про “трагедію агропромислового комплексу Львівщини”.

Ось одна з оцінок: “Львівщина щороку виробляла понад 1,2 мільйона тонн зерна, 190 тисяч тонн м’яса, 1 мільйон тонн молока, 1,7 мільйона тонн цукрових буряків, 44 тисячі тонн льону та багато іншої продукції. Нині виробництво навіть з урахуванням приписок становить 40–45% до колишнього рівня. Найбільшої руйнації завдано промислового виробництву сільгосппродукції. Знищено Стрийську свиноферму на 54 тисячі голів, свинокомплекси в Бродівському, Городоцькому, Золочівському районах.

⁴⁶ Чорновіл В. Потрібні зміни – через повернення до основ. Доповідь на VII Всеукраїнських зборах Народного Руху України 28 жовтня 1997 р. – Там само. – 1997. – №43. – 30 жовтня – 5 листопада.

⁴⁷ Див.: Чорновіл В. “Гальмування реформ призведе до втрати державності” (розмова з Д.Краснодемським, В.Скачком) // *Голос України*. – 1992. – №121. – 30 червня; Шамайда Т. Тернопільська область стає флагманом реформ; Зубавич П. Вдали вихід – у справді приватній власності на землю // *Час/Time*. – 1996. – 22 листопада.

⁴⁸ Чорновіл В. Заявление фракции Народного Руха Украины в Верховной Раде Украины по поводу рассмотрения Верховной Радой предложенный Президентом Украины к закону «Об аренде земли» 1 октября 1996 года // *Голос Украины*. – 1998. – №191. – 6 октября.

Пішли прахом високорентабельні птахофабрики, що виробляли за сезон 16 тисяч тонн бройлерного м'яса та десятки мільйонів яєць.

Нині, коли все розтрощене, “видатні” аграрії змушені визнати: рентабельнішими є крупномасштабні господарства. Так навщо їх дробили? Щоб усе починати з нуля? Що ж це за такі нові методи хазайнування?”⁴⁹. Відповімо: це – методи не хазайнування, а руйнування.

О.Омельченко (Київський мер, лідер Української партії “Єдність”) дає такі оцінки: “Я категорично проти продажу землі з 1 січня 2005 року, бо фактичний дозвіл на скуповування земель зовсім не означає на нинішньому етапі розв'язання проблеми виробництва продовольства. Давайте оглянемося на кілька минулих років. У нас увесь час якісь проблеми, хоча “ефективні власники” мають договори оренди землі на десять чи й більше років. Мова про те, що їм і зараз ніхто не заважає вкладати кошти у розвиток виробництва. Але що ми чуємо: то вродило багато і все вивезли, то не вродило, то посуха, то суцільні дощі. Але ж завжди так було з погодою і природою. Справа в тому, що галузь ніким і нічим не керована. Держава надто рано зняла з себе регуляторні функції.

Або візьмемо нинішню ситуацію з м'ясом та м'ясними продуктами. Ціна на сало вже досягла 30 гривень за кілограм. А уряд прем'єр-міністра В.Януковича заявляє, що проблеми не існує. Це – безвідповідальні заяви. Першопричина сьогоднішніх м'ясних проблем з'явилася ще років з п'ять тому, коли відбувся масовий, у примусовому порядку перерозподіл власності на селі. Тоді довго раділи, що відтепер корови й свині будуть переважно у селянських хлівах. От тільки ніхто не взявся прогнозувати, що з 300 чи 500 кілограмів “орендного” зерна не вигодуєш кабана. Немає його й на харч для корови. А уряд тепер каже, що для підвищення цін на м'ясо “немає жодних підстав”. Та ті причини лежать зверху, й удавати, що нічого не сталося, – це видавати бажане за дійсне.

І в таких умовах, коли людям на селі нині немає за що жити і вони змушені будуть продавати землю за смішними цінами, дозво-

⁴⁹ Василів М. Полігон досвіду чи ганьба? Трагедія агропромислового комплексу Львівщини // Сільські вісті. – 2004. – №64. – 4 червня. Див. також: Пендел С. Згубність аграрних реформ на Закарпатті // Робочий клас. – 2003. – № 47 (ноябрь).

лити продаж – злочин, бо з землею станеться те саме, що сталося з приватизованими підприємствами”⁵⁰.

Зі звернення Української аграрної конференції (УАК) до Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України: “Українська аграрна конференція заявляє: основна базова галузь країни – агропромисловий комплекс – на межі повного розвалу. У 1997 році порівняно з 1996 роком кількість збиткових господарств збільшилася в 1,3 раза і досягла 87,4 відсотка. Зменшується виробництво всіх видів сільгосппродукції. Не в кращому становищі фермерські, селянські господарства, переробні галузі. Торік на сотнях тисяч гектарів залишилися незібраними буряки, кукурудза, навіть ранні зернові культури. Залишилися незораними мільйони гектарів. Майже всюди порушено сівозміни, руйнуються осушувальні та зрошувальні системи, в ґрунт не вносяться органічні та мінеральні добрива, і земля втрачає родючість. Проблемами стало все – від постачання насіння, пального, техніки, запчастин, мінеральних добрив та пестицидів до реалізації вирощеного врожаю.

Село дедалі більше страждає від безгрошів’я, злиднів, неспроможності придбати ліки, зростає захворюваність і смертність серед сільського населення.

За таких обставин Українська аграрна конференція вважає: настав час організуватися для безкомпромісної боротьби з цими негативними явищами... Не можна втрачати час. Мова йде вже не про пріоритет, а про порятунок села від повного економічного краху”⁵¹.

Із заяви депутатської фракції Селянської партії України: “Користуючись правом конституційного подання, народні депутати фракції Селянської партії України вважають необхідним оприлюднити заяву з приводу неконституційності Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”.

Оцінюючи цей документ як незаконне втручання Президента і виконавчої влади в сферу майнових і господарських відносин в сільському господарстві, які повинні встановлюватися тільки законами України, ми звертаємо увагу Президента України на пору-

⁵⁰ Омельченко О. Україні потрібні мир, порядок і правда (розмова з О.Черевком) // Сільські вісті. – 2004. – №118. – 8 жовтня.

⁵¹ Сільські вісті. – 1998. – №69. – 9 червня.

шення цим указом статей 13, 14, 75, 85, 106, 124, 150 Конституції України, статей 3, 8, 12, 15, 19, 22, 23 і 25 Земельного кодексу України, статті 92 Закону України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” і пропонуємо Президенту, не доводячи справи до суду, відкликати цей незаконний указ.

Встановлений пунктом 1 указу порядок провадження державними адміністраціями заходів адміністративного реформування колективних сільськогосподарських підприємств в установлений з грудня 1999 року по квітень 2000 року термін і створення на їх основі приватно-орендних підприємств (ПОПів) спрямовані на примусове, незаконне адміністративне знищення колективних сільськогосподарських підприємств як суб’єктів права колективної власності і колективної форми господарювання⁵².

Додамо до цього два зауваження.

Перше: СелПУ не вдалося захистити від знищення такий суб’єкт права власності і господарювання, як КСП, бо цих господарств не захищала насамперед держава, хоча в статті 13 Конституції України задекларовано: “Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб’єкти права власності рівні перед законом”.

Друге: Конституційний Суд України, розглянувши подання 96 народних депутатів, став на захист Президентського Указу від 3 грудня 1999 року, відбувшись таким висновком: “Указ має в основному організаційний характер і не стосується правовідносин, врегульованих законодавцем”. Дуже хитким є тут неправовий термін “в основному”.

Із заяви про створення міжфракційного депутатського об’єднання “Українське село”: “Сучасний стан економічної та соціальної ситуації на селі є катастрофічним. Аграрний сектор постійно переслідують різні кризи: енергетична, зернова, продовольча.

Та особливу тривогу і занепокоєння викликає деградація найціннішого нашого скарбу – людського капіталу на селі. Переважна більшість селян розчаровані наслідками земельної реформи, що

⁵² Заявление по поводу неконституционности Указа Президента Украины № 1529/99 от 03.12.1999 г. «О неотложных мерах по ускорению реформирования аграрного сектора Украины». Депутатская фракция Селянской партии Украины // Голос Украины. – 1999. – №234. – 16 декабря.

відбувалася поспіхом, з грубим порушенням правових норм, без належного фінансового та матеріального забезпечення, врахування ментальних, моральних та психологічних чинників. Зрештою, українське село опинилося у складних умовах виживання, з високим рівнем безробіття, безгрошів'я та соціальної незахищеності⁵³.

Оцінки агрореформи її безпосередніми адміністративними керівниками, виконавцями, представниками бізнесу

Б.Чепков (Голова Державного комітету із земельних ресурсів на початковому етапі перетворень): “Земельна реформа в Україні йде не тими темпами, як нам хотілося б, незважаючи на те, що торік (1991 рік. – *Авт.*) багато зроблено на цьому терені. Але реформування земельних відносин іде з певними труднощами. Це зумовлено відсутністю багатьох законодавчих і нормативних актів, затримкою у формуванні державних органів управління процесами реформи в центрі та на місцях, незадовільним матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням. Реформа стримується через брак досвіду проведення таких масштабних робіт, а також відсутність кваліфікованих фахівців. Особливо в Радах народних депутатів базового рівня”⁵⁴.

М.Мельник (Голова Вінницької облдержадміністрації): “Тадаю, що автори реформ в агропромисловому комплексі побудували всю концепцію на помилкових принципах. В її основу слід було покласти не зміну власності, на чому сьогодні зациклились всі і вся, а підвищення ефективності господарювання. В усьому світі є земля приватна, є й державна. Але продуктивність її, про що свідчить досвід багатьох країн, для вивчення якого відряджаються наші численні делегації, залежить не від цього, а від фінансово-економічних, правових та інших умов, створених у суспільстві для використання землі, тобто взаємостосунків між державою і товаровиробником.

На підтвердження цього можу послатися на наш місцевий досвід. Кілька років тому чимало селян одержали навечно у спадкове

⁵³ Заява про створення міжфракційного депутатського об'єднання “Українське село” // Там само. – 2005. – №80. – 30 квітня.

⁵⁴ Чепков Б. Можна розучитися думати (Інтерв'ю В.Косарчуку) // Там само. – 1992. – №121. – 30 червня.

володіння певні наділи землі, стали її власниками, утворивши фермерські господарства. А сьогодні понад двісті з них, ошуканих і забутих державою, кинули ту землю напризволяще. Але наші реформатори чомусь не помічають чи не бажають помічати цього, а натомість невідступно наполягають на огульному примусовому паюванні, приватизації і купівлі-продажу землі. Адже для цього навіть немає законодавчої бази. Пришпорювати коней – небезпечно. Я не кажу, що ці питання не заслуговують на увагу. Певен, що настане час і для них. Але повірте, що займатися цим сьогодні – це згуба для села...

А щодо пропозицій, то їх у вищій ешелони влади ми відправили чималу кількість. В тому числі поділилися й міркуваннями, пов'язаними з реприватизацією переробної промисловості, оскільки вона у нас приватизована без участі товаровиробників. Щойно я повернувся з Австрії. Там керівники переробних підприємств на службі у товаровиробника. На жаль, до нас не дуже прислуховуються. Мабуть, для реформаторів милозвучніші голоси чужих заокеанських радників”⁵⁵.

О.Гаркуша (Голова Миколаївської облдержадміністрації): “Якби реформи пройшли швидко, країна давно б позбавилася кризи. Як це було у наших сусідів в Угорщині, Словаччині, Польщі”⁵⁶.

О.Жук (Голова Бориспільської райдержадміністрації): “Я вважаю, що реформи не вдалися, а реалізуються з великим скрипом, повільно та й із помилками”⁵⁷.

Г.Косенко (начальник Києво-Святошинського районного управління сільського господарства): “Коли розпочинали реформи, ніхто не думав про тих, хто має практично їх проводити у життя. А тому й не подбали про визначення ролі та статусу районного управління сільського господарства і продовольства в нових умовах. За інерцією ми розробляємо плани, збираємо звіти, виконуємо

⁵⁵ Мельник М. Пригальмовуючи, летимо у прірву (Розмова з Г.Дробчаком) // Сільські вісті. – 1996. – №32. – 14 березня.

⁵⁶ Гаркуша А. Слезами поле не засеєшь (Интервью А.Бильку) // Голос України. – 2000. – №29. – 16 февраля.

⁵⁷ Земле моя, всеплодущая мати...(Розмову з О.Жуком вели А.Карасєв та А.Лазнюк) // Голос України. – 2003. – №236. – 11 грудня.

силу-силенну іншої роботи. А закону, який би все це регламентував, немає. І для приватного власника ми вже не влада. Він більше поглядає на податкову інспекцію, органи статистики, бо ті діють на законних підставах і мають відповідні права. Ми ж часто, виходить, лише дублюємо їх...

Одне слово, розпочинаючи реформи, ніхто ні нас, ні селян на місцях про те, як їх краще проводити, не питав. Тому й маємо нині ситуацію, яку визначаю як складну. Безліч проблем виробничих. Не менше – у майнових і земельних відносинах. Окремо слід підкреслити морально-психологічну проблему. Більшість селян не готова до того, що відбувається, не сприймають новацій...

Пам'ятаєте, свого часу всіх нас переконували, що тільки присадибні та фермерські господарства нагодують державу? Підігріті агітацією, люди кинулися руйнувати великі господарства. Що з того вийшло, всі ми бачимо. Вижили лише там, де вистачило розуму не валити і не розтягувати раніше створене. У районі сімдесят відсотків господарств, які шукали кращої долі в приватизації, зникли. Люди залишились без роботи і засобів до існування. Ті вчені-економісти, які вчора підштовхували до кардинальних змін, сьогодні вже пропонують залучати людей до управління. Хотів би я побачити їх на місці керівника господарства, яке треба відроджувати.

Хто виживає нині, то не завдяки, а всупереч порадам вчених економістів-аграрників...

За останні десять років село дуже постаріло. Пенсіонерам, які там залишились, земля вже не потрібна. Молоді не зможуть дати їй ради, бо не мають ні техніки, ні коштів на її придбання. Що ж тоді потрібне більшості жителів села? Сильні підприємства, в яких люди почувались би захищеними. Що ж до інвесторів, то у більшості випадків вони дбають виключно про прибуток. Такі лише братимуть, а не вкладатимуть у виробництво. Візьміть простий приклад. У кожному районі вам назвуть кілька сіл, де рік-два хтось господарював, а потім все кинув і пішов далі. Мовляв, вибачте, не вийшло. При цьому хату собі збудував і машину купив... Де ж вихід? Підтримувати ті підприємства, працівники яких не вдалились до руйнації. Впевнений, до них горнутимуться й зруйновані сусіди...

Село нині дуже бідує. І при першій же можливості пенсіонери старатимуться продати свій пай. Отже, пропозицій буде дуже

багато. Цим неодмінно скористаються ті, що мають гроші і купуватимуть землі для спекуляції...

Останніми роками нас переконували, що вигідніше господарювати на присадибних ділянках з сапою й лопатою. Тим часом країни Євросоюзу нарощували механізацію і автоматизацію виробництва, а тому і нам треба якомога більше для цього робити⁵⁸.

Л.Козаченко (президент Української ліги підприємців агропромислового комплексу): “Ми запізнилися з реформами. На тлі важкого фінансового становища сільського господарства і непорядків, що мали тут місце, люди вже не хочуть реформи, хоча, на мою думку, тільки вона може забезпечити позитивні зрушення в агропромисловому комплексі. Однієї пропаганди, як видається, не досить для того, щоб люди повірили в реформи. Слід було упровадити їх спочатку в якомусь регіоні України. Можливо, ми взагалі занадто радикально взяли за зміни. Адже з-поміж проблем, що заважають селу й досі, однією з найпекучіших було тотальне адміністративне втручання держави. Ініціатива, зокрема й приватна, не схвалювалась. Не формувалась система взаємодії і переважно нових приватних підприємств, що почали поставляти селу все необхідне, з традиційними для нас колективними господарствами. Якби в їхні взаємовідносини ніхто не втручався, не створював форс-мажорних обставин, то село б уже думало не так, як нині. Продумана фінансово-кредитна підтримка села, а не широко застосоване у попередні роки бюджетне фінансування, була б також корисна для нинішніх реформ. Господарства брали державні ресурси, не розраховувались за них, створювали борги, а держава потім списувала їх, ініціюючи і стимулюючи у такий спосіб безгосподарність. Цьому сприяло й те, що не була приведена в дію система банкрутств. Усе це призвело до занепаду сільськогосподарського виробництва, а нинішні рішучі кроки з реформування сільського господарства без аналізу і висновків щодо попереднього етапу викликають в людей нерозуміння суті реформ.

⁵⁸ Білка в колесі. Чому віддача управлінської праці не рівнозначна докладеним зусиллям (Розмову з Г.Косенком вів М.Петрушенко) // Урядовий кур'єр. – 2004. – №40. – 2 березня.

Вони просто бояться їх, бо не знають, хто буде їх фінансувати, чи потім відберуть у них вирощену продукцію чи залишать її”⁵⁹.

В.Привалов (президент Асоціації орендарів і власників землі, голова Координаційної ради підприємців та інвесторів АПК): “Оптимізму додає те, що вперше за багато років агробізнес одержав реальну (а не на словах, як то було раніше) підтримку керівників держави. І вже перші зустрічі з прем’єр-міністром Віктором Ющенком, віце-прем’єром Михайлом Гладієм, міністром аграрної політики Іваном Кириленком, які відбулись нещодавно, засвідчили, що вони підтримують наші підходи до реформування аграрного сектору економіки і до створення відповідних умов для продуктивної діяльності підприємств та інвесторів на селі.

Важливо й те, що нинішні реформи базуються на твердому фундаменті, закладеному Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектору економіки”. Цей документ справедливо називають історичним, адже він є яскравим виявом політичної волі і дає поштовх для прийняття подальших кардинальних рішень щодо зміни земельних відносин, відкриває шлях для розвитку цивілізованого ринку землі, де земля є товаром і предметом застави. А це вже дасть змогу чітко запрацювати в сфері АПК фінансово-кредитній системі – локомотиву економіки...

Сьогодні ми ставимо питання про те, що треба лобіювати на всіх рівнях – і в уряді, і в парламенті – інтереси вітчизняного агробізнесу. Альтернативи цьому немає. Тим паче, що в процесі реалізації президентського указу фактично всі нові структури будуть входити до категорії агробізнесових структур...

Ми маємо на ділі довести, що правила гри на аграрному ринку спрямовані для підтримки агробізнесу. Безумовно, бізнесмени вже нині роблять усе, що від них залежить. Ресурси для села постачаються головним чином підприємцями. Бізнесмени й надалі будуть домігантою в усіх процесах, що відбуваються на селі, – їх ніхто не зможе найближчим часом замінити. Ні кредити, ні державна підтримка. Але треба сказати відверто й про інше – наша законодавча база досі не сприяє тому, щоби фінансові потоки йшли на село”.

⁵⁹ Козаченко Л. Аграрная реформа нуждается в доверии кредиторов и инвесторов (расспрашивал В.Княжанский) // День. – 2000. – №60. – 5 апреля.

“Чіткі закони потрібні ще й тому, що нині в Україні почав формуватися тінювий ринок землі. Хоча й не зовсім правильно називати його тінювим. Бо фактично механізми відчуження землі спрацьовують у правовому полі нашої держави. Зокрема, земля оформляється через дарчу. Причому, ціною від 200 до 1000 гривень за пай. Ось і виходить, що гектар землі віддають за 10–20 доларів. А ми доводимо, що той же гектар має коштувати 10–20 тисяч доларів. Якщо так далі піде, то земельний пай віддаватимуть за пляшку горілки. Тож якщо вже сьогодні ми на законодавчому рівні не розв’яжемо цієї проблеми, то потім буде запізно”⁶⁰.

Оцінки реформ на селі та її результатів і наслідків рядовими селянами, іншими сільськими мешканцями

Л.Батрак (вчителька з 24-річним педагогічним стажем, упродовж багатьох років очолювала сільську раду села Шевченкове – у минулому Кирилівка): “Люди zostалися без роботи, місцевий бюджет – без коштів. Виставлено на продаж навіть приміщення сільської ради, яке належало господарству і перейшло новим господарям. Тринадцять років не опалюється будинок культури. Перестали існувати колективи художньої самодіяльності. Недобудовано школу, житловий будинок для вчителів...”

Мізерна зарплата змушує педагогів виїжджати з села. Вони шукають заробітків далеко від рідної домівки. Торік у Шевченкове, у школу, направили трьох молодих вчителів. Жоден з них не залишився працювати. Сталося неймовірне: на батьківщині Тараса Шевченка, у сільській школі, немає вчителя української мови! На чотири школи розривається учитель англійської мови, біології... Ще 15 років тому в селі було 700 учнів, а тепер – менше 200. Стоять сиротами покинуті оселі, заростають бур’янами. Найбільше страждають від занепаду села діти і старі люди”⁶¹.

Г.Коваль (с.Матусів на Черкащині): “Оглядаючи нинішні події в державі, можна впевнено сказати: все, що нині діється, це ваша, Леоніди, – Кравчук і Кучма, – закваска. Помаранчева революція в Україні – це наслідок 13-річного глумління влади над народом. Аби тяжкі часи, які пережили українці, більше не повернулися,

⁶⁰ Привалов В. Клімат для агробізнесу – сприятливий (Розмову вела З.Краснодемська) // Урядовий кур’єр. – 2002. – №48. – 16 березня.

⁶¹ Титаренко Л. У селах невеселих люди невеселі // Голос України. – 2004. – №59. – 30 березня.

пропоную запровадити у “Сільських вістях” рубрику “Якби президентом був Я”. Хоча б тимчасово. Хай народ висловить під нею свої прагнення.

Якби я був президентом... То облаштував би спецавтобус. Посадив би у нього Кравчука та Кучму, дозволив би їм укомплектувати свої команди. Забезпечив би їм належну охорону та закріпив би за тим автобусом кількох операторів. І наказав би поїхати всією Україною, аби вони на власні очі переконалися в “ефективності” своїх реформ.

Звідки розпочати подорож? Ну хоча б із мого рідного села Матусів Шполянського району Черкаської обл. Красиве село, засноване реєстровими козаками. Колись тут був могутній колгосп, де лише великої рогатої худоби налічувалося близько 14 тисяч голів, і не менш потужний держплемгосп ВРХ та коней, працювали філія “Сільгосптехніки”, цукровий завод, який щорічно реалізовував від 12 до 20 тисяч тонн цукру. При цукрозаводі діяло власне відгодівельне підприємство ВРХ, яке виробляло понад 2000 тонн м’яса на рік. Цей комплекс дозволяв вивозити щорічно на поля тонни органіки, що сприяло одержанню стабільних 45-50-центнерних врожаїв з гектара...

Приїжджайте, допоможіть знайти, де воно все поділося. Та водночас відшукаємо 4 дитсадки, 3 бібліотеки, 4 будинки культури. Заглянемо в лікарню, яка колись обслуговувала майже 5 сіл, а нині стоїть без води й тепла, як свідок кучмівських горе-реформ”⁶².

Л.Теліга (с. Першотравневе на Кіровоградщині): “Насправді лише невеликий процент тих, хто одержав земельні паї, виявився спроможним обробляти цю землю. Як правило, це ті, хто якимось чином заволодів колгоспною сільськогосподарською технікою і використав її (та й зараз використовує) для своїх потреб. У переважній більшості ж новоспечених “землевласників” для самостійного господарювання на власному шматку землі, окрім лопати, грабель і коси, більше нічого немає. Що вже казати про сівалку, трактор або автомобіль – звичайне відро, що так необхідне в господарстві, сьогодні далеко не кожен може придбати.

Я теж отримав майже чотири гектари паю, але змушений був одразу ж передати цю землю в оренду – тут же втратив будь-який

⁶² Коваль Г. Якби президентом був я... // Сільські вісті. – 2005. – №2. – 6 січня.

контроль над нею. Ні морально, ні матеріально власником себе не відчуваю. Більше того, як і всі інші мої земляки, давно переконався, що нічим собі не зараджу, бо, окрім папірця на право власності, більше нічого у мене немає.

Повноправний же господар землі – орендар. За договором оренди він повинен виплачувати мені щороку за пай 784 гривні – саме 2% кадастрової вартості землі. Проте орендна плата видається виключно натурою – натомість грошей маємо отримувати півтори тонни зерна і 15 кілограмів круп. Фактично ж цього року (2003 р. – *Авт.*) одержали майже на третину менше, та й то одного ячменю, з якого, як відомо, хліба не спечеш.

Отож прибутки дійсно "неймовірні", тим паче якщо пригадати, що в колгоспі ми щомісячно одержували по 100-150 карбованців зарплати, а в тваринництві і до 300, на які до того нараховувалися і зерно, і соняшникове насіння, і цукор – причому все за символічну плату. Хто добре працював, той дещо мав – і це навіть реформатори не можуть заперечувати.

Тепер же, окрім матеріальної бідності, селяни відчують і соціальне приниження. Хоча б на хвилину увіть собі життя села без громадського транспорту, а у нас при владі "реформаторів" навіть сільський автобус стає розкішшю. Усі зв'язки із світом перервалися – ні в лікарню людині не добратися, ні надлишки (а може, й не надлишки) овочів на місцевий ринок не завезеш, бо нічим.

Найбільше принижені ті, хто ще міг би працювати, але їхня праця тут нікому не потрібна. Особливо згубно це відбивається на молоді, котра вже зрозуміла, що в цьому світі кожен сам за себе, і цінність у ньому мають тільки гроші.

Що ж до нас, довічних хліборобів, то ні нам, ні нашим дітям і внукам, як не бийся, а до багатства не проб'єшся. На це є й інші претенденти, нічого що вони не орють і не сіють, зате невичерпні грошові течійки, оплачені горем, сльозами селян, спрямовані саме до їхніх бездонних кишень.

А втім, кому незрозуміло, що саме в їхніх інтересах і здійснено нинішню реформу – шахрайський інструмент пограбування і приниження села"⁶³.

⁶³ Телига Л. Крестьянину к богатству не пробиться // Коммунист. – 2003. – №97. – 10 декабря.

В.Середа (с.Ленінське на Дніпропетровщині): “Наше господарство, як і інші на Україні, розвалилося на дрібні шматочки. А було у ньому 5000 гектарів землі в обробітку, 1500 дійних корів, 3000 голів молодняку ВРХ, 2000 свиней, птиця, кролі, бджоли. Навіть кокони тутового шовкопряда вирощували. У радгоспі працювало до 1000 чоловік. Тепер від цього навіть сліду не залишилося. Техніку якісь фірмачі із Кривого Рогу забрали. Хочемо запитати реформаторів: як обробляти нам земельні паї? Якщо порадять робити це сапою і лопатою, то ми не погоджуємося. Краще нехай заберуть собі ті паї і самі дають їм лад таким знаряддям. А ми подивимось, як у них вийде”.

Із листа жителів с. Краснознаменка Гадяцького району Полтавської обл. (350 підписів): “Ми категорично протестуємо і не хочемо, щоб наше колись славне козацьке село спіткала доля банкрутів. Поки не пізно, зупиніть ганебні реформи. Окрім руїни і пограбування, нічого вони не дали і не дадуть селу. Надалі так жити не можемо і не хочемо. Реформатори, які чинять над нами наругу, підштовхують до громадянської непокори”⁶⁴.

А.Войналович (керівник ветеранського хору із Володарська Волинського): “Владний Київ по радіо і телебаченню розпинається про якісь блага від реформ, про зрушення, мале рожеві перспективи. Чиниться велике лукавство. Керують державою не будівничі, а руйнівники, які довели її до жалюгідного стану. Повсюди панує розвал. По тваринницьких фермах господарств наче пройшов лихий буревій. Згублено галузі, які споконвіку годували мешканців поліських районів. Скажімо, в нашому було три тисячі гектарів хмільників. А й чи залишилася десята частина. Минулого року (2001. – *Авт.*) господарства району посадили картоплю на 142 гектарах, тоді як лише один колгосп імені Дзержинського, в якому я пропрацював, вирощував її на 450 гектарах. Машинно-тракторні табори добиті до ручки. За десять років їх не наповнили жодним комбайном чи трактором. У третьому тисячолітті люди повертаються до ціпа. Бере селянина за горло комерція. Панує масове безробіття. Практично зникають такі наймасовіші на селі

⁶⁴ Михлик З. “Он глянь, у тім раї...” (за листами читачів) // Сільські вісті. – 2003. – №90. – 5 серпня.

професії, як механізатор та оператор тваринництва. Людям ніде набути стажу для пенсії, заробити грошей для утримання сімей”⁶⁵.

В.Гусар з Хмельниччини порівнює аграрні здобутки свого Летичівського району до реформи і під час реформи. За радянських часів район стабільно відзначався середніми успіхами: прибуток господарств сягав 20 млн крб. на рік, на 38 тис. га орної землі збирали 20 тис. т зерна (середній районний показник становив близько 35 ц/га); на фермах господарств утримувалося 35 тис. голів ВРХ, у тому числі майже 10 тис. дійних корів, 26 тис. свиней, 10 тис. овець, 170 тис. голів птиці. 1990 року колгоспи виробили понад 27 тис. т молока (в середньому по 2980 кг від корови), 7,1 тис. т м’яса, майже 11 млн штук яєць, 45 т вовни, 25 тис. т пшениці, 115 тис. т цукрових буряків, 5 тис. т картоплі, 3 тис. т овочів. На кожні 60 га землі господарства мали по комбайну, на кожні 200 га – по трактору з повним набором сільськогосподарської техніки та інвентарю. Автотракторний і комбайний парк щороку поновлювали на 10–15%. Стабільно розвивалася соціальна сфера села, зростав рівень життя колгоспників.

“Звичайно, колгоспна система, – зазначає В.Гусар, – мала ряд суттєвих недоліків, які належало розсудливо усунути, запозичити все краще з практики світового господарювання і примножувати славу України як відомої в Європі житниці. Для цього були всі можливості. Вони ґрунтувалися на досягнутому вже досить високому рівні АПК. Та за діло взялися невігласи-реформатори, які переплутали, де рух уперед, а де гуркотіння назад, тож і повели село до розвалу”. Що ж змінилося в Летичівському районі в результаті реформ?

У 1997–1998 роках район опинився на порозі економічного краху. Колгоспи, які за шість років двічі змінили назву (на КСП, а згодом – ССВ – селянські спілки власників), стали банкрутами. Їхня кредиторська заборгованість становила 10 млн грн (8 з 18 спілок взагалі не мали обігових коштів), а збитки від виробництва сільгосппродукції досягли 8 млн грн. У 1997 році в районі було зібрано тільки по 24 ц зернових з гектара. Два роки на селі не виплачувалася заробітна плата, смертність почала удвічі переви-

⁶⁵ Поліщук Б. Привели село до ціпа // Там само. – 2002. – №57. – 28 березня.

щувати народжуваність. Пенсійний фонд району змушений був вступити у “війну” з ССВ, які заборгували йому 1,5 млн грн, і через арбітражний суд забирати у них “останні копійки”. У господарствах майже зникли вівці, свині, птиця, інтенсивно пішла під ніж велика рогата худоба, повністю занепала соціальна сфера села. Практично припинилося фінансування закладів культури, фельдшерсько-акушерських пунктів, дитячих садків, шкіл. Вихід із ситуації цей автор бачить насамперед у відтворенні системи підтримки і захисту сільгоспвиробника, тобто у поверненні до державного регулювання і підтримки сільгоспвиробництва⁶⁶.

Оцінки реформи вченими-аграрниками та спеціалістами

В.Панасенко, агроном: “В аграрно-промисловому комплексі України складається катастрофічне становище – результат невдалих реформ. Може статися, що АПК буде знищений, а відтак буде голод. Розвал СРСР, а потім промисловості наклав свій відбиток і на сільське господарство України, зокрема й Запорізької області. Сільське господарство ось уже кілька років практично не одержує підтримки з боку держави і навіть навпаки – систематично оббирається нею. По півроку і більше колгоспам і держгоспам не виплачуються гроші за здану ними продукцію. Сільгосп підприємства одержують за її реалізацію у 2–3 рази менший прибуток, ніж передові підприємства і посередники...”

Найвагомішою причиною спаду виробництва є погіршення з 1990 року матеріально-технічного постачання, наднизькі ціни на вирощену сільськогосподарську продукцію і надвисокі ціни на нафтопродукти, а потім (ланцюгова реакція) і на сільськогосподарські машини, мінеральні добрива, хімікати. Лише в 1995 році внаслідок порушення паритету цін збитки сільськогосподарських підприємств України становили (в тодішніх грошах) 327 трильйонів карбованців⁶⁷.

Зауважимо, що проблема паритету цін не була розв’язана і в 2005 році. Якщо виробники машин, пального, мастил, палива, енергії, міндобрив весь час прагнуть піднімати ціни на свою

⁶⁶ Гусар В. За крок до трагедії // Там само. – 1998. – №366. – 2 червня.

⁶⁷ Панасенко В. Не дасть земле зарости бур’янами // Товариш. – 1996. – №13 (березень).

продукцію, то всілякі посередники (наприклад, зернотрейдери, а тепер уже і так звані “м’ясотрейдери”), навпаки, прагнуть знижувати закупівельні ціни на продукцію селян. Господарства опиняються ніби між жорнами. Керівник Іватського ТОВ на Сумщині М.Ворона так схарактеризував цю ситуацію: “Партнери наче показалися: за нашу продукцію платять копійки, зате за свою – ладні три шкури здери. До того ж всі до одного. Інакше як розбоєм чи грабежем серед білого дня ці “партнерські відносини” язик не повертається назвати. І ніхто чомусь не поспішає спіймати спритників за руку”⁶⁸.

Народний депутат України Ю.Кармазін так розшифрував зазначену ситуацію “партнерства”: “Якщо взимку і навесні молокозаводи, скуплені за копійки монопольними структурами, купували у населення молоко по 1,6–1,7 грн за літр, то нині ціни знижені до 80–90 копійок за літр, а в окремих областях – до 60–65 копійок. У магазинах літр молока коштує 2,3–2,4 грн, масло – 18–20 грн за кілограм, сири – 23–25 грн. Таким чином, торгові націнки сягають 200–250%! Хто ж продаватиме молоко за ціною, в 2–3 рази нижчою вартості питної води? Ось де треба негайно ввести мінімальні закупівельні ціни не нижче 1,5 грн у літній період і 2 грн – у зимовий. Завдяки цим заходам є ще шанс зберегти село”⁶⁹.

За характером оцінок реформи вчених-аграрників можна поділити на три групи: ті, хто оцінює реформи негативно; ті, хто бачить їх у помірних тонах (мовляв, багато мінусів, але є й плюси). Третю групу становлять теоретики і провідники реформ. Їхні оцінки – особливі, бо їм доводиться сьогодні або захищатися від критичних нападів, або ж апелювати до помилок влади, яка, мовляв, належним чином не прислухалася до їхніх рекомендацій. Влада ж, своєю чергою, у таких випадках посилалася на низи, які, мовляв, теж не завжди вчиняли те, що треба.

В.Сайко (академік УААН, директор Інституту землеробства): “Сьогодні треба визнати, що аграрні реформи не лише провалились, а й поставили село на межу знищення. Сільське господарст-

⁶⁸ Жмурков В. Було “весело” – стало ще “веселіше”... // Голос України. – 2005. – №131. – 20 липня.

⁶⁹ Цитатник “Сільських вістей” // Сільські вісті. – 2005. – №77. – 5 липня.

во відкинуте на півстоліття назад. Країна втрачає продовольчу незалежність. Агропромисловий комплекс виявився непідготовленим до жорсткого конкурентного економічного і політичного середовища. Самоусунення держави від управління економікою – велика помилка. Програма реформування АПК (якої фактично не було) не набула статусу національно-господарської ідеї. Жоден уряд за цей період не піднявся до рівня Столипіна.

Земельні паї у деяких областях майже не використовуються. Зокрема, у Волинській обробляється лише 12 відсотків землі, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській – 29–40. Кількість дрібнотоварних господарств у цьому регіоні щорічно скорочується на 7–9 відсотків, а великотоварні не утворюються. Деструктивні процеси та занепад сільськогосподарського виробництва найбільше характерні для Львівської області.

У зоні Полісся, особливо у віддалених від обласних центрів районах, існує проблема земельних паїв у тому сенсі, що вони власниками практично не затребувані. Частина населення від права власності на землю просто відмовляється. Опитування та анкетування сільських жителів свідчать про психологічну неготовність власників паїв сприймати землю як “товар”...

Справжній господар на землю не прийшов. Маємо чимало прикладів хижацького ставлення до неї. Так, викликає занепокоєння діяльність потужних капіталістичних фірм, які орендують масиви земельних угідь на межі Тернопільської і Хмельницької областей. Вони укрупнюють поля до 200–400, а іноді і більше гектарів, незважаючи на особливості рельєфу, руйнують встановлені раніше межі полів, що загрожує катастрофічною ерозією з втратою орного шару, замуленням малих річок, інших водоймищ...

Отже, земля втрачає силу. Продовжується падіння сільськогосподарського виробництва. Щоб зупинити ці негативні процеси, треба насамперед знати помилки, зробити з них правильні висновки.

Земля – це єдине національне багатство України, яке ще не розбазарене остаточно. Шанс зберегти його є. Для цього треба відмовитися від нав’язливої ідеї перетворення землі на товар. Небезпека цього криється не лише в політичній та економічній сферах, а й екологічній. Гешефт земельними ділянками призведе до повної

некерованості в сфері природокористування, до пограбування селян, масового безробіття у сільській місцевості. В результаті вільного продажу землі тваринництво стане ще неперспективнішим”⁷⁰.

М.Хорунжий (кандидат економічних наук, доцент): “До початку реформ Україна забезпечувала 20–25 процентів союзного виробництва сільськогосподарської продукції. У тому числі 25 – м’яса, яєць, молока, зерна, масла, понад 40 – олії і т.д. На той час частка сільського господарства у валовому суспільному продукті сягала майже 20%. А в національному доході – понад 30. За рівнем виробництва і споживання основних харчових продуктів на душу населення Україна стала в ряд з високорозвиненими країнами.

Слід додати, що до початку 90-х років в економіці України в цілому склався певний економічний паритет між сільським господарством, з одного боку, та промисловістю і агросервісними виробництвами – з другого. Коштів, які сільське господарство одержувало від продажу своєї продукції, вистачало на придбання матеріально-технічних ресурсів промислового походження, оплату виробничих послуг, що надавалися сторонніми організаціями, та здійснення всіх інших галузевих витрат, які забезпечували розширене відтворення. На той час в агропромисловому виробництві України почали формуватись і витримуватись внутрішні для АПК пропорції між виробництвом промислових ресурсів та їх раціональним використанням у сільському господарстві, між обсягами продукції сільського господарства і потужностями переробних підприємств, між вартістю кінцевого продукту АПК та платоспроможним попитом населення. Переконливий доказ нормального функціонування агропромислового виробництва в ті роки: сільське господарство, переробні і сервісні галузі агропромислового комплексу України працювали рентабельно. Практично всі галузі сільського господарства приносили прибуток, кількість збиткових господарств не перевищувала 1%, що цілком нормально з точки зору функціонування економіки.

При подальшому вдосконаленні економічного механізму господарювання в АПК, запровадженні прогресивних технологій та методів організації праці Україна змогла б не лише повністю задовольнити власні потреби у продовольстві, а щорічно експортувати

⁷⁰ Сайко В. Повернімо землі силу // Там само.

щонайменше 25 млн т зерна, 2,5–3 млн т цукру, 1,5 млн т олії, 1–1,5 млн м'ясних і 2–3 млн т молочних продуктів. Чи не це стало головним болем західних “порадників” щодо реформування АПК України?...

Заваливши агропромислове виробництво України (руками кравчуківсько-кучмівських реформаторів. – *Авт.*), Захід відкрив собі зелену вулицю на ринки Росії, країн Середньої Азії, Закавказзя, де колись ми посідали пристойне місце, здійснив продовольчу експансію і в саму Україну...

Агропромислове виробництво України стало своєрідним полігоном різних експериментів. То враз невігідними стали колгоспи та радгоспи, і стали розшматовувати на частини колективно нажите майно, то почали вирощувати фермерські господарства, а вслід за ними приватно-орендні підприємства, то всупереч конституційним засадам заходилися нав'язувати ринок землі, то почали вбачати майбутнє у розвитку особистого підсобного господарства. А то взялись за торгівлю паями, насаджування іпотеки, лізингу, бартеру та інших нововведень. Інакше як знуцання над власним виробником назвати це не можна. Для такого твердження є всі підстави, бо так звані реформи почали здійснювати без будь-якого обґрунтування і передбачення, під обережний, але настирний диктат деяких учених-аграрників України. Як не гірко, але слід у котрий раз наголосити, що аграрники-економісти, які до початку реформ відстоювали принципи державного регулювання економіки та інтереси колективних форм господарювання і заробили на цьому авторитет, враз стали глашатаями приватної власності, поборниками державного невтручання в економіку, торгівлі землею, пропагандистами економічної невігідності виробництвом багатьох видів сільськогосподарської продукції.

З подачі західних “доброзичливців” та з доброї підтримки саме таких науковців владні структури України за сім років перетворили потужний продовольчий сектор на руїну. За рівнем виробництва і споживання продовольчих товарів Україна скотилася до 1950–60 років і стала в ряд з країнами, які прийнято називати такими, що розвиваються”⁷¹.

⁷¹ Хорунжий М. Згубні експерименти на організмі села // Там само. – 1999. – №10. – 26 січня.

В.Дієсперов (доктор економічних наук): “Село стало ареною складних процесів, які матимуть серйозні незворотні наслідки для всієї країни. Напрямок цих процесів визначено згори і реалізовано через екстремістське реформування сільгосп підприємств, проведене на початку 2000 року. Протягом кількох місяців захищені законом колективні господарства указом Президента, який має нижчий статус, ніж закон, було перетворено на інші організаційно-правові форми, переважно господарські товариства та приватні підприємства, які позбавляють селян права на управління виробництвом і його результати.

Ця принципова відмінність нових форм від селян утаємничувалася, а головним елементом виставлялося твердження, ніби колективне господарство – це колективна безвідповідальність. Насправді життям підтверджена можливість високої відповідальності за стан справ у демократично організованих виробничих структурах. Водночас те ж життя з його нинішніми реаліями демонструє зразки абсолютної особистої безвідповідальності за скоєне, у тому числі й високих державних посадовців. Сільгосп підприємства належали колективам селян, тому їх не можна було придбати до рук комусь сторонньому. Однак же прибрали!

Найпоширенішими стали товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Цю загалом узаконену форму застосували для реформування на селі дуже оригінально. Створенням товариства з обмеженою відповідальністю кілька осіб з невеликими коштами набувають можливості організувати нову власну справу. Сільськогосподарські ж підприємства, створені за сім десятків років до реформування, – це великі виробництва, сформовані працею кількох поколінь селян. Але все це ігнорується, виробництво ніби починається на порожньому місці. Кілька осіб проголошуються його засновниками-власниками, а решта, сотні працівників, повинні найматися до них на роботу.

Поширеною і високо оціненою “реформаторами” стала форма приватних підприємств. Тут уже один власник. Ним, як правило, став колишній голова чи директор. Оскільки ж частка керівника, встановлена при паюванні майна, була незначною, то все майно господарства передавалося новому власникові в оренду. Підприємство ж називалося приватно-орендним (ПОП). Прикметно, що така форма законом не визнана.

Зовсім інше ставлення проявили до виробничих кооперативів, передбачених спеціальним законом про сільськогосподарську кооперацію, якого ніхто не відміняв. Під час зимової кампанії 2000 року статусу кооперативу набула значна кількість колишніх КСП. Однак невдовзі президентська вертикаль організувала нову кампанію – з перетворення їх на господарські товариства та приватні підприємства. Після цього виробничих кооперативів на селі істотно поменшало. Тим часом кооперативна організація щонайкраще відповідає умовам життя і виробництва селян, їхнім традиціям. Функції сільського кооперативу широкі. Крім того, що він здійснює усупільнене виробництво, через нього забезпечуються потреби селян в обслуговуванні їхніх особистих господарств, влаштуванні побуту, підтримці соціальної сфери. Тільки кооперативна організація здатна забезпечити надійне становище селянина щодо зайнятості і заробітку. Раціональне використання всіх ресурсів сільськогосподарського виробництва досягатиметься за умови узгодження інтересів особистих господарств селян і місцевого великого виробництва. Для цього потрібно, щоб воно також реально належало селянам. Така гармонійна співпраця досягається за наявності справжнього кооперативу⁷².

“Стан українського сільського господарства на сьогодні особливо тяжкий, навіть на тлі загальної кризи в економіці країни. Сільськогосподарське виробництво ввійшло в кампанію корінної ломки суспільних відносин як технологічно відстала галузь, неспроможна успішно конкурувати в ринкових умовах. Ця обставина мала змусити підійти до аграрних проблем з особливою обережністю. Однак сільську економіку було втягнуто у вир прискорених, різких, належно не осмислених перетворень. Радикальні реформи спрямовувалися не на раціональне використання виробничого потенціалу, а на те, щоб кардинально змінити устої сільського життя, перебудувавши його за західними зразками. При цьому не враховувалися відмінності в стані продуктивних сил, особлива роль наших сільгоспідприємств в організації сільського життя, специфіка національної ментальності, історичний досвід народу. Більш як тривожна ситуація змушує до критичної оцінки

⁷² Дієсперов В. Із селян – у пролетарі // Там само. – 2003. – №14. – 4 лютого.

аграрної політики і пошуку невідкладних заходів загальнодержавного масштабу.

Сільськогосподарські підприємства з року в рік не покривають своїх витрат надходженнями від реалізації продукції. Очевидно, що жодна інша галузь за теперішніх обставин не продовжувала б своєї діяльності, маючи такий дисбаланс у своїх результатах. Сільські ж трудівники не можуть не виконати чергових польових робіт, відмовитися від догляду за худобою, хоча продовження виробництва супроводжується втратами належного їм майна, а працювати доводиться за мізерну плату. Будучи поставлені в нерівні умови, селяни фактично змушені дотувати інші галузі економіки, соціальну інфраструктуру. Диспаритет у міжгалузевих відносинах визнається всіма, однак багаторічні розмови на цю тему не закінчуються практичними висновками...

У ході реформувань порушено вимогу ефективного господарювання – раціонального з'єднання працівників із засобами виробництва. В сільськогосподарських галузях воно забезпечується постійним закріпленням землі, худоби, машин, будівель тощо за трудовими колективами рослинницьких і тваринницьких бригад. Тепер же виявилось, що трудовий колектив – це одне об'єднання, власники землі – інший склад осіб. А власники майна – ще інші. За таких обставин маємо фактичне відчуження виробника від засобів і результатів виробництва. У такому разі важко досягти справжньої зацікавленості та відповідальності...

Надто складні сільські проблеми не стали предметом вільного обговорення в суспільстві. А відразу одержали належне спрямування через директивні рішення. Для того, щоб тепер виправляти очевидні помилки, необхідно залучити до вироблення нової стратегії і тактики і, що особливо важливо, практичної роботи широкі маси громадськості як села, так і міста. Найбільший природний потенціал України – сільськогосподарський. Для того, щоб він використовувався в інтересах суспільства, потрібна активна заінтересованість в цьому всіх, хто так чи інакше може сприяти вирішенню складної аграрної проблеми⁷³.

⁷³ Дієсперов В. Що ж робити в сільському господарстві? // Что делать? – 2005. – №5. – С.29, 31.

В.Галушко, М.Ільчук, С.Кваша (доктори економічних наук, провідні вчені УААН і НАУ): “За роки реформування в аграрному секторі економіки України кардинально змінилися форми власності та господарювання. Проте результати перетворень не такі, як на них очікували. Скоротилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки. Через масове безробіття і низькі зарплати та пенсії наполовину зменшилося споживання населенням молочних і м’ясних продуктів. Це, безумовно, негативно позначилося на здоров’ї людей, особливо дітей.

З переміщенням частки виробництва молока та м’яса із великих сільськогосподарських підприємств у дрібні особисті селянські господарства (в 2005 р. ВРХ – 62,4%, свині – 68,4%) постали проблеми щодо якості продуктів переробки м’яса, розширення сировинних зон, зростання транспортних витрат. Відповідно знизилася конкурентоспроможність такої продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках. Водночас малі поки ще надії на великі господарства, адже 90% їх мають дуже низьку продуктивність тварин. Аби досягти конкурентного рівня й прибутковості, їм належить підвищувати її в два-чотири рази. Ця проблема набуває актуальності у зв’язку з прагненням України вступити до СОТ. Справа в тому, що квота цієї організації на експорт м’ясної продукції надається державі від досягнутого рівня переробки за останні 5–7 років. Тож можна уявити розмір цієї квоти, якщо в Україні цей рівень зменшився майже утричі порівняно з 1990 роком. За цих умов країни ЄС вже нині витісняють Україну з великих ринків Росії, експортуючи дешевшу м’ясну продукцію значно ширшого асортименту”⁷⁴.

Л.Новаковський (академік УААН, заступник директора з наукової роботи Київського інституту земельних відносин, колишній керівник робочих груп з розробки проектів Земельних кодексів України – 1990, 1992 та 2001 років, розробник законів України “Про землеустрій”, “Про розмежування земель комунальної і державної власності”, “Про державний земельний кадастр” та ін.): “...У країні немає єдиного правового поля для регулювання земельних

⁷⁴ Галушко В., Ільчук М., Кваша С. Для вигоди селянину й державі // Сільські вісті. – 2005. – №81. – 14 липня.

відносин. Тому і органи виконавчої влади, і органи місцевого самоврядування “створять” свої нормативні акти, як кому вигідно. Державні земельні органи констатують факти порушень, але реально нічого не роблять для того, щоб ці закони були прийняті. Законопроекти має розробити уряд, але урядова структура – Держкомзем України – чомусь не вважає зазначене своїм обов’язком...

Під час земельної реформи, однак, припустилися низки помилок. Понад 5 млн га деградованих і малопродуктивних земель не треба було передавати у власність. Ми передчасно подрібноли землекористування, втратили сівозміни, припинили роботи з охорони ґрунтів. Селяни не змогли передати в оренду значні площі земель: вони не обробляються, тобто пустують. Передавши в оренду переважну площу угідь, ми відлучили селянина-власника від землі – його власності. Селяни не є учасниками більшості підприємницьких структур. Мають місце факти спекуляції землею. Захист права селян на землю є досить актуальним. Багато проблем і в міському землекористуванні. Однак головне нині – консолідація сільськогосподарського землекористування...

У процесі проведення земельної реформи втрачено інформаційну базу про землю. На території області, селищної, селянської ради нині немає відповідних землевпорядних, планово-картографічних, ґрунтових, землеоціночних, екологічних матеріалів. Землі під колишніми фермами, сільськими шляхами, лісосмугами, деградованими пасовищами, чагарниками, що не були розпайовані, тепер нікому не належать. Абсолютна більшість населених пунктів не має меж, генпланів. Відсутні границі прибережних смуг, рекреаційних оздоровчих земель. Більшість власників і землекористувачів не мають правостановлюючих документів на землю. У держави для здійснення управління землекористуванням немає відповідної землевпорядної та екологічної документації. Без проведення повсюдного землеустрою територій нам не обійтись. Нещодавно прийнято Закон України “Про землеустрій”, але землеустрою, на жаль, немає на практиці. Все звелось до вилучення ділянок, тобто до роздачі земель...

Потрібно кардинально змінити ставлення до проблеми охорони земель держави. Землю треба охороняти не лише від самовільного захоплення та розбазарювання, а насамперед від дегра-

дації. Через фактичне припинення робіт з боротьби з ерозією ґрунтів, засоленням, заболоченням земель, забруднення їх важкими металами та хімічними речовинами постійно зростають площі деградованих угідь. Катастрофічно зменшується рівень гумусу. Ми фактично експлуатуємо родючість ґрунту, який не належить нам, а є власністю наших дітей і онуків. Проблема охорони земель дедалі більше переростає у проблему національної безпеки держави”⁷⁵.

М.Зубець (президент УААН), В.Юрчишин (академік УААН): “Після здобуття країною незалежності над вітчизняною аграрною галуззю весь час домінували руйнівні, дестабілізаційні процеси, які значно переважали над відтворювальними. Внаслідок цього динаміка розвитку галузі стрімко опускалася до рівня, загрозового не лише для неї, а й для країни в цілому.

Глибокі суспільно-політичні перетворення на початкових етапах здебільшого супроводжувалися соціально-економічними втратами. Але становище, до якого доведено сільське господарство в Україні, поглиблювалося і тим, що галузь набувала приватної форми власності, до якої десятиліттями у кількох поколінь виховувалося винятково негативне ставлення...

До раптових змін у сільському господарстві не було готове суспільство, виховане на комуністичних ідеях – селяни, науковці, урядовці. Вчені-аграрії, а особливо економісти, і не намагалися пристосувати чи перелицювати теоретичні розробки про колгоспно-радгоспний лад до господарювання в умовах ринкових відносин (підкреслення наше. – Авт.).

Відсутність теоретичних соціально-економічних розробок (а їх і не могло бути в комуністичній системі), брак досвіду зарубіжних країн, який досі дозувався жорсткою цензурою, кадровий хаос на рівні державного управління, а головне – непідготовленість селян та відсутність в країні фінансових та матеріальних ресурсів – ось що стало причиною розорення українського села. Все було нове і незвичне, здійснювалося швидко і навмання, тому і маємо такі результати.

Треба визнати також, що нинішні проблеми аграріїв породжені не тільки сучасними прогріхами, а й похибками минулих літ. До

⁷⁵ Новаковський Л. Земля надії нашої (Інтерв’ю М.Свояченку) // Голос України. – 2005. – №123. – 8 липня.

1991 року, як відомо, були деякі позитивні моменти у діяльності АПК. Ми цього не відкидаємо, але не можемо забувати й іншого: сільське господарство розвивалося екстенсивно, а лєвова частка коштів, як і значні трудові ресурси сільського господарства спрямовувалися на розвиток промисловості. І найголовніше – ми мали недосконалу техніку, якої ще й бракувало, а її низький рівень і сьогодні дає негативні результати.

Можливо, саме тому великомасштабне і глибоке реформування аграрних відносин не виправдало сподівань щодо очікуваної результативності в соціально-економічному становищі селян. Тому і маємо діаметрально протилежне: за рівнем розвитку найважливішої для держави галузі Україна відкинута на десятиліття назад, а за деякими показниками – навіть до початку минулого століття. Село опинилося в глибокому соціально-економічному занепаді, а його трударі – в давно небачених злиднях. Нинішнє становище хлібороба – годувальника країни можна порівняти хіба що з періодом громадянської війни та 1932–1933 роками, а також із післявоєнним періодом, особливо 1947 роком...

На початку земельної реформи сільське господарство України хоч і відставало від рівня багатьох країн світу, однак у масштабах колишнього Союзу, а також країн соціалістичної співдружності займало аж ніяк не останнє місце. З огляду на це варто розставити акценти стосовно соціально-економічних наслідків аграрної реформи. Донедавна вважалося (а дехто й тепер дотримується такої думки), що першопричиною занепаду сільськогосподарської галузі була аграрна криза. Однак, відомо, що вона не могла з'явитися сама по собі, на голому місці. Це – рудименти недоліків минулого, ускладнених у процесі реформування АПК. Особливо руйнівними виявилися, на наш погляд, недосконалість організації і механізмів здійснення реформ⁷⁶.

На цьому припинимо “колекціонування” фрагментів висловлювань з оцінками аграрної реформи. Видається, змальована в них

⁷⁶ Зубець М., Юрчишин В. Проблеми села – турбота держави // Там само. – 2003. – №152. – 15 серпня. Зубець М. В., Юрчишин В.В. До проблеми розвитку та підвищення дієвості аграрної політики // Агпропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6) / За ред. П.Т.Саблука та ін. – К., 2003. – С.5–22.

загальна картина цього складного дійства, його результатів і наслідків, доволі ясна: фокус бачення реформи спрямовано убік негативного ставлення до неї. Немає схвальних оцінок, хіба що виправдовувальні. Навіть сам верховний реформатор, тодішній Президент України Л.Кучма, не наважився на позитивну оцінку агро-реформи як буцімто незаперечного досягнення його адміністрації.

Так само і представники бізнесу, для якого агрореформа – гігантське джерело наживи, не дають їй цілком схвальної оцінки, обстоюючи позицію про необхідність продажу землі, щоб ще більшою стала нажива. Критично налаштовані й аграрні вчені.

Звернімо увагу на такі аспекти реформи та діяльності реформатора, що позначені в оцінках: 1) аграрна реформа в її українському варіанті є прикладом ризикових, невдалих експериментальних перетворень. Це – авантюра, яка не поліпшила, а погіршила стан справ в АПК, не підняла його, а опустила, це – авантюра, після якої постало завдання відродження АПК і села; 2) провівши руйнівні реформи, технолог виконав спеціальне замовлення політичних сил, котрі абсолютно орієнтуються на Захід, сповідують його цінності й мислять його світоглядними категоріями. Реформування здійснено за принципом копіювання чужого, а не за принципом творчого розвитку свого; 3) реформатор виявив себе несамостійним та соціоінженерно невправним технологом, здатним діяти і думати лише за запозиченими зразками, стереотипами наслідування та порадами закордонних наставників; 4) він взявся перемоделювати стабільну аграрну систему, перебільшивши оцінку її негативних, недосконалих аспектів і застосувавши голістський спосіб перетворень, який руйнує весь об'єкт реформувань; 5) реформа набула неймовірно високої соціально-економічної ціни, підняла рівень (норму) експлуатації села містом, бізнесом, промисловістю; 6) реформа має насильницький, обманливий характер щодо селян, вона поставила їх перед фактом невизначеності свого майбутнього і страху за завтрашній день; 7) реформатор досягнув не декларованих цілей, а розвалу колгоспно-радгоспної системи; 8) реформаторське дійство виявило і засвідчило страшенно небезпечну для АПК і села, а в цілому й для суспільства роль державної бюрократії, якщо вона безвідповідально діє, залишаючись непідконтрольною ні законам, ні народові; 9) перетворення АПК не за його власними потребами еволюції, а під кутом зору

переважно політичної мети та рецептів західних радників та експертів – найбільша соціотехнологічна, а також соціоінженерна помилка реформатора; 10) щоб мати успіх у реформі, соціальний технолог разом зі своєю “домашньою” інтелектуальною обслугою повинен був проявити не копіювальний розум безпорадного учня, а творчий розум конструктора, котрий, враховуючи свій і чужий досвід, оптимально творить більш досконале нове. Спосіб соціально-політичного мислення реформатора – не остання обставина у наборі чинників його невдач у агрореформі.

Отже, до цих висновків підводить нас розгляд та узагальнення оцінок аграрної реформи та її наслідків, висловлених різними діагностиками переважно у пресі. Інший метод діагностування – метод фокус-груп – теж дає змогу зробити певні висновки про аграрну реформу та реформатора на основі прямих оцінок рядових селян.

У наступному параграфі цього розділу ми наводимо короткий сценарій та звіт про проведення одноразового фокус-групового інтерв'ю у типовому українському селі, що реформувалося. Цей метод допоміжний у нашому дослідженні. Він одразу забезпечує очікувані результати, тобто виявляє пряму схожість оцінок аграрної реформи сільськими жителями з багатьма її оцінками, які ми зафіксували через обстеження преси та у масовому опитуванні. Метод яскраво показав щире і вистраждане ставлення селян до агроперетворень, бо проведений бюрократією експеримент над ними багато що невиправдано переінакшив у їхньому житті та історичній долі.

4. Метод фокус-груп як спосіб виявлення індивідуальних та колективних оцінок аграрної реформи

Метод фокус-груп – один з якісних методів соціально-психологічних досліджень – застосовується у вигляді групового сфокусованого (напівстандартизованого) інтерв'ю, яке проводиться у формі дискусії, що спрямована на отримання від її учасників “суб’єктивної інформації” про те, як вони сприймають певні факти навколишньої дійсності.

Ефективність методу фокус-груп у багатьох випадках зумовлюється тим, що умови дискусії виявляються максимально на-

ближеними до ситуацій повсякденного спілкування людей. Це сприяє зацікавленню учасників та виявленню їхньої природної поведінки під час групового обговорення. Тут, як і в реальному житті, на характер сприйняття та оцінювання різних обставин впливають не тільки самі ці обставини, а й думки навколишніх людей. Учасники заохочуються до висловлення **своїх** знань і суджень. Це дає змогу їм визначити, що для **них** важливо, як **вони** розуміють причини своїх проблем та які розв'язання останніх бачать. Обговорення у фокус-групі за адекватного керування дискусією з боку модератора набуває форми більш-менш звичного для всіх спілкування, в перебігу якого дослідник може не тільки збирати різні думки, а й відстежити, як відбувається процес взаємовпливу в міжособистісній взаємодії.

Ще однією важливою перевагою методу фокус-груп порівняно з іншими методами опитування є те, що учасники дискусії можуть спонтанно виражати свої емоції. Це робить участь у фокус-групах живою та привабливою, а емоції диспутантів слугують для модератора додатковим джерелом інформації.

Методика та технологія фокус-групових інтерв'ю детально викладена у працях українських та зарубіжних авторів, тому зосередимось переважно на специфіці проведення фокус-груп у сільській місцевості. Перше, що варто відзначити, це той факт, що дослідник постає перед дилемою – намагатися зібрати учасників у тому місці, де є обладнане відповідними технічними засобами приміщення, чи їхати безпосередньо в сільську місцевість, де такого приміщення немає. Практика фокус-групових досліджень в Україні свідчить, що з багатьох причин перевагу віддають зазвичай саме другому варіанту: не варто занурювати учасників фокус-груп у незнайому міську обстановку. Те ж саме стосується відеотехніки – частіше за все в дослідженнях села її не використовують з огляду на те, щоб не створювати некомфортних умов для учасників, та й не завжди є можливість установки відеоапаратури. Відсутність відеозапису і заміна його на аудіозапис у такому випадку потребує збільшення кількості асистентів модератора принаймні до двох осіб – для фіксації початку фраз кожного з учасників, інакше при складанні стенограми всього дійства неможливо визначити, яка з фраз належить тому чи тому з учасників, а також

для фіксації емоційних характеристик висловлювань членів групи. Ще однією особливістю проведення соціологічних досліджень в сільській місцевості (і не тільки фокус-груп) є необхідність встановлення довірчих стосунків із місцевою владою – передусім із сільським головою. Зазвичай це не є проблемою – але перед проведенням заходу бажано з ним зустрітися, ознайомити його з переліком запитань, винесених на обговорення, запевнити в тому, що належна анонімність для опитуваних буде забезпечена. Крім того, сільський голова також може посприяти розв'язанню проблеми з приміщенням для проведення засідання фокус-групи та надати допомогу в рекрутуванні учасників. Звичайно, він не може бути єдиною особою, на яку орієнтуються дослідники під час рекрутування.

Оскільки українське село переживає непростий період трансформацій, що характеризується, зокрема, й конфліктними проблемами щодо земельних та майнових відносин, то до вибору місця проведення фокус-груп та рекрутування учасників потрібно ставитися уважно. Зокрема, слід уникати моментів, коли дослідження може дати привід для виникнення нового або поглиблення існуючого конфлікту.

Треба також попередньо визначитися з тим, щоб до складу фокус-групи не потрапляли особи, залучені у виробничі чи родинні конфлікти, оскільки в такому разі засідання може перетворитися на з'ясування стосунків. Проблема ускладнюється ще й тим, що в межах населеного пункту родинні зв'язки часто є надто розгалуженими та заплутаними, і це може створювати додаткові організаційні труднощі.

Подаємо скорочений і відредагований сценарій проведення фокус-групового дослідження лише з двох ключових проблем агрореформи: приватизація землі та реорганізація сільськогосподарських підприємств (КСП) – за стенограмою.

Місце проведення фокус-групи.

Для дослідження обрано типове для центральних областей України село Поташ Тальнівського району Черкаської області, розташоване в центральній частині України, в зоні лісостепу. Відстань до обласного центру – 160 км, відстань до районного центру – 18 км. Такий вибір пояснюється тим, що в цьому селі наявні прак-

тично всі можливі приклади розпорядження і використання земельних і майнових паїв. До того ж реорганізація була проведена неодноразово: спочатку формальне перетворення КСП на сільськогосподарський кооператив, до якого увійшли всі власники землі та майна, потім створення товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), засновниками якого є 4 фізичні особи, що були раніше членами колективного підприємства.

На момент проведення фокус-групи на території населеного пункту функціонували: товариство з обмеженою відповідальністю, фермерське господарство та “об’єднання громадян партнерського типу” (не зареєстроване юридично). Цим же об’єднанням громадян були отримані у спільну власність і майнові паї. Отже, село Поташ є певним мініатюрним прообразом багатуокладної економіки АПК України, що її мав намір створити реформатор шляхом агрореформи.

З огляду на це, вважаємо, що жителі населеного пункту Поташ могли продемонструвати весь спектр самостійних практичних дій у процесі приватизації землі та реорганізації колективного сільськогосподарського підприємства.

Цілі фокус-групи:

- ознайомитися з результатами та наслідками реорганізації КСП, а також приватизації в типовому українському селі через спілкування як з представниками його різних соціальних груп, так і з власниками, котрі по-різному розпорядилися своєю землею та майном у процесі реформи;
- виявити характер та тип оцінок агрореформи учасниками обговорення двох зазначених її проблем і завдань.

Склад рекрутованих учасників та їхній статус:

1. Чоловік, працюючий пенсіонер, завгосп, 63 роки, освіта неповна середня, власник майнового та земельного паїв, Державного акту на право приватної власності на землю (надалі – Державний акт) не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

2. Жінка, пенсіонер, 60 років, освіта неповна середня, в минулому передовик виробництва, має державні (ще СРСР) нагороди, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має,

земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

3. Жінка, вчитель, до 30 років, освіта вища, власник майнового та земельного паїв за спадщиною, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

4. Жінка, передпенсійного віку, освіта середня спеціальна, працівник с/г підприємства, завідувач відділу кадрів, у минулому секретар партійної організації колгоспу, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

5. Жінка, близько 30 років, головний бухгалтер с/г підприємства, освіта вища, обрана на виборах сільським головою, на момент проведення фокус-групи до виконання обов'язків сільського голови ще не приступила, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

6. Жінка, пенсіонер, освіта середня, майнові та земельні паї успадкувала від батьків, Державного акту не має, але здійснює оформлення, земельний пай перебуває в користуванні с/г підприємства.

7. Чоловік, 45 років, пенсіонер (ліквідатор аварії на ЧАЕС), в минулому бухгалтер колгоспу, освіта вища. Має Державний акт на земельну ділянку в землях колишнього КСП та Державний акт на присадибну ділянку. Вступив у спадок та отримав Державний акт на земельні паї померлих батьків. Отримав майнові паї натурою. Належні йому земельні ділянки обробляє самостійно у складі групи однодумців, що отримали поле єдиним масивом. Юридично стосунки цієї групи власників не оформлені.

8. Чоловік, пенсіонер, освіта середня, в минулому кваліфікований слюсар, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, не є засновником підприємства.

9. Чоловік, 40 років, в минулому головний інженер-механік колгоспу, освіта вища. Має Державний акт на земельні ділянки в землях колишнього КСП (власну, батьків та померлих родичів). Отримав майнові паї натурою. Належні йому земельні ділянки обробляє самостійно у складі групи однодумців.

10. Чоловік, близько 40 років, освіта середня спеціальна (бджільництво), заступник керівника с/г підприємства, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, є засновником підприємства.

11. Чоловік, близько 35 років, освіта середня спеціальна (технік-механік), керівник с/г підприємства, власник майнового та земельного паїв, Державного акту не має, земельний пай здає в оренду с/г підприємству, є засновником підприємства.

Отже, учасниками фокус-групи серед селян були:

- 6 чоловіків та 5 жінок;
- 6 осіб працездатного віку та 5 пенсіонерів (серед них 1 працюючий пенсіонер);
- 2 особи з неповною середньою освітою, 2 особи з середньою освітою, 3 особи з середньою спеціальною (технікум), 4 особи з вищою;
- 2 засновники с/г підприємства, 2 особи, що обробляють земельні ділянки самотійно та 7 орендодавців;
- 2 власники Державних актів на землю та 9 власників земельних сертифікатів (один із них у процесі отримання акту);
- 3 учасники проживають доволі далеко від центру села, 8 – поблизу центру;

СТЕНОГРАМА ФОКУС-ГРУПОВОГО ІНТЕРВ'Ю*

Місце проведення: село Поташ Тальнівського району Черкаської області

Дата проведення: 6 квітня 2002 року

Тривалість фокус-групи: 1 година 55 хвилин

Початок – 11.00, закінчення – 12.55

Модератор – Олександр Гончарук, співробітник Інституту соціології НАН України

Помічники модератора – Марія Олійник – аспірантка Інституту соціології НАН України;

Таміла Войтенко – аспірантка Інституту соціології НАН України

* Позначення в стенограмі: М – модератор; Ж – жінка; Ч – чоловік.

М: Сьогодні ми обговоримо проблеми, пов'язані з реорганізацією КСП, приватизацією землі та видачею Державних актів на право власності на землю. Ми сподіваємось на Вашу допомогу і співробітництво. Перед Вами співробітники дослідницької установи, які й будуть коротко занотовувати собі те, що Ви скажете. Їх звуть Марія Олійник і Таміла Войтенко, вони аспірантки Інституту соціології. Я, Олександр Гончарук, буду вести наше засідання.

Я б хотів, щоб Ви відповіли на запитання щодо Ваших стосунків із сільгоспідприємством і місцевою владою, тому, на жаль, в якийсь момент мені доведеться попросити голову сільської ради і секретаря залишити нас. Я сподіваюсь, що Ви мене зрозумієте, це не викликано якимись особистими причинами... (шум...) (прийшов голова сільської ради)

Я думаю, що ми не будемо заперечувати проти Вашої участі, тому що ми ще не вступили в дискусію (звернення до голови). А коли справа дійде до того, коли я буду запитувати людей про те, як вони Вас обирали, тоді я сподіваюсь, що Ви не образитесь, якщо ми попросимо Вас на короткий час вийти (іронічний сміх). Наша мета – забезпечити відкрите, вільне обговорення.

Отже, тоді почнемо. Попрошу кожного з Вас назватися – ім'я, по-батькові.

Ч1: Василь Сисойович, працюючий пенсіонер;

Ж1: Лідія Пилипівна, працювала увесь час, аж 40 років, свинаркою, пенсіонерка в даний момент;

Ж2: Тетяна Михайлівна, вчителька;

Ж3: Лариса Мусіївна, завкадрами у ТОВ;

Ж4: Галина Никодимівна, економіст у ТОВ;

Ж5: Галина Тимофіївна, пенсіонерка;

Ч2: Леонід Вікторович, пенсіонер і член товариства партнерського типу;

Ч3: Іван Миколайович, пенсіонер;

Ч4: Сергій Андрійович, член товариства партнерського типу;

Ч5: Володимир Григорович, заступник директора товариства;

Ч6: Володимир Ульянович, директор новоствореного товариства.

М: Тоді перше запитання. Ви, напевно, самостійно будете пробувати формулювати відповіді. Як ви ставитесь до реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств? Ви вважаєте цей

процес логічним, нелогічним, законним, незаконним, хорошим, поганим, потрібним, непотрібним? Які Ваші думки з цього приводу?

Ч1: Я вже говорив: воно, може, і було б логічно учиняти реорганізацію, але у нас ще рано було це робити. Так, було робити рано.

М: А може пізно?

Ч1: Ні, не пізно, держава до цього була не готова. Розвалили, в момент розвалили, а що з того? Люди виявилися не готовими до цього. По-перше, землю роздали, техніки немає, а яка є, то вона сильно дорога. Чим цю землю обробляти? Керівництво нашої країни довело до того, що все зносилося, і ми почали ділити в колгоспі старе лахміття, почали реорганізацію самих колгоспів. Раз поміняли назву, другий раз перейменували, почали ділитися, землі розділяти, а чим їх обробляти?

М: Якщо я правильно Вас зрозумів, проблема була не в тому, що Ви поділили землю, а в тому, що її немає чим обробляти?

Ч1: Так. От навіть ті люди, що хотіли вийти з КСП і вийшли, чим вони будуть працювати на землі?

М: Зрозуміло. Може, хтось має іншу точку зору? Немає таких? Можу я вважати, що Ви всі вважаєте так само, як Василь Сисойович? Дозвольте мені уточнити. Ставлення Ваше до реорганізації негативне. І Ви вважаєте, що держава повинна була забезпечити цей процес допомогою у вигляді техніки, посівних матеріалів, запасних частин і таке інше. Правильно я Вас зрозумів?

(Хором): Так.

М: Наступне запитання. Яке Ваше ставлення до отримання землі у приватну власність? Кожен з Вас або уже отримав, або найближчим часом отримає Державний акт на право приватної власності на частину земель колективного підприємства. Як Ви конкретно ставитесь до цього процесу?

Ч1: Ну чим її обробити?

Всі (хором): Негативно, позитивно...

М: Ні, ні. В мене до Вас прохання говорити по одному. Іван Миколайович, Ви ніби почали першим, то будь-ласка.

Ч3: Взяли землю, приблизно 1–2 га на сім'ю, навіть 4 га. Ну чим її обробити?

М: Ясно, які ще є думки?

Ч2: Позитивно, але дуже тяжко вибивати отой Державний акт, дуже бюрократична процедура, різного роду довідки. Це одне.

А друге, сам процес реорганізації негативний в тому, що не підготовлений матеріально, як уже говорили, відсутній матеріально-технічний план. Практично доводиться починати з нуля.

М: Ще хтось хоче висловитися з цього приводу?

Ж1: Дивіться, в нас забрали вклади. Якби нам на ті гроші, що вкладено, було запропоновано таку техніку, щоб навіть хлопці років 15 могли таким трактором, сівалочкою управляти. Люди тоді б купили техніку, я б з радістю взяла землю, тому що в мене онуки, сім'я, і ми б вже обробляли ділянку. А так вклади в нас забрали, zostались ми з голими руками. Землю спочатку не давали взагалі, оце тепер почали давати. За що зачепити руки? Дивуюся, як раптово все розігнали, розбили? Добре, вклади, кажуть, украли. Повивозили кудись за кордон? Ні, кордони були закриті. Сало було на базарі – карбованець п'ятдесят, а м'ясо – два п'ятдесят. І було повно продуктів, не треба було їх завозити нізвідки, все було у нас дешево. А найголовніше, десять років не було оцієї зарплати. А в нас так: як хліб є – ми живемо. А як щось там викроїв, то поросятко прокормив, продав, щоб взутися, одягнутися, дітям щось купити. Нас зробили жебраками і пустили по світу. Дивіться, щоб оформити оцей документ, скільки треба обходити, скільки в тих кабінетах вистояти, і чого? А було ж так: моя мама прийшла в сільську раду, перевела на зятя номер дворища, а свекруха моя – на онука, і вони стали хазяями. Нікуди не ходили, ніде копійки не платили. Прийшли в сільську раду, внесли зміни в папери і прошу, ви вже хазяї. Зараз, щоб оформити документ про те, що хтось помер, або ще на щось, скільки треба виїздити до того нотаріуса, скільки нервів витратити. Стоять люди днями, місяцями і не можуть оформити документи. Це нерозумно, несправедливо, здираються гроші...

М: Вибачте, що я Вас перериваю, але про процедуру видачі Держактів у нас піде мова трохи пізніше.

Ж1: Ми б не проти були, щоб той, хто хотів, вийшов би з колективу, але перше – треба було дати людям техніку, а її немає.

М: Усі Ви маєте право на землю. Хтось оформив це право у вигляді Державного акту, хтось не оформив, поки що ми це не заторкуємо. Скажіть, будь-ласка, чи знаєте Ви, які права Вам надає володіння власністю?

Ж1: Коли зараз трапляється потреба переписати на когось хату, то скільки виїздити і відходити треба! Як зробила держава? І тут поставила людей в таку ситуацію, щоб хтось наживався. Чого це я маю їздити оформляти цю хату, коли ми з чоловіком її побудували, а чоловік помер?

М: Переформулюю питання. Володіння власністю передбачає одночасно як права, так і обов'язки. Чи Ви знаєте про свої права і про обов'язки, які Ви отримали у зв'язку з набуттям цієї самої землі?

Ч6: Я хочу сказати ось що. Хто займався виготовленням цього папірця – Державного акту, той, можливо, в цьому питанні трішки орієнтується. Інші ж люди, навіть коли вони стають вже власниками земельної частки, дуже туманно уявляють свої права і обов'язки. Негативне ставлення людей до цього процесу ще й від того, мені здається, що свого часу ми отримали ваучери, була загальнодержавна приватизація. Від тих ваучерів люди в більшості не мають ніякої користі і думають, що ми таку саму будемо мати користь і від Державних актів. Прийде час, і в нас ці землі заберуть, офіційно і законно.

М: Ну, я розумію, що тема болюча, про це свідчать приватизовані заводи і фабрики, але нас більше цікавить земля. Я Вас попрошу підняти руки, хто знає розмір податку на гектар землі або на Вашу частку, хоча б приблизно? Отже, знають свої обов'язки стосовно податків власники Державних актів, а ті, хто їх не мають, поки що не мають уявлення про розмір цих податків. Я правильно зрозумів?

Разом: Правильно!

М: Чи знаєте Ви, як Ви можете розпорядитися своєю землею? Чи Ви знаєте свої права щодо розпорядження землею?

Ж2: Видають сертифікати.

Ж1: Та знаємо, чого ж не знаємо.

Ж5: Знаємо, знаємо. Переписуємо на себе.

М: Тобто досвід є у Вас або Ви знаєте з досвіду Ваших сусідів. Скажіть, будь-ласка, чи часті випадки дарування або обміну та іншого розпорядження землею?

Ч4: Були навіть випадки застави, наприклад, заставляли земельні сертифікати.

Ч5: Інших випадків ще не було – Державних актів немає, отже, ще не володіємо землею.

М: То єдина річ, яку Ви знаєте, яка є загальноприйнятою – процес дарування?

Ч2: Мені здається, якщо є Державні акти, то вже може бути процес дарування, а до того ніяк.

М: Ще таке запитання. Чи відчуваєте Ви різницю між Державним актом і сертифікатом?

Ч2: Так, так.

Ч4: Сертифікат – то лише право на землю, а Державний акт – то власність на землю.

М: Економіста не будемо питати, мені б хотілося почути думку пенсіонерів-жінок. Що Ви знаєте про різницю між сертифікатом і Державним актом?

Ж3: Що я знаю, то тільки є просто право на власність, а то вже твоя власність. От і все.

М: Скажіть, будь-ласка, для того, щоб, наприклад, отримати Державний акт, треба знати, як це робити. Звідки Ви отримуєте таку інформацію про порядок, плату, інші дії стосовно видачі Державних актів? Чи таку інформацію Вам надає керівництво підприємства, чи керівництво сільської ради, чи ЗМІ, звідки Ви знаєте про це?

Ж3: В першу чергу ЗМІ.

Ч4: ЗМІ, тоді вже сільська влада, а тоді вже інші органи.

М: Добре, а якщо характеризувати надійність інформації, то яке джерело ви вважаєте надійним?

Ч1: Сільська рада повинна бути надійним джерелом.

М: Ні, ми не говоримо “повинна”. Я теж вважаю, що сільська рада повинна бути, але як є насправді?

Ч6: Дивлячись в якому випадку. Буває так, є такі нюанси, що і сільська рада не може дати правильної інформації.

М: А хто тоді може сказати?

Ч2: От у мене було одне питання, і я практично не знайшов його вирішення.

Ч4: Найперше, це незалежні ЗМІ, але їх мало і не завжди в село доходять.

М: Якщо ми уявимо, що Ви отримали Державні акти, що Ви стали власниками. Чи зміниться щось у принципах розпорядження цією землею? Я розумію, що питання досить гіпотетичне. От сьогодні у більшості з Вас є сертифікат, він знаходиться в оренді.

Чи очікуєте Ви змін в результаті отримання Державних актів? Чи розпорядитесь інакше цими актами, ніж сертифікатами?

Ж4: Практично вибору немає. Приходять у ТОВ люди і кажуть: візьміть мою землю, бо я не знаю, що з нею робити. У мене немає чим її обробляти, і не маю сили її обробити. Візьміть її куди-небудь, дайте мені отой центнер хліба, бо я більше вже нічого не жду. А ТОВ не бере, бо і в нього зайву землю нічим обробляти. Що, люди не бачать, в якому стані наше господарство?

М: Чи є інші думки?

Хором: Підтримуємо.

М: Підтримувати не треба, тому що ми не на зборах.

Ч3: Різниці немає. Все одно земля буде там, де вона і зараз є. Сам ти із землею не впорасься. Від зміни сертифіката на Державний акт на 4 га мало що зміниться. Грубо кажучи, що я можу з нею зробити лопатою, граблями і конякою?

М: Тобто, Ви вважаєте, що змін не буде?

Ч3: Змін не буде. Як була земля наша, то сертифікат був у господарстві. Хай буде так і далі, хоча й отримали земельний акт. Все одно, земля буде там, у господарстві.

Ч1: Ось дивіться, вийшли з КСП, забрали земельні ділянки...

М: До речі, скільки таких?

Ч5: Одиниці

М: Хто-небудь із присутніх хазяйнує сам?

Ч4: Один.

Ч1: Все одно ті, хто вийшов, об'єднуються в колективи.

Ч5: Я хочу сказати, що на землі впродовж тривалого часу панувала колективна праця. Люди звикли до цього і хочуть працювати колективно. А держава ставиться так непартнерськи до сільського господарства, що для індивідуального обробітку ґрунту навіть і техніки не дає. Все одно люди об'єднуються і разом працюють на землі. Невеличкі колективи будуть, але все-таки колективи. На все село маємо одного чоловіка, котрий взяв землю і працює сам.

Ч4: В колективи, мені здається, об'єднуються не тому, що є ностальгія за колективізмом, а за необхідністю. Один займається доставкою дизельного пального, другий – доставкою насіння, третій – технікою... Це розподіл вже у колективі. А одному всім цим займатися не під силу.

М: Добре. Поясніть мені таку річ: чим Ваш “партнерський колектив” відрізняється від іншого колективу? Або від товариства – принципово?

Ч4: У нас залежності немає від того, ким ти був раніше. Може, був водієм, але нині займаєшся питаннями, якими колись займався голова колгоспу. Різниця як такої немає. Кому доручено якісь функції і роботи, той знає, що і як робити.

М: Скажіть, будь ласка, у Ваш колектив об’єдналися ті, хто подобається один одному. Так?

Ч4: Ні. Об’єдналися ті, хто мав за мету вийти з КСП, отримати свою землю, і завдяки цьому мати свій прибуток. Не отримувати два центнери зерна, банку олії і торбинку крупи, бо це принизливо, а все-таки отримати дохід, який дає земля.

М: Скільки разів у Вас проходило реформування?

Ж4: Ви маєте на увазі після указу Президента 1999 року?

М: Ні, я маю на увазі після указу Президента 1995 року.

Ж4: Три рази. Колгосп перетворили на КСП, КСП – в кооператив, кооператив – у товариство (робить висновки разом з рештою учасників). Коли це все відбувалося? Чи одразу після указу Президента 1999? (так) Тобто дві реструктуризації за два роки.

Ч6: У нас бажання так реформуватися не було.

М: Поки що ми тільки цифри уточнюємо, а потім запитаво про причини. Скажіть, будь-ласка, яким був результат перетворення колгоспу на КСП?

Ч4: Фактично ніяким.

М: Яким був результат перетворення КСП в кооператив?

Ж4: Ніяким.

М: Я так розумію, що Ви міняли лише титульну сторінку статуту і печатку. А чи перереєстрували Ви техніку в ДАІ?

Ч6: Так, усі три рази змінювали назви і перереєстрували техніку.

М: Зрозуміло. І все-таки, як би Ви могли схарактеризувати результати таких перетворень? Ви сказали, що ніяких результатів не було. А останнього разу? Тепер щось змінилося?

Ч6: Ну, от утворилося товариство. Ми не є правонаступниками боргів КСП, але нас примушують (електроенергетики, податкова інспекція, Пенсійний фонд) борги брати на себе і тягти ці борги за собою.

Ж2: Влада ніби й змінилася, але результату господарювання як такого немає. І це зрозуміло: якщо нічого не вклали в господарство, то з нього нічого не візьмеш і старих боргів не виплатиш.

М: Всі присутні брали участь у згаданих реформуваннях, перетвореннях. Ви мали якісь свої думки, Ваші думки, щодо реформування? Ініціатори слухали Вас?

Ж4: Звичайно, враховували думку колективу.

Ч6: Я б зазначив такий результат на даний час: є в селі товариство, є ті, хто пізніше вийшов на власні хліби. Значить, до бажань людей прислухалися. То вже інша справа – хто за ким пішов впродовж трьох реформувань.

М: Якщо я правильно зрозумів, то на території села є товариство?

Ч6: Так.

М: Є й одноосібники?

Ч4: Фермерське господарство.

М: А у Вас що?

Ч4: Спільний обробіток землі, без оформлення юридичної особи.

М: Організація партнерського типу? А скільки працюючих в селі за всіма формами власності?

Ч6: 150.

М: Скажіть, чи виплачують заробітну плату?

Ч6: Ні.

М: Зрозуміло, в товаристві ні, воно існує недавно, а в кооперативі виплачували?

Ч6: Ні.

М: А скільки років не виплачували?

Ж5 (решта підхоплюють): Років 6, 8, 10.

Ж4: Розумієте, тарифна ставка виплачується, тільки не грошима.

М: Значить, заробітна плата виплачується. Про форму оплати наступне запитання.

Ж4: Але є велика заборгованість.

М: Заробітна плата виплачується натурою. В якому вигляді?

Ж4: Більше зерновими, молодняком свиней, продуктами виробництва.

М: Яка різниця між нарахованою і виплаченою у всіх формах зарплатою?

Ж3: Велика.

Ч6: Оце, мабуть, та різниця, що виникає від неможливості розрахуватися вчасно. Зарплата нарахована, але навіть натуроплатою вчасно нема як взяти, тому накопичується борг.

М: Тобто зарплата виплачується, але натурою, до того ж не вся, ще й із затримкою.

Велика затримка – це місяць, два, три? Чи вона, як правило, виплачується влітку?

Ж4: Більша частина гаситься, коли є зерно.

Ж1: Уже скільки років заборгували мені більше як чотири тисячі гривень.

Ч3: А я поросям забрав.

М: А про загальні суми боргу Ви не можете сказати?

Ж4: Можна, 340 тис. за минулий рік.

М: Фінансовий стан підприємства поганий?

Ч6: Важкий.

М: Чи дійсно Ви бачите якісь перспективи, чи є надія, що стан справ колись покращиться, чи ні? Якщо покращиться, то що для цього треба зробити?

Ж4: Для цього необхідна зміна політики держави стосовно села. Та найперше – це ліквідувати диспаритет цін на нашу продукцію. Ми її вирощуємо і віддаємо за копійки. Ми беремо кредит у держави кожен рік під 40%, а у жнива пшениця коштує 250 гривень за тону. Отримуємо великі збитки. Немає пільгових кредитів, щоб підприємство могло вкласти гроші, посіяти, виорати, та ще і якийсь прибуток отримати. Ми практично не можемо купити нормального насіння, щоб засіяти насінням високої репродукції, добрив. Для цього в касі нічого немає. За техніку, щоб купити, навіть мови не ведемо.

М: Скажіть, будь ласка, скільки засновників у товариства?

Ч6: Чотири.

М: А решта на яких засадах будують свої відносини з товариством?

Ч6: У нас встановлено так, що є чотири засновники, і працює підприємство на основі оренди майнових і земельних паїв.

М: Ви можете мені сказати про середній розмір орендної плати за земельний пай?

Ж4: 200 грн за пай.

М: А скільки це відсотків від вартості земельного паю?

Ж4: Один відсоток, враховуючи коефіцієнт індексації.

М: Ви уже переоформлювали договори відповідно до нового указу Президента про два відсотки?

Ж4: Ні, ми просто коефіцієнт враховуємо.

М: А як оформлено відносини стосовно оренди майнових паїв?

Ж3: Ніяк не оформлено.

М: Почнемо спочатку. Чи розраховані у вас майнові паї?

Ж4: Так.

М: Чи видані свідоцтва людям?

Ж3: Так.

М: У вигляді свідоцтва чи вони існують у вигляді книги?

Ж4, Ч6: Видані свідоцтва кожному на руки.

М: Чи є договори оренди цих майнових паїв?

Ж5: Немає.

Ж4: Вони на стадії розробки, але все це має закінчитись найближчим часом.

М: Тобто Ви кажете, що немає, але буде?

Ч6: Так.

М: Який Ви плануєте розмір орендної плати для майнових паїв?

Ж4: Поки що ніякий.

Ж2: Підприємство не в змозі оплатити оренду навіть земельних паїв, не кажучи про майнові.

Ч6: Це буде радше домовленість уповноваженого від власників майнових паїв. Тому що має бути дотримана розумна домовленість щодо паритету цін.

Ч4: Розрахунок робиться все-таки по цінах, набагато вищих від собівартості. Ось економіст казала, що у жнива за 250 грн продавали тонну пшениці, а розраховалися з людьми за земельні паї, за їх оренду, по 700 грн. За майнові взагалі не було ніяких виплат, от в тому й різниця. Така ситуація була ще у трьох селах району, не тільки в нашому.

М: Частина запитань я залишу на потім, коли ми попросимо вийти голову і його заступника, тому ми зараз перейдемо до іншої теми. Якщо я Вам скажу фразу “ринок землі”, то це, очевидно, налаштує Вас на деякі негативні моменти. Я скажу по-іншому.

Якщо людина має власність, то це значить, що вона може розпоряджатися нею, користуватися і володіти. Стосовно земельних паїв напрошується питання про продаж, як один із аспектів розпорядження. Я думаю, що Ви знаєте, що заборонено всілякі фінансові операції із земельними паями, а також заборонено вносити земельні частки і земельні ділянки до статутних фондів підприємств. Але так чи інакше, можливо, настане час, коли цю заборону скасують. А для декого, можливо, вже сьогодні настали якісь інші часи. Питання звучить так: чи існує активний ринок землі у вашій місцевості? Ринок землі може існувати не тільки у вигляді прямого продажу, а й через дарування, заповіт, через обмін і таке інше. Чи відбувається рух земельних ділянок у Вашому селі? У будь-якому вигляді продаж, замаскований чи незамаскований.

Ч1: Ще поки ні. Продажу як такого немає.

Ч2: Заповіт, безкоштовна передача – таке може бути, а продаж – ні.

М: Скажіть, чи багато людей померли і або заповіли свій пай, або хтось його отримав в результаті смерті родичів? Багато таких людей?

Ж4: Багато

М: Якщо у відсотках, то скільки?

Ж3: Не менше 10.

М: Тобто 10 відсотків паїв уже змінили свого власника, але не через продаж?

Ж3: Так

М: Тоді попрошу дати більш розгорнуту відповідь. Як Ви особисто ставитесь до можливості купівлі-продажу землі?

Всі учасники: Негативно.

Ч5: Чому всі ставляться негативно? Бояться втратити свою землю!

Ч3: Невже ми зі своїми доходами зможемо купити землю? За що?

Ч4: Він запитує, чи ми будемо продавати землю. А купити найдуться люди.

Ж1: Ми не хочемо продавати. І ми проти, щоб земля була товаром.

М: Я зрозумів, що більшість із Вас негативно ставляться до такого явища. Чи є хтось, хто ставиться нейтрально або позитивно?

Ч4: Я думаю так: якщо в людини виникла така скрутна ситуація, що вкрай потрібно їй продати землю, скажімо, виїздить за межі села. Людина не хоче оренди, а хоче саме продати. Так само могла виникнути критична ситуація у будь-кого. Так що можливість продажу не виключається. Але більшість продавати не буде, бо це єдине джерело доходу селян.

Ж5: Тут, у цьому господарстві, така ситуація можлива.

М: Більшість проти того, щоб земля купувалась, продавалась, меншість не виключає, що таке може бути. Тоді у мене інше питання, чи знаєте Ви про пріоритетне право на купівлю землі членами громади?

Ж1, Ж5: Не знаємо. Та і за що її купувати.

М: Чи брав хто-небудь із присутніх участь у діях, пов'язаних з набуттям прав на землю: вступав у права володіння, наслідування, заповідав чи ще що-небудь подібне?

Ж3: Брали.

М: А хто вже здійснював якісь дії? Половина. Тобто якихось інших чинників, крім вступу у права наслідування, у присутніх немає. Чи є вони в селі? Назвіть, будь-ласка.

Ж1: Надія Данилівна (говорять про жінку, що живе у селі, на засіданні фокус-групи не присутня), скільки вона виїздила, поки оформила і землю, і машину, коли помер чоловік. Це дуже дорого і це здійснилось лише завдяки тому, що син вислав гроші. Це все дуже дорого, послуги такі дорогі. Скільки ходіння і нервів. Якби це було в сільській раді, а то треба їздити... за своє... Це несправедливо. Вона 1000 гривень витратила, поки оформила. Це неможливо. За будь-який папірець плати. Ви бачите, старому треба не купити шматка хліба, щоб все оформити.

Ч4: Люди хочуть спрощення цієї процедури.

М: Ви вважаєте, що сьогодні найважливішими проблемами при операціях із землею є проблема дорожнечі послуг і необхідність поїздок у різні місця?

Ж1, Ж5: Так. Ми хотіли б, щоб це все відбувалося в одному місці, бажано в сільській раді.

Ч4: І бюрократизм. Нам доводилось оформляти і з бюрократизмом боротися.

Ж1: І щоб було справедливо. Хай би воно все було на місці, щоб ми йшли в сільську раду. А поки все робиться не для людей,

а проти людей. І дорого, і незручно, і ніякої уваги до людей. Для чого робити таке нервування? У нотаріуса сісти немає де. Стоїш – ледь не падаєш. Винесли якось одного чоловіка, бо не міг вистояти.

М: Тобто ми можемо сказати, що організація процесу видачі документів є недосконалою, дорога, принизлива?

Ж1: Так. Принизлива.

М: Я так розумію, що тут сидить багато людей, які знайомі з процедурою видачі актів. Чи могли б Ви мені пояснити коротко, в чому суть цієї процедури. Ви говорили, що з цим пов'язані великі втрати грошей і часу, а чи Ви знаєте, які саме етапи треба пройти, щоб одержати Державний акт?

Ж5: Я знаю, зараз оформляю.

Ж1: Усе знаємо. Розумієте, село – як одна сім'я.

Ч4: Ми оформляли Державний акт. Нас вийшло спочатку 28 чоловік. Чотири етапи потрібно пройти. По-перше – подати заяву до кооперативу, щоб голова дав згоду.

М: Коли Ви подаєте заяву про підприємство, з ким Ви безпосередньо спілкуєтесь?

Ч4: З головою кооперативу і з правлінням, їх 7 осіб.

М: Вони можуть Вам відмовити?

Ч4: Відмовити не можуть. Просто відбувається постійне затягування. Перші перепони були з боку керівника кооперативу. Терміни виходу з кооперативу не дотримувалися.

М: А тут є голова кооперативу?

Ж4: Вже нема кооперативу і голови нема.

М: Про затримки Ви говорили, розкажіть детальніше.

Ч2: Ми подали 13 вересня заяви, а Державний акт отримали аж десь у липні.

Ч4: Найбільші затримки по оформленню в нас були із підприємством. На першому етапі. Наступний етап – сільська рада. Подаємо заяву про виділення в натурі земельної частки, земельного паю. Тут затримки не було. Хіба що затримка за підтвердженням на сесії сільської ради, бо вона постійно не збирається (раз на квартал). З боку сільської влади штучної затримки не було.

М: Скільки часу пройшло, коли Ви подали заяву в сільську раду і отримали рішення?

Ч4: По-моєму, місяць, і далі подання від сільської ради до районної ради. Районна рада повинна винести рішення, передати його

в земельно-кадастрове бюро про видачу документації на отримання державних актів. Це вже є безпосередньо пакет для державного акту. Тут особливої затримки не було, але сесія районної ради збирається раз на 3 місяці, тобто місяць пройшов ще, поки рішення сільської ради затвердила районна рада. Потім це рішення слід було подати до земельно-кадастрового бюро на видачу документації на Державний акт. В бюро була затримка, бо це вже була весна, всі готувалися до весняної роботи, та й багато було заяв. Затягування десь на 2–3 місяці. Сама процедура діяльності бюро – посилати землевпорядників в поле, вони міряють, дані наносять на карту. Щодо питання про витрати. В першу чергу, транспортні витрати. Почали ми здавати гроші на оформлення Державних актів – 105 гривень. Але таке бюрократичне затягування нам деякою мірою ще й допомогло. Через 2 місяці, як затягнули нам це оформлення, виходить указ Президента – платити вже по 60 гривень. Відбулося здешевлення оформлення Державного акту. Заплатили 60 гривень і дещо пішло на пальне.

М: Скільки разів їздили до райцентру?

Ч4: В районний центр десь від'їздили 4 місяці, по 2 рази на тиждень. Не менше 50 поїздок. 1 поїздка – 60 км, 3000 км намотали тільки на транспорті. Затрати особисті. У районі ми, 28 чоловік, виходили з єдиним масивом землі фактично перші. Однак оформляли не більше 2–3 чоловік у день.

М: Чому 50 разів їздили?

Ч4: Тому що оформлювати потрібно було різні довідки. Один раз оформив папір, привіз його, але показують інший папір – треба переоформлювати. Знову ідемо в колгосп. І так без кінця.

Ж5: Це добре, що автомобіль свій. Інакше б було скрутно.

Ж1: Які зараз зарплати? Я вже 5 років не працюю, а на рахунку в нас у колгоспі 4 тис. грн, що нам заборгували. Звідки можна взяти гроші, як жити? Було б розумним, щоб колгоспи не розвалювали, а, наприклад, змінили керівників, де вони не справляються. Взятись би за керівників, і було б у нас отак (показує рукою) усього.

Ж3: Так, це був план, щоб розвалити колективні господарства.

Ж1: Все було б на місці, поповнювалася б техніка. Одних тільки керівників поправили б, придивилися б, де вони неправильно діють. І було б у нас усього. Були б усім забезпечені і не були

б ми жебраками, такими, як ми зараз є, як є наші діти і наші онуки. Ви подивіться, які фільми дітям показують! Та раніше нас у клуб не пускали б до 16 років отаке дивитися. А зараз яка культура? Зарубіжна у нас культура. Ви подивіться, яка виникає ситуація: сидить онука, дивиться фільм, а мені треба вийти, бо соромно.

М: Ви мені тільки що назвали негаразди, які несе приватизація. А чи є які-небудь вигоди, якщо не у Вас, то у когось, маю на увазі жителів Вашого села?

Ж1: Ні в кого у селі немає, мені здається, вигоди. Вигода тільки у того, хто першим ухопив наші сертифікати, майнові ваучери. Вони їх вклали, отримали зиск, ото тільки таким і вигідно, а більше кому ж яка вигода? Ми для себе не бачимо вигоди. Якщо чоловік вийшов з колгоспу, то погляньте, як він мотається. А щоб пальне було для нього доступним, щоб привезли його йому, щоб не їздив, не шукав – отоді була б вигода, хоч він і вийшов з колгоспу. Хай би виходили, ми не проти, тільки щоб воно було справді вигідним для людей, щоб усе можна було по нормальній ціні дістати.

Ч4: Ви говорите на користь того, щоб люди не виходили з колгоспу?

Ж1: Ні, я не сказала так. Я кажу: хай би і вийшли, тільки щоб була їм послуга доступна. От, наприклад, треба відремонтувати техніку. Ви замовили ремонтників, вони приїхали і відремонтували ваші агрегати. Інші постачальники доставили вам бензин чи дизельне паливо. Оце було б розумно, і люди не платили б зайвого. Словом, щоб обслуговування всім було доступне. Тоді є рація організувати своє хазяйство й господарювати. І молоді, я думаю, зрештою організують. Але в такому становищі, як ми зараз знаходимось, дуже важко і тим, хто виходить, і тим, хто залишається в колективному господарстві.

Ч4: Я ось що хочу уточнити. Наприклад, не захотів колишній голова кооперативу зі мною працювати. Працював я 17 років у цьому господарстві. Що мені залишалось: сидіти вдома, чекати, поки голова за пай дасть 200 кг зерна, банку олії і торбинку гречки і сім'ю годувати з цього? Голова нашого колгоспу може 3 сім'ї в райцентрі прогодувати, а на мою сім'ю дає 200 кг зерна. Тут у мене виходу просто не було, довелося виходити. Зважте, більшість не за те, щоб обов'язково виходити, а просто ситуація така склалася.

Ч5: Той голова як прийшов, так і пішов, однак треба було раніше його відправити.

Ж2: Наша земля приватизована, і якщо хтось захоче її скупити, то він може лишити всіх нас без роботи. А потім куди йти, чого чекати? Землю продав, гроші витратив – і все. В сучасних умовах не можна продавати землю. Хоча люди не мають грошей. Ось приклад: хтось захворів із рідних, треба вкрай грошей, і людина продасть свою землю за безцінь. Але ж вона не думає про своє майбутнє, вона думає про сьогоднішній день. А що буде завтра? Сьогодні жодна людина не впевнена у завтрашньому дні. Але жити тільки одним днем не можна, бо завтра може бути ще гірше.

Ж5: Раніше було кому за нас турбуватися, за німців.

Ж1: І було куди поскаржитися. Була одна партія, а тепер скільки їх. Кому скаржитися і куди звернутися? Зараз нема куди звернутися. Практично люди не захищені ніким.

Ж5: Нинішні “захисники” турбуються про свої сім’ї, а ми вже їм ні до чого.

Ч5: Я ще хочу сказати таке. Я – один із засновників товариства, але ставлення до землі у мене таке, як свого часу сказав Лев Толстой: “Найбільше свинство, яке могла придумати людина, це торгівля землею”. Вона дана Богом і ми не маємо права її продавати.

Ж1: Не маємо. Можна усім торгувати, тільки не землею. Заповіт Господній такий є. Усім можна торгувати, що ти сам зробив, але землею – цього Господь не заповів. Він її створив, щоб ми на ній працювали і від неї мали користь.

М: Я не агітую Вас за продаж землі.

Ж (разом): Ми розуміємо.

Ж3: Що б Ви не казали, а землю продавали і продавати будуть. Про те батько мені розказував. І билися за землю.

Ч1: Ще в мене таке на думці. Ми все про землю та про землю говоримо. Правильно, землю нам дали. А чи всі знають, що якщо землі не дати “їсти”, то їй віддачі ти від неї не отримаєш? Ну, рік посієш, два чи три посієш. А далі що робити? От вийшов я з господарства, взяв 6 гектарів землі, але скільки мені треба тримати худоби, бо ми всі прекрасно знаємо, що земля стане родючішою, коли внесемо органічні добрива. Органіка – сила. Ніяке мінеральне добриво, оця хімія землі не допоможе. Що будемо далі робити?

Якщо не буде колективного господарства, якщо ми не будемо держати ферми, щоб вони виробляли органіку, на цій землі нічого не досягнемо – з неї ніхто нічого не візьме.

Ч4: У нас немає колишньої колгоспної ферми. Ви вважаєте, тої ферми, що залишилася, вистачить на 800 га?

(Голоси: Не вистачить).

Ч1: То треба нарощувати все.

Ч3: Корів ми тримаємо. На збитку, бо більше платимо за електроенергію, аніж беремо від продажу молока.

Ж3: Вже зараз земля не дає тієї віддачі, що забирає. Колись за літр молока можна було купити літр бензину. Зараз за літр молока не купиш нічого. Літр молока дешевший від літра води у пляшці.

Ч1: Землю порозбирали, але вона заростає бур'янами, бо там не ореться, там немає чим обробити, там немає добрив, отож, і віддачі від землі ніякої не буде.

Ж1: Якщо держава повернеться до селян не спиною, а візьметься дбати про те, щоб нарощувати поголів'я, щоб жоден гектар землі не пустував, отоді ми будемо дуже багаті. Дуже будемо багаті, тільки якщо не буде пустувати земля.

М: Дозвольте задати наступне запитання. Ситуація погіршилась і, можливо, така погана, що далі нікуди. Якщо далі нікуди, то, очевидно, колись має бути краще. Чи маєте Ви надію на краще? Якщо маєте, то з чим Ви її пов'язуєте?

Ч1: Маємо надію на краще. Ми ждемо нову владу. Бо такого бути не може, щоб геть усі наші заощадження, які у нас були, вивезли за кордон. Один Лазаренко забрав більше 100 млн дол. і зараз в Америці сидить. І чого він нам ті гроші не віддає? Ось ми й чекаємо нову владу, бо нинішня влада також замішана в тих махінаціях.

Ж3: Бо вся влада така сама – обманлива і брехлива.

Ж1: Пішла гонитва за доларами.

Ч1: Ми ще не знаємо, яка більшість буде в парламенті.

М: Я зрозумів так, що одна з ваших надій на нову владу. А чи є у Вас надія на людей, які живуть у вашій громаді? На конкретну людину, на конкретну посаду, може це бути жінка, може це якась релігійна конфесія, чи є у Вас у цій площині якась надія?

Ч1: Звичайно є, ждемо на краще. Є надія.

Ж5: У нас є он хлопці (вказують на керівника ТОВ і його заступника), що їх колектив вибрав. Якщо районна влада буде їх підтримувати, а не тиснути на них, то можна вірити в кращу долю. А якщо немає змоги фінансовий внесок здійснити, щоб землю обробити, то що вони зроблять?

Ч3: Аби нам один комбайн купити, слід все зерно продати, яке ми виростили за рік.

Ч1: Ще й не вистачить. Ще рік-два, і вся техніка вийде із ладу. А треба ж поповнювати техніку чимось новим.

М: Політика держави якою повинна бути в цьому плані?

Ж4: Головне – надавати пільгові кредити.

М: Ви вважаєте, що в основі повинна бути політика держави, що полягає в наданні пільгових кредитів та дотацій?

Ж3: І в піднятті цін на сільськогосподарську продукцію. І організовувати та контролювати ринок збуту, звичайно.

Ч4: Паритет цін.

М: Ви вважаєте, що у Вас є достойне керівництво, якому варто допомогти – і все буде нормально?

Ч6: Треба сказати, що в кожному селі є такі люди, які можуть працювати, вміють працювати, знають, як працювати. Я не маю на увазі лише керівників, а взагалі всіх людей. Але їм треба надати можливість показати себе, проявити. І воно так і було раніше.

Ж1: Заохочення було. Нагороду виділяли, певну суму грошей, а зараз що керівник виділить, як у касі немає жодної копійки. Словом, була зацікавленість, були преміальні, були всякі види оплати. От тоді людям було заохочення до аграрної роботи. Згадаймо, як казав Іван Гладун (нині покійний колгоспний передовик): я за день, каже, 130 гектарів переробив, то мені увечері вже вивезли гроші (премію), на моєму тракторі прапора причепили, і вже все село умить знало, що я за день скільки-то виробив. Подумайте, вивезли в поле гроші, преміальні. Були стимули, і люди працювали.

М: Ще таке запитання. Як Ви думаєте, чи призвела приватизація до поширення проявів антисоціальної поведінки, я маю на увазі алкоголізм, крадіжки, розпад сімей тощо?

Ч5: Так, призвела.

Ч6: Насамперед, люди zostалися без роботи. Нема роботи, людина повинна себе кудись приютити. І от вона шукає, і марно.

Людина, яка починає на чийсь кошт жити, – це ж велике навантаження на сім'ю. І от саме тоді породжуються ці негативні явища. Тут і та сама пиятика, і крадіжки, і бандитизм, і таке інше.

Ж1: Куди йде молодь? В бар, бо нема куди подітися.

Ж3: Коштів немає, особливо на дітей. Бродяжать.

Ж5: Бродяжать, йдуть красти, лізуть в магазини і по хатах нишпорять. Там кури забрали, там гусей, такого ж не було у нас. Довела держава до цього.

Ч1: Це ж воно все з верхів іде. Ви подивіться, ми в себе у нашому підприємстві чи, точніше, товаристві половили злодіїв, колишніх керівників. Дві корови вони в нас забрали, завели їх в інше село. І до цієї пори ми результатів не знаємо: чи покарав хто їх?

Ж1: Ніякого покарання! То як це так може бути?

Ч1: Оце недавно вночі впіймали ми в свинарнику крадіїв. Знову до нас приїхали з іншого села, навіть з району іншого. Один автомобілем привіз їх. Половили, викликали міліцію. Міліція забрала цих людей. До цього часу ми не знаємо результатів. Що, влада допомагає красти?

Ж5: Допомагає. Крадій хабара дав і вийшов чистим. Несправедливо.

Ч1: Ми не вбережемо своє добро, якщо крадіям ніякого покарання немає.

Ж1: Не захищені ні колгосп, ні люди. Щоб упіймати злодія і не покарати? Дві корови витягли і не покарані. Хіба ж може таке бути?

Ч1: Через те ми не маємо нічого. Крадуть скрізь, поголовно. А люди сидять без зарплати і нікому нічого не скажи.

Ж2: Вони змушені сидіти, їм нема чого їсти.

Ж3: Чому це змушені, а я який дохід для сім'ї маю? Буду працювати на своєму городі і не буду голодною. Грошей не матиму, але голодною не буду.

Ч4: Зараз, я думаю, далися взнаки ностальгійні згадування, що не так давно було легше, краще. Про це в кожного свої думки. Але сваритись нині на незалежність України – це все одно, що рідній матері дулю давати. Тут виходити треба з того, що, по-перше, не працює ні Верховна Рада, ні уряд у потрібному напрямку. Йде затягування, реформування на селі надто повільне, можна сказати, реформування як такого немає. В основному це була зміна

вивісок, зміна печатки, і це всі розуміють. Ось, наприклад, у нас були останні вибори. Претенденти на владу в основному обіцяють, що вони дадуть подачку – мені, другому, третьому. Проте подачку, чи, точніше, пільгові виплати повинні дати уряд і Верховна Рада в першу чергу пенсіонерам, інвалідам, тим, хто не може працювати і дійсно заробити. А мені дай роботу, дай закон, щоб працював цей закон, щоб у всіх була робота. Тож не треба мені подачок давати.

М: Дякую. Тепер я пропоную перейти до іншої, можливо, досить болючої теми. Це – справедливість при виділенні земельних і майнових паїв. Тому керівництво попрошу вийти, а ми з Вами поговоримо про дотримання принципу рівності. (Ч5 і Ч6 виходять). Я знаю, що Ви не будете ображатися (Ч5, Ч6: Не будемо). Чи справедливим Ви вважаєте сам принцип паювання? Поки про землю.

Ч3: Несправедливим. От є такі люди, котрі працювали в колгоспі на той день, коли вийшов указ, загалом 2 тижні і мають такий самий пай, що і я. Людина працювала в колгоспі, це був колгосп, 2 тижні, місяць і має ту саму землю, той самий пай, який маю я. Отримав землю і вийшов знову. Хіба це справедливо?

Ж1: Або візьміть вчителів, працівників сільської соціальної сфери. Я вважаю, що їм треба було так само дати пай, як і мені. Їм також треба жити так само, як і нам.

Ч3: А є люди, пенсіонери, що переїхали кудись до дітей. Їм не виділяють паю, хоч вони працювали на землі все життя.

Ч4: Одним словом, влада зробила надто велике спрощення в цьому питанні, тобто при видачі земельних сертифікатів. Зрозуміло, краще було б виділяти їх пропорційно до трудової участі.
М: Чи має хтось якісь аргументи, що відрізняються від тих, які ми почули.

Учасники: Ні.

М: Тоді перейдемо до наступного питання. Чи була дискримінація при виділенні землі щодо різних груп людей, я маю на увазі родичів, неродичів, чоловіків, жінок, віруючих, невіруючих?

Учасники: Ні, не було.

М: Скажіть, будь-ласка, чи видавалися у Вас хоч кому-небудь майнові паї?

Ч2: Так.

М: Кому?

Ч2: Тим, хто вийшов.

М: Ви особисто отримали?

Ч2: Ми ще не закінчили процес отримання.

М: Тобто процес ще триває. Як Ви думаєте, чи були дотримані при цьому всі Ваші права? Чи були враховані Ваші інтереси, чи врахували Ви інтереси тих, хто залишається?

Ч2: Ні, не враховані. Ми багато залишили в господарстві. Видали нам паї згідно із структурою основних фондів, а фактично деякі речі отримати неможливо, деякі взагалі нікому не потрібні.

Ч3: Вийшло з господарства 50 осіб, дали їм техніки. А зосталося 400 людей. Якщо їх на групи по 50 чоловік розділити, то техніки нікому не вистачить. Ось маємо в слюсарні шліфувальний верстат. Він велику суму коштує? Але нам його не запропонували?

Здіймається гвалт – всі починають говорити одночасно.

М: Давайте говорити по черзі.

Ж4: Слухайте, в господарстві створювалось майно за виробничою необхідністю. Наприклад, маємо 10 тракторів – таких, що можна орати, сіяти, є спеціальні трактори, наприклад, для завантаження кормів. Є техніка: комбайни, жатки, спецінвентар. От спробуй його розділити поміж людьми, коли всі зараз хочуть взяти трактора, який оре і сіє, а кому дати оту жатку? Є в сільгосподарстві різне майно, яке нікому не потрібне. Кожен старається взяти трактора, але їх всього 10, як їх поділити? Тому і виходить, що не враховуються інтереси ні тих, що зостаються, ні тих, що виходять, бо кожен хоче взяти те, що зараз оре, сіє.

Ч2: Практично з господарства виходять усі. Кооперативи розформовуються, створюються на їх базі товариства, формується інша спілка, але з неї також виходять.

Ж4: Правильно, в кооперативі ніхто не залишається, але ж товариство також хоче взяти майно, яке йому потрібне. Отож поділити його між всіма вихідцями неможливо.

Ж1: Ну, а як з приміщенням, воно ж вважається майном? Там же гроші також було вкладено, хто його хоче брати?

М: Ви можете конкретизувати, яке майно Ви хотіли б отримати, на яке, Ви вважаєте, маєте право і яке отримали?

Ч2: Було створено майновий фонд, і все поділили згідно з майновими сертифікатами. Йдеться про основні засоби: трактори, комбайни, машини, обладнання, цінні предмети, озимину, незавершене виробництво, бджоли, тварини, молодняк тварин.

М: Чи була якась розбивка на категорії майна, скільки можна назвати цих категорій?

Ч2: Була: споруди, трактори і комбайни, автомобілі, незавершене будівництво, малоцінні предмети, будівельні матеріали, запасні частини.

М: Чи Ви отримали якусь частку? Яку саме частку майна Ви отримали, що визначало чи хто визначав і на основі чого визначалась ця частка?

Ч2: Було підбито вартісні суми всіх майнових паїв тих людей, які заявили про вихід з підприємства.

М: Чи враховувалося при цьому, хто скільки років працював, яку зарплату отримував?

Ч2: Це враховувалося в майновому сертифікаті.

Ж4: Залежно від тієї зарплати, яку людина одержувала за свою працю, і від кількості пропрацьованих в господарстві років.

М: Тобто, якщо у Вас була мала зарплата і Ви мало років працювали, то Ваша майнова частка була відносно малою. Чи кожен із Вас знає, яка сума відповідає майновій частці кожного, тобто кожен про кожного?

Ж4: Так.

Ж1, Ж5: Так, на зборах зачитували, в кого який майновий пай.

М: 28 чи 29 осіб, які виходили, склали свої майнові частки, набігла певна сума і потім ішло виділення Вам оцієї Вашої спільної частки? Ви могли сказати: я хочу трактор, комбайн чи будматеріали? Ви могли отримати бажані речі?

Ч1: Хотіти – це одне, а що отримали – то інше. Як проходила процедура поділу?

Ч2: Перед цим була створена комісія підприємства. Ходили, розбиралися, що кому перепаде. Нашій групі дістався комбайн, два трактори – гусеничний і колісний, але ця техніка, звичайно, стара, їй десь до 15 років. Треба ремонтувати.

Ч4: Комбайн їздить, але молотити не може.

Ж1: Все старе: і те, що лишилось, і те, що дають нам. І нема за що купити нове.

М: Чи Ви робили заявку на якісь певні види майна, чи ні?

Ч2: Ми домовлялися, але випало нам багато такого, що зовсім не потрібне. До речі, ні їм, ні нам. Наприклад, приміщення тваринницькі стоять пусті, водонагрівачі, транспортери іржавіють.

Ж1: Його вже все викидати треба.

Ч3: Трактору 10 років, і вже слід викидати. Немає у нас ні новенького трактора, ні жодного нового комбайна.

М: У мене ще таке запитання. Воно видасться Вам досить незвичним, тому що Вам його, мабуть, ніхто ще не задавав. Чи вважаєте Ви себе у своїй громаді вільними у правах і обов'язках і в кількості праці, і в доступі до роботи як чоловіків, так і жінок? Якщо дозволите, я розіб'ю це питання на кілька підпитань. Хто частіше працює у підприємстві – чоловіки чи жінки?

Ч2: Дивлячись де, якщо на грядках, то, звичайно, жінки частіше, а якщо в тваринництві, то чоловіки. Одним словом, дискримінації немає.

Ч3: Хто хоче працювати, той завжди роботу знайде.

М: Як Ви думаєте, справедливо чи пропорційно ділиться домашня робота між жінками і чоловіками?

Ж5: Як у яких сім'ях, хто як поділить.

Ж1: Хто має більше прав, той і ділить.

М: Чи бачите Ви проблему в тому, як розподіляється робота між чоловіками і жінками у підприємстві чи вдома, чи є це для Вас проблемою?

Ч1: Немає проблеми. Наприклад, у мене жінка хвора, не може, то я більше працюю, а де чоловік не може, там жінка більше працює.

Ч3: Немає.

Ж1: Немає.

М: Я перепрошую, але на останнє запитання, здається, відповідали лише чоловіки. А про можливість отримання роботи ми від жінок не почули.

Ж1: Жінкам робота завжди знайдеться, домашня особливо.

М: Чи довіряєте Ви керівництву Вашого підприємства?

Ж1: Довіряємо. Вибрали на зборах, значить, довіряємо.

Ж3, Ж4: Довіряємо

М: Скажіть, чи відомі Вам випадки, а може йдуть такі розмови, а може є такі плани, щоб відмовитись від своєї землі і віддати її

назад в сільгосп підприємство? Не родичам, нікому з них конкретно, а просто віддати в господарство.

Ж4: Я так розумію: віддати, щоб вона ніколи не ділилася, а була в господарстві як раніше?

Пауза

Ч1: Запитання дуже неясне: чи можна віддати землю сільській раді? Земля у сільської ради й так є.

М: Це ж Ваша приватна власність.

Ч1: А якщо буде моя приватна власність, то як я її можу віддати?

М: Ви можете розпорядитися нею, як забажаєте.

Ч1: А я віддам товариству, ми зорганізуємо товариство. Чому це я маю віддавати сільській раді?

М: Я можу зробити висновок про те, що відмовитися від своєї землі поки що бажання немає ні в кого.

Учасники разом: Звичайно.

Ж5: Є ще одне неясне питання. Ще не відомо, чи буде оподатковуватись земля пенсіонерів. Хай вона й буде в колективному господарстві.

Ж1: Все буде залежати від розміру податку.

Ж1: Який буде розмір оподаткування землі, не знаєте?

М: Я би не хотів коментувати, але на сьогодні плата за землю становить менш як 50 гривень за гектар.

Ч4: А чи не вийде так, що держава, беручи 50 грн податку на гектар землі, хоче підштовхнути реформування, вихід людей з господарств, а опісля встановить не 50, а 250 грн податку. От чого люди бояться – невпевненості у завтрашньому дні.

Ч3: А чи не вчинить наша держава ще й так: зробить нас власниками, а пенсії не дасть? Може ж таке бути? Скажуть, що ми хазяї на своїй землі. Немає надії на державу, вона вже не раз довела, що у нас все, що хочеш, може бути.

М: Я думаю, якщо держава захоче таке вчинити, то вона просто не дасть вам грошей і нічого не буде говорити про землю.

Ч3: У нас держава забрала 20 тис. Я раніше працював на шахті. 10 тис. у мене і 10 тис. у жінки.

Ж1: Якби за ті вклади випустили доступну для нас техніку, отоді можна було б працювати самостійно.

Ж5: Якби я була впевнена, що матиму роботу, отримуватиму пристойну зарплату, а також соціальні виплати, то мені ні ця земля,

ні Державний акт на неї не потрібні. Хай вона вже буде в колективі, але я повинна знати, що я буду від того отримувати.

Ч3: От ще одне. Хоч я уже пенсіонер, але ходжу на роботу, та й просять ходити. Проте ходив на роботу, а грошей ні копійки не отримав, ще й 100 гривень із пенсії забрали. Саме по причині того, що я, пенсіонер, ходив на роботу, працював.

Ж2: Я – директор школи. У минулому році ми вирішили взяти (також на користь школи) в користування 12 га землі, бо школа була на такій фінансовій мілині, що навіть ремонт не було за що провести. Сільська рада нам виділила землю в безоплатне користування. Ми обробили її і посіяли ячмінь. Але біда в тому, що у нас немає техніки для її обробітку. Ми ходили й просили ту техніку. Підприємство нам не змогло допомогти. А можливо, керівник не захотів піти на співробітництво з нами. Фермери допомагали, але за високу ціну. Що ж до врожаю, то він дуже поганим був. Ми зібрали його, але доходу нам вистачило тільки для розрахунків за бензин та за позичене зерно. Отже, ми нічого не виграли від того користування землею, хоча стільки часу витратили. Школа ні копійки не отримала за цю землю. Тобто я вважаю, що, за аналогією, так само можна говорити і про людей. Якби були нормальні зарплати, то земля нікому не була б потрібна.

М: Скажіть, хто у Вашому селі має найбільшу владу? Не за прізвиськом, а за посадою?

Ж5: Голова сільської ради повинен мати найбільшу владу.

Ч4: Але не має.

Ж2: Її має той, хто володіє засобами виробництва, наприклад, транспортом, фінансовими можливостями. Зараз такими хто є у нас в селі? Підприємство. Школа куди йде просити? На підприємство, в лісництво.

М: А чи надає Вам допомогу лісництво?

Ж2: По можливості надає, зокрема школі.

М: А ця допомога у послугах чи в грошах?

Ч4: Матеріалами, грошми допомагають.

М: А якщо конкретно?

Ж2: Наприклад, сто кілограмів фарби виділили минулого року на фарбування школи. Паливо привозили безкоштовно, цілий рік опалювалася школа тільки за їхній рахунок. Самі привезли.

М: А на останніх виборах Ви обрали до сільських чи районних органів влади представників саме тих підприємств, які Вам допомагають?

Ж5: До районної ради.

М: Скажіть, ті люди, які мають певну владу у вашому селі, чи розумно, на Ваш погляд, вони нею користуються? Чи достатньо її у них? Може, треба більше влади їм дати?

Ж2: Я вважаю, що більше влади повинно все-таки бути у сільського голови. Це найвища посада в селі, а фактично влади майже не має. Щоб владарювати, у нього немає коштів.

Ж5: Раніше у нас була влада: голова сільради і голова колгоспу. Не відчувалося відмінностей. І на правлінні колгоспу, і на засіданні сільради були присутні обидва голови. У них і була влада.

Ч4: Влада, зрозуміло, повинна належати сільському голові. Але зараз влада напевно належить більше тому, в кого засоби виробництва, матеріальні засоби, бюджет. Бюджет, звичайно, є в сільського голови, але він мізерний, недостатній. Наприклад, як передали на фінансування сільської ради дитячий садок, то виділили на рік фінансування 2 тис. грн. Це фактично зарплата завідуючої садком. Хіба можна цією сумою покрити інші потреби дитячого садка? Ні. Ось вам і бюджет сільради, і влада її голови.

М: Скажіть, чи має сільський голова достатньо влади, щоб нормально впливати на процес видачі Державних актів на землю?

Ж4: Так, звичайно, має достатньо влади.

Ч4: Якщо є затягування, то не з його вини. Я говорив, що сесія збирається раз у 3 місяці. Отож, треба ждати сесії, і затягування з видачею держактів зумовлене об'єктивними причинами.

М (до Ж4, новобраного сільського голови): Чи плануєте Ви якимось чином контролювати процес оренди землі, майнових паїв у селі? Яким чином, якщо можете, скажіть. Я поясню своє запитання детальніше. Місцевий бюджет на 60% формується за рахунок сплати прибуткового податку. Якщо хтось за оренду свого паю отримує 200 кг зерна, то він повинен заплатити 20% цієї вартості (це платить підприємство, як правило) і 60% з них має піти в місцевий бюджет. Коли буде оренда майнових паїв, то точно так само 20% буде прибуткового податку, з яких має піти саме до бюджету сільської ради 60%. Я ще більше конкретизую своє

питання. Чи збираєтесь Ви у випадку неперерахування місцевих платежів та зборів, невивплати зарплати звертатися до суду?

Ж4: Не бажано, звичайно, це робити.

М: Я розумію. Але чи збираєтесь Ви все-таки вдаватися до таких заходів?

Ж4: В крайньому випадку – так.

Ч4: Ось мій випадок. Я вийшов із господарства, подав до суду позов на підприємство про виплату заробітної плати. До речі, багато з нас, землевласників, повиходили з колгоспу. Частина зарплати там, правда, виплатили, фактично випадково, а там у мене борг по зарплаті – чотири тисячі залишилися в колгоспі. Суд відбувся, прийняв рішення на мою користь, відшкодувати, виплатити мені зарплату, однак з цієї зарплати не виплачено мені ні копійки, ну і я зараз, враховуючи те, що керівники зараз нові, не став свого добиватися і останнє до копійки видирати. То я йду так, прошу: випишіть мені соломи, послуги надайте, трактора дайте. От в такому плані і забираю зарплату.

М: Тепер у мене до Вас таке прохання. Якщо у когось із вас є особлива думка стосовно якогось питання, яке ми сьогодні розглядали раніше, Ви можете сказати про це зараз або сказати мені після закінчення. Можливо, у Вас є якась пропозиція чи бажання що-небудь сказати, тоді я Вас прошу. Якщо ні, то тоді я хотів би Вам подякувати і на цьому нашу роботу закінчити.

Ч1: В мене ще є запитання. Читаємо ми з преси, дивимось по телевізору, показують навіть в тій самій Америці. В нас стараються цю землю роздати по кусочках усім, а там фермери об'єднуються, через те, що не вигідно. Чи так воно?

М: У США насправді існують різні схеми землеволодіння. Зараз дійсно у Штатах спостерігається тенденція до об'єднання фермерських господарств.

М: Чи багато людей виїжджає з вашого села на заробітки?

Ж4: Небагато, але є. Шість чоловік зараз працює тільки у Західній Європі.

М: На цьому я хотів би оголосити про закінчення нашої роботи та висловити Вам подяку за участь у нашому засіданні. До побачення.

ЗВІТ ПРО ФОКУС-ГРУПОВЕ ІНТЕРВ'Ю

Незважаючи на те, що склад фокус-групи не відповідає класичному розумінню гомогенності, фокус-група була все-таки проведена, щоправда, тільки одна, і тому дослідження не дає підстав для абсолютно аргументованих висновків та узагальнень, і все ж результати її проведення мають певну наукову та практичну цінність.

Загальні запитання

Під час проведення фокус-групового інтерв'ю склад учасників формально поділився на дві нерівні групи. Першу (більшу) становили пенсіонери та особи, що не отримали Державний акт на землю, другу – чоловіки середнього віку, які отримали Державний акт та вийшли з підприємства. Тому і ставлення до ліквідації КСП має дві оцінки. В першій групі цей процес оцінюють як негативний і нелогічний, у другій групі – як позитивний, але з певними, часом дуже суттєвими застереженнями. Першу думку обстоювали найбільш жваво, аргументуючи її браком матеріально-технічної бази для обробітку землі. Загальна оцінка ставлення до приватизації землі та реорганізації тяжіє до негативної.

Ч1: ...землю роздали, техніки немає, як є, то вона сильно дорога. Чим землю цю обробляти..?

Ж4: ...Ми практично не можемо купити нормального насіння, щоб засіяти насінням високої репродукції, добрив. Для цього в касі нічого немає. За техніку, щоб купити, навіть мови не ведемо...

Майже всі селяни оцінили своє ставлення до отримання землі у власність як позитивне, однак брак матеріально-технічної бази, відсутність можливостей для обробітку цієї землі, “несправедливий” (на думку селян, що залишились у підприємстві) розподіл існуючого майна у підприємстві між пайовиками викликають негативні оцінки процесу приватизації.

Знання про права та обов'язки власника землі є лише у тих учасників групи, які отримали Державний акт на землю та організували своє товариство.

Доволі цікавою обставиною виявилось те, що хоч сам факт поділу земель колективної власності і її приватизація оцінюють-

ся селянами негативно, жоден із них не відмовився від своїх прав на землю або земельних ділянок, оскільки земля залишається для селян єдиною годувальницею.

Процедура отримання Державних актів

Більшість учасників фокус-групи знайома з цією процедурою зі слів односельчан або із засобів масової інформації. Однак слід зауважити, що ці уявлення не завжди відповідають дійсності. А окреслити чітку процедуру отримання Державних актів на землю можуть лише ті, хто вже їх отримав. Усі, незалежно від статусу та наявності Державного акта на землю у них на руках, чітко розуміють відмінність його від сертифікату на земельний пай.

Ч4: Сертифікат – то лише право, а Державний акт – то власність.

Ж3: Що я знаю, то є просто право на власність, а то вже твоя власність. От і все.

Процедуру отримання Державного акта на землю селяни вважають недосконалою, забюрократизованою, дорогою та прилизливою. В деяких випадках процедура вимагає більш як 50 поїздок до районного центру на оформлення необхідних паперів. Через таку систему отримання Державних актів на землю зайняло майже рік.

Ж1: І щоб було справедливо. Хай би воно було на місці, щоб ми йшли в сільську раду. А поки все робиться не для людей, а проти людей. І дорого, і незручно, і ніякої уваги до людей. Для чого робити таке нервування. У нотаріуса сісти немає де. Стоїш – ледь не падаєш. Винесли якомсь одного чоловіка, бо не можна вистояти.

Що стосується розпорядження земельною ділянкою, то принципів змін у цьому питанні селяни не очікують. Особи похилого віку визнають, що вибору в них немає, і земля залишиться там, де вона зараз є, – в оренді. Молодші респонденти орієнтуються на свої сили, але в об'єднанні між собою.

Ч3: Різниці немає. Все одно земля буде там, де вона є і зараз. Сам ти із землею не впорасишся лопатою, граблями і конякою?

Ч4: В колективи ми об'єднуємося не тому, що є ностальгія за колективізмом, а за необхідністю. Один займається доставкою дизельного пального, другий – доставкою насіння, третій – технікою... Це розподіл вже у колективі...

Реструктуризація сільськогосподарського підприємства

Було з'ясовано, що така реорганізація мала лише формальний характер з оформленням паперів, зміною печатки та переоформленням техніки у ДАІ. Ці процедури відбувалися тричі, і стверджувати, що на цьому все закінчилося, немає підстав. Спочатку колгосп був перетворений у КСП, де усі члени колгоспу стали членами КСП. Потім КСП був перетворений у селянську спілку, де переважна більшість членів КСП була засновниками нового підприємства. Із часом спілку реформували у товариство з обмеженою відповідальністю, де засновниками стали 4 фізичні особи. Якщо початок реформування був покладений відповідними нормативними актами, то подальші перетворення були викликані постійним погіршенням фінансового та матеріального стану підприємства. З матеріалів фокус-групи можемо зробити висновки, що: а) на момент початку реформування стан справ у господарстві уже не задовольняв людей; б) реформування не призвело до покращання стану справ, але й погіршення уже не буде, тому що “далі нікуди”. Загальний же висновок полягає в тому, що, як мінімум, селянам цього населеного пункту структури, відповідальні за проведення реформи, не змогли запропонувати дієвого механізму ефективного використання надбаної в результаті приватизації власності, а самі селяни не змогли виробити такого механізму.

Впродовж існування всіх типів сільськогосподарських підприємств існувала і продовжує існувати заборгованість із виплати заробітної платі. Виплати, які проводяться, здійснюються лише у натуральній формі: зерном, молодняком свиней, продуктами виробництва та, як правило, в літній період.

Основні надії на покращання селяни пов'язують зі зміною політики держави стосовно села, можливістю отримання пільгових кредитів та досягнення паритету цін на сільськогосподарську продукцію. Перспектив самостійно розв'язати цю проблему селяни не бачать.

Неземельні активи (“майнові паї”)

Відповіді на запитання про неземельні активи показали, що ситуація з ними набагато складніша, ніж із земельними паями. Ймовірність виникнення конфліктів набагато вища у питаннях,

пов'язаних із розподілом майна. Правда, принципи поділу землі також викликають певні нарікання, але цих нарікань усе ж таки менше, аніж щодо майна. Відсутня методика оцінювання майнових паїв. Така ситуація призводить до шахрайства з боку керівників та влади на місцях. Має місце зумисне заниження залишкової вартості на с/г техніку, з подальшим особистим її придбанням, або, навпаки, зумисне завищення вартості техніки у випадку розрахунку нею за майновий пай. Відсутня чітка система розподілу паїв між пайовиками. Можемо з високою ймовірністю прогнозувати втрату із часом більшості майнових активів як через фізичний знос їх, так і через неефективне використання.

Ринок землі

Словосполучення “ринок землі” для селян має негативне забарвлення. Більшість із них проти того, аби земля стала товаром. Лише один респондент висловився за те, щоб така можливість не виключалася.

Ч4: Я думаю так: якщо в людини виникла така скрутна ситуація, що вкрай потрібно їй продати землю, скажімо, виїздить за межі села. Людина не хоче оренди, а хоче саме продати. Так що можливість продажу не виключається. Але більшість продавати не буде, бо це єдине джерело доходу селян.

У цьому підприємстві приблизно 10% паїв вже змінили свого власника, але лише шляхом заповіту, дарування або безкоштовної передачі. Загальні настрої селян щодо купівлі/ продажу землі можна оцінити як негативні. Ця установка не залежить від віку, стажу роботи на землі, наявності Державного акта на землю.

Ж1. Ми не хочемо продавати. І ми проти, щоб земля була товаром.

Ч5: Я ще хочу сказати таке. Я – один із засновників товариства, але ставлення до землі у мене таке, як свого часу сказав Лев Толстой: “Найбільше свинство, яке могла придумати людина, це торгівля землею”. Вона дана Богом, і ми не маємо права її продавати.

Оцінка селянами місцевих органів влади

В оцінці влади загальним твердженням респондентів було переконання, що влада, у якої нема реальних важелів впливу (на-

приклад, фінансових ресурсів), є радше декоративною, аніж справжньою.

Як же виглядає агрореформа крізь призму фокус-групової дискусії? Як насильницьке, негуманне і підозріле для селянина дійство “згори”, тобто з боку влади, яка тим самим примусила його нести невинувато великий тягар спричинених реформою змін. Зламавши попередній спосіб життєдіяльності селянина, вона кинула його у ситуацію суцільної проблемності, тотального дефіциту і невизначеності майбутнього. Ця ситуація, в якій селянина всі оббирають, починаючи від районного чиновника, до якого він змушений неодноразово приїжджати, щоб оформити документи, і закінчуючи переробниками, комерційними посередниками та орендарями. Скрізь він втрачає, не маючи ніякої вигоди від взаємодії з усіма цими акторами своєї життєвої драми.

Аграрна реформа для селянина – надзвичайно не вигідна річ, що насамперед розпорошила землю, розкидавши пайовими частками, які немає чим обробляти. Тому на володінні цією землею селянин не може заробити, він лише підзаробляє, і цей підзаробіток є тільки доповненням до виробленого в особистому господарстві. Таке у нього виникає переконання, що землю він недовикористовує, але не з власної вини, і хоча й не сприймає її як засіб підприємництва, як товар, залишаючись переконаним, що земля – лише джерело засобів для життя, матір-годувальниця.

Неоптимальною, а також підозрілою, виглядає реформа в очах селянина ще й у тому плані, що вона дала землю без відповідних ресурсів (фінансових, технічних та ін.) для того, щоб на ній працювати. Отже, така роздача землі не відповідає здоровому глуздові, вона не має сенсу, бо селянською лопатою не даси ради отриманим гектарам. Звідси й виникає підозра, що ж то держава задумала, вдавшись до такого розпорошення земель? Що вона після цього вчинить? Чи не скаже селянам: поверніть мені землю, позаяк ви її не обробляєте?

Розділ 2

Загальний спосіб агрореформувань: соціотехнологія, механізми, результати

1. Соціотехнологія і соціоінженерія аграрної реформи

З позиції соціотехнологічного підходу в соціології, будь-яка реформа в суспільстві – це експериментальне дійство, яке має певну технологію проведення (здійснення, реалізації) через активізацію діяльності одних соціальних груп і блокування діяльності інших. Звичайно, соціотехнологія має відповідати специфіці самої реформи та її об'єкта, наявним теоретичним розробкам та механізмам трансформації й модернізації останнього, а також конкретно-історичній епосі, в контексті якої проводяться реформаторські зміни.

Реформу повинні замислювати, планувати й проводити не дилетанти, а спеціалісти, до того ж не тоді, коли спаде їм на думку, а під примусом настійної необхідності, зокрема еволюційних потреб об'єкта, що має бути підданий реформуванню, або потреб суспільства. Ці спеціалісти, тобто соціальні технологи, інженери, повинні володіти відповідним способом мислення, технологічними знаннями, уміннями, засобами та ресурсами, необхідними для проведення реформи. Крім того, у них повинні бути науково обґрунтований та експериментально перевірений проект реформи, її загальна програма, сценарій, робочі плани, розраховані на конкретні терміни. Нарешті, реформу слід проводити в межах правового поля і системи відповідальності реформатора, а також компенсацій людям за втрати, негаразди, спричинені реформою.

Усе це – загальні технологічні вимоги та деталі, без яких реформи як цілеспрямовано сплановані експериментальні акції в

демократичних державах не проводяться. Понад те, вони втрачають свою специфіку, легко перетворюючись, скажімо, на авантюри.

Однак теорія соціоінженерних перетворень, враховуючи всі ці загальні вимоги й деталі, акцентує увагу ще на одному моменті експериментаторських дій, а саме на тому, що вони так чи інакше здійснюються над людьми. Іншими словами, соціотехнологія і соціоінженерія суспільних реформ мають справу з експериментами над людським чинником, який завжди виступає невід'ємним компонентом об'єктів реформ, до того ж це такий компонент, який нерідко визначає долю реформ і реформаторів. Він може прийняти чи відторгнути реформи, загальмувати чи прискорити, визнати чи не визнати тощо. Звідси й випливає необхідність особливої соціоінженерії з її технологіями.

Слід сказати, що поняття “соціотехнологія” і “соціоінженерія” ми вже аналізували в іншій книзі¹ у зв'язку з дослідженням соціальної ідентифікаційної практики та експерименталістики в Україні. Тепер же нам достатньо простих визначень цих понять, щоб схарактеризувати загальний спосіб агрореформувань з точки зору застосування соціотехнологій та соціоінженерій. Але спершу заторкнемо питання загального способу реформувань, тобто способу проведення агрореформи, перетворень (у перекладі з французької термін “реформа” означає перетворення; звісно, передбачається перетворення з гіршого на кращого, хоча нерідко трапляється й навпаки).

У соціальній експерименталістиці відносно давно вже розрізняють два основні способи реформування суспільних систем і підсистем – загальний (голістський, цілісний, повний) і почастинний (поступовий, обережний, крок за кроком, тобто зміни “порціями”). Перший передбачає охоплення перетвореннями всього об'єкта і швидку його цілісну зміну, другий – поступове охоплення об'єкта шляхом переінакшення його частин. Загальний спосіб реформувань є або дуже близьким до революційних розламувань суспільств і різних їхніх підсистем, або ж прямо здійснюється як революція чи авантюра. Навпаки, почастинний спосіб ґрунтується

¹ Див.: Тарасенко В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К., 2004.

на технологіях часткових змін об'єкта, близьких до еволюційних. Про це вже частково йшлося в попередньому параграфі, але без конкретної характеристики соціотехнології та соціоінженерії загального способу агрореформувань.

Хоча в науковій суспільствознавчій літературі висловлено різні точки зору на соціотехнологію та соціоінженерію, їхні суть і значення, процедури здійснення, ми дотримуємося таких вихідних уявлень про них. Соціотехнологія – це система ідей, знань, умінь, норм, нормативів, засобів, яку використовує соціальний експериментатор для активізації або блокування активності мас з метою практичного досягнення певних реформаторських цілей, виконання завдань. Словом, це система засобів (у тому числі й когнітивних, ідеологічних, політичних, адміністративних) активізації людей та управління ними, великими і малими групами. Якщо виокремити із системи соціотехнології такий елемент, як наукові знання, то вони вможливають розуміння технологом того, що, як і в якій послідовності слід учинити, а взагалі діяти, щоб добитися мети саме через спрямування дій людей на її досягнення і відвернення від протидії тих, хто може стати або стає на заваді. Таким чином, соціотехнологія забезпечує реформатора особливим алгоритмом його діяльності й поведінки, який має привести до успіху.

Звичайно, метою реформатора є зміна об'єкта реформи (тут не беремо до уваги його власний зиск, пов'язаний із реформуванням), тому цей алгоритм орієнтований на послідовність дій з об'єктом, маніпуляцій ним, які мають його змінити або ліквідувати, а також дій з новостворюваним об'єктом, аби він постав таким, яким був спланований і запроектований. Ось тут, на етапі конструювання нового об'єкта з елементів старого (чи на його місці із зовсім інших "матеріалів") соціотехнологія переходить в конструктивну соціоінженерію. Остання у площині саме реформаторської соціотехнології виступає як засіб здійснення останньої на етапі реалізації проекту зі створення нового об'єкта, який є метою реформатора і кінцевим пунктом реформи. Безумовно, реформаторська технологія реалізується не лише через конструювальну соціоінженерію. Першою все-таки використовується руйнівальна інженерія – на етапі маніпуляцій об'єктом, що реформується.

Виходить, обидві форми реформаторської соціоінженерії є не що інше, як засоби реалізації проектів: перша – проекту руйну-

вання старого об'єкта, друга – проекту створення нового об'єкта. Отож соціотехнологія суспільних реформ містить у собі алгоритми дій активізованих мас чи соціальних груп принаймні у напрямі двох рядів послідовностей: перший ряд – послідовність дій руйнування, другий ряд – послідовність дій творення, конструювання. І зруйнувати і побудувати суспільний об'єкт – для цього обов'язково потрібні відповідні соціотехнології та соціоінженерії, аби при руйнуванні, як кажуть, не наламати дров, а при створенні не збудувати таке, що його доведеться одразу ж перебудувати. Трапиться таке чи ні – це залежить визначальним чином від соціотехнологічної вправності та грамотності реформатора.

У цьому плані й сам загальний спосіб реформувань визначається характером технологічного поєднання та застосування цих двох типів соціоінженерій. Однак у ширшому контексті цей спосіб, звичайно, детермінується, крім того, низкою обставин, серед яких особлива роль належить політичній боротьбі. Остання спроможна не так зумовлювати реформи, як маніпулювати ними: нав'язувати невчасні реформи, блокувати вчасні і назрілі, спотворювати і руйнувати ті, що вже йдуть, перетворювати їх на революції або авантюри.

Аграрна реформа в Україні – дітище політичної боротьби. Піки цієї боротьби виникали й зникали, але реформу вони переслідували упродовж всього часу її проведення (та й нині, до речі, переслідують її), тому і загальний спосіб та сценарій її здійснення є більшою мірою породженням цієї боротьби, аніж продуктом реального становища самого АПК і села. Цільова стратегія (курс) агрореформи виходить переважно теж із надр політичних баталій, зокрема з прагнення радикальних прокапіталістичних сил отримати в них абсолютну перемогу. Обраний ними варіант аграрної реформи виступає знаряддям отримання цієї перемоги саме на селі, де іншими способами вони б її не добилися. Тільки вторгненням в аграрний процес як визначальну складову трудової життєдіяльності села, переінакшенням його економічних та інституціональних засад (виробничо-організаційних форм здійснення) забезпечили цим силам очікувану ними перемогу, але відносно, бо, забігаючи вперед, зазначимо, що авантюрно проведена агрореформа об'єктивно вимагає антиреформи, тобто застосування технологій виправлення її недоцільних і навіть катастрофічних руйнувань, а в цілому відродження села.

Що ж становить, у світлі сказаного, загальний спосіб агрореформувань? Із тих двох, про які вже йшлося вище, було обрано голістський варіант проведення реформи, який передбачає повне охоплення перетвореннями об'єкта і таке ж повне його переінакшення, доведене буквально аж до його знищення, скасування, припинення існування. Натомість має постати новостворений об'єкт у принципово іншій інституціональній формі. Слід зауважити, що такий соціотехнологічний вибір, здійснений реформатором, тобто надмірне застосування ним руйнівної соціоінженерії з метою знищення об'єкта реформувань, одразу ж засвідчило не лише його авантюризм, а й величезну небезпеку, що йшла від цього для села і самого АПК. Зокрема, вибір не був економічно обгрунтований. Режим Президента Л.Кучми як реформатора, не подав селянам (людському чинникові об'єкта реформувань) розрахунки того, як і на основі яких компенсацій вони мають витримати удар реформи по них, по селу та АПК. Зрозуміло, що він і не надав селянам ніяких компенсацій ні за різке падіння їхнього рівня життя, ні за втрати і численні негаразди (закриття амбулаторій, шкіл, скорочення робочих місць, припинення автобусного сполучення і т.д.).

На цю особливість соціотехнологічного вибору вказують деякі спеціалісти. “За центральний пункт сучасної аграрної реформи, – писав професор А.Малиєнко, – було взято три головні ланки: деколективізація, фермеризація, упровадження приватної власності на землю. Вибір цих блоків не отримав серйозних економічних обгрунтувань. У нього, швидше за все, ідеологічні корені, зумовлені точкою зору представників Світового банку. Очевидно, внаслідок цього реформатори зміст реформи пов'язують радше з ринком землі, аніж з ринком сільськогосподарської продукції”².

Так звідки ж впливав вибір загального способу реформувань – чи справді тільки переважно з ідеологічних настанов спеціалістів СБ? Звичайно ж, ні. Але цей вибір не був самостійним, бо не був самостійним – ні політично, ні ідеологічно, ні фінансово, ні навіть у наукових засадах – сам реформатор. Вибір достоту занесений в

² Малиєнко А. Проблемы аграрных реформ в Украине // Зеркало недели. – 2000. – №32. – 12 августа.

Україну переважно ззовні. Скажімо, селяни не заявляли про необхідність реформи АПК, а тим паче не вимагали здійснення її у напрямі капіталізації землі та сільськогосподарського виробництва. Реформу їм нав'язано адміністративно-указним способом “згори”. Нагорі, звісно, влада, вона й учинила натиск на селян. На владу здійснювали політичний тиск ліберальні радикали, націонал-демократи й інші “праві” сили, котрі прагнули капіталізації. Їх же підтримував Захід. “Світове співтовариство, – справедливо зауважував той же А.Малієнко, – традиційним чином відреагувало на аграрну кризу в Україні. Одразу ж було надано активну допомогу в річці прийнятих на Заході стандартів надання допомоги країнам, що розвиваються. Її типовий сценарій полягає в широко рекламованому виділенні коштів; потім за ці ж кошти посилають групи експертів і консультантів, які вивчають обстановку, готують і видають рекомендації і благополучно повертаються у свої університети. Таким чином, виділені засоби залишаються у меценатів”³. Свого часу ці меценати-консультанти окупували високі кабінети владних структур – Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, міністерств, державних комітетів. Немає сумніву, всі вони активно радили і, звичайно, нарадили. Цілковито небезпідставно можна вважати, що у такий спосіб Захід провів спецоперацію проти українського АПК. Він особливо майстерно наловчився це робити в тих країнах СНД, де правлять корумповано-криміналізовані політичні режими.

Ось таким схематично був ланцюг нав'язування стратегії аграрної реформи й загального технологічного способу її проведення. Це не був варіант почастино-еволюційного, безболісного, розрахованого на роки реформування АПК. Навпаки, це був експрес-спосіб, що передбачав адміністративне проведення реформи шляхом тиску згори, але з повним охопленням об'єкта і ледве не миттєвою його цілісною зміною. Реалізація такої реформаторської технології і давала ефект революційного розламування об'єкта, коли він мав перестати існувати у попередній формі та на старому фундаменті. Усе це руйнувалося і зникало. Ось чому цей спосіб реформування, в якому взаємопов'язані три центральні елементи –

³ Там само.

адміністративний тиск згори, охоплення перетвореннями всього об'єкта водночас та ефект революційного його знищення – ми називаємо “революцією згори”. Справді, не “революція знизу”, тобто з ініціативи самих селян, спричинила і здійснила агрореформу, а “революція згори”, тобто за задумом державної бюрократії. Іншими словами, “революція згори” – це безпосередньо бюрократичний захід, але технологічно його проведено так, що він набув ознак історичної авантюри. Авантюризм агрореформи обернений насамперед у бік селянства, котре, як уже зазначалося, такого типу реформи не очікувало і не вимагало, і над котрим учинено типове адміністративно-бюрократичне насилля, і селянство виявилось обібраним, бо реформа вчинила розграбування колективної власності, створеної кількома поколіннями селян. Проте “революція згори” виявила себе авантюрою не лише в історичному та соціально-економічному плані, а й у соціотехнологічному. Соціотехнологія і соціоінженерія агрореформи як “революції згори” – застосовані за принципом: “мета (до того ж – політична) визначає засоби”, тобто принципом проведення авантур. Мав бути задіяний інший принцип: “засоби визначають мету”. Реформа виявилася непередбаченою, у реформатора не було в розпорядженні відповідних засобів, щоб адекватно визначити хоча б її мету.

Ось яке поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників сукупно зумовило вибір загального способу проведення аграрної реформи: політична стратегія радикальних ліберальних сил, спрямована на побудову моделі “цивілізованого суспільства” (західно-європейського соціалізованого капіталізму), їхнє прагнення історичної помсти – здійснити деколективізацію на противагу колишній колективізації; втручання Заходу (кредити, консультативна допомога, навчання нової аграрної парадигми та ін.), котрий ставив за мету розпорозити потужний український АПК; міф про особливе мотиваційне значення ринку на засадах приватної власності в аграрному виробництві та про її переваги над суспільною і колективною формами власності; несамостійний, наслідувальний розум технолога та його інтелектуальної обслуги, котрий, не помічаючи перспективних шляхів розвитку колгоспно-радгоспної системи, вінцем своїх реформаторських прагнень вважав копіювання західних аграрних систем і виробництв (звідси й впли-

вала відмова від свого і благоговіння перед чужим, запозиченим); факт відставання рівня продуктивності АПК в Україні від АПК передових капіталістичних країн, вичерпання джерел його екстенсивного розвитку і необхідність переведення на шлях інтенсивного розвитку (отже, виникала настійна потреба реформування колгоспно-радгоспної системи саме в цьому плані, а не в плані її зруйнування і знищення, проте реформатор та його ідеологи цю потребу витлумачили і подали суспільству саме в аспекті руйнівної соціоінженерії); політична пасивність селянства, яке не виступило організовано, у протестному ключі проти намірів реформатора нанести руйнівний удар по АПК і селу.

Ідея необхідності реформування АПК своїм корінням, як уже зазначалося, сягає ще перебудовних часів. Там вона виникла й обґрунтовувалася в річищі горбачовських реформаторських планів, які, по-перше, базувалися на двох неявних ідеях: 1) в СРСР не те побудовано, отже, слід його перебудувати; 2) він вичерпав наявний цикл свого історичного розвитку, відстав від інших і має розпочати новий цикл, і по-друге, вели до краху Радянський Союз. В Україні після розвалу Союзу цю ідею було поставлено на постамент так званої “світової практики”, котра, як здавалося теоретикам і реформаторам, має вагоме економічне та соціальне підґрунтя й обіцяє “єдино можливий шлях створення ефективного сільськогосподарського виробника й до того ж уникнення соціальних катаклізмів у вигляді масового безробіття й тотальної бідності села”⁴. Сформувавши ефективного сільгоспвиробника й уникнути зазначених негараздів планували через реалізацію таких основних напрямів реформування засад розвитку аграрного сектору: проведення земельної реформи на основі приватизації землі; приватизація переробної промисловості АПК; лібералізація ринку товарів аграрного походження; адаптація сільгоспвиробника до ринкових умов господарювання та коливань попиту і пропозиції; забезпечення фінансовою підтримкою та кредитуванням аграрної сфери; залучення інвестицій. Ці напрями реформування водночас інтерпретувалися і як його визначальні принципи. При цьому вважали,

⁴ Шкляр В. Аграрна політика України: декларації та реальність // *Голос України*. – 2004. – №75. – 22 квітня.

що сільське господарство у тій соціально-економічній формі, якої воно набуло в УРСР, вичерпало себе, а в новій формі воно може стати тим локомотивом, який, уникнувши деяких болючих проблем, що спіткали інші економічні галузі, витягне із кризи всю економіку країни⁵.

Однак принципи принципами, та як їх реалізувати, якщо український АПК (колгоспно-радгоспна система) їм не відповідав? Виникла дилема: або ліквідувати цю систему і натомість збудувати іншу на основі визначальних принципів “світової практики”, або ж трансформувати ці принципи відповідно до суспільної природи колгоспно-радгоспної системи та модернізувати її. Цей шлях вимагав глибокої науково-дослідницької роботи, консультування із селянством і спеціалістами-практиками, адже необхідно було обґрунтувати й накреслити перспективи інтенсивного розвитку сільського господарства України, до того ж на базі домінування колгоспно-радгоспної великотоварної, а не якоїсь іншої системи. Це означало б не запозичений і не скопійований, а самостійний шлях поступу АПК України, творчо розроблений вітчизняними вченими та практиками. Науковий потенціал для цього був достатнім. Проте цей шлях модернізації АПК на тлі “світової практики” сприймався багатьма як повторне “винайдення велосипеда”. Мовляв, навіщо його винаходити, коли існує відпрацьована аграрна практика, яку й треба або творчо скопіювати, або ж прямо перенести на український ґрунт. Так погляди політиків, реформаторів, учених-аграріїв, економістів поверталися у бік “світової практики”, яка диктувала взяти на озброєння копіювально-запозичувальний метод.

На “світову політику” орієнтувався і Л.Кравчук. Тільки-но він став Президентом України, як одразу ж заявив, виступаючи на урочистому засіданні ВР України 5 грудня 1991 року: “Усі відомі на сьогодні цивілізованому людству форми власності будуть в Україні юридично рівноправними. Земля буде належати тим, хто її оброблятиме. Ми відродимо українське село, зробимо землю матір’ю багатства, а людей, що живуть на цій землі, – вільними.

⁵ Шпек Р. Селу нужен собственник. Но эффективный // Голос Украины. – 1996. – №208. – 2 ноября.

Роздержавлення та приватизація власності створять рівні умови господарювання всім підприємствам і підприємцям: державним, приватним, кооперативним, індивідуальним, а також зарубіжним інвесторам”⁶. Як бачимо, колективних господарств у цьому переліку немає. Та й смисл тези “земля буде належати тим, хто її оброблятиме” не роз’яснюється. Мабуть, не випадково і Л.Кучма, ставши Президентом, часто повторював цю тезу і теж не вдавався до роз’яснення її змісту, тобто уточнення форми належності землі. Начебто йшлося про приватну форму належності, але ж приватний власник може власноруч і не обробляти свою землю, а передати її в оренду чи найняти робітників. Тобто теза, очевидно, подавалася спеціально в “туманному”, багатозначному варіанті.

Однак із застосуванням копіювального методу слід було поспішати, бо аграрний сектор у період повзучої реформи (1991–1994 рр.) дедалі глибше занурювався у складне становище, тобто у кризу. З одного боку, гіперінфляція, яка у 1993 році сягнула понад 10000%, фактично “вимила” обігові кошти сільськогосподарських підприємств і практично перекрила їм доступ до фінансових ресурсів, а з іншого – держава, яка раніше на партнерських засадах допомагала господарствам фінансами, під керівництвом кравчуківської влади перестала це робити старими методами. Вона дотацій їм не давала, не давали кредитів їм і банки. Держава штовхала сільгоспвиробників господарювати на підставі зовсім іншого принципу, аніж той, що вони сповідували раніше. Цей принцип уже був упроваджений у практику інших галузей економіки, і вимагав він оцінювати результати господарювання не за кількістю виробленого, а за розміром доходів і прибутків. Значить, на порядок денний АПК ставала потреба в такому господарі, котрий був би спроможний і здатний нарощувати доходи, а не виробництво. Це – так званий ефективний власник, підприємець.

Звісно, АПК змушений був приймати нові “правила гри”, але його вже цупко охоплювала криза, і ці нові “правила гри” штовхали його ще глибше у яму, бо вони концентрували в собі технологію остаточного виснаження колективних господарств і доведення до

⁶ Виступ Л.М.Кравчука на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 року // Кравчук Л. Є така держава – Україна. – К, 1992. – С.12.

банкрутства. До фінансових труднощів цих господарств додалися інші: знос парку сільськогосподарської техніки, виснаження ґрунтів, збитковість тваринництва, скорочення посівних площ, дефіцит мінеральних добрив, подорожчання пально-мастильних матеріалів, енергії, затримка виплати зарплати не на місяць, а на роки і т. ін.

Колективи колгоспів нова влада не визнала здатними стати ефективними колективними підприємцями. “Світова практика” такого досвіду не мала. Вона підказувала, що ефективними власниками можуть бути фізичні особи, групи осіб або юридичні особи, пристосовані до ринку. А в умовах України, які склалися на час повзучої агрореформи, як стало зрозуміло реформаторам, де в АПК не було ні того, ні іншого, цей власник міг сформуватися на базі створення господарських одиниць, яким був би відкритий доступ до фінансових ресурсів і які були б здатними прибутково і під свою власну відповідальність їх використати. Отже, і у справі з формуванням ефективного власника реформатори теж не захопили “винаходити велосипед”.

Звісно, з позиції цієї філософії агрореформи колгоспи та радгоспи були приречені. Їх бачили вже або розсипаними на дрібніші структури, або пайгоспами на чолі із підприємцем, або союзами акціонерів на чолі теж із підприємцем (або їх групою), який володіє контрольним пакетом акцій. Залишалось тільки застосувати до колгоспів та радгоспів відповідну соціотехнологію та соціоінженерію, щоб вони перестали існувати. Але вся ця “механіка” вимагала радикалізації аграрної реформи, на що режим обережного Президента Л.Кравчука не наважився. Однак за цього режиму подальший шлях реформи технологічно визначався трьома головними завданнями: 1) ліквідувати колгоспно-радгоспну систему; 2) здійснити приватизацію землі і колективного майна; 3) упровадити ринок сільськогосподарських земель.

Що стосується першого завдання, то воно залишалось науково необґрунтованим і впливало, як вважали багато спеціалістів, котрі критично сприйняли агрореформу, не з наукових концепцій, а з політичних та ідеологічних орієнтацій нових політичних сил і самого реформатора. Не в одного з експертів виникало здивування: якщо реформатор разом зі своєю інтелектуальною обслугою та закордонними радниками не визнає здатності колгоспу чи рад-

госпу виявити себе колективним підприємцем, то варто придивитись до практики ізраїльських кібуців, адже кібуц виступає в ринковому просторі саме як колективний підприємець. Якщо реформатор задумав торгувати землею, зробивши її товаром, то нехай вивчить досвід тих країн, де землю не продають і не купують. Можливо, цей досвід сприяв би прийняттю іншого рішення. Нарешті, якщо технолог однозначно стоїть за скасування колгоспно-радгоспного господарювання, чого, ще раз наголосимо, не вимагали селяни, і за створення натомість виробничої агросистеми, замкненої суто на приватного ефективного власника, то чи не краще піти на такий відповідальний та історично реверсивний крок, що не обіцяє ясної перспективи, спершу на експериментальних засадах? Створити, скажімо, фермерський уклад як альтернативу і суб'єкта конкуренції щодо колгоспно-радгоспної системи. Або: якщо ви вважаєте, що ця система не продуктивна, то чи не буде більш слушним рішення про реформування того в ній, що гальмує зростання продуктивності, аніж про повну ліквідацію її?

Словом, питання, пов'язані з долею колгоспів і радгоспів, села, селянства, виникали, але реформатор не встрявав у дискусії з цього приводу. Він гнув свою лінію, вбачаючи, мабуть, у колгоспно-радгоспній системі не лише породження командно-адміністративної системи, а й її елемент. У Посланні Президента країни до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки" Л.Кучма, підбиваючи підсумки економічних та соціальних перетворень 1991–2001 років, підкреслив: "За ці роки демонтовано основні підвалини адміністративно-командної системи економічних відносин. Особливо відчутним став перелом у реформуванні відносин власності. Нині понад 75% від загального обсягу промислової продукції виробляється недержавними підприємствами. Здійснено роздержавлення сфери будівництва та транспорту, на приватних засадах розвиваються підприємства торгівлі... На недержавній основі нині виробляється практично вся аграрна продукція"⁷.

⁷ Послання Президента України до Верховної Ради. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр. // Урядовий кур'єр. – 2002. – №100. – 4 червня.

Примітно, що, як випливає із наведеного фрагмента, Л.Кучма відносить командно-адміністративну систему до сфери не управлінських, а економічних відносин. Будучи реформатором таранного типу і, зрозуміло, маючи рафіноване мислення технократа, він, чого доброго, міг і колгоспно-радгоспну систему автоматично зарахувати до “командно-адміністративної системи економічних відносин” і демонтувати заодно з нею. Це і є “чистий” випадок абсолютного розуміння командно-адміністративної системи через ототожнення її з економічною чи навіть з усією суспільною системою.

Виконання першого і другого завдання відбувалося одночасно, але друге завдання залишилося недовиконаним, оскільки не завершено процес натурального розпаювання земель, що внесло елементи віртуальності, умовності у земельні відносини. За яким же соціотехнологічним алгоритмом було виконано перше завдання – ліквідацію колгоспно-радгоспної системи? Основні акції, дії, заходи реформатора були такими:

1) моральна дискредитація колгоспів і приниження колективістського селянина (через ЗМІ шляхом ідеологічного і пропагандистського наступу). Кампанія шельмування колгоспів несміливо почалася ще за часів президентства Л.Кравчука, проте набрала повних обертів із початком та в перші роки першої президентської каденції Л.Кучми, який радикалізував і варваризував аграрну реформу. Пропрезидентська, ліберальна, націонал-демократична преса, преса правих, правоцентристських партій учинили настільки потужне бомбардування колгоспної системи, голів та інших керівників господарств, колгоспників, що дехто з них не витримував і вдавався до суду, апелював до влади, громадськості: мовляв, за що нас б'ють? За те, що чесно працюємо, годуючи країну?

Справа доходила до підтасовувань і перекручень, чіпляння ярликів. Так, термін “куркуль” замінили терміном “фермер”, і деякі журналісти та ідеологи почали доводити, що в Україні ніколи куркулів не було, а були фермери, до того ж з'явилися вони значно раніше, аніж на Заході. Колгоспно-радгоспну систему назвали системою державного феодалізму, яка експлуатує “батраків” (робітників радгоспів) і “кріпаків” (колгоспників). Навіть деякі вчені ліберального гатунку підключилися до цієї шельмо-кампанії. Го-

лови колгоспів, директори радгоспів постали в її світлі не інакше, як “червоні поміщики”, визискувачі, барони. Сам селянин себе не впізнавав, бо, будучи працьовитим і хазяйновитим з діда-прадіда, раптом удостоївся портрета ледаря, нероби, крадія, ворога землі. Особливо настирливо преса “жувала” дві теми: розселення селянина (звинувачували в цьому колгоспно-радгоспну організацію сільгоспвиробництва, не беручи до уваги, що класичного селянина розселив капіталізм, ліквідувавши селянське суспільство) і відродження села, яке, мовляв, занепало за радянської влади, стало не “тим” селом, що треба;

2) на тлі шельмо-кампанії – вихваляння переваг приватної власності на землю, фермерського укладу, фермерства, яке, мовляв, годує людей на Заході, тому нагодує воно й Україну;

3) відхід держави від партнерських відносин із селом, припинення нею політики дотацій і погашення господарствам боргів тощо;

4) зруйнування системи держпостачання села, передача її у приватні руки посередників, комерційних структур, бізнесу;

5) відмова від регулювання паритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію;

б) політична нейтралізація селянства через заборону (як виявилося, незаконну) КПУ – єдиної партії, котра могла організувати протестний селянський рух, спрямований проти руйнівної, несправедливої для них реформи;

7) стимулювання розвитку парцелярного господарювання (збільшення присадибних наділів до 1,5–2 га, організація закупівлі продукції селян переробними підприємствами, посередниками та ін.);

8) адміністративний тиск на керівників колективних господарств з метою принуки їх до дій щодо реорганізації цих господарств;

9) розпалювання власницької психології у селян.

Так, загалом, було реалізовано соціотехнологію аграрної реформи у частині інженерії, що руйнувала її.

Це фактично була кампанія наступу на село й КСП – без розкуркулювання і висилки селян до Сибіру. Однак цього разу “розкуркулювали” колгоспи та радгоспи. Журналіст В.Слепцов так описує цю кампанію: “Реформування земельних і майнових відносин після Указу Президента від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору

економіки” було проведено в рекордно стислі строки на одному диханні. Реформи підганяла весна, яка була вже не за горами, і треба було засівати ниву, начальство із кабінетів аграрного міністерства вимагало щоденних звітів із наростаючим підсумком: скільки за день народилося агрореформувань ринкового типу і яку вони обрали форму.

Нервозність створювали і всюдисущі журналісти, які крок за кроком відстежували процеси революційного перетворення відносин власності на селі й нещадно критикували тих, хто не поспішав розставатися з пережитками соціалізму на селі – колективними сільськогосподарськими підприємствами, а в управлінців сільського господарства обласного і районного масштабів, які несли персональну відповідальність за якнайшвидше – за два-три місяці – проведення реформи, кололо в животі та виступав рясний піт на чолі, адже нормативна база була куцою, як заячий хвіст, а методичної літератури, як це реформування проводити, практично не було. Але вистояли, реформували. Розірвали на дрібні шматки й розвіяли по вітру ненависні пута колгоспно-радгоспної системи. Звісно, наламали дров, понабивали гуль. Найбільше від реформ і неправильної державної політики постраждала тваринницька галузь. Нічим докором реформам по всій Україні стоять напівзруйновані тваринницькі приміщення, не пасуться на луках череди телят, яких ще в череві корів здали на м'ясокомбінати при розподілі майна між селянами та за борги. Але завдання, яке ставилося, було досягнуто: з'явився власник землі та майна (треба точніше – новий власник. – *Авт.*), почався рух від неефективного власника до ефективного. Разом з ним виникла ще більша економічна прірва між селянами. Спритники, які за безцінь скупили майно через бездарні, а подекуди і відверто пролобійовані закони, вже вкотре пограбували селян”⁸.

У цьому описі знаходимо і деякі елементи соціоінженерії, застосованої реформаторами на місцях, і деякі результати цього застосування. Це – руйнівна частина соціотехнології із прямим свистінням “батога”, тобто адміністративного насилля (тиску) і свавілля, прикритого діяльністю сільського активу. До нього входили керів-

⁸ Слепцов В. Хто став власником мого майна? // “2000”. – 2005. – 30 вересня.

ники сільгосппідприємств, спеціалісти, рядові селяни, котрі планували вихід із колективного господарства. Цей актив вів агітацію, організував загальні збори селян, на яких добивався рішення про реорганізацію, збирав усілякого роду підписи, складав списки та ін. Через цей актив діяв і скеровував його так званий “адмінресурс”, тобто представники обласних і районних держадміністрацій. Діяв він в обстановці правового хаосу, який заплутував селян, особливо пасивних серед них, і маскував адміністративне насилля. І справді, в такій обстановці воно менш помітне.

Руйнуюча соціоінженерія безпосередньо переходила в конструювальну, коли ті самі активісти вже після рішення зборів про ліквідацію колективного господарства через різного роду комісії (а то й без них) ділили майно, земельні паї та зачинили й організували нові господарські структури. Цю частину заходів в цілому теж проведено стисло і динамічно. Усе це відбулося переважно впродовж грудня 1999-го – квітня 2000 року. Так постановляв своїм Указом Президент⁹, але, як твердить дехто з безпосередніх організаторів агрореформи, на місця було спущено директиву, яка вимагала прискорення реформи та скорочення її термінів, бо справді не чекала посівна, яка могла опинитися під загрозою. Сам же Президент України заявив на зустрічі з регіональними ЗМІ: “Чотирьох місяців цілком достатньо для реформування КСП. Головне, щоб було бажання”¹⁰. А тодішній заступник глави Адміністрації Президента України П.Гайдуцький уточняв, що вже до квітня 2000 року буде реформовано 75% сільськогосподарських угідь (з 27 млн га), а реального ефекту від самого Указу слід чекати через 2–3 роки.

Так, у загальних рисах, було практично проведено кампанію по ліквідації колективних господарств шляхом технологічного поєднання в рамках загального способу реформування руйнівної і конструювальної соціоінженерій. Цим фактично було страшенно

⁹ Указ Президента України «О неотложных мерах по ускорению реформирования аграрного сектора экономики» // *Голос Украины*. – 1999. – №227. – 7 декабря.

¹⁰ Обанкротившиеся колхозы доживают последние месяцы, если украинских крестьян не заставят снова отдать им свои паи // *День*. – 1999. – №236. – 21 декабря.

понівечено АПК, в якому перестали існувати деякі галузі, і село, інфраструктуру та соціальну сферу якого реформа буквально розстрошила. Та й селянство зазнало шокового удару, який прискорив його міграцію у міста й за кордон і фізичне вимирання.

Що й казати, кампанію проведено загальною за всіма правилами мистецтва творіння соціальних змін адміністративними методами (як сказав би П.Штомпка, методом “завдання травм”) за умови сильної вертикалі державно-президентської влади (держадміністрацій). Звісно, бюрократія врахувала і досвід колективізації, і сучасний досвід суспільних трансформацій, використавши значно м’якший, аніж в епоху колективізації, технологічний прийом реформувань – “метод травм”. Що це за метод? Це – спосіб адміністративного вторгнення в об’єкт, який належить змінити, коли по ньому завдають удару з метою завдати травму, але при цьому не застосовують фізичного впливу на людей (як це було за колективізації), котрі становлять людський ресурс чи елемент даного об’єкта. Завдана травма може бути повною (“смертельною”), коли об’єкт повністю руйнується і знищується, або ж частковою (за почастинної реформаторської технології). Проте і в тому, і в тому випадку реформатор, завдавши об’єктові травм, розраховує на те, що людський ресурс сам активізується на ліквідацію цих травм. Належних стимулів для цієї активізації реформатор не мав, тому застосований ним “метод травм” вів до істотного послаблення позицій держави в управлінні сільгоспвиробництвом, земельними ресурсами. Іншого не могло й бути, адже у приватні руки передано майже 30 млн га сільськогосподарських угідь. Це – великий ризик для держави втратити родючу силу і якість значних масивів землі хоча б, наприклад, з причини її варварської експлуатації.

Характеристика соціотехнології та соціоінженерії аграрної реформи не буде повною, якщо ми не заторкнемо дискусій із проблеми розвитку села та АПК, які точилися в суспільстві на початковому етапі реформи ще до її радикалізації. Головними тоді були переважно такі теми: напрям і ресурси розвитку АПК і села; перехід до ринку; доля колгоспів; приватизація. Як неважко помітити, зміст і суть цих тем неявно зав’язувалися на ідею формування нової моделі економіки країни, а ця ідея, своєю чергою, – на більш широку проблему необхідності створення нової суспільної сис-

теми в Україні. Усе це, зрештою, й вилилося у боротьбу за реалізацію цих ідей між різними політичними силами.

Однак слід одразу ж зауважити, що аграрна проблематика в Україні спочатку не пов'язувалася з радикальними реформами в сільському господарстві, спрямованими на його повне і принципове переінакшення. Насправді, передбачалася не реформа, а комплекс заходів аграрної політики, які забезпечили б пріоритетність розвитку АПК і села. Цей розвиток відбувався б уже не екстенсивним, а інтенсивним шляхом. Стара установка XXIV з'їзду КПРС на інтенсифікацію економіки, підвищення її ефективності не забувалася. Генсек К.Черненко на одному із засідань Політбюро ЦК КПРС (листопад 1984 року) вимагав прискорення цієї інтенсифікації¹¹, а Генсек М.Горбачов прагнув здійснити її на селі шляхом розвитку кооперації, госпрозрахункових відносин, підрядних та інших форм організації виробництва, нарешті, ринку.

На IV Всесоюзному з'їзді колгоспників (березень 1988 року) він наголосив: “Особливу увагу ми повинні приділити розвитку кооперації на селі, де сьогодні діє основна частина підприємств і організацій кооперативного сектору села. Можливості кооперації і потреби в ній тут особливо великі. До того ж, не лише в колгоспах, а й у державних підприємствах. Ще й у всіх сферах – виробництві, технічному сервісі, постачанні, збуті та переробці продукції, в обслуговуванні населення. Це диктується як специфікою сільськогосподарського виробництва, його територіальним розміщенням, так і всім укладом сільського життя. Нині тут не лише зросла потреба в розвитку кооперації, а й розширилися можливості для неї. Якщо врахувати, що утверджуються нові економічні відносини – госпрозрахунок, підрядні форми організації виробництва”¹².

Залишалось першочерговим завдання опанувати ці відносини та створити для них необхідні умови. Особливу надію покладали

¹¹ Див.: Достойно завершить пятилетку, ускорить интенсификацию экономики. Речь товарища К.У.Черненко // Правда. – 1984. – №321. – 16 ноября.

¹² Потенциал кооперации – делу перестройки. Выступление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева на IV Всесоюзном съезде колхозников 23 марта 1988 года // Комсомольская правда. – 1988. – №69. – 24 марта.

на колгоспи й радгоспи, які мали по-новому розкрити свій гігантський виробничий потенціал. Значний поштовх до цього мав дати Закон про кооперацію в СРСР, який розширював права колгоспів, їхню самостійність та сферу діяльності. Зокрема, разом із виробництвом продуктів землеробства і тваринництва тепер їм широко дозволялося займатися їх переробкою, виробляти різні товари народного споживання, торгувати, надавати послуги підприємствам і громадянам. Усе це мало сприяти колгоспам більш ефективно використовувати землю та інші ресурси, підняти доходи та рівень оплати праці й разом з іншими сільгоспвиробниками розв'язати продовольчу проблему в СРСР.

Отже, гorbачовці планували не лише збереження колгоспно-радгоспної виробничої системи, а й кардинальну інтенсифікацію її функціонування та розвитку на основі нових аграрно-економічних відносин та конкуренції між виробниками. Наголос вони ставили на прискорення соціально-економічного розвитку колгоспів. Доповідь голови Союзної ради колгоспів І.Кухаря на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників так і називалася – “Про прискорення соціально-економічного розвитку колгоспів у нових умовах господарювання і демократизації управління. Проект Закону про кооперацію в СРСР і зміни в Примірному статуті колгоспу”.

У річищі ідеї необхідності прискореного розвитку АПК, до того ж на засадах інтенсивності, відбулися перші обговорення цього кола проблем на початку серпня 1990 року у Верховній Раді УРСР. Тоді весь комплекс цих складних питань було узагальнено спершу проектом Закону про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу у народному господарстві України¹³. Учасники обговорення констатували наявність кризи, яка охопила сільське господарство і яку визнали продуктом діяльності командно-адміністративної системи. Як зазначалося, остання, виходячи із централізму у керівництві сільським господарством, провела чимало експериментів над колгоспами і радгоспами з удосконалення управління ними, прийняла багато постанов і рішень, які скували ініціативу цих господарств, упрова-

¹³ Див.: Село – наша спільна турбота. Із сесії Верховної Ради УРСР // Київський вісник. – 1990. – №176. – 3 серпня.

дила диктат номенклатурних показників, практикувала доведення нереальних планів виробництва і продажу державі сільськогосподарської продукції, не вдосконалювала механізм ціноутворення, належним чином не дбала про соціальну сферу села і т.д., і т.ін.

Ця технологія управлінської взаємодії командно-адміністративної системи із АПК та селом спричинила в цілому деформаційний підхід до цієї галузі економіки, до села й селянина, внаслідок чого село й АПК перетворилися на резервуар ресурсів для задоволення потреб держави, міста і промисловості. Це не могло не стати причиною процесів занепаду села і виснаження його продуктивних сил, деформації шляхів розвитку всього сільськогосподарського виробництва. За словами тодішнього першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР О.Ткаченка, який виступив із доповіддю на згаданому обговоренні, АПК республіки створював 33–34% її національного доходу. З його продукції вироблялося дві третини товарів народного споживання і майже весь обсяг продуктів харчування. Проте АПК виділяли лише 20% державних капіталовкладень від загального обсягу по народному господарству республіки, в тому числі централізованих – 14–15%.

Не дивно, що соціально-економічне становище села і агропромислового комплексу в цілому залишалося незадовільним. Аграрний потенціал республіки характеризувався як один із найнижчих серед галузей народного господарства. Особливо відставала база переробки і зберігання продукції – причина того, що більше як 20% її не доходило до споживача. З іншого боку, поставки матеріальних ресурсів не забезпечували планів виробництва продукції.

Вельми потерпала й була недостатньою соціальна сфера села, загострювалася в ньому демографічна ситуація. Картина, змальована в цьому плані О.Ткаченком, виглядала так. У селі 74% будинків введено в експлуатацію до 1965 року. Тут на 1000 жителів будували житла удвічі менше, ніж у місті. Питома вага сільських населених пунктів, забезпечених природним газом, становила лише 7%; водопровід мали жителі тільки 14,5% сіл, 1,1 тис. сільських поселень користувалися привезеною водою. Третина сіл не мали закладів охорони здоров'я, чверть – клубних установ, дві третини – підприємств громадського харчування, будинків побуту або комплексних приймальних пунктів. Практично у поло-

вині сіл не було дитячих дошкільних закладів і лазень. Роздрібний товарообіг на душу сільського населення був у 2,5 раза менший, ніж міського, обсяги платних послуг – утричі менші. Спостерігався процес відмирання сіл: у середньому щотижня з карти республіки зникали два сільських населених пункти.

Що ж до демографічної ситуації, то вона характеризувалася насамперед такими показниками: лише за 1979-1988 роки чисельність сільського населення зменшилася на 2,1 млн осіб (на 11%). Наростав процес зменшення розміру сіл: майже 10 тис. із них стали малими, причому у 3 тис. цих сіл за чотири роки не народилося жодної дитини. В деяких регіонах люди пенсійного віку становили половину сільських мешканців. Місто продовжувало поновлювати свої трудові ресурси за рахунок сільської молоді, більшість якої була підготовлена колгоспами і радгоспами як механізатори та будівельники.

А про престижність селянської праці годі й говорити. Одна з головних причин цього – рівень її оплати в колгоспах і радгоспах, який був на 15–20% нижчим, аніж в інших галузях народного господарства.

Отже, картина реального соціально-економічного становища українського АПК й села наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років минулого століття яскраво відбивала результати та наслідки загалом дискримінаційної політики щодо села й сільського господарства з боку командно-адміністративної системи, яка колгоспам і радгоспам не дала змоги розкрити повністю свій потенціал (зокрема, кооперативний), законсервувала їхній розвиток, а селу не забезпечила, тим самим, належних умов для процвітання. Отож звідси випливала необхідність у відмові від такої дискримінаційної політики та в розробленні стратегії пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу. Пропонували низку загальнодержавних та загальногалузевих заходів, що мали кардинально змінити аграрну політику і стан справ у сільському господарстві республіки. Зрозуміло, враховувався також і той факт, що АПК УРСР був складовою АПК Союзу.

Якщо вичленити головні засади й заходи з усього їх комплексу, що пропонувався, то стратегія пріоритетного розвитку села й АПК передбачала насамперед нові принципи проведення аграр-

ної політики: утвердження соціальної справедливості у взаємовідносинах між містом і селом, агропромисловим комплексом та іншими галузями народного господарства (ліквідація різноманітних форм експлуатації села, забезпечення еквівалентності товарообміну, вдосконалення цінового механізму, інвестиційної політики, рівноправність стосунків; захист інтересів селянства, підвищення рівня та якості його життя; розвиток інфраструктури села, його соціальної сфери (відповідне інвестиційне забезпечення, заохочення промислових підприємств, колгоспів і радгоспів до капіталовкладень у цю сферу); відродження господаря на землі; здійснення переорієнтації промислового виробництва на інтереси агропромислового комплексу; рівноправність усіх форм господарювання на землі – колгоспів, радгоспів, переробних та інших підприємств, кооперативів, колективів орендарів, селянських господарств, особистих підсобних господарств громадян, міжгосподарських об'єднань та інших виробничих структур.

Таким чином, на цих принципах аграрну політику держави слід було проводити на основі рівноправності взаємовідносин між містом і селом, промисловістю і сільським господарством, еквівалентного економічного обміну між ними, зміни структури інвестицій у народне господарство з урахуванням потреб села, пріоритетності його соціального розвитку. Таким в основному планувався магістральний шлях до процвітання села і водночас розв'язання на його базі продовольчої проблеми. Звісно, за умов збереження соціалізму, колгоспно-радгоспної виробничої системи та переведення її на рейки інтенсифікації.

Однак радикальні націонал-демократичні (рухівські) та ліберальні сили, особливо після поразки лівих, комуністичних сил у Москві в серпні 1991 року та здійснення ельцинського державного перевороту, протиставили цій лінії свою стратегію, яка не передбачала збереження в Україні ні соціалізму, ні колгоспно-радгоспної системи. На яких же принципових засадах ґрунтувалася аграрна магістраль радикалістських сил? Вихідним її пунктом залишалася та сама ідеологема щодо необхідності виведення АПК України з кризи й забезпечення йому інтенсивного розвитку, але реалізація її мала вже спиратися на інші засоби – приватну власність на землю і майно, ринок, нові форми організації сільгоспвиробництва,

економічну самостійність виробника, виведення держави з економічної сфери. Ці засоби означали формування нової моделі економіки взагалі й аграрної економіки – зокрема. У ній не знаходилося місця насамперед суспільній власності та колгоспно-радгоспній системі, що підлягала скасуванню. Не брали до уваги ні те, що вона з вини бюрократично-адміністративної системи не те що не вичерпала, а взагалі не розкрила свого потужного потенціалу, ні те, що насильницька ліквідація колгоспів і радгоспів потягне за собою величезні руйнування, спад виробництва, рівня життя. Навпаки, декларували тезу, що колективістські форми господарювання на землі недосконалі, що це господарювання слід замінити запозиченими на Заході.

Звичайно ж, реформатори, спеціалісти, вчені, котрі стояли за реформу, звертали свої погляди на ту саму “світову практику”, яка демонструвала різні моделі ринкової економіки (лібералізованої – США, соціально-орієнтованої – Німеччина, держави загального добробуту – Швеція, східноазійської – Японія, а також безлічі перехідних та симбіозних форм), але переважно схилилися до однотипної моделі аграрно-фермерської економіки. Її й узяли за взірець, організувавши шельмування колгоспів і радгоспів, підірив їхніх господарств і формування фермерського укладу не як конкурентної для них системи, а як такої, що мала їх повністю заступити і “нагодувати країну”.

Принцип запозичення і копіювання настільки глибоко засів у головах багатьох реформаторів, спеціалістів, учених, що дехто з них почав навіть твердити про недоцільність у перехідний період перероблення чужих законів, бо з них виходять погані копії. Мовляв, такі перелицьовані закони не дають нам правильних рецептів, тому їх треба переносити на український ґрунт без змін і вже підганяти під них саму реальність. “Нині, на мою думку, немає іншого шляху, – писав один із вчених-економістів, – як прийняття комплексу законів, що діють у Сполучених Штатах Америки. Без будь-яких переробок у найближчі три-чотири роки. А також треба прийняти на цей час Конституцію США, систему державного управління та адміністративно-економічного розподілу території. Використання в Україні системи чинних законів США дасть можливість розпочати будівництво демократичної правової держави,

виключити некоректну політичну боротьбу між партіями. Крім того, федеративна структура сполучених штатів України дозволить забезпечити рівновагу влад і свободу розвитку кожного штату”¹⁴.

Культ Заходу, чужого досвіду витісняв на периферію реформаторської свідомості свій власний досвід, свої досягнення і традиції. Прозахідні сили нарекли усе це другосортним, меншовартісним. На цьому світоглядно-психологічному тлі горбоконики реформаторів та їхньої інтелектуальної обслуги стала гонитва за чужими моделями управління, земельних та майнових відносин у сільському господарстві під керівництвом закордонних радників¹⁵. Щоправда, інші вчені твердили протилежне, маючи на увазі свої терени: “Не можна взяти жодну з існуючих у світі моделей і механічно перенести її на наш ґрунт. Не можна взяти окремі її частини в різних країнах і створити у нас своєрідну мозаїчну модель. Це означає, що ми повинні йти своїм власним українським шляхом, враховуючи світовий досвід і нашу специфіку, наше минуле і сучасність, нашу ментальність. Будь-яка модель вимагає адаптації до наших умов. До цього варто додати, що зміна моделі нашої економіки відбувається у вкрай несприятливих умовах стагфляції”¹⁶.

Треті бачили розв’язання проблеми в наслідуванні українською економікою ситуації, що мала місце в Латинській Америці на початку ХХ століття, тому говорили про латиноамериканський варіант реформувань, коли на торгово-посередницьких операціях з імпорту-експорту сировини та аграрної продукції відбувалося бурхливе нагромадження грошових капіталів. Гроші осідали на банківських рахунках і практично не використовувалися для розвитку виробництва. Відбувалося масове придбання нерухомості, ділові люди зосередились на суто спекулятивних оборудках¹⁷.

¹⁴ Урчукін В. Незалежність і підприємництво // *Голос України*. – 1991. – №243. – 19 грудня.

¹⁵ Краслянський А., Федоренко М. Село реформуємо. З поміччю Божою, депутатською і ТАСІС // *Голос України*. – 1995. – №241. – 20 грудня.

¹⁶ Черняк В. Чого прагнемо і що можемо? // *Урядовий кур’єр*. – 1993. – №111. – 24 липня.

¹⁷ Коломойцев В. Новий курс України // *Голос України*. – 1997. – №242. – 21 грудня.

Проте така економічна модель, як свідчить практика Латинської Америки, призводила до глибоких соціальних конфліктів і руйнівних революцій, які змітали реформаторів подібного типу.

Що ж до української економіки, що реформувалася, то її було кваліфіковано навіть як “економіку парадоксів”, один з яких полягав у здійсненні “руху вперед кроками назад” – від загальнодержавної власності до приватної, від державної монополії до вільної конкуренції, від директивного планування цін до вільного ціноутворення¹⁸. Але врешті-решт у дискусії перспективна модель для України поставала в образі змішаної соціально-орієнтованої ринкової економіки. Змішана – з точки зору наявності в ній різних, окрім соціалістичних, форм власності, а також поєднання ринкових механізмів і механізмів державного регулювання. У межах цього образу вимальовувалася й загальна картина майбутньої аграрної економіки – ринкова, конкурентноспроможна, ґрунтована на приватновласницьких відносинах. Це бачення аграрної економіки втілювалося розробниками проекту Указу та самого Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (підписаного 10 листопада 1994 року) через запозичені ідеї аграрної реформи столипінського указу від 9 листопада 1906 року та ідею самого Л.Кучми: про колективні форми господарювання на землі, але засновані на засадах приватної власності на цю землю. Третім керівним принципом була ідея ліквідації державної монополії на землю, четвертим – ідея ринку, п’ятим – ідея ліквідації колгоспів і радгоспів, всієї командно-адміністративної системи, шостим – заходи, накреслені постановами ВР України про земельну реформу (від 18 грудня 1990 року та 15 березня 1991-го). Про дещо з цього розповіли самі автори Указу за “круглим столом” газети “Урядовий кур’єр”, присвяченим 5-річчю з дня його підписання¹⁹.

¹⁸ Гриценко А. Від економіки парадоксів до економіки розвитку // *Голос України*. – 1995. – №242. – 21 грудня.

¹⁹ “Земля повинна належати тим, хто її обробляє” (розмову і матеріали підготувала З.Краснодемська) // *Урядовий кур’єр*. – 1999. – №212. – 12 листопада.

З Указу поставав формат триетапної земельної реформи, що уточнювалася і “проштовхувалася” іншими Указами Президента – “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність підприємствам і організаціям” (серпень 1995 року), “Про оренду землі” (квітень 1997 року), “Про захист прав власників земельних часток (паїв)” (квітень 1998 року), “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” (грудень 1999 року) та ін. Однак укази указами, але вони – хотів того чи ні їх підписант – ставили питання, чому це аграрна реформа має проводитися саме так, як її планує Президент Л.Кучма зі своїм оточенням та найближчою інтелектуальною обслугою. У сценарії реформи, у способі її проведення багато хто із фахівців розпізнав їхній гігантський руйнівний потенціал, тому реформу вони сприймали як удар по АПК і селу²⁰. Не влаштувала вона і багатьох селян, котрі писали до газет обурливі листи, надсилали до інстанцій сердиті телеграми. “Багато років протрудилися ми в колективному господарстві, – писали селяни с. Клембівка Ямпільського району Вінницької області, – своїми руками міцно поставили його на ноги. Ось які цукрові буряки родили в нас (автори листа надіслали фото. – *Авт.*). Щедримі були зернові та інші масиви. Мали ми достаток, людина праці була в пошані. Тож нині болять душа за те, за що ми старалися, кучмівськими реформами змарновано, а нас пограбовано, кинуто напризволяще. Та ще й, прославляючи новий указ президента, ганьблять таких, як ми, по телебаченню, мовляв, праця в колгоспі неефективна. Пустили прахом усе, а що взамін запропонували, панове-реформатори? Занапащену землю, яка родила Героїв Праці, і лопату до неї? Дореволюційну соху? Спасибі вам, наші “рятівники” й “доброзичливці”. Взяли б та й показали на практиці, як це робиться. Не знали ви гіркої селянської праці біля тієї лопати, тож і нав’язуєте її нам без сорому і совісті. Не боїтеся ви ні Бога, ні людей, творячи отаке зло”²¹.

²⁰ Павловський М. Реформи по-кучмівськи: благо чи зло для України? // Сільські вісті. – 1999. – №112. – 23 вересня; Руйнівна перспектива (інтерв’ю першого заступника голови Комітету ВР України з питань аграрної політики та земельних відносин В.Круценка) // Сільські вісті. – 1999. – №152. – 23 грудня.

²¹ Марфина Т., Калегнік М., Сідак Т., Гром Г., Кубряк В. Ні сорому, ні совісті // Сільські вісті. – 1999. – №152. – 23 грудня.

Достоти, було незрозуміло, навіщо треба руйнувати усе підряд, навіть нормально працюючі колективні господарства, виплекані селянськими руками, господарства, де трударі досягли достатку. Та й альтернатива кучмівській реформі була, наприклад, перетворення колгоспів на асоціації кооперативів, надання їм справжньої кооперативної форми, а колгоспникам – характеристик “цивілізованих кооператорів” (В.Ленін). За такого курсу не ламалося досягнуте, а навпаки, могло виступити опорою для подальшого розвитку сільгоспвиробництва. Але не в очах наших реформаторів. Один із них – той самий заступник глави Адміністрації Президента Павло Гайдуцький – у дискусії відверто твердив: “Постулат про переваги великого колективного господарства над сімейним не підтверджений ні в одній країні світу. Навпаки, у країнах з низьким рівнем грошових доходів на душу населення поширене дрібносімейне господарство. Наприклад, в Іспанії, Італії, Греції, Португалії, що мають ВВП на душу населення удвічі менший, ніж США, 90–95% фермерів мають до 20 га, з них 45–55 відсотків – до 2 га. Однак у цих країнах ВВП на душу населення у 3–4 рази вищий, ніж в Україні. А Китай, Туреччина та інші країни, які мають ВВП на душу населення десь на рівні України, середній розмір сімейного господарства мають 0,5–1,5 га”²².

Отож, якщо перевага великого колективного господарства над сімейним ніде не доведена, а в Україні маємо справу саме з великими колективними господарствами та ще й низькими доходами на душу населення, яким у країнах з удвічі більшими доходами відповідає економіка парцелярних господарств, то має вступити в дію логіка зворотного ходу – від крупних колективних до дрібних сімейних виробництв. Чи забув реформатор, що в названих ним країнах дрібні сімейні ферми виникли еволюційним шляхом, що в Україні сімейні ферми треба створювати штучно, за рахунок великих господарств, що там таких колективних господарств, як в Україні, ніколи не було й пряме зіставлення між Україною та іншими країнами в такому плані некоректне? Забув – не забув, але шлях від великих колективних до дрібних приватних госпо-

²² Гайдуцький П. Економічні реалії та індустріальні міражі // Урядовий кур’єр. – 1999. – №244. – 28 грудня.

дарств накреслив. Та й висновок зробив: у найближчі 7–15 років аграрний сектор України розвиватиметься не індустріальним (інтенсивним), а екстенсивним шляхом (переважно на ручній праці та дешевих місцевих ресурсах). А де може розгулятися ручна праця? Звичайно ж, на ділянках сімейних господарств, там, де є роздолля для лопати, сапи, коси та ціпа. Такий “прогрес” забезпечувала кучмівська реформа з розвалювання індустріальних колективних господарств.

Звісно, нерозв’язаних питань, з якими стикалися реформатори і які задавали їм люди, спеціалісти, було чимало, проте реформатори їх зі своїми опонентами, як правило, не обговорювали. Дискутували вони переважно з односторонніми на “круглих столах”, нарадах, конференціях, ще й частенько під егідою закордонних радників. Питання не могли не виникати, бо теоретично і практично протиставлялися дві стратегії власності та ведення сільського господарства: колективістський принцип заперечувався приватним принципом господарювання. Реформатори бачили між ними непримиримий антагонізм, який міг бути знятий тільки через анулювання першого принципу, тобто реальну загибель КСП, які сам же реформатор, як було вже показано, вів до краху. “Треба у всьому добиватися, – писав П.Гайдучський, – щоб нові приватновласницькі економічні інтереси пересиливали старі колгоспно-утриманські. Це й має слугувати необхідною соціальною базою сприйняття реформ на найближчі 2–3 роки, їх закріплення, незворотності і, головне, наступальності з позитивними економічними і соціальними наслідками”²³.

Однак “позитивні економічні і соціальні наслідки” виявилися надто обмеженими, бо втрата виробничих позицій КСП адекватно не компенсувалася зміцненням позицій приватного сектора господарювання. Підвели реформаторів навіть особисті підсобні господарства селян, на які вони робили ставку, розраховуючи на те, що ці господарства, принаймні, хоча б 10% із них, приєднавши земельні паї, перетворяться на мініферми. Із 12 млн господарств цього типу 120 тис. мініферм – велика сила. Але ж лопата, соха,

²³ Гайдучський П. До приватного власника і ефективного господаря // Урядовий кур’єр. – 1999. – №239. – 21 грудня.

вила, коса – основні знаряддя виробництва в цих господарствах, які “велику силу” роблять малою. Щоправда, за роки незалежності України підсобні селянські господарства вселили велику надію. Без підтримки держави, але за умови виділення їм земель до 2 га ці господарства збільшили свою частку в сільськогосподарському виробництві у 3 рази. Оцей факт, підсилений наголосом на “без підтримки держави”, технологи сприйняли як пріоритет приватного над колективним. Але чи не даремно сприйняли, бо хоча різке зростання виробництва у дрібному приватному секторі і відбулося, воно не компенсувало нівелювання виробничих досягнень громадського сектора, якого реформатор свідомо штовхав до ями. Крім того, селяни, навіть оті сподівані 10%, не пішли на створення мініферм. Свої земельні паї переважна частина їх здали в оренду. Лопата, сапа, вила, ціп стали вимушеною, але доброю підказкою для них, що треба йти не цим аграрним шляхом. На цьому тлі залишилися без відповіді теоретично не обґрунтовані реформаторами та їхніми інтелектуальними порадиниками питання: чому саме в АПК геть усе слід переводити на приватновласницькі відносини? Чому колгоспно-радгоспна система підлягає абсолютному знищенню? Чому не реформувати в ній те, що самі селяни та спеціалісти вважають таким, що треба змінити, що можна, не ламаючи, переінакшити, наповнити новим змістом і смислом? Чи не було б економічно доцільніше створити для колгоспно-радгоспної системи її конкурента, замість того, щоб фізично її зруйнувати?

Не давала достатніх аргументів для глобального упровадження приватновласницьких відносин у сфері сільгоспвиробництва і теза технологів про необхідність переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, з якою вони пов’язували можливість позбутися певних небезпек та мінусів першої. Що ж це за мінуси та небезпеки? “Найбільш небезпечною в системі економічних відносин, – твердив А.Гальчинський, – є структура, коли власність і влада нероздільні. Що, власне, й притаманне адміністративній системі. Ще гірше, коли ця влада авторитарна, недемократична. Тоді власність потрапляє під патронат чиновника. І якщо змінюється чиновник, то починається перерозподіл власності. Таким чином, щоб перейти від економіки адміністративної до

економіки ринкової, потрібно реформувати власність. Насамперед, власність на землю”²⁴.

Запитаємо: а звідки випливає цей висновок? Якщо вважати, як це робить А.Гальчинський, що колгоспно-радгоспна система становила адміністративну економіку, то, щоб перейти від неї до ринкової економіки, слід надати колгоспам і радгоспам право на економічну самостійність і аж ніяк не обов’язково міняти власність на землю. І за умов, скажімо, довічного користування землею, тобто не обов’язково приватної власності на неї, економічно самостійне колективне господарство (не підпорядковане державі, як раніше) позбувається патронату чиновника і отримує реальну можливість вільного входження в ринок. Адже на ринку важливим моментом виступає не форма власності на землю, на якій вироблено сільськогосподарський товар, а власність на цей товар, або хоча б право вільно ним розпоряджатися, щоб продати чи купити.

Отож висновок Гальчинського про обов’язковість реформування власності на землю при переході від адміністративної до ринкової економіки – вельми надуманий і слизький. При цьому переході можливі, принаймні, три варіанти: 1) власність на землю можна міняти, 2) можна не міняти, 3) можна взагалі не мати ніякої власності на землю (скажімо, орендувати наділ). Важливим, підкреслимо ще раз, є інше – власність виробника на товар або право на вільне розпоряджання чи користування ним. Це ж давно відомо. “Справа не у формі власності на засоби виробництва, – підкреслював, говорячи про підприємництво на ґрунті різних форм власності на засоби виробництва автор програми переходу до ринку “Основи національної економічної політики України” О.Ємельянов, – а в праві власності на результати праці. Повна відповідальність за власну господарську діяльність”²⁵. Так само і з ринком: повна власність на товар. Отож не про зміну форми власності на землю слід говорити при переході до ринку, а про економічну самостійність виробника та його власність на результати господарювання на землі.

²⁴ Земля повинна належати тим, хто її обробляє // Урядовий кур’єр. – 1999. – №212. – 12 листопада.

²⁵ Емельянов А. Считать, что наши проблемы можно решить путем централизации управления экономикой – опасная иллюзия (интервью В.Моисееву) // Киевские ведомости. – 1993. – 21 июля.

Звідси можна висновувати цілком реальну можливість іншого типу ринку в Україні, аніж той, що існував у капіталістичному світі. Це – ринок без купівлі-продажу землі, ринок аграрної продукції, ринок на базі державної (суспільної) власності на землю, але за економічної самостійності товаровиробників, котрі продуктивно, рентабельно володіють цією землею. По суті, це соціалістичний ринок, на якому головним учасником мав виступати колективний підприємець, колективний власник, усі ж інші продавці-покупці заповнювали б у ньому свої ніші. Можливість такого ринку виникла з початком агрореформувань, однак проблема, пов'язана з ним, навіть теоретично не обговорювалася. Реформатор обминув її. Для нього новий тип ринку означав ту саму проблему “винайдення велосипеда”, тому на цю новацію зі своїм учнівським копіювально-наслідувальним розумом піти не міг. Тут потрібен був розум творчий, конструктивний. З іншого боку, реформатор орієнтувався на західний ринок, який відпрацьовувався віками, припасувавшись до капіталізму, досягнув упорядкованих форм, добре контрольованих та регульованих. Це і стали копіювати, і копії переносити в Україну, але ж для такого врегульованого ринку потрібен час, і пристосування його до українських умов, а не навпаки – умов до ринку.

Не обговорювалося саме це ринкове питання: що робити – вмонтовувати ринок в наявну агросистему чи систему в ринок? Якщо прийняти перше, то тоді слід міняти тип ринку, щоб пристосувати його до соціально-економічного характеру системи, якщо друге – то слід міняти систему, щоб припасувати її до ринку. Тут, як і попереднього разу, мала попрацювати наука. Однак навряд чи реформатор ставив відповідне завдання перед нею. Він вдався до більш ризикованого, економічно і соціально витратного способу – переінакшення агросистеми, щоб вписати її в запозичений ринок.

Що ж до участі науки в агрореформі, то процитуємо оцінку цієї участі міністром агрополітики О.Баранівським, висловлену в його зверненні до Президента України. “На думку авторитетних фахівців сільського господарства і переробної промисловості, першопричиною спаду виробництва, руйнування його матеріально-технічної бази, погіршення життя селян стало самоусунення аграрної науки від пошуку і обґрунтування раціонального змісту та послідовності реформування агропромислового комплексу. В часи

докорінних економічних перетворень керівники аграрної науки не зуміли стати в авангарді суспільних подій і загубилися в суспільному обозі.

При наявності в системі Української академії аграрних наук 339 наукових установ, підприємств і організацій з 46,5 тисячі працюючих, серед яких 82 академіки, 102 члени-кореспонденти, 394 доктори та 1973 кандидати наук, напрями і темпи перемін в АПК визначали лише окремі наближені до влади безвідповідальні особи, котрі механічно сприйняли підказки іноземних радників. Більшість яких спрощено розуміла життєві істини українського села²⁶.

Не вельми високої думки про теоретиків із вчених-економістів був і колишній прем'єр-міністр України В.Масол, який вважав, що вони “не врахували всіх тонкощів проведення економічної реформи”. Висловлюючись щодо збитої теоретиками теми про формування ринкових відносин через вільне ціноутворення, він зауважив: “На жаль, наші вчені бачили їх (ринкові відносини. – *Авт.*) лише з вікон добротних зарубіжних готелів та на вітринах заморських магазинів. Не слід забувати, що ринок будується не на отих вільних цінах, і регулює ціноутворення не він, а рівень заробітної плати. Якщо вона відповідає рівню виробництва товарів народного споживання у державі, саме тоді він, ринок, стає насиченим. І до того часу, доки ми не змінимо структуру зарплати, ринкові відносини неможливі”²⁷.

Соціальна структура ринку, його морально-етичні засади, чесне підприємництво, чесна економіка, справедлива приватизація, як уникнути “прихватизації” – ці питання, по суті, теж залишилися поза увагою теоретиків ринку, а вони ж мали і мають велике суто людське значення. Отже, теорія в даному разі не йшла попереду реформаторської практики, хоча, можливо, для деяких складних випадків її не існувало. Академік В.Струтинський зазначав: “Я стверджую, що теорії ринку до останнього часу взагалі не існувало. Розглядалися лише найпростіші явища ринкової економіки:

²⁶ Цит. за: Черевко О. Одне – “творити” язиком, а друге – перти плуга // Сільські вісті. – 2005. – №150. – 23 грудня.

²⁷ Масол В. До основанья, а затем... (вів розмову В.Туглук) // Голос України. – 1992. – №109. – 12 червня.

рівновага попиту і пропозиції, явища надлишкового попиту та деякі інші. Для так званих регульованих ринків немає навіть примітивних моделей, хоча досвід розвинених капіталістичних країн показує, що в критичних ситуаціях монополії і держави можуть якимось регулювати ринок. Але для цього вони повинні мати в запасі велику кількість товарів і масивні фінансові засоби, які в дійсності є рідко²⁸.

Якщо з теорією ринку було саме так, як твердив академік Струтинський, то стає зрозуміло, чому ринкова дискусія у пресі концентрувалася головним чином навколо таких питань, як вільний і регульований ринок, механізми його регулювання, ринкова, планова, змішана економіка, ринок землі, ринок робочої сили, споживчий ринок, ринок і гроші, ринок і порядок, ринок і власність та ін. У дискусії в пресі виявилися чотири центри протистояння думок: одні учасники ставили наголос на необхідності вільного ринку, який, мовляв, усе врегулює, розв'яже усі кризові проблеми; інші попереджали, що орієнтація на ринкове саморегулювання за умов України взагалі є невчасною і небезпечною справою; треті особливі надії покладали на регульований ринок; четверті відстоювали централізоване управління економікою, удосконалене для нових умов і таке, що виключає зрівнялівку при розподілі²⁹.

І все ж багато питань залишилися теоретично не розв'язаними або не узгодженими, бо учасники дискусії не знаходили спільних точок зору, позицій. Їх розділяли не лише теорія, а й політика, ідеологія. Такий різнобій підштовхував реформатора діяти на свій розсуд. Він нерідко реформував, виходячи безпосередньо не з теорії, а з ситуаційної необхідності. Тут уже про наукову обґрунтованість реформаторської технології та інженерії не йшлося.

Складною залишалася соціотехнологічна дилема: як реформувати – способом “шокової терапії” чи без “шоку”?

²⁸ Струтинский В. Не ищите теорию рынка, или Экономическая программа XXVIII съезда КПСС ... в действии // Правда. – 1992. – №132. – 25 сентября.

²⁹ Малиенко А. Рынок глазами читателей // Правда Украины. – 1991. – 26 марта; Алымов А. Заложница политической борьбы. – Там само; Емельянов О. Ринок і гроші // Голос України. – 1991. – №32. – 15 лютого; Сопко В. Ринок і порядок // Урядовий кур'єр. – 1993. – №13-14. – 28 січня; Реалізувати можна тільки ту політику, яка потрібна людям (“круглий стіл” – розмову записали С.Борисенко, Л.Бровченко, В.Туглук) // Голос України. – 1993. – №73. – 23 квітня.

2. Пошук “шочових” механізмів агроперетворень напередодні радикалізації реформи

Як уже зазначалося, загальний спосіб агрореформування (тобто соціально-політичний спосіб, за якого виводять необхідність реформ із політичної мети, а не з еволюційних потреб самого об’єкта реформувань) безпосередньо впливав із стратегічних задумів та планів радикальних політичних сил в Україні, котрі консолидувалися в період горбачовської перебудови й активно виступили на суспільній арені в 1989–1991 роках, прийшовши згодом як до законодавчої, так і до виконавчої влади. Він полягав у повному, кардинальному переінакшенні наявної системи колективного господарювання на землі, поза сумнівом, придушеної за радянських часів командними методами загальнодержавного управління, у докорінній зміні типу сільгоспвиробника та аграрно-земельних відносин на основі копіювання західних агросистем.

Звісно, цей спосіб реформувань був спільним для промисловості та сільського господарства України, проте його не можна було безпосередньо реалізувати без опори на конкретні принципи та механізми реформування і там, і там. Потрібне було також і відповідне пропагандистське “просвітництво” народних мас щодо зміни орієнтаційних парадигм – геополітичної, соціальної, аграрної. Перша полягала у виборі домінантної орієнтації на “цивілізований” Захід (“інтеграція в Європу”), де теоретично змінювалася аграрна парадигма. Друга визначалася тим, що за умов отриманої Україною самостійності виникала насамперед проблема визначення – куди Україні йти, до якого соціального ладу? Незаконна заборона діяльності Компартії України позбавила суспільство гаранта його подальшого соціалістичного розвитку. Заборонили КПУ прокапіталістичні та пронаціоналістичні сили, які штовхали Україну на шлях відродження капіталізму. Отже, куди йти – це була, по-суті, проблема загальнонародна, яка вимагала референдуму. Народ повинен був сказати своє слово про те, що робити – демонтувати в Україні Радянську владу, соціалізм, а натомість будувати політичну владу нової бюрократії та приватних

власників, котрі у нього все відберуть, будувати капіталізм чи, навпаки, вдосконалювати Радянську владу й оновлювати, розвивати соціалізм?

“Невизначеність парламенту у виборі шляху розвитку країни, – писав про цей період Л.Кучма, котрий тоді (жовтень 1992 – вересень 1993 року) посів посаду прем’єр-міністра України, – була настільки глибокою, що діяльність будь-якого уряду нагадувала блукання у лабіринті, та ще й у пільмі. У мене була своя програма і своє бачення шляхів виходу з кризи, але у політичного керівництва країни я нічого подібного не спостерігав. Адже не від доброго життя я одного разу сказав з парламентської трибуни: “Дорогі депутати, визначтесь, будь-ласка, чого ви хочете. Ви мені скажіть, що треба будувати, – і я збудую”. Чіткості у виробленні позиції Верховної Ради не додалось і після цього”¹.

Звичайно, ніяких офіційних постанов чи законодавчих актів на найвищому державно-політичному рівні про перехід України від соціалізму до ринкового капіталізму не було ухвалено, але це не означало, що владна верхівка не замислювалася над характером реформ і над шляхами руху в майбутнє та потайки не намічала цього переходу. Ось достеменний факт. Виступаючи перед аграріями Київщини, тодішній Голова ВР України І.Плющ сказав: “Багатьох насторожує, а то й шокує приватна форма власності; це дає привід говорити, що ми йдемо до капіталізму. Якби ж у нас сьогодні був капіталізм, ми б були щасливі. Це я вам кажу однозначно, не боячись нічого. При капіталізмі є всі форми власності – приватна, кооперативна, державна. Але до нього люди йшли десятиліттями, віками. Його треба будувати, тобто ввести відносини, притаманні капіталістичному способу виробництва”. І додав: “Хочу сказати тільки одне: треба обрати такий шлях, створити такі умови, щоб кожен працював так, як він хоче, там, де він хоче. Ми повинні створити саме таку економічну систему, яка б найбільше цьому сприяла. А тоді шляхом розумного оподаткування брати від багатих, про яких я згадував, брати від них і захистити тих, хто з різних причин сам не може стати заможним, проявити діловитість, підприємливість. То буде надійна система соціального

¹ Кучма Л. Про найголовніше. – К., 1999. – С.61.

захисту цієї частини населення. Але була б неправда, якби ми заявляли, що можна швидко створити таку економічну систему”².

Не можна не бачити, що з цих висловлень Плюща виринає образ так званого “цивілізованого” (соціалізованого) капіталізму Заходу, який, мов магніт, притягував до себе погляди української політичної (та й неполітичної) еліти. Однак неправда у виступі Голови Верховної Ради все-таки була – він замовчував той факт, що надійну економічну систему і систему соціального захисту можна створити не обов’язково на засадах відносин приватної власності. Вона й була створена в УРСР як частині СРСР. Проте ця система потребувала не руйнування, за що стояв сам Плющ, а розвитку.

Хоч як це дивно, але у ситуації соціально-політичної невизначеності ні Верховна Рада України, ні режим Президента Л.Кравчука хоча б на консультативний референдум з народом, котрий підказав би йому, що робити, куди йти, не наважились. Однак вони наважились на капіталізацію України. Це означало не щось інше, а саме чітку її орієнтацію на стратегічні плани радикальних про-капіталістичних, прозахідних сил, котрі щодуху штовхали Україну рухатися саме в цьому напрямі (“інтеграції із Заходом”).

Друга проблема, яка поставала перед реформатором, це – формування в Україні новітньої економічної політики, що забезпечила б перехід народного господарства (тоді воно ще було народним) до ринку. Як переходити на ринкові засади – шляхом так званої “шокової терапії” (“великого стрибка”) чи більш поміркованим, еволюційним поступом?

На той час Україна перебувала в глибокій кризі, спричиненій п’ятирічною перебудовою, анархічно ініційованою М.Горбачовим, розвалом союзного народногосподарського комплексу, а також реформацією того економічного “уламку” від зазначеного комплексу, що дістався Україні, у ринковому напрямі. Криза охопила виробництво, фінанси, соціальну інфраструктуру, науку, освіту, охорону здоров’я, духовне життя. Виникло настійне прагнення якомога швидше подолати кризу, вийти з неї, спираючись на ідеологію “новітнього монетаризму”, котра, як показала реформаторська

² Радикальні реформи – об’єктивний суспільний процес: Виступ Голови Верховної Ради України І.С.Плюща перед учасниками зборів працівників агропромислового комплексу Київської області // Голос України. – 1992. – №96. – 26 травня.

практика Польщі, Росії та інших країн Східної Європи, зводилася до “ринкового шоку”, політики тривалого обмеження загального попиту, яка, по суті, стимулювала інфляцію, до процесів роздержавлення власності, усунення держави від регулювального впливу на економіку, перерозподілу й перегруповання власності та швидкого й глибокого соціального розшарування суспільства.

Режими президентів Л.Кравчука і Л.Кучми організували та впровадили реформаційний процес в Україні теж у “шоковому” ключі. Республіка пішла тією самою “шоковою” дорогою, що й інші країни СНД, окрім Білорусі, де не руйнували досягнуте, підштовхувана пропагандистським галасом радикалів, котрі звинувачували владу в тому, ніби вона гальмує ринкові реформи, а то й не проводить їх зовсім. Їм відповів академік НАН України І.Лукінов у своєму виступі на міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-економічні проблеми України як перехідного суспільства” (Київ, грудень 1994 року), з якого чітко випливає, що Україна прямує “шоковою дорогою”. “Не відповідають дійсності і твердження про те, що ніби Україна взагалі не проводить ринкових реформ. Вона створила власну банківську систему з розгалуженою мережею комерційних банків; ввела, хоча й бурхливо інфлююючи, але власну грошову одиницю; досить швидкими темпами здійснюються процеси роздержавлення власності. На початок другого півріччя 1994 р. близько 42% промисловості і 67% будівельних організацій вже не були державною власністю. Реформована на принципах паювання майже вся колгоспна власність. Функціонують понад 30 тисяч фермерських господарств, вдвічі розширено присадибні ділянки селян і земель під власним садівництвом, городництвом, будівництвом дач, гаражів тощо. Масово приватизуються об’єкти торгівлі і сфери послуг, державний житловий фонд, здійснюється земельна реформа. Тому розмови про штучне гальмування реформ, та ще й керівною “номенклатурою”, яка здебільшого першою і випереджаючими кроками пішла в ринковий бізнес із “прихватизацією” державного майна, мають характер суто політичної боротьби різних сил за владу і ведуться з метою приховування дійсного стану справ”³.

³ Лукінов І. Основні напрями ефективного переходу України до сучасної ринкової економіки // Голос України. – 1995. – №10. – 18 січня.

Та правда полягала ще й в іншому аспекті наслідків упровадження “шокових” (радикальних) реформ – вони не давали реального економічного ефекту, оскільки супроводжувалися посиленням руйнації суспільного і господарського організму, поглиблюючи соціальну кризу. Спад виробництва, з одного боку, призвів до суттєвого скорочення робочих місць, а з іншого – до масового “прихованого” безробіття. Перехід на скорочений робочий тиждень без звільнення робітників став масовим і традиційним явищем. Для дирекції багатьох підприємств він виявився вигідною формою економії витрат, а для робітників – декваліфікацією, перекваліфікацією і взагалі різким зниженням рівня життя. Виживання підприємств забезпечували і суцільна бартеризація обміну, затримання виплати зарплати тощо.

На згаданій конференції було піддано гострій критиці традиційне трактування “шокової терапії” як найліпшого і найкоротшого шляху до економічного зростання та інтеграції в світове економічне співтовариство. Докази неспроможності рекомендацій теоретиків “шоку” конференція вбачала у драматичному спаді валового національного продукту в колишніх країнах соцтабору, які захопилися прискореним радикальним реформуванням. Не виправдовувала себе і ставка багатьох із цих країн на лібералізацію цін та експорту. А масова приватизація, до якої вони вдалися, насправді виявилася фіктивною, неспроможною підняти виробництво через брак капіталів, кредитів, кадрів, розрив зв’язків і технологій.

Зважаючи на все це, конференція висловила за те, щоб Україна протиставила вірі у “великий стрибок” більш поміркований, еволюційний підхід, з урахуванням власних економічних та політичних реалій. Промовці неодноразово наголошували думку, що роль держави у регулюванні “перехідних” процесів є вирішальною. Доки вся система ринкових чинників не почне діяти ефективно, не можна повністю покладатися на регулятори конкуренції. Підсумковий висновок конференції: з огляду на українські реалії найефективнішою економічною стратегією уряду має стати підтримка державного сектору з поступовим утворенням ринкового сегменту – шляхом приватизації малих та середніх підприємств⁴.

⁴ Див.: Давайте визначимося, куди йти // Там само.

Словом, пропонувалася модель реформаторської практики перехідного періоду як вибір з різних можливих її варіантів найбільш ефективного – такого, що, по-перше, є пов'язаним з активною регулювальною діяльністю держави, по-друге – виключає шкідливу руйнацію та шоківі експерименти над смертельно хворим суспільним організмом, і по-третє, спирається на тонкі й дієві механізми прогресивних еволюційних зрушень. “В основі ефективних ринкових реформацій, – говорив на тій самій конференції І.Лукинов, – лежать не тільки структура і відносини власності, перехід на виключно приватні її форми, як прагнуть переконати ідеологи “ринкового шоку”, а й злагодженість дій всієї сукупності мотиваційного механізму, включаючи цінові, податкові, валютно-фінансові, кредитні, бюджетні та інші регулюючі важелі, розвиток складної системи внутрішніх ринків і ступінь доступу країни до зовнішніх ринків, а також ступінь сприйняття підприємницькими, комерційними, банківськими та іншими структурами сучасних науково-технічних досягнень, формування конкурентоздатних господарських систем, які б функціонували на рівні вищих світових аналогів”⁵.

Економічна стратегія вчених, пропонована владним структурам, передбачала: 1) кардинальну переміну політичного курсу держави з інфляційно-руйнівного на прямо протилежний – антиінфляційно-будівничий; 2) поетапність здійснення стратегії (фаза глибокої регресії – фаза економічної стабілізації – фаза економічного пожвавлення і зростання), що відповідає процесу відтворювальної циклічності економіки; 3) перелік і опис завдань, які слід було першочергово виконувати на кожному з етапів проведення реформ. Особливо детально йшлося про комплекс заходів антиінфляційної політики, без чого була неможливою активізація мотивації справді будівничих, конструктивістських ринкових реформ. Зверталася увага й на неприпустимість насильницького їх проведення шляхом непродуманого насаджування зверху, без опори на підтримку широких верств населення, трудових колективів, інтелектуального потенціалу нації.

⁵ Там само.

Отже, теоретично “шокова терапія” в Україні засуджувалася і відкидалася. Зазначимо, що навіть Л.Кучма, згодом головний “шоковий” соціотехнолог, будучи прем’єром, теж виступав у численних своїх інтерв’ю проти реформаторського “шоку”⁶. Проте на практиці справа виглядала по-іншому. Той самий Кучма, ставши Президентом, одразу не лише радикалізував, а й варваризував деструктивні реформи. На стабілізацію ситуації, як радили вчені, він не погодився: спершу реформи, а потім стабілізація. На практиці “шок” виявився привабливим, за його допомоги вирішили “стиснути час” або випередити його, тому економічну стратегію реформ різко змінили, викинувши з неї еволюційні механізми.

Усі ці пертурбації заторкнули і плани реформування АПК. Питання, як реформувати сільське господарство, залишилося гостро дискусійним. Розв’язувати його слід було тільки разом із селянством і за його згодою, однак про це реформатор селян не запитав. Він просто нав’язав їм свою волю і стратегію.

Насправді ж були можливими два шляхи переінакшення системи сільгоспвиробництва – еволюційний і революційний (“шоковий”, радикальний). Перший з них вимагав поступового, безболісного для селянина, АПК і села процесу трансформації колгоспів і радгоспів, пристосування їх до соціалістичного, а не капіталістичного ринку, створення також альтернативних та конкурентних для них форм господарювання. Зрозуміло, такого досвіду ні у світі, ні в Україні не було, тому наука повинна була розробити відповідні технології цього трансформування, визначити його перспективи (етапи), обґрунтувати модель соціалістичного ринку, що її слід було запроваджувати, і т.д. Словом, наука мала отримати соціальне замовлення на глибоку дослідницьку роботу, пов’язану не із зламом досягнутого в сільському господарстві країни, а з подальшим розвитком та вдосконаленням його як бази для нових успіхів. Однак цього нова влада демократів і політично “перекрашених” компартійних бюрократів не хотіла. Вона подала сигнал наугад, особливо економічній та аграрній, обговорювати другий шлях

⁶ Див.: Кучма Л. Вырваться из оков надо. Но без “шоковой терапии” // Правда. – 1992. – №164. – 11 ноября; Кучма Л. Какое общество мы строим? // Правда. – 1993. – 9 июля; Кучма Л. “Государство для народа, а не народ для государства” // Товариш. – 1993. – №35 (сепень).

реформувань – революційно-руйнівний, який передбачав пряме знищення колгоспно-радгоспної системи та відповідної форми села як поселенської території для повноцінної життєдіяльності колективістського селянина-виробника, а також перехід до капіталістичного ринку.

Аграрна й економічна наука, звісно, прийняла це замовлення і виконала його в річищі нав'язаної соціально-політичної реформаторської стратегії та західного типу економічного мислення. Вона виходила безпосередньо з конкретної декларованої мети реформи у її застосуванні до АПК: створити конкурентоспроможний на міжнародному ринку сектор для отримання високих прибутків на основі багатих земельних ресурсів і наявності дешевої кваліфікованої робочої сили в сільському господарстві України. Ця мета органічно лягала в теоретичне річище особливої аграрної парадигми, що з'явилася на Заході. Це парадигма так званого конкурентного сільського господарства. Власне, вона не була єдиною серед тих, що йшли на зміну традиційній парадигмі (неконкурентності сільського господарства). Сформувалися ще концепція “багатофункціонального сільського господарства” та концепція “глобального сільського господарства”. Проте на свідомість аграрних теоретиків та реформатора в Україні найбільшою мірою вплинула, мабуть, концепція конкурентоспроможного сільського господарства, оскільки агрореформу, що моделювала його західний зразок, вони розгорнули в площині вимог саме цієї концепції, до того ж не без підказки західних порадників.

У чому ж полягала головна відмінність нової теоретичної парадигми від традиційної? Якщо коротко, то у вихідній ідеї. В основі традиційної концепції розвитку сільського господарства в розвинених країнах лежало розуміння його як галузі-аутсайдера, яка страждає від коливання природно-біологічних чинників, цін на продукти та ресурси, монополізму суміжних галузей, хронічної тенденції до перевиробництва тощо, а тому не може бути конкурентоздатною, вимагає постійних дотацій та ін. Звідси випливала й необхідність відповідної аграрної політики з боку держави – дотаційної підтримки товаровиробника, особливо фермера.

Вихідна ідея нової парадигми – сільське господарство не є галуззю-аутсайдером, воно спроможне конкурувати з іншими секторами економіки за ресурси й доходи, забезпечувати ринко-

ву рівновагу. Звідси – необхідність зниження рівня державної цінової підтримки сільгоспвиробника, що й було взято до виконання реформатором в Україні. В.Онегіна склала порівняльну таблицю двох аграрних парадигм⁷, що фіксує конкретні відмінності між ними (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння основних характеристик традиційної і нової аграрних парадигм

Характеристика	Традиційна парадигма	Нова парадигма
Загальна оцінка с/г	Сільське господарство – проблемна галузь	Сільське господарство – конкурентна галузь
Особливості функціонування с/г	Висока нестабільність виробництва, цін і доходів. Диспаритет цін. Нееквівалентний і низький рівень доходів. Монополізм суміжних галузей. Імобільність ресурсів.	Нестабільність виробництва компенсується коливаннями цін. Еквівалентні доходи. Ціновий диспаритет відповідає змінам у продуктивності. Поведінка суміжних галузей не є монополістичною.
Цілі аграрної політики	Забезпечення еквівалентності та стабільності у відтворенні в сільському господарстві, а також належного рівня фермерських доходів.	Підвищення ефективності й конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва шляхом сприяння активізації ринкових регуляторів.
Інструменти аграрної політики	Заставні та інтервенційні операції. Цільові ціни. Прямі виплати товаровиробникам. Контроль за пропозицією. Стимулювання попиту.	Ризик-менеджмент. Компенсаційні виплати, що не впливають на виробничі рішення. Проблеми підвищення мобільності трудових ресурсів.
Світовий ринок і сільське господарство	Світовий ринок не стабільний. Державне стимулювання експорту. Імпортні обмеження.	Світовий ринок є ефективним механізмом. Скорочення імпорتنних обмежень. Скасування експортних субсидій.

⁷ Онегіна В. Смена аграрной парадигмы и государственная аграрная политика в развитых странах // Экономика Украины. – 2005. – №11. – С.65.

Як видно з цієї таблиці, те, що наголошує традиційна парадигма, заперечується або ж недооцінюється, не враховується новою парадигмою. Зокрема, першій притаманна регулююча і компенсуюча роль держави в сільському господарстві, друга ж ґрунтується на визнанні регуляційних і компенсаційних функцій ринку, змін у власній продуктивності самого господарства. Словом, традиційна парадигма розрахована на партнерські відносини держави і сільгоспвиробника, який в умовах ринку виживає з її допомогою. За новою ж парадигмою він має виживати сам з мінімальною допомогою держави, яка компенсує втрати дотаціями, що не впливають на виробничі рішення.

В Україні вирішили реалізувати нову аграрну парадигму, щоб створити конкурентоспроможне сільське господарство в основному за рахунок самого сільгоспвиробника. Для цього слід було ліквідувати ту систему господарювання на землі, яка жорстко управлялася державою. Однак мета, – здавалося б, цілком зрозуміла, – наштотувалася на нерозв'язане питання власності. У законодавстві все ще зберігалася двозначність щодо нього: чи ґрунтуватиметься сільське господарство переважно на приватній власності на землю і фонди, чи воно спиратиметься на колективну та державну власність, але в умовах нових форм організації господарювання, управління ним, яких не існувало раніше. Цієї двозначності не знімали навіть закони і нормативні документи, які урівнювали у правах державну, приватну й колективну власність, але водночас обмежували таку діяльність і заходи, які відкрили б приватній власності канали для її повноцінного функціонування.

Як відомо, Закон України “Про форми власності на землю” (січень 1992 року) визнавав три її форми: державну, колективну і приватну, не надаючи жодній з них пріоритетності. До прийняття цього закону не тільки приватна, а й колективна власність на землю не визнавалася. В СРСР визнавалося лише право користування землею, яка належала державі. Земельний кодекс, ухвалений в УРСР у грудні 1990 року, теж не порушував цієї монополії держави. Він передбачав лише перерозподіл земель і передачу їх у пожиттєве успадковане користування приватним особам та у постійне користування колгоспам, радгоспам, іншим сільгосп підприємствам. Подальші документи, наприклад, Закон “Про селянське

(фермерське) господарство” (грудень 1991 року), Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (лютий 1992 року), Земельний Кодекс України (березень 1992 року), Декрет Кабміну “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (грудень 1993 року) та інші не лише визнавали приватну й колективну форму власності на землю, а й правову приватизацію землі тими, хто її обробляє. Виникла колізія, коли, по суті, право власності на землю отримували всі громадяни, а основна частина державних земель передавалася у колективну власність сільськогосподарським підприємствам (КСП). Та чи вистачило б у держави за такої ситуації земель, якби кожен громадянин забажав реалізувати своє право власника? Отже, з’явилися колективні і приватні власники землі. Останні були двох категорій: члени КСП (отримали право на приватну власність на землю для ведення присадибних господарств) і приватні особи (для несільськогосподарських потреб – під гаражі, дачі, садівництво тощо). Однак, як і раніше, двозначність щодо визначальної форми власності на сільськогосподарську землю залишалася.

Крім того, політична невизначеність майбутнього України теж породжувала суперечність думок у питаннях загальної програми агрореформ, а постійний перегляд законодавства, а також часті зміни урядів – почуття невпевненості щодо їх єдиного курсу, а також його успіху. Нарешті, залишилося виконати суто наукові завдання: показати та зважити позитиви та негативи системи сільгоспвиробництва колишніх СРСР та УРСР; здійснити порівняльний аналіз українського сільського господарства з відповідними моделями інших країн, обґрунтувати, що і як належало реформувати в ньому, на основі яких програм, ресурсів; зробити сценарні прогнози майбутнього АПК при виборі тих чи інших способів і напрямів його реформування; прозондувати готовність селян до агроперетворень, міри прийняття та схвалення ними реформ; обґрунтувати можливість саме соціалістичної моделі ринку в Україні тощо.

Звичайно, завдань перед наукою стояло чимало, але, видається, одне з них було надзвичайно важливим. Від нього залежало не лише прийняття правильного політичного рішення (або про демонтаж колгоспно-радгоспної системи, або про збереження її та подальший розвиток), а й реалізація сценарію реформувань у деструктивному чи конструктивному ключі. Це – необхідність доказу прямої

залежності ефективності сільгоспвиробництва від форми власності на землю, зокрема, більш високої, як багато хто думав, рентабельності приватної власності і нижчої, як теж багато хто думав, суспільної (державної) та колективної. Оскільки, як було з усього видно, верховний реформатор (Президент України, уряд), ведучи великотоварні колективні сільгоспідприємства до банкрутства, готував простір для переходу сільського господарства на приватну власність і не обґрунтовував її переваг, а тільки копіював чужі системи, то це завдання було надзвичайно актуальним. Тільки наука могла доказово й аргументовано розставити крапки над “і” і розтлумачити реформаторові істинну сутність стереотипу його упадання перед приватною власністю і небажання займатися технологіями пристосування колективних сільгоспідприємств до ринкових відносин.

І ще один момент. Наукове розв’язання цього завдання, вважаємо, мало б неабияке значення і для сфери суб’єктивних переконань реформаторів, принаймні для переорієнтації хоча б декого з них. Візьмемо такий приклад. Л.Кучма писав у 1999 році: “Фермерські господарства, яких у нас уже понад 35 тисяч, безумовно, ефективніші й прогресивніші, ніж радянський колгоспний лад – лад, який довгі роки був, власне, кріпосним, панщиною. Інакше назвати його не можу, тому що сам виріс при ньому, тому що сам відчув, що це таке – бути власністю держави, коли “вільну” – загальногромадянський паспорт – тобі не видають навіть тоді, коли ти хочеш виїхати з колгоспу вступати до університету. Але поки що відмовлятися від колективних форм господарювання було б безумством – особливо в центральних, південних та східних областях, де для цього є всі передумови – і історичні, і ментально-психологічні, і суто демографічні (адже люди живуть у великих селах), і ландшафтні (наприклад, величезні поливні території Півдня одному обробити дуже важко). Тільки будувати сучасні колективні господарства потрібно не на базі колгоспної власності (спільної, а отже, нічиєї, тому бери-кради хто що хоче!), а на принципах приватного, пайового володіння, можливості вийти з них зі своїм паєм у будь-який момент”⁸.

⁸ Кучма Л. Про найголовніше. – С.259.

Запитаймо: чи не вплинула ця “суміш” суб’єктивних споминів та ідеологічних кліше на Президента України Л.Кучму так потужно і приголомшливо, що він, ні в кого із селян не питаючи, пішов на знищення колгоспно-радгоспної системи? Якщо вона була для нього ненависною за колишні “гріхи” бюрократичної влади перед ним у 40–50-ті роки минулого століття, то хіба такою ненависною вона була для всіх без винятку селян-колгоспників наприкінці століття? І навіть обов’язково скрізь і всюди упроваджувати паювання, адже воно спричиняє гігантську розруху й розпорошення землі та власності, до того ж влада, тиснучи через держадміністрації, примушувала селян учиняти її, так би мовити, “власними” руками? Та й порівнювати, за правилами логіки, фермерські господарства (особливе) слід не з колгоспним ладом (загальне), як це абсурдно робить Л.Кучма, а теж із особливим – колективними господарствами (колгоспами). Словом, наука повинна була об’єктивно, доказово розвінчати ось такі туманні, суб’єктивно-абсурдні “докази” переваг приватної власності та приватних господарств на селі, що тиражувалися високими чиновниками та їхньою обслугою з-поміж політичної, наукової та пропагандистської (особливо журналістської) еліти.

Однак, як виконала наука це актуальне на той час завдання? Скажемо прямо: вона його не виконала і тим самим не дала обґрунтованих підстав реформаторові для прийняття зваженого політичного рішення про реформування радянської системи господарювання на землі.

Річ у тому, що наукова аграрна й економічна еліта, котра відгукнулася на сигнал реформаторської влади, сама потрапила під вплив як пропагандистського стереотипу про економічні переваги приватної власності у сільському господарстві, так і закордонних порадників. Це одразу ж помітили журналісти. Ось що повідомив у червні 1995 року, наприклад, журналіст Микола Дивак: “Фахівці Світового Банку разом із Інститутом аграрної економіки та Інститутом економіки проводили дослідження сільського господарства України. Групу українських фахівців очолювали директор Інституту аграрної економіки Петро Саблук та директор Інституту економіки Іван Лукінов. Проект був затверджений президентом Національної академії аграрних наук Олексієм Созіновим.

В групу входили також Павло Гайдуцький, Олексій Онищенко, Борис Пасхавер, Володимир Юрчишин. Проекту сприяв міністр сільськогосподарства та продовольства Юрій Карасик. Таким чином, до проекту було залучено сили кількох державних інституцій.

Петро Саблук – нині перший віце-прем'єр з питань АПК, Павло Гайдуцький – голова Держкомзему. В тандемі вони посилено педалюють земельну реформу, особливо наполягаючи на необхідності приватизації землі шляхом її розпаювання на сертифікати, у вартісному вираженні, та включенні землі в склад сільськогосподарського капіталу. В їхніх виступах щодо реформування АПК багато чого прямо перегукується, іноді, як кажуть, один до одного, із висловлюваннями авторів дискусійних статей (йдеться про рекомендації експертів СБ. – *Авт.*). Багато схожого з цими статтями і у виступах Президента Кучми. З огляду на явний вплив “осібної” думки фахівців Світового банку на хід реформи в АПК наводимо скорочений виклад цих статей⁹.

Газета “Селянська спілка” видрукувала основний зміст рекомендацій експертів СБ щодо проведення аграрних перетворень в АПК України. Однак слід сказати, що за результатами зазначеного дослідження видано два матеріали-звіти: один під рубрикою “Дискусійні статті Світового Банку” видали спеціалісти банку¹⁰, другий – українські фахівці разом з експертами СБ¹¹.

Що ж, зокрема, радили експерти СБ? Насамперед те, що випливало із їхніх задумів, замаскованих метою та завданнями згаданого розвідувального дослідження, – здійснити поглиблену емпіричну та аналітичну оцінку змін у структурі власності на землю і в структурі господарств за часів незалежності аж до весни 1994 року. Чи засвідчує перебіг проведення реформ в Україні про твердий намір влади упровадити приватну власність на землю та інші засоби виробництва – ось що з'ясовували експерти СБ. Вони

⁹ Дивак М. Як реформувати АПК – радять експерти Світового Банку // Селянська спілка. – 1995 (червень). – №3 (4).

¹⁰ Лерман Цві, Брукс Карен, Чаки Чаба. Земельная реформа и реорганизация сельского хозяйства в Украине / Всемирный Банк. – Вашингтон, 1995 (апрель).

¹¹ Саблук П.Т., Лукінов І.І., Онищенко О.М. та ін. Соціально-економічні перетворення і приватизація в сільському господарстві України (соціологічне дослідження). – К., 1995.

виявили складну ситуацію, коли не можна було чітко й однозначно відповісти на це питання. Звідси одразу ж впливали дві прямі поради: 1) слід проголосити твердий намір упровадити приватну власність на землю та фонди, а не проводити реформування колективної власності; 2) колективні підприємства слід зберегти в різних формах, оскільки чимало нових власників, можливо, виберуть цю форму господарювання, однак нові колективні підприємства повинні засновуватись на основі чітко визначеної приватної власності¹¹.

Тут же висловлювалися експертами і повчання або “тверда надія”: “Ясна відданість нового уряду (тобто Кабінету Міністрів і Президента України Л.Кучми. – *Авт.*) програмі глибоких реформ, продемонстрована в угодах, досягнутих наприкінці 1994 року з Міжнародним валютним фондом, дає впевненість виразити твердий намір на упровадження приватної власності як основи проведення реформи сільського господарства”.

Третя порада. “Колгоспи і радгоспи, як форми загальнодержавної монополії повинні бути реорганізовані в процесі приватизації, оскільки для них не існує аналогій у структурі сільського господарства в умовах ринкової економіки. Незважаючи на те, що інколи висловлюється точка зору, начебто колгоспи та радгоспи можуть бути приватизовані безпосередньо як корпоративні господарства, за умов ринкової економіки немає готових партнерів для ведення господарства на площі 3000 га і з кількісним складом у 400 працюючих власників. Проста передача власності членам і працівникам колгоспів і радгоспів не приведе безпосередньо до створення життєздатних і конкурентоспроможних виробничих одиниць. З цієї причини програми земельних реформ і реорганізації господарств містять додаткові механізми, за допомоги яких приватні власники можуть створювати нові господарські одиниці, як у складі колишнього господарства, так і після виходу з нього. Отже, за таких умов приватизація прямо переходить у реорганізацію”.

Четверта порада. “Процес реорганізації, який розуміють як зміну внутрішньої структури та організації господарств, все ще

¹¹ Лерман Цві, Брукс Карен, Чаки Чаба. Земельная реформа и реорганизация сельского хозяйства в Украине. – С. XII.

не вийшов з підготовчої стадії й не просунувся далі створення акціонерних підприємств. Акціонерне підприємство не відрізняється від традиційного колгоспу чи радгоспу, і воно не може бути створене шляхом реєстрації існуючого господарства як нової організаційної форми”.

Отже, звідси випливало: не зупиняйтеся з реорганізацією, ідіть далі. Експерти продовжували підштовхувати: “Не існує зрозумілого механізму створення нових господарських одиниць, за винятком акціонування великого господарства або створення індивідуального сімейного господарства. За даними проведеного дослідження, не так вже й багато працівників висловлюють бажання відокремитися від колективних господарств і створити нові господарські одиниці. Мінімально реорганізоване нове колективне сільське господарство навряд чи може бути конкурентоспроможним на зовнішньому ринку. Воно несе на собі печатку вад виробничих кооперативів і компаній, керованих трудовими колективами, яким властива тенденція до збитковості трудових ресурсів, низької трудової дисципліни та недотримання фінансових зобов'язань. Система стимулів у нових колективах залишається несумісною із сигналами, що йдуть від ринку”¹².

Прокоментуємо четверту пораду. Якщо проведене опитування показало, що відносно небагато селян хочуть вийти з колективних господарств, то тут би експертам і порадили реформаторові: припиняй насильницьку реорганізацію, бо більшість колгоспного селянства не хоче руйнувати свої господарства і виходити з них. Однак такого роду підказки не прозвучало. Навпаки, висловлено замасковане залякування: якщо зупинитися з реформуванням, то знайте, що мінімально реорганізоване сільське господарство (тобто тільки мірою наявності селян, ладних вийти на власні хліби) залишиться неконкурентоспроможним. До того ж, не слід створювати такі господарства, щоб володіли та керували ними самі трудові колективи, оскільки, бачте, їм притаманні серйозні вади.

Інші поради. “Якщо Україна має намір розвивати високоврожайне, високопродуктивне сільське господарство, що відповідає її природним ресурсам і є необхідним для підтримання доходів

¹² Там само. – С. XIII.

сільського населення, їй потрібні ринки земельних ресурсів, що повноцінно функціонують і забезпечують безперешкодну купівлю, оренду і заставу землі”.

“За повідомленнями опитаних, механізми виходу з колективних господарств зі своїм земельним паєм і часткою фондів ще не діють. Слід розробити такі механізми, які давали б змогу групі акціонерів виступити з пропозицією про свій вихід, включно з визначенням земельних ділянок і фондів, які вони заберуть із собою. Важливо також розробити методи врегулювання спорів, які можуть виникнути, коли акціонери, котрі залишаються, виявлять незгоду з пропозицією про розподіл”.

“Необхідно прискорити приватизацію сфери матеріально-технічного постачання, перероблення сільгосппродукції та збуту для того, щоб створити для приватних виробників та фірм таке середовище, в якому вони могли б ефективно функціонувати. Формально приватизація сфери перероблення і збуту продукції перебуває поза рамками земельної реформи й перебудови господарств, однак вона має істотне значення для успіху їх. Слід прискорити проведення реформи фінансового сектору, до того ж надання фінансових послуг сільським клієнтам має бути значно поліпшене. Жорстка фінансова дисципліна має стати обов’язковою як для всіх господарств, так і для всіх інших підприємств з тією умовою, щоб взаємоневиplate не згубили реформу і не підірвали стимули”.

“Необхідно у зрозумілій формі упровадити приватну власність на землю та інші засоби виробництва. Першою стадією цього процесу є розподіл сертифікатів (посвідчень) на конкретні частки (акції), ця робота має бути завершена у стислі строки”.

“Слід скасувати заборону на продаж землі. Наявні сьогодні заборони виступають перепонами на шляху створення ринкових господарств за рахунок перегрупування земельних наділів і фондів. Заборони на проведення операцій із землею також є перепонаю для фінансування та інвестицій. Слід упровадити офіційне регулювання орендних відносин, і орендарі мають платити за землю”.

Коментар: як відомо, Президент України Л.Кучма упровадив офіційне регулювання орендних відносин і платню орендарів за землю орендодавців не менше як 1,5%.

“Верхні межі, встановлені як розмір приватних господарств, мають бути скасовані після закінчення нетривалого перехідного періоду”¹³.

“Мають бути послаблені обмеження на використання земель лише з метою сільськогосподарського виробництва. Власникам землі слід дати змогу вибирати оптимальні варіанти використання землі на основі економічних критеріїв, які регулюються тільки законами про охорону природного середовища”.

“Процедури виходу приватних осіб існують в теорії; практично жоден із респондентів, охоплених даним дослідженням, не повідомив про вихід з земельним наділом або часткою фондів. Ще й досі не розроблені методи обміну і перегруповання наділів між приватними особами до моменту виходу з господарств, але вони необхідні. З метою запозичення практичного досвіду слід проаналізувати здійснення експерименту з реорганізації господарств у Нижньоновгородській області Росії, а також досвід Угорщини з реалізації закону про перехід до кооперації. Для України має бути вироблений підхід у здійсненні обміну і перегруповання наділів до моменту виходу з господарств. Це особливо необхідно з тієї причини, що земельні наділи дуже малі”.

Є у виданні спеціалістів СБ і багато інших порад, пропозицій, настанов, яких ми тут не наводимо. Насамкінець його автори зазначають: “Якщо ці питання вдасться розв’язати позитивно, сільське господарство України зможе перейти до наступного етапу здійснення цілісної програми земельної реформи та реорганізації господарств, на якому забезпечується створення структур ринкового спрямування, зацікавлених в отриманні доходів, ґрунтованих на чітко визначеній приватній власності на землю та майно, а також створення системи стимулювання відповідальності приватних підприємців та винагородження їхніх зусиль. Господарства нової структури можуть розвиватися у вигляді різних форм. Деякі власники вийдуть із колективів в індивідуальному порядку, зі своїми земельними наділами і частками фондів, створять приватні господарства. Інші – об’єднають свої акції та створять невеликі товариства або кооперативи для ведення господарства. Ще якась

¹³ Там само. – С. XVI–XVII.

частина працівників волітиме здати свою землю в оренду більш підприємливим виробникам і взяти на себе роль “пасивних інвесторів” чи, навпаки, сконцентрувати свої зусилля на розвитку сфери надання послуг фермерам. Таким чином, колишні колективні господарства поступово будуть поділені на індивідуальні господарства або невеликі господарчі об’єднання, виробництво продукції в яких базуватиметься на приватній власності на землю і фонди. Ці нові товаровиробники будуть забезпечуватися ринковими послугами, певна частина яких надаватиметься приватними підприємцями (знову ж таки, індивідуальними або об’єднаними в групи), тоді як інша частина послугодавців може бути створена на основі колишніх структур управління колективними господарствами, які переглянуть свою роль і реорганізуються у сервісні фірми чи кооперативи”.

Після цієї виписки стає цілком зрозуміло, що так звані Дискусійні статті Світового банку містять широку й детальну, до того ж добре продуману нову аграрну парадигму й програму розпорощення сільськогосподарського виробництва в Україні шляхом руйнування колгоспів і радгоспів з допомогою такого тарану, як приватна власність на землю і майно. Це – програма проведення тотальної приватизації в АПК, яку виконав соціальний технолог – політичний режим Президента Л.Кучми. Ну, а що ж українська аграрна й економічна наукова еліта, котра теж брала участь не лише у проведенні дослідження, а й формуванні концепції аграрної та земельної реформ? Чи вона все-таки взялася за вивчення і доказ продуктивних переваг приватної власності, яку іноземці пропонували тотально упроваджувати? Чи передбачила вона гігантську розруху АПК й села, яку вчинять запропонована експертами СБ програма і сценарій проведення земельної реформи та реорганізації колективних господарств? Чи задумалася вона над історичною долею села і селян, мільйони яких поглинуть бідність, безробіття, безправність, свавілля чиновництва та обман? Хіба, зрештою, не розуміла вона, що радикальні зміни в АПК слід учиняти на основі послідовної політики державної підтримки сільгоспвиробника і розвитку великотоварних господарств? Розуміла чи не розуміла, але, принаймні, не взялася застерігати, не передбачила і не задумалася над іншим, зокрема над тим, як переконати в цьому реформатора.

Звернімося до матеріалу “Соціально-економічні перетворення і приватизація в сільському господарстві України (соціологічне дослідження)”. Він свідчить про ту саму аграрну парадигму, концепцію і програму реформувань, що їх пропонували експерти СБ. У цьому ж плані між тим і тим матеріалами можна надібати тільки одну істотну відмінність – у другому з них більше, ніж у першому, звертають увагу на доказ відсталості агросистеми радянського типу. “Як показав досвід колишнього СРСР, у тому числі України та всіх інших країн, які будували соціалістичне суспільство на базі державної й одержавленої колективної власності та усупільненої праці, – зазначається у звіті, – такий розвиток сільського господарства не дав бажаних результатів. Всі країни, які використовували радянську модель розвитку аграрного сектору економіки, як і економіки в цілому, програли змагання з країнами, які проваджували розвиток за моделлю ринкового господарства та удосконалення цієї моделі”¹⁴.

Очевидно, “програли змагання” тут означає не “вийшли вперед”, а “відстали” або, принаймні, “не зрівнялися” в досягненнях. Річ у тому, що в оцінюванні даного факту є певний нюанс, який слід обов’язково врахувати. Йдеться про те, що, перш ніж говорити про “програш змагання”, слід встановити термін (період) його здійснення. Якщо за цей період, на який воно було визначено і в межах якого воно проходило та завершилося, хтось із суперників вийшов уперед, а хтось відстав, то, зрозуміло, відставання означає програш у змаганні. Але ж щодо СРСР слід говорити про принципово іншу ситуацію. У нього було безстрокове історичне змагання з протилежною системою. Тому в контексті цього безстрокового змагання певне відставання АПК Союзу аж ніяк не означало програшу, бо саме змагання не закінчилося. Однак аграрні академіки у компанії з неакадеміками Світового Банку в цьому моменті відставання дружно побачили “програш змагання”. Висновок академіків – не що інше, як замаскований софізм і за формою, і за змістом. Як відомо, раніше від них (у липні 1991 року) подібного

¹⁴ Саблук П.Т., Лукінов І.Л., Онищенко О.М. та ін. Соціально-економічні перетворення і приватизація в сільському господарстві України (соціологічне дослідження). – С. 49-50.

роду авантюрний висновок про поразку державного соціалізму зробив М.Горбачов, але він сам і пояснив його значення. “З нього випливає, – зізнався Генсек, – що ми підійшли до необхідності нової докорінної зміни всієї нашої точки зору на соціалізм. У рамках старої моделі відповіді на наші питання не знайдемо”¹⁵.

Аграрні ж академіки свого софістичного висновку не пояснювали. Але вони, як і свого часу Горбачов, теж підійшли до “необхідності” докорінної зміни точки зору на АПК України, впадаючи у суперечність із самими собою. Загалом зрозуміло, для чого зроблено абсурдний висновок: до складу СРСР входила й Україна, яка, мовляв, загалом теж програла. Звідси – АПК в Україні слід рішуче реформувати. Щоправда, за даними академіків, відставання України почало виявлятися у 70-ті роки ХХ століття. Слідом за відставанням матеріально-технічної бази її сільського господарства (від ряду інших союзних республік), хоча, за словами академіків, за 30 років (до 1989 року) Україна продовжувала нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції та збільшила його обсяг на 67 %.

Як визнали академіки, у складі СРСР Україна належала до найрозвиненіших республік. Займаючи 7,4% площі сільськогосподарських угідь і 14,9% ріллі, Україна в останні роки перебування у складі СРСР виробляла 22,4% сільськогосподарської продукції, у тому числі: 23,9% зерна, 54,1% цукрових буряків, 49,4% соняшника, 33,9% льоноволокна, 24,4% картоплі, 25,4% овочів, 22,0% м’яса, 22,6% молока, 24,0% яєць. “За виробництвом основних видів сільськогосподарської продукції у розрахунку на душу населення Україна була близькою до найрозвиненіших країн світу, а за деякими видами навіть перевершувала їх”¹⁶. Виникає питання: чому ж тоді досвід України, як твердять академіки, свідчить про її програш у змаганні з країнами, які будували своє сільське господарство на засадах ринку і на рівні яких вона стояла? Це ж, по суті, нелогічний висновок. Тому зауважимо: отже, на засадах не приватної, а державної власності на землю (та ще й за умови від-

¹⁵ Заключительное слово М.С.Горбачева на Пленуме ЦК КПСС. К дискуссии по проекту Программы КПСС // Правда. – 1991. – №179. – 27 июля.

¹⁶ Саблук П.Т., Лукінов І.Л., Онищенко О.М. та ін. Соціально-економічні перетворення і приватизація в сільському господарстві України (соціологічне дослідження). – С.3–4.

ставання матеріально-технічної бази) Україна досягла успіху, ставши врівень із розвиненими сільськогосподарськими країнами. З цього факту аж ніяк не випливав висновок про необхідність у 1990-ті роки реформування її АПК на засадах тотальної приватної власності. Якщо визнано, скажімо, те, що український АПК вичерпав свій шлях екстенсивного розвитку (академіки це визнавали), то хіба з цього визнання міг впливати обов'язковий висновок про реформування його на злам і перехід до принципово іншої системи господарювання на землі? Ні, не міг впливати. Навпаки, логічно напрошувався інший висновок: систему зберегти (вона ж, за результатами виробництва, піднялася на рівень агросистем інших держав), але реформувати її, щоб забезпечити їй шлях інтенсивного розвитку. Як усе це зробити – над цим і повинна була попрацювати наука. Цим шляхом аграрні академіки не пішли, їх штовхали реформатор, а також закордонні спеціалісти на іншу стежку. І вони стали саме на стежку нової агропарадигми.

Проте академіки визнали ще й таке: 1) якщо не передкризові, то несприятливі тенденції в сільському господарстві України почали виявлятися ще в період її перебування у складі Радянського Союзу; 2) Україна перебуває в ситуації аграрної кризи, основними особливостями якої є: послідовне поглиблення та охоплення нею усіх без винятку сільськогосподарських галузей і сфер переробки та обслуговування; украї повільне розроблення хоча б найзагальнішої концепції подолання кризи, ускладнюваної частою зміною урядів і внаслідок цього – політичного курсу в аграрному секторі; ігнорування владними структурами очевидного факту, що без могутньої державної підтримки сільське господарство на тривалий термін приречене на животіння; здійснення перетворень в умовах погіршення виробничого (матеріально-технічного) потенціалу сільського господарства, поглиблення інфляційних процесів, загострення кризи платежів за продукцію, вироблену сільськогосподарськими підприємствами та селянами; 3) визначальними причинами аграрної кризи є: наслідки розриву єдиного економічного простору колишнього Радянського Союзу; відсутність всебічно обґрунтованої державної аграрної політики та вкрай нерішуча практична реалізація вже напрацьованого в цій галузі; надмірно велике політичне протистояння політичних сил і рухів стосовно питань перетворень у сільському господарстві, тією чи іншою

мірою підтримуване відсутністю єдності щодо цих питань серед селянства; опір, зокрема свідомий, аграрній реформі з боку певної частини владних структур, державних чиновників різних рівнів і керівників сільськогосподарських підприємств¹⁷.

Як бачимо, з оцінок академіків теж не може впливати висновок про необхідність реформування АПК України на засадах всеосяжної приватної власності, бо немає відповідних засновків. Навпаки, тут логіка пряма і зрозуміла: якщо встановлено ось такі-то причини аграрної кризи, то щоб вийти з неї, гальмує та ліквідує ці причини. Академіки ж, провівши опитування сільського населення, почали описувати перебіг аграрної та земельної реформ, які проводив технолог, а також ставлення до них цього населення. “Центральною ланкою аграрної реформи, – визнають академіки, – є земельна реформа, включаючи відродження приватної власності на землю. Розуміння сільським населенням необхідності переходу до такої форми земельної власності визріває поступово, але все-таки отримує визнання. Якщо 3–4 роки тому приватна власність на землю більшістю селян категорично відкидалась, то наприкінці 1993 року навіть серед керівників колективних і державних сільгоспідприємств (за ними закріпилась репутація консерваторів відносно земельної реформи) половина не заперечує проти цієї форми власності. Але більшість з них (70,7%) вважає більш прийнятною не приватну, а колективну власність на землю. Приблизно стільки ж прибічників цієї форми власності серед рядових працівників колективних і державних сільськогосподарських підприємств. Тільки кожен сьомий керівник і кожен п'ятий рядовий працівник віддали перевагу приватній власності на землю. Це пояснюється багатьма причинами. По-перше, це – результат довготривалої пропаганди колишньої політичної системи проти приватної власності. По-друге, серед членів трудових колективів сільгоспідприємств велика питома вага пенсіонерів (в середньому приблизно 50%) і людей передпенсійного віку (до 50% серед працюючих). Вони звикли до того, що колективні господарства (також і державні) здійснюють по відношенню до них певний соціальний захист¹⁸.

¹⁷ Там само. – С.5–6.

¹⁸ Там само. – С.8.

Навіть якщо погодитись з цією, по суті, негуманною інтерпретацією даних обстеження (академіки не взяли до уваги ту обставину, що, погодившись з курсом реформатора на руйнацію і знищення колгоспів і радгоспів, вони не мали ніякого права, до речі, як і сам реформатор, позбавляти пенсіонерів тієї самої “звички” отримувати соціальний захист від колективних господарств, про яку самі ж і написали), все одно ні з цих даних, ні з інтерпретації їх не випливає однозначний висновок про необхідність упровадження реформ на засадах приватної власності на землю сільськогосподарського призначення. Навпаки, вагома більшість селянства не приймала цієї власності та руйнівних реформ на її основі. Академіки ж твердили, що розуміння сільським населенням необхідності переходу до приватної форми власності на землю “визріває поступово, але все-таки дістає визнання”. Мовляв, дій, реформаторе, у тому ж самому ключі і напрямі, але активніше і цілеспрямованіше нав’язуй селянам свою волю.

Яких же прикінцевих висновків дійшли аграрні академіки на основі спільного з експертами СБ дослідження? Наведемо деякі з них, у тому порядку, як вони ними сформульовані. “Все те, що з певною часткою умовності можна віднести до аграрної реформи, пущене на самоплив, за реформу в цілому на Україні ніхто не несе відповідальності”.

“У практиці реформування сільського господарства ... не використовувались відомі теоретичні дослідження ролі держави та державних структур, світовий виробничий досвід у перехідний період економіки від планової до ринкової”.

“Здійснювана реформа сільського господарства протягом 1991–1993 років не була віднесена до основних пріоритетів економічної політики держави. Млявість і суперечливість реформування сільського господарства пояснюється і тим, що структурні перебудови в АПК практично не розпочинали”.

“Падіння сільськогосподарського виробництва в державному секторі і в одержавлених колгоспах досягло критичної межі”.

“Державі слід враховувати, що сільське господарство в країні ведеться екстенсивно. Аграрна політика повинна спрямовуватись не на збільшення виробництва на всіх землях за будь-яку ціну, а будуватись на доктринах підвищення родючості ґрунтів”.

“Існуюча законодавча база в країні, незважаючи на окремі слабкі положення, відсутність деяких законів все-таки дозволяє проводити перебудову сільського господарства в напрямі ринку, а головне – забезпечує ліквідацію державної монополії на землю, передачу її у володіння, користування і власність безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції”.

“До надбання реформи треба віднести подолання абсолютної державної монополії на землю; офіційне визнання приватної власності на землю, надання їй рівності з державною та колективною формами власності; передання у власність земель, виділених фермерам; поступовий розвиток так званої малої приватизації землі, яка включає передання у власність присадибних, садових і дачних ділянок, а також ділянок під гаражі”.

“У багатьох випадках землю під виглядом створення формальних господарств отримали особи, які не мають ніякого досвіду роботи в сільському господарстві. З'явилися навіть лжефірми, підставні особи, які отримали земельні ділянки для інших осіб, а самі фактично працюють у реальних господарів по найму”.

“Власник земельного паю повинен мати право на одержання земельної ділянки в натурі без згоди інших власників, вільного виходу з колективного господарства для створення або індивідуально, або групою селянського (фермерського) господарства, а також віддавати землю в заставу, оренду, передавати в спадщину, дарувати або передавати ділянку (її частину) в установчі фонди акціонерних товариств, які виробляють сільськогосподарську продукцію”.

“Не виключено, що з політичних мотивів впливовими у Верховній Раді України силами буде зволікатися реалізація законодавчо закріпленого права купівлі-продажу землі”.

“У країні лише в 1994 р. активно приступили до створення цілісної наукової концепції аграрної реформи та експериментальних перевірок окремих її положень. До цього часу чим далі просувалася незбалансована аграрна реформа, тим сильніше поглиблювалася продовольча криза, а потрібне протилежне: зростання виробництва, підвищення економічної ефективності функціонування АПК і всього народного господарства, і на цій основі зростання життєвого рівня населення”.

“Головне в земельній реформі полягає в забезпеченні руху землі до рук, які здатні досягти найкращих результатів на землі.

Перерозподіл землі не повинен приводити до скорочення площ угідь в господарствах, які добре працюють”.

“На стан аграрної економіки впливає і те, що село і місто пішли шляхом відносної ізоляції, що розвинуло товарні диспропорції на ринку. Сільськогосподарська продукція власного виробництва витісняється з міських ринків продовольства. Загострюється проблема збуту продукції власного виробництва”¹⁹.

Ці висновки яскраво свідчать, що аграрна наукова еліта попри її критичне ставлення до аграрної та земельної реформ, впроваджуваних владою насильницьки, підтримала їх саме у варіанті експертів СБ як руйнівні реформи.

Було й інше дослідження сільського господарства України, проведене кількома роками пізніше елітними експертами міжвідомчої аналітично-консультативної Ради з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин під керівництвом академіка І.Юхновського.²⁰ У тій частині цього дослідження, яка цікавить нас, бачимо майже ту ж саму схему доказів необхідності агрореформування у приватновласницькому ключі, що й в аграрних академіків: порівняння показників АПК України й інших країн, виявлення відставання перших від других – і пропозиція про реформування сільського господарства, включно з приватизацією земель і створенням її приватних власників*.

Наводимо таблиці, на основі яких робиться такий висновок²¹ (табл. 2–6).

¹⁹ Там само. – С. 218–229.

²⁰ Див.: Сільське господарство України. Матеріали підготовлені групою експертів під керівництвом заступника голови Ради народного депутата України академіка Юхновського І.Р. – Київ: Кабінет міністрів України, Міжвідомча аналітично-консультативна рада з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. – 1997. – 2 жовтня.

* Зауважимо, що цю пропозицію висловлено в 1997 році, а в 2005-му І.Юхновський разом з іншими підписав заяву про створення міжфракційного депутатського об'єднання “Українське село”, в якій сказано: “Сучасний стан економічної та соціальної ситуації на селі є катастрофічним... Зрештою, українське село опинилося у складних умовах виживання з високим рівнем безробіття, безгрошів'я та соціальної незахищеності”. Чи не є це наслідком реалізації пропозицій Юхновського та його групи експертів?

²¹ Сільське господарство України. Матеріали... – С. 8–10.

Таблиця 2

**Співвідношення площ сільськогосподарських угідь
у деяких країнах**

Країна	Сільськогосподарські угіддя (млн га)			Відношення (%) сінокосів і пасовищ до ріллі
	Всього угідь	Рілля	Сінокоси і пасовища	
Україна	42,0	33,0	7,5	23
Австрія	3,5	1,4	2,0	143
Бельгія	1,5	0,8	0,7	87
Велика Британія	17,1	6,1	11,0	180
Голландія	2,0	0,9	1,1	122
Німеччина	17,4	11,7	5,3	45
Франція	30,0	18,3	10,8	59
Швейцарія	1,6	0,4	1,1	275
США	426,0	185,0	239,0	129
Китай	496,0	92,7	400,0	431

Таблиця 3

**Співвідношення площ сільськогосподарських угідь
в Україні (1995)**

	Посівні площі		Виробництво, % до Європи
	Млн га	% до Європи	
Всього посівної площі	33	27	-
У тому числі під:			
Зерновими	14	46	13
Технічними культурами	3,7	12	24
Овочами і картоплею	2,0	7	-
Кормовими культурами	11	35	-

Таблиця 4

**Порівняльні дані врожайності основних культур
та надоїв молока**

Країна	Урожайність (центнерів на гектар)				Удій молока на корову л/рік
	Зернові	Цукрові буряки	Соняшник	Картопля *	
Україна	25	203	14	96	1900
Франція	64	665	20,9	337	5300
Фінляндія	35	323	-	221	6100
Швейцарія	59	579	25	395	5000
Австрія	56	538	19,5	268	3900
Німеччина	57	495	15,8	300	5320
США	43	497	-	363	7290
Велика Британія	62	477	-	394	5506
Голландія	78	640	-	450	6300
Данія	55	547	-	370	6100
Польща	27	291	-	163	3100
<i>Співвідношення урожайності в Україні до урожайності середньо- європейської, %</i>	<i>65,2</i>	<i>41,2</i>	<i>62,3</i>	<i>30,0</i>	<i>42,0</i>

* 1995 рік.

Загальні статистичні дані про сільське господарство України

1. Чисельність населення, зайнятого у суспільному виробництві України – 23 млн 725 тис. осіб.

2. Із них у сільському господарстві – 5 млн 260 тис. осіб (22,9 %).

3. Число сімей, що проживають на селі, – 9 млн (приблизно 27 млн. осіб).

4. Площа сільськогосподарських угідь – 42 млн га (Франція – 30,3 млн га).

5. Рілля – 33,3 млн га (Франція – 18,3 млн.га).

6. Багаторічні насадження – 1,1 млн га (Франція – 1,2 млн га).

7. Сінокоси і пасовища – 7,5 млн га (Франція – 10,6 млн га).

Таблиця 5
Розподіл землі в країнах ЄС за формами володіння (%)

Країна	Власні землі	Орендовані землі	Спільний обробіток
Бельгія	31,6	67,6	0,7
Греція *	81,3	21,8	1,1
Франція	46,7	52,7	0,6
Італія	80,0	18,8	1,2
Велика Британія	62,6	37,4	-
ЄС	64,8	32,7	2,5

* Сума перевищує 100% – так подано у матеріалі “Сільське господарство України”. – С.22.

Таблиця 6
Зведені дані про Україну і країни ЄС

Країна	Населення, млн осіб	Виробництво зерна, млн т	Імпорт зерна, млн т	Експорт зерна, млн т	Зерно на корм, млн т	Виробництво зерна на душу населення, кг	Виробництво м'яса, тис. т	Виробництво м'яса на душу населення, кг	Витрати зерна на 1 т м'яса, т
Україна									
1990	52	47,3	2,3	3,0	28,0	983	4357	83,8	6,4
1994	52	33,7	0,2	0,8	22,1	684	2677 (2316)**	51,5 44,5**	8,3
Країни ЄС 1994 рік									
Франція	57,5	56,2	0,9	31,0	18,1	989	5219	90,8	3,5
Бельгія, Люксембург	10	2,3	5,7	2,4	2,1	220	1454	145,4	1,4
Данія	15,3	8,6	0,6	1,9	5,7	1602	1880	122,9	3,0
Греція	10,4	3,3	1,0	0,4	1,7	474	479	46,1	3,5
Ірландія	3,5	1,7	0,3	0,3	1,0	486	887	253,4	1,1
Італія	57,1	18,6	6,3	2,3	10,6	334	3177	55,6	3,3
Голландія	15,3	1,4	6,6	2,0	2,4	92	2785	182,0	0,9
Португалія	9,8	1,5	2,4	-	2,1	153	603	61,5	3,5
Іспанія	39,5	15,9	3,3	1,3	11,7	393	3528	89,3	3,3
Велика Британія	57,9	20,1	3,5	5,2	9,6	350	3377	58,3	2,8
Німеччина	80,7	39,9	2,9	8,8	19,7	440	5285	65,5	3,7

* Інформація надана проф. В.Голушком (НАУ).

** Дані за 1995 рік.

На основі наведених таблиць та загальних статистичних даних експерти зробили такі чотири висновки. Висновок 1: розораність земель в Україні дуже висока (близько 80%); площі лугів, сіножатей і пасовищ – недостатні. Вони мають бути подвоєні за рахунок площ під орною землею. Висновок 2: порівняльний аналіз показників АПК України та інших країн світу свідчить про невикористані можливості аграрного сектору України внаслідок відсталості системи господарювання та про необхідність негайного реформування галузі. Висновок 3: особливо великі витрати зерна на корм і низька продуктивність тваринництва. Висновок 4: одним із засобів реорганізації сільського господарства є приватизація земель, створення кооперативів власників і фермерських господарств.

Прокоментуємо ці де в чому несподівані висновки на основі тих самих таблиць. У 1990 році Україна у виробництві зерна і м'яса йшла, загалом, на рівні країн Західної Європи на 1994 рік – у чомусь від деяких з них відставала, у чомусь випереджала. Наприклад, за валовим виробництвом зерна (47,3 млн т) відставала від Франції (56,2 млн т), зате йшла попереду усіх інших країн ЄС. Якщо ж говорити про виробництво м'яса на душу населення (83,8 кг), то 1990 року вона випереджала Грецію, Італію, Португалію, Велику Британію, Німеччину, відстаючи від Франції, Бельгії-Люксембурга, Данії, Голландії, Ірландії, Іспанії за їхніми показниками на 1994 рік. Різке відставання України зафіксоване показниками 1994 року, коли вже далися ознаки як наслідки руйнівних реформ, так і труднощі адаптації економіки України та функціонування в нових умовах, спричинених виходом її з єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Звичайно, витрати зерна (6,4 т) на одну тону м'яса в Україні значно перевершували цей показник в інших країнах. Це, безумовно, істотний "мінус" виробничої системи, як і низькі (у 2–3 рази) надой молока від корови, неоптимальна розораність земельних площ, менша врожайність та ін. Усе це потребувало не лише формального зіставлення та порівняння, а й глибокого змістовного аналізу того, чому вони такі, а не інші.

Проте зазначені негативні показники в усій своїй сукупності аж ніяк не давали підстав для висновку про необхідність реформувати на засадах тотальної приватнокапіталістичної власності на землю український АПК, який, правда, до цього розвивався пе-

реважно екстенсивно, кількісно і вичерпав можливості такого типу розвитку. Експерти не подали жодного показника, жодної таблиці як підстави для такого висновку, тобто прямих доказів того, що АПК країн ЄС продуктивніший за український тому, що ґрунтується на цій власності, а не за рахунок інших чинників. Навіть із таблиці 5 про це не можна дізнатися, бо вона показує, що в деяких країнах ЄС за формою володіння існують три типи земель: власні (приватні), орендовані, спільного обробітку. Отже, щоб здійснити висновок 4 без відповідної підстави – засновку, слід натомість підставити (звісно, неявно) інший засновок. Поза сумнівом, ним стала визнана експертами Міжвідомчої аналітично-консультативної Ради з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин стратегія радикальних політичних сил на скасування колгоспно-радгоспної системи і заміну її принципово іншою системою. Вона й виконала роль загальної підстави.

Таким чином, як напередодні “шокової” радикалізації реформ, так і під час їх здійснення аграрна економічна еліта безумовно підтримувала політичний реформаторський курс президентів Л.Кравчука і Л.Кучми, сприяла йому і пропагувала його. Що ж до реалізації цього курсу безпосередньо у сфері АПК, то вона, як бачимо, виробляла відповідні поради, пропозиції, методології та методики²³.

Отже, руйнівний шоківий механізм агрореформувань в Україні не було самостійно знайдено. Його прямо одержали від західних порадників і реалізували. Основою цього механізму не були заходи, спрямовані безпосередньо на ліквідацію вад, слабих і застарілих структур та технологій колгоспно-радгоспної системи та на її розвиток. Навпаки, за таку основу брали приватну власність на землю й “замикали” весь механізм агрореформи на її упровадженні та зміцненні. “Приватна власність на землю, – наголошував Президент України Л.Кучма на засіданні Верховної Ради 11 жовтня

²³ Див.: Рекомендації з врегулювання майнових та земельних відносин в сільськогосподарських підприємствах, створених в результаті реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств. – К., 2000; Саблук П., Юрчишин В. Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України. – К., 2002; Саблук П.Т., Коваленко Ю.С. Обґрунтування та проект концепції адаптації управління аграрним підприємством до ринкових умов. – К., 2003.

1994 року, – має стати домінуючою базою аграрних перетворень. Такою є принципова позиція Президента України в цьому ключовому питанні аграрної політики, яка неухильно проводитиметься в життя очолюваною ним виконавчою владою”²⁴. Тут, вважаємо, Л.Кучма міг би висловитись точніше: “Такою є принципова позиція Президента України в цьому ключовому питанні аграрної політики, запозичена ним у експертів СБ та МВФ...”

Приватна власність на землю і майно – лише один із кількох головних елементів механізму руйнівних агроперетворень. Другий елемент – ринок. “...Була поставлена, – констатують автори книги²⁵, – абсолютно нереальна мета: перевести функціонування галузі на стерильно чисті ринкові відносини. Однак такого феномена давно не існує у високо урбанізованих країнах: після закінчення Другої світової війни сільське господарство було виведене із сфери ринкових відносин і переведене на систему державної підтримки і дотування із держбюджету”. Отже, орієнтуючись на “чистий” ринок і прислухаючись до порад закордонних експертів, реформатор в Україні планував протилежне – виведення держави із сфери підтримки і регулювання сільськогосподарського виробництва.

Третій елемент зазначеного механізму – підключення до процесу реформ, особливо до процедур розчленування колгоспів і радгоспів, міжнародних структур – або ж як переважно інформаційно-дорадчих (типу ТАСІС–ЕС), або ж в особі соціальних технологів із правом реалізації своїх проектів трансформації колективних сільськогосподарських підприємств (типу МФК–СБ), або ж фонди (типу Британського фонду ноу-хау), які обіцяли фінансову підтримку, так звану технічну допомогу тощо. Втручання такого роду зовнішніх суб’єктів у реформи структурувало процес реорганізації КСП на певні варіанти. Так, відомі Донецька, Сумська, Львівська, Полтавська, Івано-Франківська, Чернігівська, Чернівецька моделі реформування.

На Донеччині аж три роки поспіль скасовувала КСП, зокрема, та сама МФК (40 господарств), після цього проект емігрував у

²⁴ Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994. – С.79.

²⁵ Феномен України: реформи 1991–2004 гг. / Ткаченко А.Н., Алексеев А.А., Илларионов В.В. и др. – К., 2004. – С.5.

Чернівецьку (4 господарства) і Київську (2 господарства) області. Який же результат?

Діяльність МФК в Україні спостерігав професор А.Бабенко. Він писав: “Саме на Донеччині Міжнародна фінансова корпорація розгорнула широкомасштабні практичні заходи щодо розчленування КСП на частини. Глибоких змін зазнали матеріально-технічна база, сівозміни, технологія, структура виробництва, апробовані господарські системи. Тобто саме на прикладі цього регіону можна чітко простежити, що ж являє собою розрекламована “технічна допомога”...

Якщо у когось склалося враження, що технічна допомога МФК здійснюється у вигляді постачання сільськогосподарської техніки чи агросервісного обслуговування, то це зовсім не так. На поставку ресурсів для села не передбачається жодного долара. Суть допомоги в іншому: на виділені кошти фахівцями проводяться консультації, семінари, даються методичні поради, здійснюється вся організаційна робота щодо приватизації землі, створення нових аграрних формувань тощо. Отже, про фінансову підтримку реформованих господарств мова навіть не ведеться. Кінцевий результат зводиться до того, що на базі кожного КСП створюються товариства з обмеженою відповідальністю без серйозних наукових обґрунтувань та врахування особливостей перехідного періоду”²⁶.

Відзначимо “тонкий” задум закордонних реформаторів: мовляв, ми вам допоможемо розвалити КСП, на це наші технології й розраховані, а вже далі, будь-ласка, самі викручуйтеся. Років 15–16 вам знадобиться тільки для того, щоб хоча б досягти рівня розваленого виробництва. А що буде по тому – один Всевишній знає.

Результат не забарився. “У більшості реформованих господарств, – зауважує А.Бабенко, – сьогодні продовжується падіння виробництва та поглиблення фінансової кризи. Відмова від апробованих крупних систем і технологій та повна відсутність в господарствах надійної економічної основи сприяють розвитку негативних процесів протягом тривалого часу. З моменту реорганізації спад виробництва може тривати 3–4 роки, стільки ж часу потрібно

²⁶ Бабенко А. Ціна аграрної реорганізації за сценарієм МФК // Сільські вісті. – 1998. – №144. – 22 вересня.

на стабілізацію економіки і приблизно такий самий період – для повернення до попередніх обсягів виробництва та досягнення позитивного економічного ефекту.

Хочеться вірити, що центральні законодавчі і виконавчі органи держави дадуть правильну оцінку організаторам здійснення проекту приватизації землі і реорганізації КСП. Без достатньої компетенції і професіоналізму аграрний цех спрямували на шлях поглиблення соціально-економічної кризи. Ким будуть відшкодовані збитки, заподіяні селу?²⁷

А оце вже даремно апелював професор до законодавчих та виконавчих органів держави, бо вони не були зацікавлені в тому, щоб розібратися в цьому руйнуванні. Ці органи – це сукупний верховний реформатор, котрий дав дозвіл на такого роду діяльність, очікуючи якомога швидшого розчленування колгоспів і радгоспів.

Застосування руйнівного механізму на практиці вчинило гігантську розруху АПК та села, різко ускладнило й погіршило ситуацію. “Стали недосяжними, – констатувала Лариса Шепотько, – ті 50 млн т зерна, 5 млн т цукру, які щорічно виробляли українські селяни ще не так давно. Природний потенціал АПК через недосконалість реформ, дискримінацію села не використовується й наполовину²⁸. Ця складна ситуація посилила в суспільстві критику реформатора та його наукової обслуги. Вістря цієї критики зачепило декого з аграрно-економічної еліти, поведінка якої стала не такою однозначною, як на початку радикальних перетворень. Академіків почали звинувачувати в тому, що вони теоретично і методологічно обґрунтували руйнівні реформи й підготували розруху, а практично (працюючи в органах виконавчої влади) творили її. Останнім довелося захищатися²⁹. Один з аргументів академіків

²⁷ Там само.

²⁸ Шепотько Л., Прокопа І., Максимюк О. та ін. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. – К., 1997. – С.5.

²⁹ Див.: Саблук П. Реформування АПК: сказавши “а”, треба сказати і “б” // Урядовий кур’єр. – 1999. – № 206. – 2 листопада; Гайдуцький П. Аграрна криза: передумови і причини // Там само. – 2003. – № 190. – 10 жовтня; Саблук П. Не нехтуйте думкою науковців, розробляючи програми розвитку села // Там само. – 2005. – №104. – 7 червня.

на свій захист – влада знехтувала порадами й рекомендаціями аграрних науковців, не прислухалась до їхньої думки і провела реформи по-своєму, не завершивши їх. На думку П.Саблука, 30% задуманого зроблено, 70% – не зроблено, тому проблема села сьогодні не в реформах, а в тому, що вони не доведені до завершення.

Однак, як показали парламентські слухання (15 січня 2003 року) у Верховній Раді України на тему “Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі”, думці П.Саблука протистоїть абсолютно протилежна думка: реформи проведені, але вони неправильні, насильницькі, руйнівні, неефективні, приречені тощо. Ось фрагмент із виступу президента УААН М.Зубця: “Ми 11 років займаємося реформами, а вони, на жаль, як було сказано у доповіді, мають результати вражаючі. Виробництво валової продукції сільського господарства скоротилося майже удвічі, у стільки само зменшилося поголів’я худоби, більше половини сільгосп-підприємств збиткових, а за попередніми оцінками за 2002 рік їх буде майже 70 відсотків. Сума прибутків не забезпечує навіть простого відтворення виробництва. Кредитування для селян несприятливе, високі процентні ставки і відсутність довгострокових кредитів, зруйнована і розтягнута матеріально-технічна база і соціальна сфера села. У селян найнижча заробітна плата. У критичному стані демографічна ситуація: село практично вимирає. Це реальна і об’єктивна оцінка і лише глибоке її розуміння і визнання змусить шукати шляхи виходу. Почати потрібно з тих реформаторських заходів, які, на нашу думку, виявилися неефективними. І на після-реформеному етапі, який ми проголосили, зрештою дати селянам право добровільно вибирати форми організації виробництва.

Яка тут потрібна наша допомога? Всебічно проаналізувати і об’єктивно показати селянам, яка форма господарювання в нинішніх умовах найефективніша і конкурентоспроможна, припинити штовхати селян до особистих селянських і фермерських господарств, оскільки перші взагалі безперспективні, а другі не можуть бути ефективними і конкурентними в нинішній ситуації. Отримані у власність земельні паї селяни не мають змоги обробляти і змушені здавати їх в оренду.

Настав час нарешті визнати, що в умовах ринкових перетворень виживають лише великі господарські формування, які створилися у сучасних умовах або зберегли цілісність майнових комплексів і земельних масивів. Саме вони найконкуренентоспроможніші і високоефективні. До того ж досягають цього незалежно від форм власності і господарювання”³⁰.

Ця оцінка, на наш погляд, є вироком для багатьох теоретико-методологічних положень П.Саблука, П.Гайдуцького, А.Даниленка, А.Гальчинського та інших щодо того сценарію агрореформувань, який реалізовано в Україні, щодо обґрунтування ними виключного значення в сільському господарстві ринку та приватної власності на землю, а також інші засоби виробництва, адже, як твердить П.Саблук, тільки така власність “має бути тим фундаментом виробничих відносин, на якому ґрунтуються економічна й політична системи”³¹.

Хто не знає, що на Заході сільське господарство залишається не стільки ринковою, скільки бюджетною галуззю виробництва, незважаючи на появу нових концепцій (парадигм) його розвитку. Наприклад, у середині 80-х років ХХ століття у країнах тодішнього ЄЕС бюджетні дотації на 1 га ріллі становили в середньому 1,1 тис. дол. На 100 га це становило приблизно 110 тис. дол. на рік³². Такий рівень дотації покривав 50% вартості виробленої сільгосппродукції. Проте є країни, де ця частка значно більша, наприклад, Японія і Фінляндія, у яких вона сягає аж 80%. Отож, парадигми парадигмами, а здорового глузду на Заході не втрачають, допомагаючи сільгоспвиробникам як своєму годувальнику.

Погляньмо ж на те, що “натворили” упроваджені реформаторами нова агропарадигма, “чистий” ринок і приватна власність на селі та в АПК.

³⁰ Цит. за: Парубок О., Ткаченко О. Депутатський запит // Голос України. – 2003. – № 146. – 7 серпня.

³¹ Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє: Науково-популярні нариси: У 3-х т. – К., 2001. – Т. 2. – С.9.

³² Кара-Мурза С.Г. Продажа землі. Кто найдет и кто потеряет? – К., 1999. – С.34.

3. Результати реформування в АПК, або Проїшов селом Мамай з ордою

Будь-яка широкомасштабна реформа в суспільстві, якщо вона спрямована на ліквідацію його базисної підсистеми та ще й проводиться швидко і радикальними методами, нерідко стає небезпечною для нього – і за способом проведення, і за деструктивним результатом. Поза сумнівом, аграрна реформа у той спосіб, як вона здійснена, і з огляду на той загальний результат, що вона його досягла, становить небезпеку для села й селянина, бо поставила під сумнів їхнє історичне існування.

Щодо радикального способу проведення реформи, то насамперед виникає питання, чи не припустився реформатор системної помилки, адже він, руйнуючи цілу підсистему, завдав суспільству гігантської травми, вилучив із нього опорний складовий елемент, не знаючи достеменно, чи замінить його кращим. А така велика й глибока рана, завдана суспільству, важко і довго виліковується. Та й сам початок руйнівної реформи не міг гарантувати технологіві сподіваний результат, оскільки йому було невідомо, яка політична боротьба розгорнеться на наступних етапах перетворень і чи дасть змогу ця боротьба завершити реформу. Словом, технолог, розпочинаючи широкомасштабну руйнівну реформу, багато чим ризикував і найбільшою мірою саме тим, що не зможе довести її до логічного завершення.

Проте ризик і технологічні проблеми реформатора усім цим не вичерпуються. Вони закорінені ще й у специфіці самої макрореформи. Спричиняючи величезну суму змін, вона взагалі не може бути для реформатора підставою для упевненості в його справі. Бо такою є природа радикальної макрореформи з великим руйнівним потенціалом. Ні реформатор, ні суспільство, ні наука не можуть всього передбачити у перетвореннях такого роду й охопити всю суму змін і наслідків, які вони спричиняють. За цих умов неминуче запізнюватиметься зворотний зв'язок, а сама трансформація набуватиме стихійних рис і ставатиме некерованою, що й трапилося з агрореформою. Вона зазнала і продовжує зазнавати на собі впливу і політичної боротьби, і прорахунків реформатора,

і його авантюрних технологій та інженерій, і стихії спротиву об'єкта та середовища. І все ж таки вона переінакшила систему сільгоспвиробництва, зумовила в ньому кардинальні структурно-організаційні зміни. Саме з них і слід розпочати характеристику загального результату агрореформи, який вельми невтішний і не може задовольнити суспільство. Щоб довести реформу до кондиції, потрібна не одна п'ятирічка з величезним вливанням коштів в АПК і село.

Хто ж нині господарює на землі? Контингент номінальних господарів загалом широкий: підприємства, що утворені на ґрунті колишніх КСП, одноосібники, селяни в особистих господарствах, а також на наданих у користування наділах, великі фірми, фермери, кооперативи, навіть незареєстровані спілки.

Таблиця 1 подає розподіл новоутворених сільськогосподарських підприємств. Помітна тенденція до спаду їхньої кількості упродовж 2002–2004 років, яка пояснюється початковим етапом становлення цих підприємств, конкуренцією між ними, труднощами входження в ринок, слабкою підтримкою держави.

Таблиця 1

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств
за організаційно-правовими формами господарювання***

<i>С/г підприємства</i>	2002	2003	2004**
Всього:	61 178	59 923	58 575
Господарські товариства	9 337	8 713	8 172
Приватні підприємства	4 116	4 033	4 054
Виробничі кооперативи	2 111	1 938	1 727
Фермерські господарства	43 042	43 016	42 533
Державні підприємства	570	516	395
Підприємства інших форм господарювання	2 602	1 707	1 694

* Україна в цифрах у 2004 році. – К., 2005. – С.96.

**Станом на 1 липня.

Як видно з таблиці 2, АПК України має справу з особливим набором підприємств за розміром сільськогосподарських угідь. У загальній кількості їх найбільшою є частка тих, що володіють 20–50 га угідь (27,4%), 100–500 га (12%), до 5 га (10,8%). Однак

Таблиця 2

**Розподіл сільськогосподарських підприємств
за розміром сільгоспугідь у 2004 році***

<i>Розмір с/г угідь</i>	Всього	Відсотків до загальної кількості	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Відсоток до загальної площі с/г угідь підприємств
Підприємства, що мали с/г угіддя, га	54 259	92,6	22856	100,0
До 5,0	6 332	10,8	21	0,1
5,1 – 10,0	4 566	7,8	36	0,2
10,1 – 20,0	5 507	9,4	86	0,4
20,1 – 50,0	16 055	27,4	613	2,7
51,0 – 100,0	4 517	7,7	319	1,4
100,1 – 500,0	7 060	12,0	1 741	7,6
500,1 – 1000,0	3 177	5,4	2 316	10,1
1000,1 – 2000,0	3 679	6,3	5 258	23,0
2000,1 – 3000,0	1 683	2,9	4 097	17,9
3000,1 – 4000,0	829	1,4	2 849	12,4
4000,1 – 5000,0	395	0,7	1 757	7,7
5000,1 – 7000,0	328	0,5	1 880	8,2
7000,1 – 10 000,0	94	0,2	771	3,4
Понад 10 000,0	37	0,1	1 112	4,9
Підприємства, що не мали сільгосп. угідь	4 316	7,4	–	–

* Там само. – С.97.

основні масиви сільськогосподарських земель належать не цим підприємствам, а великим і середнім. Таблиця засвідчує: 23,0% від загальної площі сільськогосподарських угідь підприємств – у володінні 3 679 господарств, кожне з яких обробляє 1 000–2 000 га землі; 17,9% належать 1 683 господарствам, в розпорядженні яких по 2 000–3 000 га; 12,4% становлять володіння 829 господарств, у кожного з яких по 3 000–4 000 га; 10,1% – власність 3 177 господарств, у кожного з яких по 500–1 000 га землі.

Формуються й надвеликі підприємства (мегапідприємства), що мають до 10 тисяч і понад 10 тис. га угідь. Таких господарств у

2004 році було понад 130. Очевидно, тут і коріниться той латифундизм, про який час від часу говорять деякі спеціалісти і політичні сили і який прямо заявить про себе щойно сільськогосподарська земля стане предметом купівлі-продажу.

За логікою речей, годувати Україну повинні саме середні, великі і надвеликі господарства, проте, як стане зрозуміло з подальшого аналізу, із цим завданням вони не справляються, бо, по-перше, не подолали конкуренцію з господарствами населення і, по-друге, не завжди зацікавлені “годувати”, бо прагнуть виробляти тільки те, що дає прибуток (скажімо, замість картоплі – соняшник, замість цукрових буряків, за даними Держкомстату України, – ріпак і т. ін.). У 2004 році частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції загалом становила 60,3%, із них продукції рослинництва – 54%, тваринництва – 70,6%. За таких умов про новоутворені сільгосп підприємства мало що скажеш – вони пасуть задніх.

Таким чином, агрореформа створила нову організаційно-правову структуру сільськогосподарського виробництва (замість колгоспно-радгоспної), становлення якої, очевидно, триватиме чимало часу. У цьому плані, поза сумнівом, реформатор досягнув мети. Загалом нові господарства у період 2000–2004 років виявили ознаки економічного зростання, завдяки чому сільське господарство збільшило свій внесок у динаміку ВВП. Так, за даними Управління статистики НБУ, валова додана вартість, створена у сільському господарстві, зростала у 2004 році в 1,6 раза швидше, аніж ВВП, тоді як у 2003 році її динаміка взагалі була негативною (–9,5)¹. І все одно новоутвореній структурі сільгоспвиробництва ще дуже далеко до компенсації втрат, спричинених агрореформою.

Звісно, загальний результат проведених перетворень заторкнув не лише сільгоспвиробництво, а ще село та селянина і землю. Ось тут у реформи і реформатора аж надто багато гріхів і прорахунків. Йдеться про історичну долю села, селянина і землі, покладену реформою, про соціальну ціну останньої, про відносини на селі, про гігантські загрози для нього.

¹ Литвицький В. Білий птах з чорною ознакою // Голос України. – 2005. – № 15. – 27 січня.

Агрореформа здійснила три “революційні заходи”: 1) упровадила капіталізацію землі, виробництва та економічних відносин на селі; 2) вчинила пограбування суспільної власності на користь приватної та ґрунтованого на ній споживання; 3) поставила під загрозу існування селянства. Цим вона завдала удару не лише по АПК, селу, селянству, а й по суспільству та державі.

Капіталізація землі, в основі якої лежить перетворення її на капітал, об’єкт купівлі-продажу, прямо спрямована проти її соціалізації, а подрібнення землі на клапті (паї) і передача їх у власність селянам, котрі не мають змоги їх обробляти, але з правом купівлі-продажу, означає тільки початкову стадію капіталізації, за допомоги якої землю відбирають у єдиного власника – українського народу. Далі має спрацювати механізм відбирання землі тепер уже й у селян – за допомоги тієї самої купівлі-продажу. Це й означатиме завершення початкової стадії капіталізації, перехід її у стадію нагромадження і концентрації у приватних руках земельного капіталу. Як справедливо зазначається в опозиційній пресі, узаконення продажу землі суперечить ст. 13 Конституції України, бо веде до втрати права власності українського народу на землю і на дохід від неї – земельну ренту.

Виходить, агрореформа грабує народ у подвійний спосіб: у нього відбирають право власності на базисну цінність – землю і ренту, тобто юридично і економічно. “Парадокс ще й у тому, – підкреслюють відомі вчені-аграрії В.Клюй і В.Єрмоленко, – що із земельного законодавства вилучене поняття “земельна рента” – серцевина теорії та практики земельних відносин. Тобто ідеологи аграрної реформи свідомо приховали від громадськості грабіжницьку сутність приватної власності на землю, щоб украсти в народу земельну ренту і передати її землевласникам-лихварям. Суспільству у такому разі дістанеться лише податок на ренту, тоді як більша її частина стане джерелом накопичення приватного капіталу. А лише від сільгоспугідь річна сума земельної ренти може сягнути майже 9–10 млрд дол. І чим більше землі та інших природних ресурсів перейде у приватну власність, тим більше збитків зазнає суспільство”².

² Клюй В., Єрмоленко В. Вкрадена рента // Сільські вісті. – 2005. – № 114. – 30 вересня.

Украдена у народу земельна рента стає засобом наживи для певних суб'єктів. Тому цілком правильно і слушно ці вчені порушують питання про припинення капіталізації землі і притягнення до відповідальності команди реформаторів. "...Не можна дозволити авантюристам-реформаторам та їхнім посібникам продовжувати капіталізацію землі. Найвищі посадовці держави мають звернутися до українського народу з вибаченням за помилки, допущені під час проведення аграрної реформи, і визнати, що кращої системи, ніж соціалізація землі і ефективне використання народом земельної ренти немає й бути не може. А команду реформаторів, котра привела до повного краху економіку України і особливо сільськогосподарське виробництво, притягти до відповідальності"³.

Уточнимо: навряд чи капіталізація землі є просто помилкою реформаторів. Це – свідомо їхня мета, сформована на нехтуванні вітчизняним досвідом розвитку сільського господарства і звеличенні зарубіжного. Не останньою тут, мабуть, є і така підстава, як абсолютне політичне відкидання реформаторами колективістської системи господарювання та перекидання суті земельних відносин та землекористування.

Отже, народ реформаторами обдурено. А як же почуваються селяни і село після агрореформи? Картина в цьому плані така: 1. Пореформене село деградує і вимирає. 2. Селянство соціально поляризоване і в більшості своїй обіbrane: у новій організаційно-виробничій та економічній ситуації, що виникла після реформи, селянин без належної підтримки держави та надійних адаптивних механізмів фактично потрапляє у безвихідь. Його ніби підвісили між небом і землею: з одного боку, селяни начебто є власниками переданої їм землі, а з іншого – начебто й ні, оскільки не розпоряджаються нею за своєю волею, а головне – самостійно не обробляють свої земельні паї. Крім того, не будучи виділеними на місцевості в натурі, ці паї ніби й є у селян, і водночас їх ніби немає, тобто вони залишаються віртуальною реальністю. 3. Природно постає питання, як же за таких умов можна зберегти селянство як соціальну групу? Реформований АПК, різко знизивши виробництво, далекий від тих соціально-економічних досягнень, що їх

³ Там само.

мала скасована реформою агросистема. По селах ніби пройшов Мамай зі своєю ордою – так багато в них поруйнованого, запустілого, розібраного, покинутого, закритого, починаючи від індивідуальних будинків, клубів, дитсадків, шкіл, ферм і закінчуючи земельними ділянками та тракторними станами колишніх колгоспів і радгоспів. 4. Реформатор (ліберальна авторитарна виконавча влада) демонстрував, а “помаранчева” продовжує демонструвати свою нездатність оптимально управляти АПК за ринкових умов (постійні проблеми, які або перманентно змінюють, або доповнюють одна одну – із зерном, цукром, м’ясом, енергоресурсами, пально-мастильними матеріалами, мінеральними добривами, засобами захисту рослин тощо).

Після деструктивних переінакшень АПК багато в чому потребує відтворення і відродження. Недаремно 2006 рік було проголошено роком села. “Помаранчева” влада декларувала своє прагнення хоча б як-небудь полегшити його становище і долю. Проте існує глибока прірва між її намірами і бюджетними можливостями держави щодо фінансової підтримки сільського господарства. Потужних фінансових вливань в нього забезпечити вона не може, хоча, правда, збільшує фінансування. Інвестор теж не поспішає в село.

Ухвалено Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”, який визначив стратегічну мету державної аграрної політики: гарантування продовольчої безпеки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв’язання соціальних проблем на селі; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішньому ринках сектор економіки держави⁴. На основі цього Закону має бути розроблено стратегію і тактику розвитку АПК та соціальної сфери села, базована на національних пріоритетах та врахуванні необхідності інтеграції України до Європейського Союзу і світового економічного простору.

Словом, агрореформа не дала безпосереднього поштовху розвитку АПК, не стала визначальним чинником цього розвитку.

⁴ Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” // Голос України. – 2005. – №217. – 16 листопада.

Навпаки, вона загнала АПК і село у глухий соціально-економічний кут. Виявилось, що багато навіть новоутворених господарств демонструють не розвиток, а регресивну збитковість, ледве зводячи кінці з кінцями, що їх матеріальна база не відповідає вимогам ринкової економіки, що заробітна плата в АПК одна з найнижчих, та й ту виплачують із затримками, що бюджетні дотації аграріям доходять не до всіх виробничих структур – 75% державної підтримки потрапляють до рук лише 6% товаровиробників⁵. Як впливає зі змісту і суті Закону “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”, після такої “Мамаєвої” реформи слід державі спеціально займатися виправленням деградаційного курсу перетворень й питаннями саме розвитку АПК.

23 вересня 2005 року Верховна Рада України, заслухавши інформацію Кабміну про стан справ в агропромисловому комплексі, визнала його кризовим. У Постанові, прийнятій з цього приводу, зокрема, визначено: “...Послаблено державне управління розвитком агропромислового комплексу, що призводить до руйнування матеріально-технічного потенціалу аграрного комплексу, погіршення фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, згортання соціально-економічних процесів у аграрній сфері, масової відмови суб’єктів господарювання в агропромисловому комплексі від оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, ускладнення ситуації на селі, яка дедалі продовжує загострюється.

Недотримання законів та відсутність чітких механізмів державної підтримки сільського господарства, зростання цін на пально-мастильні матеріали, сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, засоби захисту рослин та інші матеріали призвели до значного росту собівартості сільськогосподарської продукції та збитковості виробництва сільськогосподарських культур, а також відповідно зниження рівня продуктивності тваринництва. При цьому слід відзначити низьку платоспроможність сільського населення та ріст заборгованості по заробітній платі цієї категорії населення“⁶.

⁵ Гудзенко Н. Станет ли 2006-й «годом села»? // День. – 2005. – №235. – 20 декабря.

⁶ Постанова Верховної Ради України. Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан справ в агропромисловому комплексі України // Голос України. – 2005. – № 191. – 11 жовтня.

Отже, пореформену кризу в сільському господарстві штучно створено недолугою реформаторською аграрною політикою, визнано офіційно, до того ж самим верховним реформатором, визнано і тяжкі її наслідки. Однак виникає питання: що ж то за реформа, яка не те що не вивела з кризи реформований об'єкт, а кинула його у ще глибшу кризову яму, створивши механізми зростання собівартості сільськогосподарської продукції та збитковості її виробництва, деформованого міжгалузевого обміну, прямого оббирання селян? Виходить, це або технологічно неправильна, невдала реформа, або ж справжнісінька авантюра, яка підірвала продуктивний і репродуктивний потенціал села.

Звичайно, говорячи про негативний в цілому результат агрореформи, слід взяти до уваги й особливості та тенденції постсоціалістичної трансформації в країнах СНД, Центральної та Східної Європи, де, як і в Україні, аграрне реформування супроводжувалося істотним спадом сільськогосподарського виробництва. Наприклад, у Болгарії обсяг продукції сільського господарства порівняно з 1990 роком у 1995-му становив 77%, у 1999-му – 70, в Угорщині – відповідно 73% і 78%, у Німеччині – 88% і 99%, у Польщі – 82% і 86%, у Росії – 67% і 57%, у Румунії – 105% і 103%⁷.

Аналітики, дошукуючись причин цього процесу падіння, наголошують, з одного боку, його неминучість (мовляв, будь-яка реформа супроводжується певним негативом), з другого – помилки та прорахунки (теж певною мірою неминучі), що їх припустилися під час реформувань. Звертають увагу також й на те, що в більшості європейських країн перехід до нової системи аграрних відносин не викликав реформаторського ентузіазму в селян, масового бажання добровільного виходу їх з усталених виробничих структур, зокрема кооперативів, з метою реорганізації останніх. “Далася взнаки соціально-психологічна неготовність селян до зміни своєї долі, прийняття ризику, пов’язаного з переходом до самостійного господарювання, недостатність у них знань і навиків для цього, а також фінансових і матеріальних засобів”⁸.

⁷ Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3-х т. – М., 2002. – Т.3. – Ч.1. – С.178.

⁸ Там само.

Наприклад, у Чехії реорганізація сільськогосподарських виробничих кооперативів відбулася в такий спосіб, що чимало з них не розпалися, хоча, правда, кількість одноосібних селянських господарств зросла до 24,7 тис. (1997) замість 3 тис. у 1989 році. У Словаччині 1999 року зареєстровано 21 тис. селянських господарств, але зростання їхньої чисельності не спостерігається з 1994 року. В Німеччині (на території колишньої НДР) в 1996 році налічували всього 25 тис. одноосібних селянських господарств. В Угорщині із сільськогосподарських кооперативів вийшло трохи більше 12% членів (кожен, хто виходив, отримав у середньому 5 га землі). Виначилися дві групи вихідців: одна з них об'єднує тих, хто одразу ж створив сільськогосподарські асоціації або товариства, друга – одноосібників, котрі вирішили господарювати на свій страх і ризик⁹. Одне слово, далеко не всі вихідці з кооперативів відмовилися від колективної праці на землі, хоча аграрне реформування мало й таку мету.

До речі, при поясненні негативних аспектів аграрних реформувань дуже рідко й неохоче беруть до уваги цю мету, а вона ж передбачала свідоме й тотальне руйнування, за якого ціла виробнича система мала зникнути. Словом, цілеспрямовано руйнуючи дієздатні інститути, то вже цим готували негативний результат реформи. Російський спеціаліст із питань постсоціалістичних інститутів В.Попов у цьому зв'язку дійшов такого висновку: “Головний сюжет “роману” постсоціалістичної трансформації – збереження дієздатних інститутів в одних країнах (дуже різних за багатьма своїми характеристиками...) і розвал їх в усіх інших. Як мінімум на 90% це історія неспроможності держави і її інститутів, а не неспроможності ринку і недостатньої лібералізації економіки”¹⁰.

Інший російський спеціаліст, відомий економіст і письменник Микола Шмельов теж заторкнув цей аспект реформи (в Росії): “Було б несправедливо говорити, що за роки реформ у нашій економіці не було нічого позитивного. Ні, рух до ринку почався, і, думаю, його вже не може зупинити (хіба що на певний час загальмувати) ніяка політична сила. Однак ціна реформ, ціна “шоку” виявилася неймовірною. І аж ніяк не тому, що по-іншому й бути

⁹ Там само. – С.178–179.

¹⁰ Эксперт. – 2000. – № 31. – С.49.

не могло. А тому, що реформатори “нової хвилі” безвідповідально проігнорували все, що не вкладалося в голі схеми елементарних підручників з економіки, але завжди відіграло й продовжує відігравати вирішальну роль в усіх (зокрема й економічних) суспільних процесах”¹¹.

Україна належить до тих країн, де свідомо руйнували дієздатні сільськогосподарські інститути, тому й маємо загальний розвал АПК і села та непевність перспективи. Залишається невідомим, скільки часу знадобиться для повної та успішної переорієнтації аграрної економіки на той невідомий їй шлях, що його нав’язав реформатор. Невідомим залишається і те, чи не зникнуть селянство і село в Україні, адже за тієї аграрної політики, що проводиться, країні загрожують латифундизм і пролетаризація селян. У цій політиці офіційні декларації зберегти селянство спростовуються реаліями, які його послідовно знищують. За словами міністра праці та соціальної політики України І.Саханя, в Україні щороку зникають 50 населених пунктів¹². Звісно, це не міські, а сільські поселення. Вимираючи та мігруючи в місто і за кордон село втрачає не лише населення, а й поселення.

Щоби збагнути результати перетворень, які відбуваються й донині в АПК, особливо соціальну ціну їх, варто звернутися до статистичного й емпіричного опису загальної пореформеної (як уже говорилося, кризової) ситуації в агропромисловому комплексі й на селі, взявши за основу характеристику її міністром аграрної політики О.Баранівським у коментарі до основних положень розроблених його відомством “Першочергових заходів щодо подолання кризових явищ в агропромисловому комплексі України”. О.Баранівський, зокрема, констатував: “Упродовж останніх 15 років обсяг виробництва валової продукції сільського господарства за всіма категоріями господарств (у зіставних цінах) за цей період зменшився на 39 млрд грн (в 1,6 раза) і становив у 2004 році 65,8 млрд грн проти 104,5 млрд грн у 1990 році. Обсяги виробництва цукрових буряків зменшилися у 2,7 раза, цукру – у 3 рази, льону-довгунця – більш як у 6 разів, реалізації худоби і

¹¹ Шмелев Н. Авансы и долги. Вчера и завтра российских экономических реформ. – М., 1996.– С.278.

¹² Голос України. – 2005. – № 199. – 21 жовтня.

птиці – у 2,7, молока – в 1,8, а вовни – більш ніж у 9 разів...¹³ З-поміж багатьох чинників, які, на думку О.Баранівського, зумовили спад виробництва сільгосппродукції, зниження його ефективності, погіршення стану соціального розвитку села, він виокремив головні: 1) помилкове визначення пріоритетів нової аграрної політики – реформування відносин власності передувало виникненню нових моделей і форм господарювання, коли власників земельних та майнових паїв у більшості було відсторонено від прийняття управлінських рішень щодо ефективного використання своєї власності й перетворено фактично на найманих працівників; 2) на аграрний сектор економіки неявно, але фактично покладено обов'язок виконувати невластиву йому соціальну функцію держави по забезпеченню населення дешевими продуктами харчування та виступати кредитором для інших галузей господарства; 3) непродуктивність реформ, які зумовили спад виробництва, загострення соціально-демографічних проблем села, мізерний рівень оплати праці в аграрному секторі економіки, що понад десять років залишається найнижчим серед інших галузей, високу частку натуральної оплати праці; зростання безробіття на селі, затримку внесення капітальних вкладів у розвиток соціальної сфери села та на її утримання як з боку реформованих сільгосппідприємств, так і з боку держави¹⁴.

Після перемоги так званої помаранчевої революції лавина негативних оцінок наслідків аграрних перетворень в АПК з боку високих посадовців держави значно збільшала. Так, Голова Верховної Ради України В.Литвин влітку 2005 року констатував: "Глибока системна криза – іншого визначення нинішнім процесам на селі та ситуації в АПК бути не може. Це однозначно. Відтак пора, давно пора відходити від констатацій, відстороненості та умоглядних розмірковувань, ставити на порядок денний чи не найгострішу з загальноукраїнських проблем – проблему захисту землі та людей, які на ній живуть і працюють"¹⁵. На засіданні Кабінету

¹³ Баранівський О. Якісно новий етап розвитку. Шляхи виведення агропромислового сектору з кризи // Сільські вісті. – 2005. – № 68. – 14 червня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Литвин В. Базовою основою нашої національної ідеї має стати ідея землі // Сільські вісті. – 2004. – №85. – 23 липня.

Міністрів 9 листопада 2005 року він же констатував: “Про ситуацію на селі. Всі ми багато говоримо про те, що проблема бідності є актуальною для України загалом, але водночас треба кричати, а головне – діяти, виходячи з того, що злиденність дедалі більше проступає на селі, просто-таки душить його. І врешті-решт, ми повинні тут домовлятися й приймати рішення, про яке всі говоримо: 10 відсотків від видаткової частини бюджету на 2006 рік буде спрямовано на підтримку агропромислового комплексу”¹⁶.

Що ж, дореформувалися за чужими підказками – далі нікуди. Треба, зрештою, й за власний розум братися.

Проте водночас з критичними оцінками процесів реформування АПК з боку представників різних соціальних груп суспільства традиційні автори та прихильники аграрної реформи продовжують наводити додаткові аргументи на користь її подальшого проведення. Причому дехто з них неявно визнає, що реформатори влізли в халепу. Той же А.Гальчинський констатує: “Ми й дотепер не спромоглися сформувати навіть концепцію розвитку АПК... Існує ще одна, можливо, найпринциповіша проблема – подолання розпорошеності земельної власності. Думаю, навряд чи можна вважати нормальною ситуацією, за якої майже 7 млн жителів села, з котрих 2/3 – передпенсійного та пенсійного віку, є власниками землі, одного з найпродуктивніших наших багатств (чи саме не з цієї причини гальмується видача державних актів селянам? – *Авт.*). Хтось оцінює нинішній стан справ у сільському господарстві як катастрофічний. Ситуація справді дуже складна. Та вона не безперспективна. Сьогодні на селі вже розпочався стихійний процес перерозподілу власності – “нова роздача карт”, але з вигодою для сильнішого. Це запорука не тільки виживання, а й руху вперед... Проблема реальної капіталізації аграрних відносин, поділ селян на клас земельних власників і клас найманих сільськогосподарських робітників мала знайти своє вирішення на останньому етапі земельної реформи – на основі механізмів ринку землі”¹⁷.

Що й казати, відверто зображує професор економіки Гальчинський продуманий ним та іншими реформаторами інволюційний

¹⁶ Литвин В. Від об’єктивного аналізу до спільних висновків і дій // Голос України. – 2005. – №218. – 17 листопада.

¹⁷ Гальчинський А. Земля і власність // Дзеркало тижня. – 2005. – №43. – 5 листопада.

шлях повернення села до куркуля Підпари, пролетарів Андрія Волика і його дружини Маланки, Прокопа Кандзюби та ін. (“Фата Моргана” М.Коцюбинського). Цікаво лише знати, чи знову стрілятиме новий Підпара прямо в рота новому Кандзюбі, якщо той захоче мати й собі землю за рахунок Підпари, адже останній набув (або набуде) її за рахунок неземлених Андрія та Прокопа?

Ось такий історичний консерватизм проповідує професор для селянства України під вивіскою “оптимістичного” фіналу земельної реформи. На початковому ж її етапі такі відверто ворожі для селянства цілі реформаторами не декларувались. Отже, міф влади, яким супроводжувались реформи на селі, що, мовляв, “землею будуть розпоряджатися ті, хто на ній працює”, луснув як мильна бульбашка.

При впровадженні реформ, констатує російський соціолог Р.Рывкіна, держава керується критеріями, які відрізняються від тих, що є важливими для суспільства, громадян. Наприклад, взяти ту саму видачу ваучерів. Це був запланований хід влади... Насправді ж метою та економічним результатом ваучеризації було інше – звільнення власності “з-під держави” для створення можливості подальших операцій з нею шляхом “запуску капіталізму”¹⁸. Те саме мало місце і в Україні в процесі проведення реформ в промисловості та в АПК.

Голова Комітету Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин Іван Томич, виступаючи на згаданому засіданні ВР (23 вересня 2005 року), повідомив, що за попередніх 14 років з АПК викачано 147–153 млрд грн¹⁹. Затяжна криза є наслідком і цих підривних дій реформатора. І.Томич вважає, що в бюджеті на 2006 рік для підтримки АПК слід було передбачити 13–14 млрд грн, міністр агрополітики О.Баранівський – не менш як 14,6 млрд грн. (із них 3,7 млрд грн – на розвиток тваринництва), адже у 2005 році вже “помаранчевою” владою недофінансовано понад 40% бюджетних призначень для потреб села. Це негативно позначилося на озимому полі: зокрема, пшениці посіяно на 18,7% менше за аналогічний показник 2004 року, жита – на 42,5%, ози-

¹⁸ Рывкіна Р. Социология российских реформ: Курс лекций. – М., 2004. – С.292.

¹⁹ Цюпа Н. Кризу в АПК визнано офіційно // Сільські вісті. – 2005. – №112. – 17 вересня.

мих на зелений корм – на 19% менше²⁰. Відтак у 2006 році може знову постати хлібна проблема. Не вирішують проблеми фінансування АПК й кредитні кошти, хоча у 2005-му він отримав на 53,9% більше, ніж у 2004 році. Тут залишається актуальним питання здешевлення кредитів, адже банки надають їх за процентними ставками від 9,3% до 25% річних. Наприклад, із 7042 млрд грн кредитних сум, одержаних підприємствами агропромислового комплексу у 2005 році, пільгових було лише 5423 млрд грн²¹.

Негативні наслідки реформи на селі, а також відповідні оцінки її підтверджуються даними офіційної статистики. Насамперед скоротилися посівні площі та валовий збір більшості сільськогосподарських культур (табл. 3, 4). Таблиця 3 фіксує значні диспропорції посівних площ. Впадає в око їх різке скорочення під кукурудзу на силос і зелені корми, однорічні та багаторічні трави, що є прямим свідченням глибокого занепаду тваринництва і його кормової бази, під цукрові буряки, льон-довгунець, зернові; натомість розширюються площі під соняшник і пари, що означає виведення ріллі з обороту та заростання бур'янами.

Таблиця 3
Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)*

	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Вся посівна площа	32 656	32 406	30 963	27 173	27 928	27 539	25 081	26 752
Зернові культури	16 077	14 583	14 152	13 646	15 586	15 448	12 495	15 433
Озимі зернові	7 554	8 614	6 310	6 324	8 261	8 173	2 873	6 397
у тому числі:								
пшениця	6 651	7 568	5 324	5 316	6 831	6 833	2 356	5 139
жито	652	518	609	668	923	787	404	737
ячмінь	251	528	377	340	507	553	113	521
Ярі зернові	8 523	5 969	7 842	7 322	7 324	7 275	9 622	9 036
у тому числі:								
пшениця	15	8	185	303	282	293	472	535
ячмінь	2 897	2 201	4 130	3 645	3 590	3 978	5 059	4 157
овес	634	492	570	521	594	557	602	538
кукурудза	2 581	1 234	1 174	1 364	1 291	1 311	2 170	2 467
просо	302	205	167	437	354	164	311	434
гречка	344	350	459	574	713	433	366	439
рис	34	28	22	26	19	19	22	21

²⁰ На озимому полі // Там само. – №146. – 15 грудня.

²¹ Кредити для агропідприємств // Там само.

Продовження таблиці 3

	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Зернобобові	1 626	1 424	1 103	408	432	486	558	387
з них:								
горох	1 446	1 287	996	307	319	356	403	270
вика та викові суміші на зерно	84	79	65	54	56	64	74	54
Технічні культури	3 669	3 751	3 748	4 187	3 779	4 072	5 357	4 971
у тому числі:								
цукрові буряки (фабричні)	1 641	1 607	1 475	856	970	897	773	732
соняшник	1 480	1 636	2 020	2 943	2 502	2 834	4 001	3 521
соя	73	93	25	65	82	108	209	274
льон-довгунець	211	172	98	23	27	29	32	38
Картопля і овоче-баштанні культури	2 208	2 073	2 165	2 277	2 188	2 161	2 155	2 105
у тому числі:								
картопля	1 528	1 429	1 532	1 629	1 604	1 590	1 585	1 536
овочі відкритого ґрунту (без насінників)	499	456	503	538	490	479	480	476
Кормові культури	10 702	11 999	10 898	7 063	6 375	5 858	5 074	4 243
у тому числі:								
кормові коренеплоди (включно з цукровими буряками на годівлю худоби)	717	624	480	285	320	330	324	299
кукурудза на силос і зелений корм	3 464	4 637	3 475	1 920	1 817	1 469	1 321	1 015
однорічні трави (включно з посівами озимих на зелений корм)	2 188	2 583	2 879	1 765	1 534	1 537	1 256	990
багаторічні трави (укісна площа посіву минулих років та безпокриті трави посіву поточного року)	4 156	3 986	3 906	2 985	2 603	2 425	2 079	1 855
Площа чистих парів	1 656	1 427	1 570	3 213	2 712	2 692	3 509	2 330

* Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К, 2005. – С.175.

Таблиця 4
Валовий збір сільськогосподарських культур за категоріями господарств (тис. т)*

С/г культури	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Господарства усіх категорій								
Зернові культури	38 899	51 009	33 930	24 459	39 706	38 804	20 234	41 809
Цукрові буряки (фабричні)	38 326	44 264	29 650	13 199	15 575	14 452	13 392	16 600
Соняшник	2 168	2 571	2 860	3 457	2 251	3 271	4 254	3 050
Картопля	20 315	16 732	14 729	19 838	17 344	16 619	18 453	20 755
Овочі	7 384	6 666	5 880	5 821	5 907	5 827	6 538	6 964
Плоди та ягоди	3 420	2 902	1 897	1 453	1 106	1 211	1 697	1 635
Виноград	403	836	457	514	336	359	505	374
Сільськогосподарські підприємства								
Зернові культури	37 594	49 564	31 182	19 964	31 660	29 485	14 596	31 709
Цукрові буряки (фабричні)	38 326	44 261	28 884	11 594	12 408	10 672	10 365	12 760
Соняшник	2 109	2 509	2 734	3 025	1 844	2 727	3 576	2 406
Картопля	6 733	4 793	618	277	275	299	263	272
Овочі	5 517	4 872	1 607	986	773	707	828	769
Плоди та ягоди	1 399	1 347	311	264	158	176	408	187
Виноград	325	665	336	360	225	223	324	212
у тому числі фермерські господарства								
Зернові культури	–	0	508	1 256	3 222	3 484	1 551	4 148
Цукрові буряки (фабричні)	–	–	652	755	1 039	1 164	1 128	1 410
Соняшник	–	0	86	347	247	440	598	430
Картопля	–	–	16	56	62	72	86	90
Овочі	–	0	27	83	91	109	132	143
Плоди та ягоди	–	0	1	4	4	5	7	8
Виноград	–	0	0	1	1	1	2	3
Господарства населення								
Зернові культури	1 305	1 445	2 748	4 495	8 046	9 319	5 638	10 100
Цукрові буряки (фабричні)	–	3	766	1 605	3 167	3 780	3 027	3 840
Соняшник	59	62	126	432	407	544	678	644
Картопля	13 582	11 939	14 111	19 561	17 069	16 390	18 190	20 483
Овочі	1 867	1 894	4 273	4 835	5 134	6 120	5 310	6 195
Плоди та ягоди	2 010	1 555	1 586	1 189	948	1 035	1 289	1 448
Виноград	105	171	121	154	111	136	181	162

* Статистичний щорічник за 2004 рік. – С.173; Статистичний щорічник за 2005 рік. – К., 2005. – С.180.

Що ж до валового збору основних сільськогосподарських культур (табл. 4), то в період 1995–2004 років не було перевершено показники виробництва зернових, досягнуті Україною у 1990 році. За цей час валовий збір цукрових буряків упав ледве не втричі (2,7 раза), незважаючи на певне збільшення виробництва їх у фермерських господарствах та господарствах населення. Упав валовий збір картоплі з 20 млн 315 тис. т (1985) до 18 млн 453 тис. (2003), хоча фермерські господарства та особисті господарства населення різко його збільшили: перші у 2003 році порівняно з 1995 роком – більш як у 5 разів, другі – того ж року порівняно з 1985-м – в 1,3 раза. Фактично господарства населення стали основним виробником цієї культури (20 млн 483 тис. т у 2004 році), проте навіть разом з фермерськими господарствами вони не можуть перекрити потенціал виробництва цієї культури колишніми колгоспами і радгоспами. Порівняно з 1985 роком нижчими виявилися показники валового збору овочевої та плодово-ягідної продукції. Вдвічі зросло лише виробництво соняшника – надто вигідної культури. Але таке зростання загрожує прискореним виснаженням ґрунтів.

Таблиця 5 свідчить, що суттєвих зрушень у підвищенні урожайності сільськогосподарських культур аграрна реформа не забезпечила. В окремих випадках спостерігаються незначні коливання у бік підвищення або зниження рівня урожайності певних видів сільськогосподарських культур, але вони не впливають на загальну картину. Мабуть, підвищення урожайності від такої руйнівної реформи і не слід очікувати, бо приватизована промисловість із виробництва мінеральних добрив не забезпечує сільгоспвиробника цими добривами (продає їх за кордоном, а на внутрішньому ринку править такі ціни, що виробник не може придбати добрив у достатній кількості), а падіння тваринницької галузі підсікло внесення і органічних добрив під урожай.

Починаючи з рубіжного 1990 року, коли земля була удобрена мінеральними і органічними добривами найбільшою мірою (табл. 6), спостерігається різке зменшення внесення поживних речовин на 1 га посівної площі (кг). У кількісних показниках це зменшення становить: мінеральних добрив – майже у 7, органічних – у 6 разів. Таке ставлення до землі спроможне привести в недалекому майбут-

Таблиця 5

Урожайність сільськогосподарських культур (з 1 га ц)*

<i>С/г культури</i>	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Зернові культури	24,3	19,4	27,1	27,3	18,2	28,3
Озимі зернові	28,9	19,4	30,1	29,4	14,5	31,0
пшениця	30,1	20,0	31,4	30,8	14,1	32,6
жито	20,0	15,2	20,7	20,2	15,8	22,2
ячмінь	26,5	18,9	29,1	25,3	16,7	28,2
Ярі зернові	20,5	19,5	23,5	24,6	19,3	26,3
у тому числі:						
пшениця	16,9	15,4	20,6	21,2	17,2	22,8
ячмінь	21,4	18,6	25,5	24,9	14,8	24,1
овес	19,9	18,3	20,0	18,9	17,3	19,7
кукурудза та зерно	29,2	30,1	32,4	35,2	34,6	38,6
просо	17,0	11,6	10,6	10,5	13,2	12,2
гречка	7,6	9,1	6,7	6,8	9,6	7,6
рис	36,4	35,6	36,6	40,0	37,5	37,7
зернобобові	14,5	17,0	20,1	18,2	11,9	22,1
Цукрові буряки (фабричні)	205	177	183	189	201	238
соняшник	14,2	12,2	9,4	12,0	11,2	14,2
Соя	9,7	10,6	10,1	12,7	12,2	14,2
Льон-довгунець (волокно)	5,0	4,2	5,2	4,5	4,1	5,0
Картопля	96	122	108	104	116	133
Овочі	120	112	123	124	139	149
Однорічні трави	29,4	22,4	24,6	22,6	21,3	25,7
Багаторічні трави на сіно	30,3	20,6	25,1	23,2	21,7	25,8
Плоди та ягоди	29,8	38,4	30,5	36,5	56,0	58,1
Виноград	33,2	51,7	35,4	39,4	59,0	45,2

* Україна у цифрах у 2004 році. – К., 2005. – С.104.

ньому до катастрофічного виснаження земельних ресурсів. Одним з чинників істотного зниження врожайності є нераціональне використання землі, яке на сьогодні досягло критичної межі. На цю проблему вказують все більше фахівців, громадських діячів, організацій. Так, Ліга захисту прав земельних власників і землекористувачів “Захист землі” констатує: 5,7% наших земель уражені

водною та вітровою ерозією, а третина сільськогосподарських угідь заросла бур'янами. І це при тому, що щороку під оранку йдуть чимраз нові й нові незаймані раніше землі, тоді як вже виснажені ґрунти залишають відновлюватися за рахунок самої природи. Зараз частка розорюваних земель в Україні становить 79,7%, тоді як у Європі цей показник дорівнює в середньому 56,6%. Ці факти примушують декого бити на сполох, адже дуже скоро, коли нерозорані сільгоспугіддя залишаться в переказах, нам доведеться звикати до нового амплуа – країни, яка імпортує продукти сільського господарства²².

Таблиця 6

**Внесення добрив
у ґрунт сільськогосподарськими підприємствами***

Кількість добрив	1990	1996	2000	2001	2002	2003	2004
Мінеральні добрива							
Всього внесено в поживних речовинах, тис. ц	24416,3	5246,5	2787,1	4009,6	3992,3	3789,5	5185,9
Удобрена площа під урожай, тис. га	25090,1	8169,1	4632,1	6388,1	6226,4	5752,4	7889,2
Частка удобреної площі, %	83	32	22	30	33	34	44
Внесено у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	141	21	13	19	21	22	29
Органічні добрива							
Всього внесено, тис. т	257130,8	80614,5	28410,1	26534,8	22685,1	17448,9	15083,4
Удобрена площа, тис. га	5384,2	1824,4	714,5	708,7	658,6	551,1	531,4
Частка удобреної площі, %	18	7	3	3	4	3	3
Внесено на 1 га посівної площі, т	8,6	3,2	1,3	1,3	1,2	1,0	0,8

* Статистичний щорічник України за 2004 рік. – С.191.

²² Гудзенко Н. Истощенный ресурс: Украине грозит земельный «голод» // День. – 2005 – №171. – 21 сентября.

Таблиця 7

**Динаміка структури реалізації
продукції сільгоспвиробниками (%)***

<i>Види с/г продукції</i>	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Переробним підприємствам						
Зернові культури	37,5	4,0	2,2	2,4	3,9	6,4
Насіння соняшнику	5,1	2,4	1,1	1,6	2,5	3,1
Цукрові буряки	99,6	93,0	88,9	71,2	82,5	77,9
Картопля	15,2	16,9	13,9	2,4	3,2	8,2
Овочі	39,6	13,3	9,5	4,3	5,9	6,7
Плоди та ягоди	40,4	16,1	10,8	10,5	12,9	10,5
Худоба та птиця	46,1	21,6	31,3	28,0	29,1	29,2
Молоко та молочні продукти	87,2	66,3	71,8	73,9	78,7	82,1
Яйця	56,8	20,0	10,4	0,7	0,4	0,3
Вовна	60,3	28,7	52,7	32,0	20,7	6,7
На ринку						
Зернові культури	19,2	34,8	17,7	16,1	13,6	11,4
Насіння соняшнику	27,7	46,0	23,6	20,4	16,9	14,6
Цукрові буряки	0,2	4,0	0,6	0,9	0,5	0,2
Картопля	42,7	44,8	26,4	28,3	21,1	18,4
Овочі	41,2	47,0	44,1	39,4	35,7	35,5
Плоди та ягоди	40,6	49,8	40,2	39,3	34,5	39,5
Худоба та птиця	26,2	38,4	27,1	22,2	19,6	18,2
Молоко та молочні продукти	8,9	21,2	9,4	8,0	6,1	4,7
Яйця	34,2	66,2	51,9	42,6	35,6	32,1
Вовна	33,5	51,1	22,0	30,2	37,0	27,0
Населенню						
Зернові культури	30,3	20,6	16,1	11,4	10,1	6,9
Насіння соняшнику	12,0	10,4	7,6	4,9	3,1	2,5
Цукрові буряки	0,1	0,5	0,5	0,9	0,3	0,3
Картопля	32,2	20,4	15,9	14,7	10,5	7,6
Овочі	15,1	21,1	19,2	11,1	8,4	4,9
Плоди та ягоди	14,6	22,7	20,9	18,0	15,3	10,1
Худоба та птиця	16,4	31,9	21,8	15,4	11,7	7,0
Молоко та молочні продукти	3,1	7,5	5,1	4,2	3,4	2,2
Яйця	4,8	5,9	7,3	5,1	3,3	2,1
Вовна	-	13,5	9,5	6,8	1,8	3,5

*Україна у цифрах у 2004 році. – С.98.

Продовження таблиці 7

<i>Види с/г продукції</i>	1995	2000	2001	2002	2003	2004
По інших каналах						
Зернові культури	13,0	40,6	64,0	70,1	72,4	75,3
Насіння соняшнику	55,2	41,2	67,7	73,1	77,5	79,8
Цукрові буряки	0,1	2,5	10,0	27,0	16,7	21,6
Картопля	9,9	17,9	43,8	54,6	65,2	65,8
Овочі	4,1	18,6	27,2	45,2	50,0	52,9
Плоди та ягоди	4,4	11,4	28,1	32,2	37,3	39,9
Худоба та птиця	11,3	8,1	19,8	34,4	39,6	45,6
Молоко та молочні продукти	0,8	5,0	13,7	13,9	11,8	11,0
Яйця	4,2	7,9	30,4	51,6	60,7	65,5
Вовна	6,2	6,7	15,7	31,0	40,5	62,8

Як видно з таблиці 7, за роки радикальних аграрних перетворень (1995–2004) спостерігалось скорочення обсягів реалізації продукції сільськогосподарськими виробниками. Найбільшою мірою ця тенденція стосується реалізації зернових культур переробним підприємствам. Водночас у 2001–2004 рр. зменшувалися обсяги реалізації цукрової сировини, по відношенню до 1995 року – картоплі, овочів, молока та молочних продуктів, худоби та птиці, плодів і ягід, яєць, вовни. Щоправда, з певними коливаннями збільшувалися обсяги реалізації сільгосппродукції на ринку, проте у 2004 році воно не перекирило ще рівня 1995 року. Спостерігалися досить низькі показники реалізації насіння соняшнику, яке, очевидно, йшло на експорт. Щодо продажу зернових на ринку, то мало місце певне зростання його обсягів (в 1995–2000 роках), але в 2001–2004 роках відбулося різке скорочення реалізації зернових. Навіть населення, яке збільшило чисельність домашньої худоби і птиці, знизило купівлю зернових у 2004 році порівняно з 1995 у 4,4 рази. Різко зростала реалізація цих культур іншими каналами – з 13% у 1995 році до 75,3% у 2004-му. Можна вважати, що за період проведення аграрних реформ в Україні лівова частина зернових та насіння соняшнику реалізовувалася сільськогосподарськими підприємствами через посередницькі структури і, очевидно, не без участі тіньових схем.

Таблиця 8

**Динаміка рівня рентабельності виробництва
видів продукції сільського господарства (%)***

<i>Види с/г продукції</i>	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
<i>Зерно</i>	275,1	85,6	64,8	43,3	19,3	45,8	20,1
<i>Насіння соняшнику</i>	236,5	170,9	52,2	68,7	77,9	64,3	45,2
<i>Цукрові буряки (фабричні)</i>	29,5	31,2	6,1	1,5	-8,6	6,2	-0,8
<i>Овочі з відкритого грунту</i>	27,6	12,8	-1,7	-0,8	8,9	30,9	-5,0
<i>Картопля</i>	27,2	34,3	14,0	11,4	24,2	33,5	-0,7
<i>Плоди і ягоди</i>	83,8	20,3	-1,1	-1,7	6,4	19,9	8,4
<i>Виноград</i>	71,7	74,0	62,7	4,0	17,7	44,5	8,5
<i>Молоко і молочні продукти*</i>	32,2	-23,2	-6,0	-0,8	-13,8	9,9	-0,4
<i>М'ясо великої рогатої худоби</i>	20,6	-19,8	-42,3	-21,4	-40,5	-44,3	-33,8
<i>свиней</i>	20,7	-16,7	-44,3	-7,2	-16,9	-33,0	-14,4
<i>овець та кіз</i>	2,3	-31,9	-46,4	-24,9	-26,7	-37,8	-44,3
<i>птиці</i>	17,0	-18,4	-33,2	-1,7	-1,1	11,0	3,8
<i>Яйця</i>	27,3	36,5	10,6	25,1	14,6	18,5	15,2
<i>Вовна</i>	-2,4	-61,3	-75,8	-69,6	-78,9	-75,4	-74,7

*З 2001 р. – молоко незбиране

** Статистичний щорічник України за 2004 рік. – С.170.

Дані таблиці 8 показують, що рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства за роки аграрної реформи порівняно з 1990 роком зазнав різкого падіння і має досить строкату картину. Наприклад, рентабельність виробництва зерна неухильно знижувалася, а насіння соняшнику – зростала. Катастрофічного падіння її зазнало виробництво тваринницької продукції (худоба та птиця, молоко і молочні продукти, м'ясо великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці, вовна). Вочевидь це виробництво є тепер нерентабельним.

Згідно з інформацією заступника міністра агрополітики України Віктора Пабага, Україна 2005 року планувала довести загальний обсяг м'ясного імпорту до 350 тис. тонн, що, за його словами, практично дорівнює рівню 2004 року. Як він вважає, власна сировинна база, де поступово йде нарощування виробництва м'яса, і

вказані обсяги імпорту цілком задовольняють потребу (зазначимо, надзвичайно низьку з огляду на купівельну спроможність населення) внутрішнього ринку у м'ясі²³. Підкреслимо: потреба ринку у м'ясному продукті, можливо, й задовольняється, однак не задовольняються потреби в цьому продукті населення, яке споживає нині м'яса приблизно половину того обсягу, що споживався в УРСР. Зрозуміло, головна причина такого стану речей – катастрофічний занепад тваринницької галузі, неймовірний спад поголів'я худоби, що йде на м'ясо (табл. 13, 14). Як бачимо, у 2004 році показник поголів'я великої рогатої худоби (6 млн 953 тис.) упав нижче за рівень 1915 року (9 млн 132 тис.), кількість корів була приблизно однаковою, поголів'я свиней зменшилося до зафіксованого 1950 року, а овець і кіз (1 млн 769 тис.) – навіть невідомо до рівня якого року, але значно нижчого порівняно з 1915-м (6 млн 904 тис.).

Важливий показник для характеристики нової агросистеми – виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення (табл.9).

Таблиця 9

**Виробництво сільськогосподарської продукції
на душу населення (кг)***

<i>С/г продукція</i>	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Продукція сільського господарства, грн	2 013	1 317	1 132	1 262	1 288	1 156	1 396
Продукція рослинництва, грн	1 010	746	684	777	771	667	898
Зернові культури, кг	983	659	497	816	805	423	881
Цукрові буряки, кг	853	576	268	320	300	280	350
Соняшник, кг	50	56	70	46	68	89	64
Картопля, кг	322	286	403	356	345	386	437
Овочі, кг	128	114	118	121	121	137	147
Плоди та ягоди, кг	56	37	30	23	25	35	35
Виноград, кг	16	9	10	7	7	11	8
Продукти тваринництва, грн	1 003	571	448	485	517	489	498
М'ясо (у забійній вазі), кг	84	45	34	31	34	36	37
Яйця, шт.	314	183	179	199	235	240	252
Молоко, кг	472	385	257	276	293	286	291

* Статистичний щорічник України за 2004 рік. – С.96.

²³ Виробництво м'яса зростає // Сільські вісті. – 2005. – №138. – 25 листопада.

Таблиця 9 чітко показує, що виробництво сільськогосподарської продукції у 2003 році ні в цілому, ні з огляду на конкретний вид не те що не зрівнялося з досягненнями 1990 року, а й значно відставало від нього.

Утрата сільськогосподарської техніки – теж гігантський збиток агрореформи (табл. 10).

Таблиця 10

Парк тракторів і зернозбиральних комбайнів сільськогосподарських підприємств в АПК України (тис. одиниць)

Роки	Трактори	Зернозбиральні комбайни
1995	469	91
2000	319	65
2001	296	61
2002	274	57
2003	251	54
2004	234	50

Як видно із даних таблиці 10, кількість тракторів і зернозбиральних машин за період 1995–2004 років в сільськогосподарських підприємствах скоротилася наполовину, тож необхідність технічного переозброєння АПК України постає на сьогодні як одна із найгостріших проблем. На цю обставину останнім часом звертають увагу багато фахівців. Так, почесний президент компанії “Ук-рагролізинг” В.Шпак констатує: “Сьогодні Україна має набагато менше, ніж 50 тисяч комбайнів, а в радянські часи їх було 112 тисяч. До того ж у середньому по країні 90% цих машин відпрацювали свій амортизаційний термін і потребують заміни. Комбайнів, які здатні нормально працювати, залишилось не більше п’яти тисяч. До того ж, слід додати, що збіжжя збирається також і для майбутнього посіву, а наявні спрацьовані комбайни, за даними фахівців, травмують зерно, псуєть посівний фонд, зменшуючи майбутній урожай. У такому ж поганому стані трактори та інша сільська техніка... Через нестачу техніки ми втрачаємо понад шість мільйонів тонн зерна²⁴.

²⁴ Шпак В. Рятівний лізинг // День. – 2005. – № 204. – 5 листопада.

Отже, як могла держава з таким парком спрацьованих тракторів і зернозбиральних комбайнів піти на кардинальну реформу в АПК? Питання не без багатьох варіантів відповіді, однак такий крок пахне авантюрою. Дані таблиці 11 показують, що в Україні упродовж майже десяти років практично не відбувалось оновлення або хоча б простого поповнення галузі тракторами і зернозбиральними комбайнами. За даними Мінагрополітики України, за роки аграрних перетворень в АПК виробництво практично не поповнилося й іншими видами сільгосптехніки (табл. 11)²⁵.

Таблиця 11
Поставка (купівля) сільськогосподарської техніки (%)²⁶

<i>Види техніки</i>	1990	1992	1994	1996	1998	2001	2002
Трактори	49,4	42,1	11,3	2,0	3,0	3,8	5,2
У тому числі іноземних марок, що були в експлуатації не більше 8 років	–	–	–	–	–	–	5,1
Зернозбиральні машини	9,6	4,9	0,2	0,76	0,075	1,51	1,2
у тому числі іноземних марок, що були в експлуатації не більше 8 років	–	–	–	–	–	1,4	1,1
Кормозбиральні комбайни	3,6	5,7	0,1	0,1	0,24	0,25	0,72
Бурякозбиральні машини	3,2	3,0	1,5	0,2	0,45	0,05	0,48

Нині можна говорити лише про початкові й мізерні зрушення в показниках закупівлі тракторів і збиральних комбайнів. Як повідомив міністр аграрної політики України О. Баранівський, за дев'ять місяців 2005 року господарствами було закуплено 300 тракторів і 102 комбайни²⁷. За таких темпів потрібні десятки й десятки років для того, щоб оснастити весь майже зношений парк техніки в АПК.

²⁵ Там само.

²⁶ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002–2003рр. – К. – 2003. – С. 210.

²⁷ Баранівський О. Свято хлібороба і хліб // Сільські вісті. – 2005. – №135. – 18 листопада.

Виробництво сільгосппродукції загалом скоротилося, хоча в господарствах населення відбулося його зростання (табл.12).

Таблиця 12

Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства (%)*

Види продукції	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Продукція сільського господарства загалом	27,5	44,9	62,0	58,7	59,8	66,0	60,3
Продукція рослинництва	21,3	39,8	54,4	50,1	52,4	61,5	54,5
Зернові культури	2,8	8,1	18,4	20,3	24,0	27,9	24,2
Цукрові буряки (фабричні)	0,0	2,6	12,2	20,3	26,2	22,6	23,1
Соняшник	2,4	4,4	12,5	18,1	16,6	15,9	21,1
Овочі	26,9	72,7	83,1	86,9	87,9	87,3	89,0
Плоди і ягоди	53,6	83,6	81,8	85,7	85,5	76,0	88,6
Виноград	20,4	26,5	30,0	33,0	37,8	35,8	43,2
Продукція тваринництва	33,8	51,5	73,6	72,6	70,9	72,2	70,6
М'ясо (у забійній вазі)	28,9	51,7	73,7	76,8	72,9	69,3	67,8
Яйця	37,8	55,6	66,2	61,9	55,9	56,1	53,7
Вовна	11,2	30,1	61,4	637	69,6	72,9	75,9

*Статистичний щорічник України за 2004 рік. – С.164.

Таблиця 13

Поголів'я худоби в господарствах України (1915–1989)*

Роки	Велика рогата худоба	У тому числі корови	Свині	Вівці та коні	У тому числі вівці	Коні
1915	9132	4116	6469	6904	6849	6454
1940	10996	5965	9186	7525	6700	4674
1950	11182	4811	7765	6740	5465	2245
1955	12424	6209	11736	9261	8052	2199
1960	17632	7813	18194	10631	10062	1840
1965	21324	8481	18920	9342	8646	1537
1970	21352	8563	20746	8971	8614	1322
1975	24180	8978	16847	9115	8863	1057
1980	25368	9271	19783	9051	8815	837

* Україна у цифрах у 2004 році. – С.195.

Звісна річ, руйнування колгоспно-радгоспної системи господарювання і заміна її новоствореними господарствами не могли не знизити, до того ж надто різко, рівень виробництва. Не могла й держава не втратити контроль над ним, тим паче, що реформатор повністю виводив її із сфери виробництва. У такій ситуації продуктивно спрацювали господарства населення, однак, звісно, вони не змогли повною мірою компенсувати обвальне падіння сільгоспвиробництва. Понад те, вже дехто із спеціалістів вказує на ознаки вичерпання виробничих можливостей цих господарств. І все ж таки, що вони внесли, так би мовити, у продовольчий фонд суспільства? Лише за шість років (1995–2000) частка цих господарств у виробництві продукції сільського господарства зросла в цілому на 18%. Якщо у 1995 році (рубіжний рік), коли почалася активна фаза аграрних реформ, у виробництво таких видів сільськогосподарських культур, як зернові, цукрові буряки, соняшник, вони зробили незначний внесок – відповідно 8,1%, 2,6%, 4,4%, то вже в наступні роки він істотно збільшився. Привертає увагу і та обставина, що господарства населення значно наростили обсяги виробництва картоплі, забезпечивши свою частку майже до 100% (98,7%). Високі позиції вони зберігають і у вирощуванні овочів, плодів та ягід, а щодо виробництва тваринницької продукції, частка їх у 1995 році становила 51,5%, однак через 8 років вона зросла лише на 20%.

Таким чином, можна вважати, що господарства населення України виступили противагою руйнівних реформувань, вони внеможливили масовий голод і досі пом'якшують кризові явища на ринку та у сфері споживання населенням сільськогосподарських продуктів. Про компенсаційно-стабілізаційну роль цих господарств свідчать таблиці 14 і 15, які відбивають співвідношення внесків вирощування худоби різних категорій господарств у процес виробництва м'ясо-молочної продукції.

Лише за п'ять років (2000–2004) реформування АПК кількість голів великої рогатої худоби у новостворених сільськогосподарських підприємствах зменшилася більш ніж у 2,5 рази. За цей час відбулося різке скорочення також поголів'я свиней, овець і кіз. Натомість у господарствах населення відбувся значний приріст поголів'я великої рогатої худоби, особливо корів. Починаючи з 2001 року він у цілому перевершив показники приросту великої рогатої ху-

Таблиця 14

**Поголів'я худоби за категоріями господарств
України (1985-2004 рр.) (на кінець року; тис. голів)***

<i>Види худоби</i>	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Господарства усіх категорій								
Велика рогата худоба	26 638	24 623	17 557	9 424	9 421	9 108	7 712	6 953
у тому числі корови	8 851	8 378	7 531	4 958	4 918	4 716	4 284	3 953
Свині	20 058	19 427	13 144	7 652	8 370	9 204	7 322	6 466
Вівці та кози	9 222	8 419	4 099	1 875	1 965	1 984	1 859	1 770
у тому числі вівці	8 879	7 896	3 209	963	967	950	893	875
Сільськогосподарські підприємства								
Велика рогата худоба	22 797	21 083	13 701	5 037	4 663	4 194	3 165	2 691
у тому числі корови	6 550	6 192	4 595	1 851	1 675	1 402	1 100	950
Свині	15 655	14 071	7 152	2 414	2 907	3 391	2 273	2 098
Вівці та кози	8 336	7 166	2 424	413	390	362	301	271
у тому числі вівці	8 336	7 164	420	412	389	360	299	209
У томі числі фермерські господарства								
Велика рогата худоба	—	0	27	102	117	120	106	103
у тому числі корови	—	0	16	36	40	38	36	36
Свині	—	0	40	54	70	101	88	82
Вівці та кози	—	0	20	6	8	12	18	27
у тому числі вівці	—	0	17	6	8	12	18	27
Господарства населення								
Велика рогата худоба	3 841	3 540	3 856	4 387	4 758	4 914	4 547	4 262
у тому числі корови	2 301	2 186	2 936	3 107	3 243	3 314	3 184	3 003
Свині	4 433	5 356	5 992	5 238	5 463	5 813	5 049	4 368
Вівці та кози	886	1 253	1 575	1 462	1 575	1 022	1 558	1 499
у тому числі вівці	543	732	789	551	578	590	594	606

* Там само.

доби в сільськогосподарських підприємствах, а поголів'я корів – майже у 2,5 раза.

У сільськогосподарських підприємствах у 1995–2004 роках різко скоротилось і поголів'я свиней, у господарствах же населення цей показник був стабільний, хоча, починаючи з 2004 року, почав падати. Чому ж так сталося і там, і там?

Загальну відповідь на це запитання частково дає таблиця 15, яка фіксує тенденцію до скорочення введення в дію тваринницьких приміщень та переробних виробництв.

Таблиця 15

**Динаміка введення в дію окремих об'єктів
сільськогосподарського призначення
та потужностей харчової промисловості***

	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Тваринницькі приміщення (включно з механізованими фермами та комплексами), тис. скотомісць						
для великої рогатої худоби	36,8	6,0	6,5	2,4	3,1	3,3
для свиней	21,6	5,3	12,2	3,5	4,9	10,5
для овець	3,4	0,7	–	0,4	–	–
Зрошувальні землі, тис. га	4,5	0,01	0,2	0,2	0,5	0,3
Осушені землі, тис. га	4,0	–	–	–	–	–
Потужності виробництва						
м'яса, т за зміну**	56,8	31,1	22,8	25,5	9,2	0,4
продукції з незбираного молока, т за зміну**	218,6	37,1	31,0	70,0	11,4	–
сиру, т за зміну**	0,6	5,0	2,5	40,1	0,5	0,5
олії, т переробки олієнасіння за добу**	6,2	1072,7	83,0	106,5	3,5	442,9
плодоовочевих консервів, млн умовних банок	26,8	11,5	50,3	0,0,2	26,0	0,5

* Там само. – С.122.

** Починаючи з 2003 р. – тис. т за рік.

Із даних таблиці 15 видно, що 1995 рік для тваринницького комплексу ще не означав повного розвалу. Так, нові тваринницькі приміщення (включно з механізованими фермами та комплексами) для великої рогатої худоби становили 36,8 тис. скотомісць; для свиней і овець відповідно 21,6 тис. і 3,4 тис. Але за п'ятирічку (1996–2000) показники введення в дію об'єктів господарського

призначення у тваринницькому комплексі зменшилися майже у 6 разів для великої рогатої худоби, у 4 рази – для свиней, а для овець же не було введено жодного комплексу. За ті самі п'ять років зменшилися потужності з виробництва м'яса, продукції з незбираного молока, сиру. Безумовно, це зменшення пов'язане з тим, що реформа завдала нищівного удару по тваринництву, для якого стали непотрібними не те що нові, а й багато старих тваринницьких комплексів, які різко скинули постачання продукції переробним підприємствам.

Ситуація, яка склалася на сьогодні у тваринництві України, окреслюється одними спостерігачами як розвал, іншими – як

Таблиця 16

**Виробництво продукції тваринництва
за категоріями господарств (тис. т)***

<i>Види продукції</i>	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Господарства усіх категорій						
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	2 294	1 663	1 517	1 648	1 725	1 554
Молоко	17 274	12 658	13 444	14 142	13 661	13 739
Яйця, млн шт.	9 404	8 809	668	11 309	11 477	11 958
Вовна	13,9	3,4	3,3	3,4	3,3	3,2
Сільськогосподарські підприємства						
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	1 107	438	352	447	530	490
Молоко	9 443	3 669	3 636	3 468	2 680	2 553
Яйця, млн шт.	4 171	2 977	3 679	4 983	5 040	5 531
Вовна	9,7	1,3	1,2	1,0	0,9	0,8
у тому числі фермерські господарства						
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	7	8	7	9	12	11
Молоко	41	68	81	87	77	83
Яйця, млн шт.	10	7	6	9	10	8
Вовна	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Господарства населення						
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	1 187	1 225	1 165	1 201	1 195	1 064
Молоко	7 831	8 989	9 808	10 674	1 0981	11 206
Яйця, млн шт.	5 233	5 832	5 989	6 326	6 437	6 427
Вовна	4,2	2,1	2,1	2,4	2,4	2,4

* Там само. – С.108.

глибока криза, подолання якої у найближчі роки навіть не прогнозується фахівцями. Як видно із таблиць 16 і 17, виробництво продукції тваринництва різними категоріями господарств зазнало суттєвих зрушень. Мабуть, не від добра сільськогосподарські підприємства у розв'язанні проблем продовольчої безпеки країни змушені відійти на другий план, конкуруючи з господарствами населення. Зокрема, у 1995–2004 роках виробництво молока вони скоротили майже у 3 рази, м'яса – у 2,6 раза.

Таблиця 17

Виробництво м'яса за видами продукції*

Види продукції	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Всього	2 294	1 663	1 517	1 648	1 725	1 554
Яловичина і телятина	1 186	754	646	704	723	610
Свинина	807	676	591	599	631	568
Баранина і козлятина	40	17	15	17	17	16
М'ясо птиці	235	193	239	300	324	330
М'ясо кролів	19	14	14	16	14	13
Конина	7	9	12	12	16	17

* Там само.

Що ж до житлового й соціально-культурного будівництва на селі, то воно завжди було барометром його економіки: якщо остання йшла вгору, то росло й будівництво, падала економіка – падало й воно. Звісно, реформа не могла не підкосити й цю справу (табл. 18).

Таблиця 18

Динаміка введення в експлуатацію житлових будинків та кількість збудованих квартир*

Роки	Введення в експлуатацію, тис. м ² загальної площі		Кількість збудованих квартир, тис.	
	Усього	У тому числі в сільській місцевості	Усього	У тому числі в сільській місцевості
1995	8 663	2 207	118	24
2000	5 558	1 229	63	11
2001	5 939	1 166	65	11
2002	6 073	1 215	64	10
2003	6 433	1 359	62	11
2004	7 566	1 827	71	14

* Україна у цифрах у 2004 році. – С.125.

Таблиця 19
Динаміка введення в експлуатацію житлових будинків
у сільській місцевості у регіональному вимірі (тис.)*

<i>Регіони</i>	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Україна	8 663	3 558	5 939	6 073	6 933	7 566
Автономна Республіка Крим	451	179	205	226	196	274
області						
Вінницька	293	51	77	91	125	136
Волинська	200	45	49	47	51	54
Дніпропетровська	559	50	56	59	66	61
Донецька	591	36	29	33	40	59
Житомирська	282	34	26	30	42	71
Закарпатська	198	141	75	55	76	75
Запорізька	289	25	26	28	29	44
Івано-Франківська	267	60	70	82	67	123
Київська	634	140	144	158	186	262
Кіровоградська	216	19	21	21	26	29
Луганська	306	40	46	42	47	57
Львівська	419	124	93	105	114	181
Миколаївська	270	9	9	12	8	12
Одеська	401	53	63	78	70	104
Полтавська	344	46	41	43	37	59
Рівненська	219	51	55	50	59	71
Сумська	212	27	25	22	24	28
Тернопільська	187	23	28	24	30	37
Харківська	603	50	53	52	72	93
Херсонська	522	27	27	24	23	38
Хмельницька	296	51	40	42	44	54
Черкаська	277	27	17	18	22	38
Чернівецька	175	30	27	31	38	72
Чернігівська	213	14	13	9	11	11
міста						
Київ	410	859	1 004	1 000	1 001	1 050
Севастополь	99	62	54	62	82	70

* Там само.

З 1995 року простежується негативна тенденція введення в експлуатацію загальної житлової площі та новозбудованих квартир. Щоправда, у 2004 році намітився певний стрибок у будівництві житла на селі, однак обсяги введення його в експлуатацію продовжують залишатися низькими й повільними.

Більш детальна картина введення в експлуатацію житлових будинків у сільській місцевості простежується у регіональному вимірі (табл. 19).

Як бачимо, упродовж десяти років (1995–2004) менш за все будували житла в Чернігівській та Житомирській і ненабагато більше – в Сумській, Кіровоградській, Черкаській, Херсонській та інших областях. Усі регіони перевершила столична область. У Вінницькій, Івано-Франківській, Одеській та Донецькій областях у 2004 році перевищено показники 1995 року. Однак у переважній більшості областей – суцільний спад.

Що ж до будівництва та введення в експлуатацію об'єктів соціокультурного призначення, то таблиця 20 фіксує динаміку цього процесу за 10 років (1995–2004) як таку, що не просто прямує до нульової позначки, а впритул вже наблизилась до неї. Понад те, йде протилежний процес – закриття колись наявних. В окремих регіонах він навіть посилюється.

Таблиця 20

Введення в експлуатацію об'єктів соціально-культурного призначення у сільській місцевості (%)*

Роки	Дошкільні заклади, тис. місць	Загальноосвітні навчальні заклади, тис. учнівських місць	Лікарні, тис. ліжок	Амбулаторно-поліклінічні заклади, тис. відвідувань за зміну	Клуби та будинки культури, ис. місць
1995	3,1	17,7	0,3	2,0	4,0
2000	0,3	8,6	0,1	0,8	1,0
2001	0,2	6,7	0,04	0,2	0,4
2002	0,2	4,0	0,04	0,2	0,6
2003	0,4	7,2	0,4	0,2	0,8
2004	0,1	6,9	0,1	0,3	0,5

* Там само. – С.127.

Загалом, за словами М.Гайдара, начальника департаменту розвитку сільської місцевості та підприємництва Міністерства аграрної політики України, лише за останні 5 років у селах закрито 316 шкіл, понад 2 тис. дитячих садків, стільки ж закладів культури і 475 дільничних лікарень. Щороку сільське населення скорочується на 150 тис. осіб, а це - п'ять сільських районів! Якщо й надалі воно зменшуватиметься такими темпами, то за 20 років України сільської як такої не буде. Дехто із журналістів констатує: села вимирають, проїдьтеся центральною і східною Україною і ви побачите, що там нікому землю орати²⁸.

Водночас потреба сільських населених пунктів у закладах соціальної сфери, згідно з даними керівників сільських рад, досить значна (табл. 21).

Таблиця 21

Потреба сільських населених пунктів у закладах соціальної сфери за оцінками керівників сільських рад (одиниць)²⁹

<i>Заклади соціальної сфери</i>	Кількість населених пунктів, в яких необхідно відкрити соціальні заклади	Кількість населених пунктів, в яких є вільні приміщення, придатні для відкриття
Дитячі дошкільні заклади	2 485	1 710
Школи	1 103	361
Лікарняні заклади	1 194	437
Торговельні заклади	2 139	2 399
Їдальні, кафе	1 142	953
Відділення зв'язку	1 208	359

Відродження соціальної сфери села – першочергове завдання, однак без фінансової підтримки держави ані відродити, ані створити більш сучасну інфраструктуру у сільській місцевості неможливо. Держава ж може залучити до цієї справи фінансові, бізнесові та промислові кола.

²⁸ Ясинчук Л. І села стануть руїнами // Експрес. – 2005. – № 117. – 13–20 жовтня.

²⁹ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002. – К., 2003. – С.496.

А як же вплинула агрореформа на споживання продуктів харчування в країні? Вона вдарила по ньому прямо ще на початку 1990-х років через падіння виробництва продовольства, нестримну інфляцію, зростання цін та затримки з виплатою пенсій і зарплат, до того ж мізерних і не індексованих. У країні з'явилися мільйони людей, які недоїдають і голодують (особливо серед самотніх старих людей, малозабезпечених верств). Знизився рівень і структура споживання населення, попит більшості різко повернувся у бік найдешевших продуктів (хліба, макаронних виробів, картоплі). Структура харчування населення різко деформувалася насамперед з причин обвального падіння споживання м'яса і м'ясопродуктів, риби, молока і молокопродуктів, овочів, фруктів, олії. За даними Мінстату України (експрес-довідь 1995 року з пояснювальною запискою першого заступника міністра О.Осауленка), у 1995 році порівняно з 1990-м споживання в розрахунку на душу населення в Україні м'яса і м'ясопродуктів скоротилося на 30 кг (на 43%), молока і молочних продуктів – на 128 кг (34%), яєць – на 100 шт. (37%), цукру – на 18 кг (36%), риби і рибопродуктів – на 14 кг (82%), фруктів, ягід і винограду – на 13 кг (27%), хлібних виробів – на 13 кг (9%)³⁰.

У пресі навіть обговорювалося питання про можливість голодного бунту в Україні, що назрівав, і це відчували соціально чутливі журналісти та соціологи. Однак владі реформаторів і “тіньовій” економіці, системі торгівлі (базари) вдалося стримати “пожежу”, що тліла. Допомогли цьому й особисті городи міського населення.

У цій скрутній для людей ситуації недоспоживання Міністерство охорони здоров'я України разом із Головним санітарним лікарем України в листі до Міністерства праці України (№ 5.08.07/10-902 від 10.11.92) констатували: “У фактичних раціонах усіх груп населення спостерігається дефіцит продуктів тваринного походження, а також овочів, фруктів, рослинного масла. У зв'язку з цим страждає білковий компонент раціону, особливо за рахунок білків тваринного походження (на 15–20% менше від фізіологічних потреб), що зумовлює недостачу незамінних амінокислот.

³⁰ Все хуже питається, все менше живем // Зеркало недели. – 1996. – 10 февраль.

Дефіцит вітамінів групи «Б» спостерігається у 22–24% населення, вітаміну С – у 54–70%, а у дітей – 86–88%. Недостатня вітамінна забезпеченість організму виступає причиною поширення гіповітамінозів, що супроводжуються зниженням захисних функцій організму, головними болями, втому, роздратованістю, послабленням уваги, зниженням працездатності людини. Це є основою для розвитку інших захворювань, пов'язаних з несприятливими екологічними умовами. Прогресує також ріст генетично залежних захворювань, оскільки рівень мутагенної активності ряду токсичних елементів залежить від неповноцінного раціону харчування”.

Вважаємо, варто запитати (і це запитання впливає як з наведених даних Держкомстату, так і з наведеного офіційного листа), чи не в ті часи штучно спричиненого голодомору почалося фізичне послаблення нації, яке підштовхнуло процес поступового її вимирання? Як відомо, на 1 листопада 2005 року, за даними Державного Комітету статистики, чисельність населення України становила вже 46 млн 988 тис. 212 осіб³¹.

На щастя, починаючи з середини 90-х років минулого століття індивідуальне споживання все-таки пішло вгору, однак напевно чи можна вважати його збалансованим хоча б через ту саму проблему бідності, а також недоспоживання тваринницької продукції, особливо м'яса (табл. 22).

Таблиця 22 зображує серйозне недоспоживання в Україні, до того ж упродовж тривалого часу, м'яса, тому назвати систему масового споживання м'ясо-молочно-овочевою немає підстав, радше – молочно-овочево-хлібною. Незважаючи на те, що після 1995 року споживання деяких продуктів харчування (риби і рибопродуктів, яєць, цукру, олії, картоплі, овочей і баштанних) певною мірою піднялося, все одно система національного споживання в цілому не дотягує до рівня колишньої радянської. Наведемо зіставлення цих двох систем за певними позиціями (табл. 23)³².

³¹ Нас усе менше і менше // Сільські вісті. – 2005. – №145. – 13 грудня.

³² Ткаченко А.Н., Илларионов В.В., Рыбачук В.П., Степанов П.С., Тарасов В.А. Феномен Украины: реформы 1991– 2004 гг. – С.519.

Таблиця 22

Споживання продуктів харчування
на душу населення за рік (кг)*

Види продукції	1995	2000	2001	2002	2003	2004
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включно з салом і субпродуктами в натурі)	39	33	31	33	35	38
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	244	199	205	225	226	226
Яйця, шт.	171	166	180	209	214	220
Риба і рибопродукти	3,6	8,4	11,0	11,9	12,0	12,0
Цукор	32	37	40	36	36	38
Олія	8,2	9,4	10,0	10,7	11,3	13,0
Картопля	124	135	140	133	138	140
Овочі та баштанні	97	102	105	108	114	115
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино вино)	33	29	26	29	33	31
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно, круп, бобові)	128	125	130	131	125	125

* Україна у цифрах у 2004 році. – С.221.

Таблиця 23 фіксує приблизно близькі показники споживання в 1970–1991 та 1992–1993 роки лише щодо олії й картоплі. В усьому ж іншому між ними існує розрив різної величини, але у мінусовому варіанті. Таким чином, варваризована аграрна реформа підірвала систему масового споживання продуктів харчування й досі не забезпечила хоча б середній рівень, досягнутий у 1970–1991 роках.

Залишається звернути увагу ще на такий показник перспективи села, як його трудовий ресурс, на який не могла не вплинути, теж негативно, аграрна реформа. Він зменшується не лише за рахунок вимирання і хвороб населення, його міграції у місто та за кордон, а й за рахунок старіння. Якщо взяти розподіл постійного сільського населення за віковими групами, то із його загальної кількості у віці, молодшому за працездатний, на 1 січня 2004 року зафіксовано 19,1%, у працездатному віці – 53%, у старшому за праце-

Таблиця 23

**Порівняння споживання продуктів харчування
в середньому в Україні за 1970–1991 і 1992–2003 роки**

Продукти харчування	На одну особу, кг		Зміни	
	1970–1991	1992–2003	А–В, кг	В/А, %
	А	В	С	Д
М'ясо і м'ясопродукти	61	37	–24	60,7
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	336,0	230	–106,0	68,5
Яйця, шт.	236,0	182	–54,0	77,1
Риба і рибопродукти	17,2	7,7	–9,5	44,8
Цукор	47,9	35,6	–12,3	74,3
Олія	9,7	9,4	–0,3	96,9
Картопля	140,0	134,0	–6,0	95,7
Овочі і баштанні	115,0	9,0	–18,0	84,4
Фрукти і ягоди	47,0	35,0	–12,0	74,5
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби, борошно, крупяні, бобові)	145,0	131,0	–14,0	90,3
Калорійність харчування (калорій на добу), в тому числі:	3 521,0*	2 743,0	–778,0	77,9
Продуктів рослинного походження	2 531,0	2 097,0	–434,0	82,9
Продукти тваринного походження	990,0	647,0	–343,0	65,4

* В середньому за 1990–1991 роки.

здатний – 27,9%³³. Це означає, що входження у сільгоспвиробництво молодих поколінь не покриває виходу з нього поколінь старших. На зазначену дату ця різниця становила 8,8%, а в натуральному вираженні – 1 380 421 особи. Але біда ще й у тому, що співвідношення між поколіннями у селі не на користь молодих вже набуло вигляду тенденції. Якщо вона збережеться у тривалій перспективі, то селу як особливому типу поселення загрожує зникнення через перетворення на якийсь інший тип поселення.

³³ Україна у цифрах у 2004 році. – С.183.

Отже, аналіз офіційних статистичних даних, що відображають загальний результат аграрної реформи, дає змогу підсумувати: 1) реформа відзначається надзвичайно руйнівним характером, що їй відповідає авантюрному способу її проведення; 2) ані АПК, ані село реформа не підняла, а “опустила” значно нижче їхнього рівня за умов ліквідованої реформою системи сільгоспвиробництва і поглибила загальну кризу в цій сфері; 3) реформа поставила під сумнів не лише розвиток, а й існування селянства і села; 4) реформа вимагала вельми високої й нічим не виправданої соціальної ціни, розפורшувши селянство, зруйнувавши звичний для нього спосіб життєдіяльності, але не давши йому гарантій стати реальним власником землі; 5) реформа зруйнувала виробничий потенціал АПК та інфраструктуру села, нагромадивши широке коло проблем, що потребують негайного практичного розв’язання; 6) потрібні додаткові зусилля держави, щоб виправити авантюрні, негативні наслідки реформи, вивести село й АПК із глухого кута, дати нові імпульси їм для розвитку. У цьому плані реформа залишається незавершеною, і тому постає питання, чи не потрібна антиреформа?

У пресі повідомлялося, що Кабінет Міністрів схвалив Концепцію державної цільової програми “Комплексна програма підтримки розвитку українського села на 2006–1010 роки”, розроблену на виконання доручення Президента України. Головною метою концепції програми є реалізація основних напрямів державної політики щодо створення сприятливих умов для формування і розвитку в Україні високоефективного конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на внутрішньому і зовнішньому ринку і захисту продовольчої безпеки держави, створення експортного потенціалу та розвитку сільських територій³⁴. Очевидно, така комплексна програма підтримки розвитку села має накреслити також ефективні заходи щодо відновлення на більш високому рівні всього поруйнованого авантюрною агрореформою. Село вимагає відродження, однак програм його розвитку приймалося багато, якби ж тільки вони виконувалися!

³⁴ Є концепція програми розвитку села // Сільські вісті. – 2005. – №151. – 27 грудня.

4. Становлення нової “економічної людини”: фермерство як продукт реформи

Аграрна реформа, упроваджуючи підприємницький спосіб господарювання, започаткувала формування нового типу “економічної людини” на селі. В основі господарської діяльності цієї людини лежать не потреби безпосередньо її власні та сім’ї, а ринку, через задоволення яких вона задовольняє особливу свою економічну потребу – у прибутку, який уможливив би повне задоволення усіх її потреб, а головне – потреб прибуткового виробництва.

Як відомо, поняття “економічна людина”, “нова економічна людина” розробив і впровадив у науковий вжиток Вернер Зомбарт (певний внесок, щоправда, зробили і А.Сміт, К.Маркс, а особливо М.Вебер), опираючи їх на вихідні поняття і терміни: “природна людина”, “господарська людина”, “господарський дух”, “підприємницький дух”, “докапіталістичний підприємницький дух”, “капіталістичний підприємницький дух”, “капіталістичний дух” та ін.¹

Якщо взяти сільгоспвиробництво, то, за Зомбартом, суб’єкт, що господарює на землі, спочатку виробляв у межах своєї природної потреби у життєвих благах. То було витратне господарство: скільки засобів до життя спожито (витрачено), стільки й має бути вироблено. Такого господаря Зомбарт позначав терміном “природна людина”, розуміючи її все ж таки як певну історичну індивідуальність. Ця людина у своєму господарському житті керується виключно власними потребами і веде витратне натуральне господарство. На зміну цій людині з її господарським “природним” духом прийшла людина з підприємницьким господарським духом, тобто економічна людина, підприємець.

Історично, за Зомбартом, підприємницький дух пройшов два основні етапи розвитку – докапіталістичний і капіталістичний. Перший етап – це етап виникнення й становлення підприємиць-

¹ Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. – М., 1994; Шпакова Р.П. М.Вебер и В.Зомбарт о западноевропейском капитализме // Социологические исследования. – 1992. – № 12. – С.126–132.

кого духу, ґрунтованого на різних нетрудових, точніше, невиробничих способах наґромадження засобів до життя (насилство, обман, лихварство, шахрайство та ін), коли і солдат, і розбійник, і рицар, і сеньйор, і священник – усі вони вдаються до підприємництва з метою наґромадження засобів існування понад безпосередню потребу. Другий етап – це етап сформованого капіталістичного підприємницького духу, коли він утвердився як панівний спосіб господарювання і тип економічного мислення.

Капіталістичний господарський дух передбачає економічну людину, способом діяльності якої виступає підприємництво за рахунок іншого, а мотивом – жадоба до грошей (наживи, багатства). Ця людина перетворює своє господарство на підприємництво, яке, взяти, скажімо, аграрну сферу, функціонує і розвивається на базі приватного землеволодіння,* і, зрозуміло, сама стає підприємцем (капіталістом, буржуа), тобто носієм капіталістичного господарського духу. Останній уможливує задоволення потреб підприємця в межах і за рахунок наґромадзованого багатства, проте треба сказати, що буржуа-землевласник реалізує своє підприємництво насамперед завдяки експлуатації землі та найманої праці на ній і, звичайно ж, своїй власній діяльності у межах схеми: ідея–план–дія (виконання відповідних завдань, розв’язання задач, здійснення прийнятих рішень, зменшення ризику тощо).

Аграрна реформа відроджує в Україні “економічну людину” як особливий тип нового господаря на землі. Однак нового по відношенню до якого господаря? Звичайно ж, по відношенню не до “природної людини”, а до селянина радянського, колективістського типу, котрий спільно, переважно за законами артільної кооперації, господарював на засадах суспільної форми власності на землю, але під жорстким контролем держави. Колективістський селянин – небачений в історії тип економічної людини, яка в колишньому СРСР прийшла на зміну класичному селянинові, поміщикові і куркулеві, але не набула завершеної соціальної форми. Чому? Назвемо такі головні, на наш погляд, причини.

* Взагалі в історії Європи Зомбарт бачив такі основні форми (способи) організації підприємництва: військовий похід (війна), землеволодіння, держава, церква, торгівля.

Перша полягає в тому, що КПРС, яка виконувала в СРСР роль соціотехнолога, по суті, не бачила подальших шляхів історичної еволюції колгоспного селянина, оскільки теоретично вельми слабо розроблялися нею перспективи генези радянського суспільства та соціалізму. Ба більше, в аграрній політиці вона припустилася гігантських стратегічних помилок, законсервували колгоспно-радгоспну систему господарювання на досягнутих нею рубежах переважно екстенсивного розвитку. Та ж сама консервація відбулася і з колективістським селянином як господарем і виробником. Йдеться про те, що цей селянин як економічна людина – штучний, внутрішньо-суперечливий гібрид. Насамперед він посткапіталістична економічна людина, підприємництво якої здійснювалося безпосередньо не нею самою, а колективним господарством, що виступало у формі узагальненого колективного підприємця і гравця на ринку, а праця на основі зовсім іншого мотиву – не прагнення до наживи й багатства, а до достатку. За суттю це – не підприємницька, а трудова мотивація, для підсилення якої КПРС не знаходила ефективних шляхів або запізнювалася їх готувати, хоча було зрозуміло, що агровиробник (наприклад, той же фермер) у розвинених капіталістичних країнах одноособово забезпечує вищий рівень продуктивності та результативності праці. Звісна річ, престиж радянського селянина не міг не страждати й не падати в очах громадської думки на тлі успіхів закордонного фермера.

Партія слабо реагувала на цю суперечність, десятиріччями не розв'язувала належним чином болючих для селянина проблем: нееквівалентний обмін між містом і селом, слабка оснащеність технікою і забезпеченість промисловими матеріальними ресурсами, міндобривами, відсутність виробничої кооперації колективних і присадибних господарств колгоспників, несамостійність господарювання та ін. Наприклад, технічна оснащеність сільгоспвиробництва значно поступалася фермерським господарствам розвинених країн. В розрахунку на 1 000 га ріллі колгоспи та радгоспи мали 12 тракторів, тоді як у США – 33, Великобританії – 86, Франції – 85, ФРН – 201. Стосовно 1 000 га посівних площ зернових культур показник забезпеченості комбайнами в СРСР становив 6,8, а в США – 17, Великобританії – 13, Франції – 19, ФРН – 32 (1987). Про мінітехніку немає сенсу й говорити. Відста-

вала й забезпеченість основними фондами (з розрахунку на одиницю площі)².

Слабка виробнича інтеграція громадського сектору з індивідуально-підсобними присадибними господарствами колгоспників і членів радгоспів не сприяла подоланню суперечностей їхньої мотиваційної сфери. Йдеться про те, що колгоспник як економічна людина нового типу був штучно поставлений в умови, які примушували його діяти на перехресті двох рядів потреб та інтересів: колективного і присадибного господарств. Це буквально розвалювало цілісність його економічної функції та натури, трудової енергії й руйнувало мотивацію до праці. Зняти цю суперечність натури колективістського селянина можна було лише шляхом інтеграції двох продуктивних секторів, злиття їх в єдиний господарський комплекс, коли б праця на присадибному наділі або в теплиці з вирощування ранніх овочів чи на домашній фермі була б водночас і особливою підсистемою спільного колективного підприємництва, але на користь і індивідуального виробника. КПРС не бачила цього шляху розвитку економічної людини як цілісного господаря, принаймні, про це не говорили ані партійні ідеологи, ані спеціалісти, а той факт, що індивідуальні господарства значною мірою користувалися ресурсами та послугами колективних господарств, хоча ще й не становив достатньої підстави для такої інтеграції і такого розвитку, але вже підказував шлях до неї.

Отже, як видається, в СРСР, як і в УРСР, перспективою розвитку колективістського селянина як цілісної економічної людини мали стати кооперація й інтеграція кооперативного та індивідуального секторів аграрної економіки з чітким розподілом прибутків від такої кооперації для кожного з них. Водночас, обидва вони мали насичуватися відповідною технікою, що забезпечувала б зростання продуктивності праці. Це був би надзвичайно потужний комплекс, який залишив би далеко позаду той, перед яким так низько схиляли голови реформатор та його аграрні й неаграрні академіки.

Друга причина – несаможиттєвість господарювання. Держава скувала підприємницьку ініціативу колективних господарств, а

² Володин Б. Перестройка в АПК: созидать, а не разваливать // Экономика и жизнь. – 1991. – № 21 (май). – С. 7.

її чиновник командував ними з кабінетів. Понад те, за підприємництво голову колгоспу чи директора радгоспу могли чекати суд і в'язниця.

Третя причина незавершеного становлення колективістського селянина як “економічної людини” – курс аграрної реформи не на підтримку колгоспно-радгоспної системи як усталеного ядра сільгоспвиробництва України та внесення необхідних змін у її виробничо-організаційні структури з метою оновлення, удосконалення і розвитку, а на ліквідацію її. Реформатор вирішив посилити трудову мотивацію шляхом зміни власності на основний засіб аграрного виробництва – землю.

Отже, фермерство прийшло на зміну колективістському селянинові як особливий посткапіталістичній економічній людині, котра не набула ще історично викінченої й несуперечливої форми, її розвиток був штучно перерваний. Виникає питання: якщо економічною людиною утвердить себе фермер, то який тип підприємницького духу втілиться в нього – капіталістичний чи посткапіталістичний? Зауважимо, що фермер не єдина форма вияву економічної людини у пореформеному селі, проте, перш ніж схарактеризувати фермерство як особливе породження аграрної реформи, слід відзначити, що сама реформа поки що зупинилася перед двома вирішальними кроками, які гальмують розвиток фермерського укладу: перший – розмежування земельних паїв на місцевості в натурі, другий – упровадження ринку земель сільськогосподарського призначення (про нього йдеться у параграфі 2 наступного розділу).

Розмежування земельних часток на конкретних полях – особливо важка й болісна процедура, яка, на думку деяких фахівців, неодмінно викличе другу хвилю спалаху конфліктів на селі. Перша з них була пов'язана з так званою “списковою кампанією” – формуванням списків пайовиків, коли тисячі людей (членів КСП, пенсіонерів, працівників соціальної сфери села) не були включені до списків на одержання паю землі та майна. Тоді цю хвилю суперечок вдалося погасити. Тепер же очікується більш потужніша хвиля. З усього видно, що свого часу ні реформаторська кучмівська, ні “помаранчева” влада нині не насмілилися вчинити цей крок, розраховуючи, очевидно, на кращі часи. Це у декого викликає

підозру, і в пресі час від часу з'являються твердження, що влада, не вдаючись до розмежування земельних паїв, вичікує, коли невмолимий Хронос розправиться зі самотніми пайовиками, в яких немає спадкоємців, щоб легко заволодіти тисячами нічийних наділів.

Обіцяний земельний ринок теж вимагає натурального розмежування паїв, бо в противному разі доведеться продавати не землю, а “папери”, що фіксують право на власність. Нетерпляче чекають подій із розмежуванням і “грошові мішки”, особливо лихварі, котрі прицілюються добре нагріти руки на землі.

Нарешті, нерозмежованість земельних паїв на місцях – пряме свідчення незавершеності аграрної реформи, яка дає козири в руки тих, хто стоїть за продовження реформи у тому самому ключі та без будь-яких корекцій. Проте є ще одна обставина, пов'язана з цією ситуацією: нерозмежування земельних наділів у натурі спричинило інноваційну гібридизацію форм господарювання на селі. Річ у тому, що знищена колгоспно-радгоспна система виявилася скасованою де-юре, а фактично – значною мірою вціліла завдяки нерозмежованості земель у натурі. В нових господарствах люди працюють уже не в колгоспах, але по-колгоспному, тобто, по суті, на спільному полі, яке розпайоване тільки теоретично (у документах). Ця умовність робить власність пайовиків віртуальною, коли кожен із них, працюючи разом з усіма на полі, може тільки й зітхати: “Десь тут є і мій пай”... Фактично колективізм залишився в державних сільгосппідприємствах і проник у ТОВи, виробничі кооперативи, навіть, певною мірою, у фермерські господарства і приватні підприємства.

Звичайно, реформа зламала колективістську форму господарювання на землі радянського типу і натомість упровадила приватно-підприємницький тип, на засадах якого виникли відповідні організаційні форми виробництва. Нині в АПК України існують такі головні типи господарювання: приватнопідприємницький, новітній колективістський, або колективно-підприємницький (переважно у кооперативах, незареєстрованих товариствах) і напівкласичний селянський (особисті селянські господарства). Що ж до колективістської форми господарювання традиційного (радянського) типу, то вона залишилася дрібними острівцями в тих поодиноких

господарствах, де не “реформувалися” так, як того вимагали укази Президента України, а, змінивши “вивіску”, паювали землю лише “на папері”, тобто пропаювали у такий спосіб, щоб тільки “пусти-ти диму” в очі адміністративним контролерам. Головне – вони не зруйнували ні інфраструктуру своїх сіл, ні виробничу базу, і це допомогло їм не лише триматися на плаву, а й нарощувати виробництво, доходи, виплачувати заробітну плату, протистояти реформаторській руйнівній стихії та ризикам “дикого” капіталізму, поліпшувати життя людей, відстоювати виробничий колективізм.

Ще раз підкреслимо, що три перші типи господарювання значною мірою гібридизовані внаслідок натуральної нерозмежованості пайових наділів. Взяти хоча б господарське товариство приватно-орендного типу, створене окремою особою або групою осіб шляхом поєднання своїх паїв та використання орендованих. Це особливий організаційний та виробничий гібрид, що поєднує деякі елементи колгоспу, радгоспу та господарства одноосібника, а також інтереси власників. Керівник орендно-приватного підприємства є водночас і власником його, як і господарського двору – (разом з іншими співвласниками), і пайовиком.

Як власник і керівник, ця особа поєднує в собі, з одного боку, риси колишнього поміщика або куркуля, бо привласнює додаткову вартість, вироблену найманою робочою силою, що працює у господарстві (це можуть бути навіть власники паїв, що їх господарство орендує), а з іншого боку, риси голови колгоспу чи директора радгоспу, котрі, будучи керівниками, зорганізовували, планували, контролювали справи та відповідали за кінцеві результати господарювання.

Що ж до найманців-пайовиків, то це – актори теж гібридного типу, які концентрують в собі риси віртуального власника, селянина й робітника. Хоча ці люди за документами є власниками своїх земельних паїв, але в господарстві вони конкретно за використання своїх паїв не відповідають, працюють на «спільному», тобто в натурі не розпайованому полі (як у колгоспі). Водночас вони завжди потенційні безробітні, бо робочі місця створює для них власник господарства, створює доти, доки працівник підходить за фахом, кваліфікацією, здоров’ям тощо. Нарешті, це – селяни, бо, як правило, вони мають ще й особисті (присадибні) господарства, які ведуть власноруч та силами членів сім’ї.

Сільськогосподарські кооперативи – організаційна структура виробництва, що створена селянами-пайовиками, котрі, об'єднавши свої земельні частки, спільно створили господарський двір, виробництво, обрали керівника і стали повноправними членами такого господарства. В особі їх поєднався співвласник і працівник – виробник. Якщо в приватно-орендному підприємстві роботодавцем є його власник, то в кооперативі – самі його організатори, оскільки, об'єднавшись і створивши своє господарство, двір, вони забезпечили собі й робочі місця. Правда, поточне регулювання цих робочих місць здійснюють керівники та спеціалісти.

Сільгоспкооператив відрізняється від колишнього колгоспу тим, що є насамперед спільнотою власників, а не співвласників, тобто колективом індивідуальних володарів основних засобів виробництва (землі, майна). Проте він містить в собі і “колгоспну” рису, бо ці власники водночас виступають співвласниками виробленої продукції або ж спільно купленої техніки, побудованих приміщень і працюють по-колгоспному на нерозмежованих у натурі полях. В Україні нині діє відносно небагато утворень кооперативного типу – 1727 (2004).

Слід сказати, що такого роду виробничі кооперативи відрізняються від аналогічних організаційних форм сільгоспвиробництва в Західній Європі, де інший тип кооперації, він не несе в собі ніяких характерних рис колгоспу, спілки. Там сільгоспкооператив організаційно ґрунтується на тому, що кожен працює на своєму полі та з власною технікою (або технікою сервісного кооперативу), а продукцію реалізує спільно з іншими. Кооператив може також у тій чи іншій формі допомагати окремому господареві технікою, міндобривами, послугами та порадами спеціалістів тощо. Таким чином, західноєвропейський сільгоспкооператив не має спільного поля, на якому його члени працювали б разом.

Отже, як бачимо, реформування сільгоспвиробництва в Україні породило особливі гібриди, що не можуть поки що бути прямими копіями його західних зразків.

Особисті селянські господарства – це так зване дрібне (мале) виробництво. За радянських часів їх називали підсобними або присадибними господарствами селян. Ці господарства виявляли неабияку ефективність, співпрацюючи з колективними та спираючись на них, як уже зазначалося. Сьогодні особисті селянські

господарства становлять стабілізаційний чинник у системі виробництва і реалізації сільгосппродукції.

За визначенням ст.1 Закону України “Про особисте селянське господарство”, “особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають. З метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, перероблення і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму”³. Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, яка не належить до діяльності підприємницького типу.

Матеріально-організаційною основою особистого селянського господарства є садиба, двір, земельні ділянки, сіножаті, пасовища, будівлі, техніка. У цьому виробництві й досі переважає ручна праця, виконувана в основному силами сім’ї. Зважаючи на це, а також на класичне визначення Теодором Шанінім поняття “селянство”, ми називаємо цей тип господарювання напівкласичним селянським. Чому саме напівкласичним? Через те, що сучасний селянин в Україні давно вже не є класичним селянином. Тобто сільгоспвиробником, котрий як особливий соціальний тип жив і діяв у селянському суспільстві (феодальному). З іншого боку, деякі риси того селянина і того суспільства він зберіг.

Т.Шанін запропонував таку вихідну (робочу) дефініцію селянства: “У першому наближенні ми можемо визначити селян як дрібних сільськогосподарських виробників, які, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї сім’ї, працюють – безпосередньо чи опосередковано – на задоволення своїх власних споживчих потреб і виконання зобов’язань та обов’язків стосовно носіїв політичної та економічної влади”⁴. За Т.Шанінім, селянин,

³ Закон України “Про особисте селянське господарство” // Голос України. – 2003. – №112. – 19 червня.

⁴ Шанін Т. Понятіе крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С.11.

як особливий тип виробника-господаря, має визначатися за такими чотирма засадами: наявність сімейного господарства, господарювання на землі, сільська культура і найнижчий статус в системах соціального панування. Саме цьому визначенню і цим чотирьом засадам дуже точно відповідають ознаки сучасного селянина як власника особистого селянського господарства, котрий здійснює приватний непідприємницький тип виробництва, хоча лишок продукції може продавати.

Особисті селянські господарства поділяються на три види: нетоварні, напівтоварні, товарні. Господарства першого виду ведуть сім'ї, що забезпечують тільки себе та родичів. Вони виробляють стільки, скільки потрібно сім'ї. Напівтоварні забезпечують потреби сім'ї і дещо продають на ринку. Товарні господарства працюють переважно на ринок. У реформаторів було сподівання саме на господарства цього типу. Від них чекали, що хоча б оті 10% господарств, про які йшлося, виростуть у справжні приватні аграрні підприємства в процесі спеціалізації, поступової кооперації і концентрації виробництва. Щоправда, вже є перші прообрази товарних підприємств на базі селянських господарств. Що ж це за підприємства? Це – поки що поодинокі спеціалізовані, добре організовані й забезпечені технікою господарства, що підняли культуру виробництва на високий рівень і дають продукцію на ринок.

Голова Житомирської обласної держадміністрації С.Рижук в інтерв'ю газеті “Урядовий кур'єр” навів приклад такого підприємства. У Володимир-Волинському районі одна селянська сім'я продає 24 тонни молока на рік. Вона має 10 високопродуктивних корів, окрему ферму, доїльні апарати, охолоджувач. Однак за законом “Про особисте селянське господарство”, ця домашня ферма не вписується у трафарет особистого селянського господарства, тому вона, мабуть, має бути віднесена до господарств підприємницького типу.

Члени Асоціації військових, учених-учасників бойових дій (Міжнародна академія екології) О.Іванько, О.Ігнатенко, Г.Мадляр, Н.Ленінська запропонували своє обґрунтування цікавого шляху розвитку особистих селянських господарств через перетворення їх за допомоги кредитних товариств та всенародної економічної ініціативи на товарні садиби, коли кожен господар на основі кре-

дитів сам дбає про сім'ю, власну садибу, перетворює її на високотоварне господарство, а в сумі створюються матеріальні основи для виживання народу. Автори вважають, що запуск Всенародної економічної ініціативи уможливить системне відродження села, підірве монополізм нових латифундистів і зробить Україну високотоварною державою⁵.

Звичайно, процес трансформації особистих селянських господарств не простий і не короткочасний. На який історичний термін він розтягнеться, ніхто не знає. Сьогодні ж особисті селянські господарства відіграють на селі не лише економічну, а й соціальну роль. Зокрема, вони поглинають значну кількість безробітних і тим самим "пом'якшують" проблему зайнятості на селі. Втративши офіційне місце роботи, селянин залишається працювати у своєму господарстві й тим самим забезпечує собі робоче місце, годує сім'ю, ще й частку продукції везе на базар. Так селянство виручає реформаторів, країну та споживача. Відчутно потерпаючи від реформ і будучи їх об'єктом, воно разом із тим продовжує залишатися опорою їх і ресурсним донором. Отже, цілісну колгоспну селянську масу реформа роздробила. Тепер її має протягти крізь свої жорна капіталістичний земельний ринок, якщо він буде запроваджений. Які групи з цієї розкладеної маси він залишить, послабивши або посиливши, а які прокрутить, розімне і викине геть – покаже час. Сьогодні ж можна тільки висловити припущення: якщо (за умови неповернення колгоспів) вдасться зберегти напівкласичного селянина, то тим самим буде збережено стрижень українського селянства. Однак без опори на колективне господарство, без змички з підприємствами цього типу особисті селянські господарства у подальшому не мають обнадійливих перспектив. Вони вже історично вичерпують свій виробничий потенціал.

Що ж до ідеї повернення колгоспів, то таку спробу було вчинено селянами в Росії (зокрема, в Омській області та деяких інших регіонах) під керівництвом і за підтримки місцевих організацій Компартії РФ. Спроба зустріла шалений опір державної бюрократичної машини та власників приватнокапіталістичних сільгоспідприємств, котрі подекуди організовували навіть напади, фі-

⁵ Іванько О., Ігнатенко О., Мадляр Г., Ленінська Н. Ринок допоможе тому, хто може дати собі раду сам // Голос України. – 2005. – №247. – 28 грудня.

зичне насилля над ініціаторами спроби. Однак протягнувши справи через серії судів, селяни де-не-де зуміли відновити втрачені колись колективні господарства. Акція показала, з одного боку, важку інерцію історичного процесу, а з іншого – наявність у ньому “щілин”, ніш, які можна, так би мовити, заповнювати і використовувати з метою поновлення дечого із втраченого. Історія йде так, що, коли вже радикальним лібералам вдалося здійснити деколективізацію, то це ще не означає, що вони абсолютно виключили з історії, зробили повністю незворотною повторну колективізацію, яку можуть вчинити ліві сили та селяни, звичайно, з урахуванням досвіду першої її історичної форми і створенням нових, сучасних її форм*. Засновники так званої генетичної соціології М.Ковалевський і М.Грушевський довели, що в людській історії завжди відбувалися взаємодія і послідовна зміна колективістських та індивідуалістських начал і тенденцій, що й рухали історію. Ці ж начала і тенденції, поза сумнівом, взаємодіяли і змінювали одне одного і в аграрній історії.

Фермерський виробничий уклад

З-поміж усіх інших укладів на селі він вирізняється не лише організаційно, культурою виробництва, а й пріоритетами господарської стратегії. Остання ґрунтується на вільному підприємстві господаря, в особі якого поєднуються власник, спеціаліст, організатор виробництва, підприємець, робітник і селянин, а також орендар (якщо фермер орендує чийсь землю). Отже, фермер – теж свого роду гібрид. Це – людина-універсал, а його господарство – суто підприємницьке господарство, яке виробляє продукцію на продаж з метою отримання прибутку. Як власник, фермер буде своє господарство (ферму) на своїй землі, а господарювання може здійснювати і на орендованій. Універсальна діяльність вимагає від нього багатогалузевих знань, усебічних умінь, багатогранних, багатовекторних відносин.

Говорячи про фермера як господаря-гібрида, ми теж враховуємо його класичний “ідеальний” тип (дефініцію), а також той образ фермера, що став типовим для Заходу та США і зіставляємо його з типовим образом нашого фермера.

* До речі, Білорусь повернула селянам колгоспи (навіть їх назву).

У класичному розумінні фермером вважається той, хто має сімейну або багатосімейну ферму і зайнятий у ній⁶. Ферма є водночас підприємством і господарством. Робота в ній виконується переважно всією сім'єю і є високою мірою автономною. Проте в процесі своєї історії фермерство еволюціонувало, а багато ферм модифікувалися в найрізноманітніші типи підприємств (корпорації, фірми, кооперативи, акціонерні об'єднання тощо), залишаючись водночас все-таки кількісно найчисленнішими у своїй первинній формі. Так, у країнах ЄС переважає сімейна ферма (середня площа орних земель 13,9 га), але з різних причин таким фермам стає усе важче забезпечити рентабельне виробництво, а тому ростуть суми дотацій. “У США статусу корпорацій сімейні ферми набувають з кількох причин. По-перше, акціонерна форма організації полегшує передачу ферми спадкоємцям, а відбувається це з меншими затратами. По-друге, при акціонерній формі організації сільськогосподарського підприємства обов'язкові відрахування на соціальне страхування працівників не обкладаються податком. Сімейні ж ферми таких податкових пільг не мають. По-третє, встановлюється менша фінансова відповідальність управляючих і власників-пайовиків за результати виробничої діяльності порівняно з фермерськими господарствами”⁷.

Що ж до великих сільськогосподарських корпорацій у США, то вони інтегровані головно в межах потужних агропромислових фірм, які мають контрольний пакет акцій на перероблення і збут найбільш прибуткових продуктів харчування.

Словом, якщо взяти усе це до уваги, то ми помічаємо, що український фермер, як і будь-який інший новий наш господар, прямо не копіює закордонного фермера і його господарювання. Збігається у нього з цим останнім тільки визначальна риса – він має сімейну ферму і зайнятий у ній. Гібридним виступає фермер і в очах селянина-пайовика. Однак про це мова піде далі.

Перші фермерські господарства почали утворюватися в Україні в 1988-1989 роках, а 1991-го їх налічувалося вже понад дві тисячі.

⁶ Галенски Б. Семейное сельское хозяйство как профессия // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – С.109.

⁷ Царенко О. Економіка і організація приватних господарств. – Суми, 2001. – С.4.

На 1 січня 2004 року було зареєстровано 43 тис. фермерських господарств як юридичних осіб. Слід зауважити, що це відносно невелика для такої країни, як Україна, кількість виробників даного типу, та й динаміка її зростання після 1995 року уповільнилася (табл. 1).

Таблиця 1 зафіксувала “ламану” динаміку кількісного зростання фермерських господарств і неухильно збільшення наданої їм площі сільгоспугідь. В період 1991–1995 років відбулося стрімке зростання їх чисельності – від 2 098 до 34 687. У цей час спостерігався злет ентузіазму та романтизму, інспірований пропагандою ідеологів аграрної реформи під гаслом: “Тільки фермери нагодують країну”.

Таблиця 1

Фермерські господарства в Україні (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Кількість господарств	2098	14681	27739	31983	34687	35400	35900	35500	35906	38428	41599	43042	43040
Площа наданих с/г угідь, тис. га	39,7	292,3	558,2	699,7	788,5	835,5	929,8	1029,5	1163,4	12157,6	2585,8	2822,7	3094,6
Зокрема ріллі, тис. га	30,7	259,8	504,6	638,5	718,3	1036,3	1355,2	1664,1	1893,3	1994,0	2410,9	2637,5	2981,1
Площа с/г угідь на одне госп-во, га	18,9	19,2	20,1	21,9	22,6	23,6	25,9	29,0	32,4	56,1	62,2	65,6	71,9

Та й ухвалений Верховною Радою Закон “Про фермерське (селянське) господарство” (1991) підтримав фермерську епопею і надав їй динамічного імпульсу.

У 1996 році ще мало місце певне стрибкоподібне збільшення кількості фермерських господарств – їх утворилося понад 700. У 1997–1999 роках справа загальмувалася, пішло чергування спаду і зростання. Це пояснюється тим, що фермерство зіткнулося з дивовижною неспроможністю держави його підтримати. Виявилося, що організація ферми в тодішніх умовах – дуже витратна справа в економічному плані і клопітка в юридичному та ресурсному. Нове починання наштовхнулося на труднощі отримання уставного капіталу та непідготовлену правову базу. Все це й вдарило по фермерському романтизму та ентузіазму. Дався взнаки ще й суб'єктивний чинник. Багато хто з початківців-фермерів зрозумів, що цю справу не потягне, бо бракує знань і умінь. Тому процес створення і формування фермерських господарств весь час супроводжувався розпадом частини створених. Зокрема, за перші п'ять років розгортання фермерського руху перестали існувати майже п'ять тисяч господарств. Розпад їх триває, до того ж нерівномірно. Наприклад, якщо в 2002 році розпалося 995 господарств, то в 2003-му – вже 1 940. У середньому за ці два роки кожним 100 новоутвореним господарствам відповідало 101, яке припинило існування.

Нерівномірним видається фермерський процес і в регіональному розрізі. Якщо в Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Черкаській, Кіровоградській, Дніпропетровській областях та Автономній Республіці Крим кількість фермерських господарств зростає, то в Чернігівській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській – зменшується.

І все ж у 2000 році відбувся різкий стрибок у створенні господарств цього типу. За рік їх з'явилося понад 2,5 тис. Цей рік став переломним для економіки України, яка подолала “кризу падіння” і вийшла на траєкторію підйому. В держави з'явилися ресурси для збільшення підтримки фермерства. Однак темпи його розвитку сповільнилися. Якщо за 1991–1994 роки утворилося майже 30 000 ферм, то за 2000–2003 роки – лише 4 612.

Яку ж частку сільгосппродукції виробляють фермери України?

Таблиця 2 показує, що фермерські господарства загалом нараховують валовий випуск сільгосппродукції – як рослинницької, так і тваринницької, хоча й нерівномірно, бо виробництво в них коли-

Таблиця 2

**Валова сільгосппродукція фермерських господарств,
2000-2005**

<i>С/г продукція</i>	2000	2001	2002	2003	2004	2005
У порівняльних цінах 2000 року, млн грн:						
Вся валова продукція	1 055,5	1 902,4	2 169,7	1 469,2	2 984,6	2 794,7
Продукція рослинництва	961,9	1 790,6	2 036,0	1 334,8	2 443,9	2 591,8
Продукція тваринництва	93,6	111,8	133,7	130,4	140,7	202,9
Відсотків:						
Вся валова продукція	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Продукція рослинництва	91,1	94,1	93,8	91,1	94,5	93,7
Продукція тваринництва	8,9	5,9	6,2	8,9	5,5	6,3
Відсотків до загального обсягу в Україні:						
Вся валова продукція	1,9	3,1	3,5	2,7	3,9	4,2
Продукція рослинництва	2,9	4,7	5,5	4,2	5,7	6,3
Продукція тваринництва	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8

вається і скаче. Швидше йде вгору справа з виробленням продукції рослинництва. Збільшується частка фермерської продукції і в загальнонаціональному її обсязі, проте вона ще незначна (3,5%). Помітний різкий перекид фермерського виробництва в бік продукції поля, а не тваринницької ферми, яка надто повільно нарощує свої здобутки. Ці господарі тим самим демонструють, яким невідгідним для них і в Україні в цілому є тваринництво.

Зафіксовані в таблиці 2 показники засвідчують, що фермерські господарства не утворили провідного сектору виробництва сільськогосподарської продукції, не стали безумовним доказом прогресивності цієї форми господарської діяльності, та й селяни прохолодно поставилися до неї. На цій підставі з'явилися твердження про те, що українське селянство в основній своїй масі фермерства не приймало, не приймає і не прийме⁸.

⁸ Дорогунцов С., Куценко В., Гош О. Недолуге виправдання руйнівних аграрних реформ в Україні // Голос України. – 2003. – №198. – 21 жовтня.

У 2003 році ухвалено новий “фермерський” закон – Закон України “Про фермерське господарство”, який визначив економічні, соціальні та правові засади створення умов для діяльності та розвитку фермерських господарств як прогресивної форми виробництва та підприємництва на селі. Закон відкрив широкий простір для фермерської ініціативи щодо виробництва товарної продукції, її перероблення та продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання і охорони земель фермерських господарств, соціального та правового захисту фермерів України. Нещодавно ухвалений Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про фермерське господарство” усунув правові суперечності щодо фінансової підтримки фермерських господарств. Але й після цього законодавчого оновлення відчутного пришвидшення темпів зростання фермерського укладу та фермерського корпусу не відбулося, бо залишаються не знятими багато обставин, які обтяжують їхню долю. Наприклад, фермери Чернігівщини навіть у 2006 році на конференції своєї обласної організації заявляли: “Йти у фермери – що в петлю лізти”⁹. Головною проблемою, яку вони оприлюднили, є небажання банків давати їм кредити. Банки хочуть мати гарантію їх вчасного повернення та ще й із значними процентами. А як фермери можуть її дати, якщо у них немає надійних поручителів їхніх кредитів. Немає в них і того, що можна заставляти: техніка зношена, земля ще не товар, тому здати її під заставу не можна. Компенсації і дотації від держави недостатні, та й не до всіх фермерів доходять.

Відчутного удару по фермерському виробництву, як і по всьому сільському господарству України, завдав неврожайний, спекотний 2003 рік. За даними статистики, того року загальні обсяги виробленої продукції в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності скоротилися на 25,5%. Виробництво продукції рослинництва впало при цьому на 31,3%, а тваринництва – на 10,3%. Знову весь агропромисловий комплекс України врятували особисті селянські господарства. Тільки завдяки стабільності цього виробничого укладу загальний спад сільгоспвиробництва в 2003 році по всій Україні скоротився проти 2002 року на 10,2%.

⁹ Павленко С. Йти у фермери – що в петлю лізти // Голос України. – 2006. – №72. – 19 квітня.

Багато питань становлення фермерства в країні не розв'язано й дотепер. Серед них – цінова й технічна політика держави, а також фінансова підтримка фермерських господарств з її боку, яка є надто мізерною. Наприклад, у 2005 році Укрдержфонд підтримки фермерських господарств асигнував на безповоротній основі 27 млн 250 тис. грн, на поворотній – 7 916,7 тис. грн. (у 1,8 раза більше, ніж за 2000–2004 роки). На 2006 рік з державного бюджету фермерам виділено 48 млн грн., що задовольняє лише 8% потреби (394,6 млн грн.)¹⁰. зрозуміло, ця допомога – крапля у морі, тим паче, що місцеві бюджети, як правило, фермерів не підтримують. Цінова політика – недосконала. Вона продовжує бити по фермерах, як і по всьому сільському господарству, диспаритетом цін між промисловою і сільгосппродукцією на користь першої. Це призводить до того, що лєвова частка зароблених сільгоспвиробниками коштів пливе до кишень посередників, перекупників. У багатьох фермерів внаслідок таких цінових перекосів катастрофічно зменшується обіговий капітал, якого не вистачає на відтворення господарства, виплату податків, купівлю машин, добрив тощо. Вони змушені вдаватися до банківських кредитів і потрапляють у залежність ще й від банків, оскільки держава надає недостатню фінансову допомогу на здешевлення та виплату кредитів і процентів на них.

Наприклад, 2001 року з держбюджету через Укрдержфонд підтримки фермерських господарств на цей захід спрямовано лише 49,2% запланованої суми, 2002-го – ще менше: 37,6%. І тільки складний 2003-й рік примусив виконавчу владу спрямувати на підтримку фермерського виробництва 99,5% запланованої держбюджетної суми.

Придбання фермерами потрібної техніки лише за власний кошт – це теж один із чинників, що сприяє їх розоренню й веде до банкрутств. Тому багато з них залишаються без власної техніки, яку або орендують, або купують на кілька господарств, до того ж далеко не завжди нову. На чотирнадцятому з'їзді Асоціації фермерів і приватних землевласників України (лютий 2004 року) було оприлюднено дані, що змальовують невтішну картину. На той час

¹⁰ Див.: Фермер України. – 2006. – №9 (травень).

у фермерському виробництві один трактор припадає на два господарства, один зернозбиральний комбайн (переважно “Нива”) – майже на десять, одна сівалка – на чотири, один вантажний автомобіль – на вісім господарств. Це – середньоарифметичний розрахунок, а фактично в регіонах становище з технікою у фермерів різне: в одних краще, в інших – гірше.

Зрозуміло, без своєї техніки і без належної державної підтримки вести фермерське господарство надзвичайно важко. За таких умов лише ентузіасти й можуть не пасувати перед труднощами й долати їх.

Отже, фермерський виробничий уклад – особливий. На тлі плюсів і мінусів аграрної та земельної реформ він вирізняється відвертим підприємництвом, особливим типом виробника і певними проблемами становлення. Це – ще не усталений тип сільгоспвиробництва. Економічна група, що його здійснює, теж ще не повністю консолідована й усталена, бо чимало фермерських господарств розпадаються. Однак ця група не лише в сфері виробництва, а й за його межами прямо впливає на сільську територіальну общину, спосіб її життєдіяльності, соціальну структуру, відносини.

Фермери як економічно активна група на селі

Аналіз фермерського виробничого укладу, ґрунтованого, як ми писали, на підприємстві, вимагає комплексної характеристики фермерів як економічно і соціально активної групи. Щоб здійснити таку характеристику, потрібна низка економічних, психологічних, соціологічних досліджень усього комплексу параметрів фермерських господарств, виробництва, особливостей способу життя, громадської та політичної діяльності цього типу ефективного власника на селі. Та й сам “портрет” фермера як багатофункціонального гібридного актора вимагає того, щоб дослідники бачили й аналізували його у багатьох вимірах.

Статистично фермерська група в українському селі об’єднує понад 43 тис. господарів, які є сукупним власником майже 3млн га сільськогосподарських угідь і виробляють 4,2% від всієї валової сільгосппродукції країни. Водночас вони поступово нарощують продаж своєї продукції. Іншими словами, у володінні, використанні та розпорядженні цієї групи перебуває чимале національне

багатство України (насамперед земля*), яке фермери обертають на свої капітали. Цим вони відособлюються від інших економічних груп села, з якими вступають у дедалі гострішу конкуренцію.

Зокрема, найпершим і досить грізним стратегічним конкурентом фермерів виступає група власників приватно-орендних і великих приватних підприємств, що вже демонструють тенденцію до особливого типу “латифундизму”, капіталізації галузі – створення могутніх агротехнічних комплексів через злиття промислового й аграрного капіталів. У такий спосіб формуються структури, що працюють виключно на прибуток, виробляючи висококваліфіковану продукцію (зерно, соняшник, ріпак) за рахунок монокультури, інтенсивного виснаження ґрунту, ігнорування соціальних проблем сільського господарства¹¹. З цими структурами малопотужним фермерським господарствам неможливо конкурувати. Це має стимулювати прагнення фермерів до виробничої кооперації або ж до збільшення економічної потужності власних господарств через оренду селянських паїв, згодом через купівлю землі, однак кооперація в фермерському укладі розвивається вельми слабо.

Слід зауважити, що фермери – це люди, які стали підприємцями не спекулятивно-посередницьким шляхом, а виробничим. Фермери – це підприємці-виробники переважно продукції, а не послуг. Прямим підтвердженням цього є відповіді респондентів-фермерів на запитання анкети: “Ваше господарство виробниче чи сервісне?": виробниче – 90,3%, сервісно-виробниче – 6,2%, сервісне – 1,3%.

За формою організації переважають господарства сімейного типу (44,1%). Далі йдуть сімейно-орендні господарства – 29,5%, індивідуально-одноосібні – 20,6%, кооперовані – 4,1%.

За спеціалізацією виробництва фермерські господарства розподілилися у такий спосіб. Агровиробництво: зернові культури – 73,2%; технічні культури – 41,7%; плоди й овочі – 17,9%; кормові культури – 8,4%.

* Конституційний Суд України підтвердив право фермерів на довічне користування власною землею (2005р.)

¹¹ Хорунжий М. Обережно: капіталізація села // Сільські вісті. – 2006. – №55. – 16 травня.

Тваринництво: вирощування свиней – 9,5%; великої рогатої худоби – 11,1%; птиці, кролів, риби – 4,9%; виробництво меду – 3,5%. Переробленням продукції зайнято 7,3% господарів.

За критерієм економічної вигідності розташування господарства респонденти дали такі оцінки. Віддаленість його від міста (головного покупця і споживача фермерської продукції) влаштовує 51,5%, влаштовує не повною мірою – 26,3%, не влаштовує – 17,6%; стан під'їзних шляхів як незадовільний оцінили 29,8% респондентів, за як такий, що влаштовує не повною мірою – третина, а як повністю задовільний – 31,7%. Що ж до енергопостачання, то 22% опитаних воліли б кращого, аніж воно є. Не мають з ним особливих проблем 33,9%, мають проблеми – 34,4%.

А як стоїть справа з техніко-технологічним та ресурсним забезпеченням, потребою в господарських будівлях, робочій силі, обслуговуванням фермерських господарств?

Придбання техніки і новітніх технологій – пекуча для фермерів проблема. Задоволених рівнем технічного забезпечення виявилось лише 15,2% опитаних, задоволених не повною мірою – 42,5%, зовсім незадоволених – 32,0%. Анкета передбачала конкретизацію відповідей на це запитання через з'ясування того, яку саме техніку мають респонденти у своїх господарствах. Виявилось, що міні-техніка наявна в парку 36,5% господарств, комбайн і трактор – у 56,9%, вантажна машина – у 51,8%, мотокосилка, сівалка – у 43,1%, знаряддя (плуг, культиватор та ін.) – у 59,3%, легковий автомобіль – у 61,0%, поливальні пристрої, насосні установки – у 13,6%, комп'ютер, факс – у 22,5%.

На тлі незабезпеченості технікою в господарства повернулися з попередніх епох воли й коні, 13,3% опитаних мають їх на своїх фермах. Однак більшість такого роду господарів вдаються все-таки не до використання волів та коней, а до оренди техніки або до кооперації щодо її придбання та застосування на ланах. Так, 27,6% опитаних орендують техніку на постійних засадах, 37,9% – зрідка, 37,2% – кооперуються у цій справі. Звичайно, вартість цієї оренди влаштовує далеко не всіх. Понад чверть таких орендарів вважають її занадто високою, 29,6% – терпимою (“наскільки влаштовує, настільки й ні”), і лише 15% – прийнятною.

Гострою є проблема з господарськими приміщеннями, бо у фермерів не вистачає коштів на їх спорудження. Дефіцит з вироб-

ничими будівлями відчувають 36,8% господарів. Не турбує ця проблема лише 22,2% з них.

Щодо забезпеченості міндобривами, паливом, мастилами, насіннєвим фондом, кормами, то з усім цим у фермерів теж не менше проблем, аніж в інших господарів. Пальне неухильно дорожчає, міндобрива – теж, і урядова політика встановлення фіксованої ціни не може цьому зарадити. У самих же фермерів коштів на рахунках для закупівлі цих ресурсів на повну потребу часто просто немає. Крім того, сам попит на них надто мінливий з огляду на інтенсивність. Оскільки є господарства міцні й не дуже, а також, прямо кажучи, хиткі, то закупівля ними палива і міндобрив відбувається нерівномірно. Ті господарства, що мають кошти, створюють запаси цих ресурсів восени, після збирання врожаю. Виникає ажіотажний попит, що провокує підвищення цін. Ті господарства, у яких у цей час обігових коштів немає, всю зиму їх заощаджують, щоб навесні здійснити закупівлю. Знову попит штовхає ціни до зростання. Звісно, програють бідні господарства, бо тепер їм доводиться платити більш високі ціни, ніж було б восени. Держава ж у цьому не надто виручає такі господарства, хоча б політикою стримування цін.

Очевидно, не все гаразд і з ветеринарно-агродопоміжним обслуговуванням фермерських господарств, бо воно влаштовує менш як чверть (21,7%) опитаних, влаштовує неповною мірою – 42,6%, не влаштовує – 15,2%.

Забезпеченість господарств робочою силою значно залежить від типу та спеціалізації. Як правило, сімейні та індивідуальні (одноосібні) господарства, які порівняно невеликі, меншою мірою турбує ця проблема, бо в них робоча сила – сам фермер та члени його сім'ї. Актуальною вона є для великих сімейно-орендних та кооперованих господарств. Дані нашого дослідження свідчать, що 22,7% господарств постійно відчувають потребу в робочій силі, 31,5% – спорадично, в напружений час. Повністю забезпечені робочою силою 50,4% господарів.

Цікавими є дані про використання фермерами такої робочої сили, як члени сім'ї, батьки, інші родичі, наймані працівники. Усі вони можуть працювати у фермера постійно, тимчасово або разово (виконувати окремі роботи й доручення). Звичайно, найпер-

шими помічниками є дружина, чоловік та дорослі діти. За результатами дослідження, в цьому плані вимальовується певна картина (див. табл.3).

Таблиця 3

**Зайнятість членів сім'ї, батьків, інших родичів,
сусідів у фермерському господарстві, %**

<i>Ступінь зайнятості</i>	Чоловік, дружина	Син, донька	Батько, мати	Інші родичі	Сусіди
Працюють постійно	52,6	29,0	20,6	16,5	6,8
Працюють тимчасово	11,1	14,4	7,6	17,3	9,5
Виконують разові доручення, роботи	14,1	23,9	16,5	10,6	10,9
Не допомагають	11,4	14,6	21,9	28,5	42,0

Про що, зокрема, можна говорити на основі даних цієї таблиці? Про те, по-перше, що фермерські господарства містять у собі деякі риси одноосібних селянських господарств і, насамперед, про схильність до використання “домашньої” робочої сили. Все-таки у цих господарствах члени сімей фермерів, а також батьки більшою мірою працюють на постійних, аніж на непостійних засадах. Навіть у частині з них зайняті родичі, до того ж приблизно рівною мірою на постійних і непостійних засадах. Щодо використання “сусідської” робочої сили, то приблизно у 2,5 раза переважає фактор тимчасовості, непостійності над постійністю зайнятості.

По-друге, фермер, як і класичний селянин, прагне використовувати своїх домочадців як найдешевшу і найменш вимогливу робочу силу, як таких, що можуть працювати за будь-яких умов, не висуваючи своїх вимог до нього як господаря і власника. Крім того, ці працівники потребують менше контролю і витрат на забезпечення їх як робочої сили (обслуговування, рівень заробітної плати тощо). І ще одна деталь: “домашня” робоча сила бере участь у сімейній раді фермера і тим самим створює колективний управлінський інтелект.

Нарешті, по-третє, мабуть, далеко не в усіх фермерських сім'ях склалася трудова традиція наслідування батьків дітьми, бо майже 15% опитаних заявили, що їм їхні сини та доньки в господарстві

не допомагають. Звичайно, 15% – цифра збірна, вбирає в себе дію багатьох чинників, коли, наприклад, діти вчаться, живуть в іншій місцевості тощо. Але й факт професійно-трудового розриву між поколіннями, безумовно, має вагоме місце.

Звичайно, фермерське господарство далеко не завжди може обходитись тільки “домашньою” робочою силою. Тому, за свідченням опитаних, 69,1% з них вдаються до найму працівників (на постійній чи тимчасовій основі). Ця ознака різко відрізняє фермерське господарство від селянського, вона прямо робить його підприємством капіталістичного типу, яке виробляє товарну продукцію ще й на основі найманої, чужої праці як джерела додаткової вартості.

Виходить, фермер є універсальним власником: землі і майна, продукції, додаткової вартості, робочих місць. Тому він непростий підприємець на селі, а підприємець-капіталіст, роботодавець (щоправда, не кожен), оскільки всередині фермерського виробничого укладу борються дві тенденції розвитку – до невеликих сімейних ферм, де сім'я обходиться своєю робочою силою, і до великих господарств, що ведуть виробництво переважно на засадах найманої праці, а сам фермер здійснює управлінську та контрольну діяльність. Мабуть, враховуючи другу тенденцію президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ) І.Томич сказав на II Всеукраїнському селянському віче (червень 2005 р.): “Ми будемо відбудовувати українське село, будемо відроджувати куркульський устрій у селі. Про це ми повинні прямо сказати нашому уряду, нашому Президенту”.

За умов постійного найму працівників господарюють 22,7% фермерів, на сезонні роботи беруть робочу силу 31,5%, в разі випадкової потреби – 16%, за орендним договором – 3,5%. Як же структурується потреба фермерських господарств у додатковій (найманій) робочій силі? 27,4% із них потребують механізаторів, 32,2% – різноробочих, 14% – правознавців, 9,5% – агрономів. Далі йдуть: бухгалтер (рахівник) – 6,8%, сторож (охоронець) – 11,1%, овочівник – 6,5%, доярка, свинарка – 5%, тваринник – 1,6%. Як бачимо, потреба в робочій силі для тваринництва – на останньому місці. Це, знову-таки, зрозуміло – дається взнаки виробничий перебік у фермерському господарюванні. Хочемо звернути увагу

на те, що на другому місці щодо потреби в працівниках опитані назвали різноробочого. Це не випадково. Різноробочий – універсал. Він не тільки здатний виконувати якісно різні роботи, що є дуже важливим для фермерського господарства, особливо невеликого за розміром, а й дає господареві змогу економити на робочій силі, бо універсал заміняє собою кількох працівників. Крім того, за умов неналагодженості сервісу в АПК фермера теж значною мірою виручає цей тип робітника.

Стан взаємодії двох зазначених вище тенденцій у фермерському виробничому укладі в дослідженні обстежувався через низку питань анкети. Дослідників цікавила передовсім оцінка фермерами оптимальності (за фізичним розміром та економічним потенціалом) своїх господарств, бо ця оцінка давала імпульс до двох дій: розширення (збільшення) чи зменшення господарства. Розклад відповідей на це запитання виявився таким: вважають своє господарство оптимальним – 27,9%, не вважають таким – 45,2%, не думали про це – 24,6%. Однак із тих респондентів, хто не вважає своє господарство оптимальним, 39,9% планують його розширювати, 24,9% – тільки дещо змінити в його структурі, лише 1,1% – зменшувати, а 21,1% – вагалися з відповіддю, оскільки, очевидно, не визначилися з тим, що робити. Як бачимо, переважають плани до розширення господарств. За рахунок чого? Поки що є два шляхи: реальний і очікуваний. Перший уже здійснюється через оренду земельних паїв селян. За даними дослідження, середній розмір орендованої фермерами землі становить 291,6 га на господарство. Завдяки оренді де-не-де з'явилися великі фермерські господарства, що обробляють до 3 тис. га землі.

Другий шлях розширення фермерських господарств поки що стримується мораторієм на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, за продовження якого виступила Асоціація фермерів і приватних землевласників України, хоча за даними нашого дослідження, 15,7% опитаних фермерів його не підтримують. Загалом фермери йдуть у фарватері боротьби за землю тих політичних сил, які обстоюють позицію упродовження не стихійного (“вільного”), а чітко врегульованого законами і державою земельного ринку. Проте плани на купівлю-продаж землі будуються. “Чи плануєте Ви збільшувати свою земельну ділянку?” – запитують

валося в анкеті. 40,7% опитаних відповіли “планую”, 22,2% – “не планую”, 35,7% – “важко сказати: життя покаже”. Яким же є розклад намірів фермерів щодо реалізації цих планів через вихід на ринок землі? 44,2% опитаних заявили, що вони будуть поки що утримуватися від участі в цьому ринку, 19,5% – одразу ж спробують купити певну кількість землі, 20,3% – не збираються ні купувати, ні продавати свою землю, бо їй поки що їм достатньо для ефективного господарювання; 4,6% мають намір продати певну частку земельного наділу; 1,9% – продати весь наділ.

Оскільки плани фермерів щодо придбання землі різні, то неоднаковим є їхнє ставлення і до земельного ринку, і до мораторію. Продовження останнього підтримують 38,8% респондентів, наскільки підтримують, настільки й ні – 20,6%, не визначилися у цьому питанні 22,2%. Яке ж, на думку фермерів, реальне значення має мораторій на продаж землі, як він впливає – позитивно чи негативно – на стан справ у сільгоспвиробництві? 35,7% респондентів сходяться на тому, що він має позитивний вплив, 15,4% – негативний, 21,4% – наскільки позитивний, настільки й негативний, 24,5% – не змогли відповісти однозначно, сховавшись за позицією “важко сказати”.

В чому ж саме вбачають, наприклад, негативний вплив мораторію на стан справ у сільгоспвиробництві? Без купівлі-продажу немає руху землі до кращого господаря (20,3%), мораторієм гальмується процес перетворення сільгоспвиробника на справжнього господаря і власника (11,9%), якщо земля не продається, то, з одного боку, багато її (особливо не цілком придатної для обробітку) перебуває в запустінні, заростає бур'янами і чагарником (9,8%), з іншого – ніхто не знає її справжньої ціни (18,7%), мораторій не сприяє формуванню потужних стимулів до продуктивної праці (9,1%), в умовах мораторію фермери не мають змоги купувати запустілі масиви хоча б для пасовищ, тому чим довшим у часі буде цей мораторій, тим більшою мірою будуть занедбані ці землі (5,4%) і т.д.

Словом, і в середовищі фермерів спостерігаємо суперечливий стан справ із земельним ринком. Одні мають капітали для того, щоб землю негайно купити, а тому не підтримують продовження мораторію, інші – не в змозі цього зробити, тому вчиняють нав-

паки. Мабуть, вони розуміють, що їхні колеги за рахунок придбання нової землі та розширення свого господарства зміцніють, збагатяться і посилять внутрішньо-групову конкуренцію, яку вже відчують господарі, особливо ті, що виробляють недостатньо конкурентну продукцію (47%). Про те ж, що їхня продукція конкурентоспроможна, висловилися менше половини (42,0%) опитаних, а 42,8% вважають, що вони діють в конкурентному середовищі. Однак ринок в АПК охопив, мабуть, ще не весь економічний простір, бо залишаються ніші, куди конкуренція не проникла: 36,9% опитаних її не відчують, а 19,8% не можуть однозначно стверджувати, що вона є. Втім, там, де вона розгортається, з'являються і її нецивілізовані форми, на що вказали 32% респондентів.

За оцінками опитаних, зроблених на основі результатів господарювання за 2002–2003 роки, можна стверджувати, що в Україні домінують середньопродуктивні фермерські господарства (62,1%), а високопродуктивних налічується лише 3,5%. Майже п'яту частину (22,8%) становлять господарства, що ледве зводять кінці з кінцями, 5,4% – збиткові, 4,9% сидять у боргах або вирішують справи із банкрутством. Очевидно, ці дані і не могли бути іншими, якщо врахувати рівень техніки та рівень забезпеченості нею фермерських господарств так само як й іншими ресурсами. Дається взнаки і початковий етап становлення і розвитку фермерського виробничого укладу, коли для успіху в господарюванні має неабияке значення досвід господаря. Зрозуміло, він дуже різний. “Чи впевнені Ви в тому, що вже набули достатнього досвіду раціонального господарювання й виживання в ринковому середовищі?”. На це запитання анкети фермери відповіли так: “упевнений” – 23,3%, “настільки впевнений, наскільки й ні” – 23,3%, “важко сказати, упевнений чи ні” – 29,6%, “не впевнений” – 23,6%.

Процес виробництва, кількість оброблюваної землі, ринок, конкуренція диференціюють і кристалізують фермерські господарства у координатах “великі–середні–малі”. Наприклад, у Закарпатській області середній розмір сільгоспугідь на господарство становить 7 га, у Чернівецькій – 13 га, а в Луганській – 124 га, Харківській – 137 га. Отже, в одному регіоні переважають малі, в іншому – середні чи великі господарства. Та особливим чином їх диференціює оренда. Вона вносить в характеристику господарств

чинник залежності їх ще й від орендодавця та тимчасовості досягнутого рівня організації. В цьому плані розмір господарства фермера та його економічна потужність залежать від кількості орендованих земельних паїв, їхньої якості, розміщення тощо. Саме оренда підштовхнула декого з фермерів до створення великих господарств. А втім, як показало наше опитування, у свідомості фермерів домінує орієнтація на організацію та ведення переважно сімейних господарств, які вважаються серед фермерів найбільш рентабельними та оптимальними (38,2%). Є й інші думки у фермерів з цього приводу. Сімейна ферма забезпечує всім членам сім'ї постійне заняття і консолідує її (20,6%), вона найбільшою мірою відповідає соціально-економічній природі фермерства (26%), сприяє здійсненню повного контролю за перебігом робіт та плином різноманітних процесів у господарстві (22%), зменшує залежність фермера від деяких небажаних зовнішніх чинників (10,6%), Захід демонструє успішний досвід сімейних ферм, тому варто його запозичувати (24%) тощо.

Фінансово-економічний стан господарств фермерів дуже різний. Як стабільний оцінили його лише 11,9% опитаних. Найпоширеніша (40,9%) оцінка – “радше стабільний, аніж нестабільний”, 20% вважають його “радше нестабільним”, 16,8% – “нестабільним”.

Більшості фермерів (56,4%) ніхто не сприяє в реалізації продукції, ринки збуту вони шукають самі. Ті ж, хто реалізує свою продукцію через посередників, найчастіше вдаються до послуг комерційних структур (23,8%), торгівлі (17,4%), колег-фермерів та відділення Асоціації фермерів і землевласників України (21,9%). Частково у цій справі фермерам допомагають держава (2,4%) і місцева влада (3,8%), а найменшою мірою – кооператив (1,9%). Остання цифра зрозуміла – обслуговувальних кооперативів, сервісних центрів лише одиниці. Продукція продається головним чином на території України, експорт за її межі здійснює незначна кількість господарів: у країні ближнього зарубіжжя – 2,7% регулярно, 4,4% – нерегулярно; у країні дальнього зарубіжжя – 0,5% (нерегулярно).

Як активна економічна група, фермерство вступило в різноманітні зв'язки та взаємодії з державою, суспільством, інститутами, організаціями. Чи влаштовують фермерів ці зв'язки і взаємодії,

наскільки вони сприятливі для них? Як уже говорилося, для всіх цих сільгоспвиробників дуже болючою є проблема відносин з банками. Майже 40% опитаних вказали на цю проблему як на постійну, 26,4% – тимчасову, і лише 17,5% не мають такого роду проблем. Відносини з державою влаштовують тільки 14,4% фермерів, не влаштовують – 25,7%, не в усьому влаштовують – 36,6%. Словом, за оцінками опитаних, переважає негативізм відносин. Особливо вирізняються такі три аспекти цієї проблеми, про які говорилося й на XIV з'їзді фермерської асоціації: ціновий диспаритет, слабка допомога і захист, свавілля чиновництва. Як відомо, держава й досі не змогла врегулювати нееквівалентність цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, і це підкошує підкорінь економіку всіх типів виробництва на селі, зокрема й фермерського. Що ж до економічної допомоги й захисту, то держава просто “підвела фермерів під монастир”, кинула їх напризволяще. Спочатку вона заохочувала фермерський рух, відкривши правовий простір для утворення фермерських господарств, але не надала їм обіцяної економічної допомоги, бо сама не мала належних ресурсів. Чимало господарств загрузли в проблемах становлення, не подолали їх і змушені були припинити своє існування.

Як впливає з даних опитування, досі ще далеко не все врегульовано у відносинах фермерів із місцевою владою та районними держадміністраціями: 33,1% заявили, що їх не влаштовують відносини з місцевою владою, 23,3% – з держадміністрацією. Джерело непорозумінь з місцевою владою – зруйновані інфраструктура та комунальна служба села. Влада зацікавлена в тому, щоб фермери брали участь у відтворенні всього цього, однак далеко не в кожного господаря є відповідні кошти. На цьому ґрунті нерідко виникають напруга й тертя між фермерами і місцевими радами. За даними нашого опитування, постійно беруть участь у забезпеченні функціонування інфраструктури свого села 18,2% респондентів, подеколи – 43%, зовсім уникають цього 36%. З боку ж районних держадміністрацій фермери відчують невпинний тиск, наглядове око (усілякі перевірки, вимога різного роду звітувань, принизливе ставлення чиновників, уникання підтримки фермерських господарств через місцеві бюджети, де не передбачаються відповідні статті фінансування тощо).

Аграрно-продовольчий ринок в Україні оцінюється фермерами переважно як “хижацький”, дикий (36,6%) або ж як стихійний – 35%. Ринок пального оцінюється приблизно так само – відповідно 42% і 26%. На цьому ринку фермери ще ніколи не вигравали.

Нарешті, ще кілька деталей до характеристики фермера як нової економічної людини на селі.

Таблиця 4

**Ким же є фермер на думку самого фермера?
(можна було обрати кілька варіантів відповіді) (%)**

Фундатор нового сільськогосподарського укладу, нового способу життя селянина	27,9
Представник сільських підприємств	26,8
Помічник селянина, його обслуговувач	11,7
Ентузіаст, котрий ціною неймовірних зусиль долає всілякі перепони, щоб самостійно господарювати	43,4
Новий куркуль	6,8
Невтомний трудівник, що працює від зорі до зорі	45,0
Майбутній поміщик	7,6
Затиснутий всілякими негараздами, підзаконними актами й інструкціями та свавіллям чиновництва годувальник країни	13,0
Орендар селянських земельних паїв, роботодавець	21,1
Стабілізатор сільської громади, нової структури села	7,6
Носій нових виробничих відносин і трудової етики на селі	14,9
Взірець універсального господаря для селянина	14,6
Інше	0,5

Не можна не помітити, що в цьому соціально-економічному портреті фермера респонденти виокремили риси, які найповніше характеризують його результативну активність: фундатор нового сільськогосподарського укладу, нового способу життя селянина (28%), ентузіаст (43,4%), орендар селянських земельних паїв, роботодавець (21%), невтомний трудівник, що працює від зорі до зорі (45%), носій нових виробничих відносин і трудової етики на селі (15%), представник сільських підприємств (26,8%).

Справді, фермер – надзвичайно діяльний господар-функціонер, який прагне долати перепони, підкоряти собі обставини й неодмін-

но досягати підприємницького успіху. Інша річ, що не кожному господареві це реально вдається зробити. Які ж відносини цієї економічної людини з орендодавцями, тобто власниками земельних паїв, які вона орендує, чи виконується договір оренди? Повністю його виконують 48,8% опитаних орендарів, залежно від обставин –16,8%, буває, не виконують – 7,1%. Про що свідчать ці дані? Про те, що певна частина фермерів диктують свої умови власникам паїв, підтримуючи з ними нерівні відносини.

Як і чимало підприємців в інших сферах виробництва й обслуговування, певна частина фермерів приховує свій урожай і доходи. На це вказали 43,3% опитаних і лише 12,2% – заперечили наявність такої практики.

Отже, фермерство як нова економічна група на селі створила в ньому новий виробничий уклад, новий тип господарювання. Мабуть, її ще не варто вважати усталеним, монолітно цілісним, внутрішньо стабільним утворенням, бо, з одного боку, чимало фермерських господарств розпадаються, а з іншого – багато нерозв'язаних проблем, з якими стикається фермерський рух, гальмують його. Проте в цілому ця група поступово нарощує свою економічну потужність, підносить рівень досягнень і життя. Найближчими роками 43,3% опитаних планують досягти розміру щомісячної заробітної плати на одного працівника від 500 до 1000 грн, 11,6% – 1000–1500 грн, 3,2% – 1500–2000 грн, 3,2% – 2500 грн і більше. Щоправда, понад третини опитаних (37%) сподіваються забезпечити заробіток до 500 грн.

У структурно-організаційному плані економічна потужність фермерів оформлена насамперед регіонально на основі місцевого кооперування, яке розвивається ще надто повільно. Для нас важливо взяти до уваги той факт, що економічна активність цієї групи визначає і соціальну активність її. Понад те, фермерство оформило себе і як соціальну групу, елемент соціальної структури села. Діючи в цій структурі, воно сприяє інтеграції села в процес формування громадянського суспільства в Україні.

Фермери як структуроутворююча соціальна група села

Аграрна й земельна реформи в Україні кардинально вплинули не лише на перерозподіл власності, зміну форм господарювання, відносин, а й соціальної структури села. Тепер цю структуру

утворюють насамперед різні групи приватних землевласників, поява яких докорінно змінила соціальне обличчя села.

Проте ще не можна вважати соціальну структуру пореформеного українського села усталеною, бо перерозподіл власності, особливо земельної, не завершено. Наприклад, ринок землі має згодом надати трохи іншої конфігурації цій структурі – насамперед внаслідок зростання чисельності груп великих і середніх землевласників і зменшення кількості дрібних. Сьогодні ж структура сільського соціуму ще не зовсім чітка. Вона багато де в чому заплутана саме тією обставиною, що землевласник як актор може водночас належати до різних соціальних груп, і це ускладнює його соціальний статус, робить його поліфункціональним, багаторольовим. Взяти, наприклад, сільського вчителя, який веде особисте господарство: порає город, відгодовує птицю, свиней, випасає худобу... Хто він за своїм соціальним становищем, якщо реально поєднує дві ролі – педагога і селянина?

Якщо оцінювати соціальну структуру села з огляду на “старі” та “нові” групи, то слід вказати на такі з них: селянство (найчисленніша група, диференційована на різні підгрупи), інтелігенція, власники, керівники і спеціалісти сільгосп підприємств (ТОВ, АТ, агрофірм та ін.), фермери, пенсіонери, безробітні, дачники, наймані робітники.

Фермерство як соціальна група

Кількісний її склад більш-менш точно статистично визначений – понад 43 тис. юридичних осіб. Слід одразу наголосити, що ця група – не суто статистична сукупність. Це – утворення, що є внутрішньо диференційованим, стратифікованим та організованим. Зовні воно виступає в соціальному просторі як громадська організація під назвою “Асоціація фермерів і землевласників України” (АФЗУ). Спочатку це була Асоціація фермерів України, але після проведення паювання землі в 1995–1998 роках, коли понад 60 тис. селян-пайовиків (серед них і ті, що не здали в оренду свої землі, а почали на них самостійно господарювати) приєдналися до фермерської асоціації, ставши її індивідуальними членами, вона змінила назву.

Асоціація фермерів і землевласників – потужна організація сільських господарів-підприємців, що стала єдиним представником

фермерів та приватних землевласників України в органах влади, виразником їхніх інтересів та захисником прав. АФЗУ має свій статут, керівний орган – раду, президента, п'ятнадцять профільних комітетів, обласні й районні відділення, до її складу входять також і кілька громадських організацій: Спілка сільських жінок, Всеукраїнська рада жінок-фермерів, Всеукраїнська асоціація садівників і виноградарів, Незалежні профспілки фермерів та приватних землевласників, Національна спілка сільськогосподарських (обслуговувальних) кооперативів. Нещодавно під егідою АФЗУ створено Спілку сільської молоді. Отже, АФЗУ структурована за територіальним, галузевим та соціально-організаційним принципами. Вона, як можна судити на підставі сказаного, наращує не лише свій економічний, а й соціальний вплив на село, вибудовуючи в ньому особливу підлеглу їй структуру виробників і соціальних діячів, що вже виступає потужним елементом всієї соціальної організації села.

Такий соціально-громадський портрет українського фермерства говорить про те, що воно дуже не схоже на фермерів Західної Європи або США, а тому навряд чи повторить історію їх становлення і розвитку. Та й прямо порівнювати ці групи господарів можна тільки в окремих аспектах.

Які ж соціальні характеристики українського фермерства як структуроутворюючої групи на селі виявило дослідження?

Цю групу утворюють люди переважно з вищою освітою (52,3%), неповну вищу освіту мають 6,2%, середню спеціальну – 27,9%, середню – 10%, початкову – 0,5%. Звісно, фермери – це переважно спеціалісти в галузі сільського господарства. Серед них 19% агрономів, 22,2% інженерів, 15% механізаторів, 11,1% економістів. Значно менше серед цих господарів робітників (7%), бухгалтерів (5,4%), учителів (4,1%), ветеринарів (3,8%). Є серед них і колишні військові, мільйонери, спортсмени, навіть священики. Чоловіків – понад 80%, жінок – майже п'ята частина (19,8%). Віковий склад такий: молодь (до 30 років) – 14,6%, 30–49 років – майже 64%, 50–59 років – 17,3%, 60 років і старші – 4%. Як бачимо, переважна більшість фермерів – молоді й середнього віку люди, цілком працездатні, заряджені енергією. За показником виробничого стажу вони розподіляються у такий спосіб:

до 1-го року – 2,7%
1 – 2 роки – 13,6%
3– 4 роки – 31,2%
5– 6 років – 11,6%
7– 8 років – 10,6%
9 – 10 років – 8,2%
понад 10 років – 21,4%.

Отже, майже третина фермерів мають стаж господарювання понад 9 років. До набуття фермерського статусу в сільському господарстві працювали 58,5% опитаних, на промисловому підприємстві – 9%, решта – на будівництві, у транспорті, в соціальній сфері, адміністративно-управлінському апараті тощо. 39,8% стали фермерами за переконанням, випадково (за збігом обставин) – 29%, не змогли відповісти – 27,6%. Цілком виправданим свій вибір стати фермером вважають 30,7% респондентів, радше виправданим, аніж ні – 32%, радше не виправданим – 6,5%, 25,8% респондентів було важко визначитися у цьому питанні. Отже, у більшості опитаних вибір виявився правильним, що не могло не додавати їм оптимізму, впевненості, задоволеності.

“Чи задоволені Ви сьогодні результатами своєї діяльності як фермера?” На це запитання анкети отримано такі відповіді: повністю задоволений – 13%, радше задоволений, аніж ні – 44,7%, важко сказати, задоволений чи ні – 19%, радше не задоволений – 6,5%, не задоволений – 15%. “Чого більше у відчуттях фермера – оптимізму чи песимізму?” Більше оптимізму виявили 44% опитаних, більше песимізму – в 8,4%, і те і те однаковою мірою – 34,2%. Щодо набутого господарського досвіду, то впевненість у тому, що його вже достатньо, виявили 23,3% респондентів, не впевнені – 23,6%, наскільки впевненими, настільки й ні – 23,3%, важко сказати, так чи ні – 29,6%.

На основі наведених даних можна дати чітку характеристику фермерів як активної соціальної групи. Вона складається з людей, які у своїй переважній більшості діють за переконанням, упевнені в собі, сповнені оптимізму, є спеціалістами своєї справи, набули необхідного досвіду, здійснили правильний життєвий вибір і більш-менш задоволені своєю діяльністю і собою.

За яких же суб’єктивних обставин їй доводиться діяти? Насамперед через сімейні обставини. “Чи задоволені члени Вашої сім’ї

тим, що Ви обрали собі таку сферу діяльності?” – запитується в анкеті. Відповіді: так, задоволені – 36,3%, ні, не задоволені – 23,5%, важко сказати, задоволені чи ні, – 37,7%.

Як бачимо, вибір далеко не кожного фермера схвалюється його сім'єю. Мабуть, в очах рідних ця справа вельми складна, клопітка, ризикована та й не завжди прибуткова. А як сам фермер – чи хотів би він, щоб діти продовжили його справу? Так, хотів би – 37,4%, ні, не хотів би – 33,3%, важко сказати – 27,9%. Отже, третина опитаних не хотіли б, щоб молодше покоління наслідувало їхній приклад, чимало респондентів не змогли визначитися. Чи не впливає тут на свідомість фермера той самий чинник, який штовхає сім'ю до несхвалення його життєвого вибору? А можливо, на суб'єктивних реакціях фермера та його родини позначається атмосфера села, де односельці виявляють не завжди прихильне ставлення до нового підприємця?

За оцінками фермерів, домінує радше позитивне (50,6%), аніж негативне ставлення до них селян. Однозначно позитивне ставлення до себе відчувають 14,9% респондентів, радше негативне, аніж позитивне – 16,5%, не визначилися з оцінкою 29%. Звичайно, немає рації спеціально доводити, що фермери зацікавлені в позитивному ставленні до себе влади, селян, спеціалістів, чиновників, покупців і т.д. Ця зацікавленість впливає зі способу буття фермера як власника, господаря, виробника, роботодавця, і в нього є чимало можливостей вплинути на настрої навколишніх людей, зокрема селян. Це насамперед характер праці фермера як універсала, його власне ставлення до селян, міра виконання ним договорів оренди, допомога селянським дворам, готовність іти їм назустріч тощо. Але тут слід навести дані щодо думки селян, а не лише фермерів, тим паче, що це передбачалося дослідженням.

Фермерська праця для багатьох селян, особливо тих, хто самостійно господарює на своєму земельному наділі, виступає взірцем, і вони багато чого запозичують з неї. Це має позитивно впливати на престиж праці фермера та її соціальну привабливість. 40,6% опитаних фермерів вважають, що престиж їхньої праці зростає, 13,5% – падає. Ледь не чверть (21,7%) дотримуються “середньої” позиції – наскільки зростає, настільки й падає, 22,2% - не висловили своїх оцінок.

Але якщо праця фермера впливає на навколишніх поза його свідомістю та волею, то відносини з ними значною мірою залежать

вже від того, як він їх буде. Тут у фермерів і селян ще чимало проблем, суперечностей, колізій. Так, за даними опитування, відносини з колегами-фермерами влаштовують 59,3% респондентів, не в усьому влаштовують – 22%, не влаштовують – 2,7%. Свої відносини з місцевим відділенням фермерської асоціації позитивно оцінюють 50,7%, негативно – 4,3%. Не в усьому влаштовують ці відносини 20% респондентів. Тут головна проблема криється в рівні допомоги та захисту, що надають фермерам місцеві організації АФЗУ. Очевидно, ці організації своєю допомогою та захистом охоплюють не всіх своїх членів. На запитання анкети “Чи надає Вам належну допомогу і захист місцева організація АФЗУ?” респонденти відповіли так: надає потрібну допомогу – 18,4%, надає вельми незначну допомогу – 26%, важко сказати, надає чи не надає – 19%, не надає – 35,2%.

Сільська громада – простір життєдіяльності фермерів, в який вони інтегровані ще по-різному, оскільки громада – не нейтральне утворення. Це – спільнота, яка, з одного боку, інтегрує фермера до свого складу, а з іншого – водночас чинить йому певний опір. Тому не дивно, що відносини з громадою влаштовують менш як половину опитаних фермерів (46,6%), а 27% з них не в усьому влаштовують. Громада через місцевих жителів тисне на фермера психологічно (7,3% респондентів відповіли, що відчувають цей тиск), економічно – через державну податкову систему (54% відчувають цей тиск) й адміністративно – через місцеву владу (20%). Однак соціально-економічним стрижнем взаємодії фермера з сільською громадою виступають його відносини із селянами та власниками й керівниками приватних сільгоспідприємств. Відносини з останніми нерідко конкурентні, особливо в тих аспектах, де йде боротьба за пайовиків і паї. Часом її ведуть ті фермери, які прагнуть розширювати своє господарство за рахунок залучення до оренди нових земельних паїв.

Відносини фермерів із селянами різноманітні, однак можна виокремити такі головні лінії: 1) відносини найму, 2) орендні відносини, 3) кооперативні відносини, 4) партнерські, не партнерські (конфліктні) відносини. Перший тип відносин – реверсивний, коли і селянин може найняти фермера (наприклад, щоб виорати город, зібрати врожай тощо) і фермер – селянина (на постійну чи

тимчасову роботу). Орендні відносини мали б бути рівноправними, бо у взаємини вступають два власники, які домовляються між собою, йдуть, здавалося б, на компроміс і скріплюють його договором. Однак насправді ці відносини нерівні, заплутані й далеко не в усьому влаштовують обидві сторони. За даними опитування фермерів, лише 46,6% респондентів їх схвалюють, 23% – не в усьому схвалюють, 2,7% – не схвалюють, 11,4% – “важко сказати”.

А як орендодавці бачать орендні відносини? Як правило, під кутом зору перекосу їх у бік нерівності. В анкеті для опитування селян-пайовиків передбачалося запитання про те, хто від кого залежить більшою мірою – орендар від орендодавця чи навпаки. Виявилось, що 35,8% опитаних вважають, що орендодавець більшою мірою залежить від орендаря, аніж навпаки; 19% – визнають рівною їх взаємозалежність; 8,9% – залежність орендаря від орендодавця. Водночас 20% не визначилися з оцінкою (обрали варіант “важко сказати”) і 16,7% залишили запитання без відповіді. Нерівність цих відносин виявляється і в тому, що все-таки чимало орендарів не виконують своїх договірних зобов’язань перед орендодавцями і не несуть ніякої відповідальності за це. 15% опитаних орендодавців заявили, що їхні орендарі виконують не всі, але більшість його пунктів, 14% – що виконують лише меншість пунктів. Саме ж невиконання зводиться ось до чого. Орендар штучно завищує ціни на продукцію під натуральну виплату – 22,3%; знижує рівень орендної плати – 19%; порушує вимоги агротехніки і доводить частину земель до запустіння – 14,6%; видає неякісну продукцію під натурвиплати – 11%; не допомагає орендодавцям виконувати трудомісткі роботи в особистих господарствах, а якщо й допомагає, то за дуже високими розцінками; заводить робочу силу з інших місць, а деяким своїм орендодавцям роботи не дає. Останнє нерідко трапляється з механізаторами тоді, коли господар орендує техніку разом з її персоналом. “Чужі механізатори орють, сіють, збирають урожай, а свої сидять без діла, не маючи заробітку”. В такий спосіб господар навіть може економічно “покарати” працівників, з якими не знаходить спільної мови.

Якщо ж взяти конкретні оцінки опитаними селянами-пайовиками відносин орендар–орендодавець, то вони дуже розпливчасті, що свідчить, на нашу думку, про багатоманітність цих відносин. Лише 20% вважають ці відносини партнерськими. Оскільки анке-

та передбачала оцінювання їх за контрастністю, то далі йдуть такі парні оцінки: демократичні (2%) – недемократичні (2,5%), справедливі (9,7%) – несправедливі (11,4%), компромісні (5%) – конфліктні (5,4%). 22,6% опитаних не відповіли, а 18% утрималися від оцінки, позначивши варіант відповіді “важко сказати”.

Звісно, ці відносини з обох сторін прагматичні, бо зав’язані на інтересах. І все ж після того, як орендний договір підписано і скріплено печаткою нотаріуса, вузол цих зв’язків перебуває повністю в руках орендаря. Він диктує свої умови й наповнює відносини конкретним змістом, оскільки в нього не лише інтерес, а й ризики (не одержати планований урожай, кредит, зазнати збитків тощо). Тому багато орендарів, зокрема й фермерів, не йдуть на збільшення розміру орендної плати: 27,3% опитаних орендодавців домовилися з орендарем, що той платитиме їм півтора процента від вартості паю, 14% – домовилися на два відсотки, 12,6% – на один відсоток. Значно менше, 4,5%, отримують плату у два з половиною відсотка, 5% – у три відсотки, 2,4% – понад три відсотки. Всі на селі визнають, що це дуже низький рівень плати за оренду паїв. Чи не цей чинник змусив чверть опитаних пайовиків-орендодавців віднести орендарів до тих, хто знімає з селянина, як-то кажуть, останню сорочку?

В анкеті передбачалося запитання: “Хто, на Вашу думку, найбільшою мірою обирає селянина?”. Відповіді розподілилися таким чином: держава (податками) – 56%, комерційні посередники – 42%, бізнес з обслуговування села й АПК – 17,3%, орендарі – 8,5%, комерційні банки – 8,3%, земельпорядники – 5,3%, міські чиновники – 13%, переробна промисловість – 14%, важко сказати – 11,4%.

Словом, відносини орендаря з орендодавцем є інструментом впливу на останнього. По суті, це універсальний інструмент, за допомоги якого він реалізує свою економічну і соціальну роль на селі, застосовуючи і метод “пряника”, і метод “батога”. А якщо взяти фермерство в цілому, то ті з його представників, хто використовує найману працю, тримають біля себе дві групи селян: орендодавців і найманих працівників. Це й означає, що фермерство здійснює структуротвірну, структуробудівничу діяльність. По-перше, ця група сама створила себе як новий складовий елемент соціальної структури села. По-друге, ця група виступає як центр

соціально-економічного тяжіння пасивних груп, вона прив'язує їх до себе. Так, селянство, що за радянських часів було соціально дуже однорідним, структурується сьогодні навколо активних землевласників. Будучи пасивним, воно розпадається за центрами тяжіння на дрібніші групи. І це зрозуміло, бо подрібнення структури виробництва, власності на селі неминуче стимулювало розгортання нових процесів в його соціальній структурі. Однак соціальне структурування села ще не завершено, оскільки немає повноцінного ринку землі, який надасть нового імпульсу цьому процесу і через певний час завершиться більш-менш усталеною структурою. По-третє, фермерство не лише притягує до себе інші групи, а й здійснює в них певну селекцію з допомогою механізму тих самих орендних відносин та відносин найму. Згодом до цього механізму додадуться земельний ринок, скуповування земель. Іншими словами, селекцію селянських груп фермерство, як і інші володарі капіталів, продовжить шляхом їх знеземелення.

Отже, фермерство – особлива економічна й соціально активна група на селі. Її не можна розглядати традиційно, так, як розглядають фермерів, наприклад, на Заході, бо в українському селі ця група виступає не об'єктом, а радше суб'єктом структурного процесу. Будучи водночас сукупним виробником і складовим елементом соціальної структури, воно є будівничим останньої. Можна, на наш погляд, стверджувати, що соціальна структура села набуде форми “піраміди”: на верхівці опиняться найбагатші землевласники (“латифундисти”), основу становитимуть безземельні, безробітні, наймані робітники; простір між верхівкою і основою піраміди заповнять дрібні й середні власники.

І ще одна деталь. Фермерство – не ізольована соціально-виробнича група, як на Заході. Ставши масовим орендарем селянських земельних і майнових паїв, воно значною мірою визначає історичну долю селянства, найтіснішим чином взаємодіючи з ним. Із 74,3% респондентів-селян, які заявили, що вони володіють земельними паями, 62% здають їх в оренду, і істотна частина – фермерським господарствам. Це і є та обставина, яка ще довго визначатиме взаємодію фермерського класу з класом селянства. Саме ж фермерство в Україні історично дуже молоде. Об'єктивно воно стоїть на роздоріжжі перед кількома дорогами у своє майбутнє, і вибір

залежить від багатьох обставин, але, звісна річ, і від самих фермерів. Чи буде розвиватися цей виробничий уклад по шляху невеликих сімейних ферм, чи різко поверне на дорогу формування великотоварних господарств – ось дилема на перспективу. “Яке, на Ваш погляд майбутнє фермерського руху?”, – запитували фермерів в анкеті. Отримано загальною оптимістичну відповідь: “думаю, що фермерство має реальні перспективи для свого розвитку” – 25,5%; фермерство розвиватиметься, але і далі відчуватиме гальмівну протидію з боку великих агропромислових комплексів та земельних латифундій – 23,6%; фермерський господарський уклад зможе успішно розвиватися лише за підтримки держави – 30,4%; кооперування фермерських господарств – ось база його розвитку на перспективу – 11,4%; “не бачу особливих перспектив для фермерства, бо вважаю, що майбутнє сільгоспвиробництва за великими агропромисловими комплексами” – 10%; важко сказати – 7,3%. Як бачимо, у респондентів єдиної однозначної або хоча б явно домінуючої відповіді немає.

Однак ми висловимо гіпотезу: якщо фермерство розвиватиметься переважно по шляху невеликих сімейних ферм, які не використовуватимуть наймані праці як основного виду праці, то це означатиме, що в його особі утверджуватиметься посткапіталістична економічна людина і такого ж роду посткапіталістичний підприємницький дух; якщо ж фермерство піде шляхом утворення великих приватних підприємств, які експлуатуватимуть найману працю, то це означатиме, що утверджується капіталістична економічна людина як носій такого ж типу підприємницького духу. Очевидно, політика “помаранчевої” влади та сил її підтримки, спрямована на забезпечення повноцінного функціонування ринку землі, спричинить домінування саме цього шляху розвитку фермерства в Україні. Самі ж фермери чекають поповнення від особистих селянських господарств, які, як заявив на XVI з’їзді фермерів І.Томич, розглядаються як передвісники фермерських господарств¹².

¹² Доповідь Президента АФЗУ І.Томича на XVI з’їзді фермерів // Фермер України. – 2006. – №9 (травень).

Розділ 3

Оцінювання аграрної реформи селянами, фермерами та аграрним істеблїшментом

Як уже було зазначено й показано, оцінки агрореформи як у суспільстві в цілому, так і на селі вельми неоднозначні. І це зрозуміло, оскільки, з одного боку, сама реформа дуже суперечлива, а з іншого – вона по-різному зачепила інтереси власників і виробників, а також різних суспільних груп. Звідси одні бачать радше “плюси”, інші – мінуси реформи. Втім, вона не так поєднала, як протиставила власників і виробників одне одному, тому загальний вектор оцінок реформи залишається більш спрямованим все-таки убік її “мінусів”, аніж “плюсів”.

Крім того, реформа нікому із власників і виробників не дала стопроцентної віри у своє успішне майбутнє, бо не забезпечила їм належних умов для розвитку, тобто руху в це майбутнє. Всередині країни на них насуваються грізний латифундизм, посередник, котрий закупає урожай на кореню за безцінь, байдужість держави до селянина і жорстка конкуренція, а з-за кордону – стандарти західноєвропейського і світового аграрного ринку і, на цій основі, ще жорсткіша конкуренція. Словом, для сільських власників і виробників виникає ситуація залежності їх не стільки від самих себе, скільки від інших. Варто лише було Росії оголосити “торговельну війну” українським м’ясомолочним товарам – до речі, як виявилось, з вини української сторони¹, – як селянин в Україні одразу ж відчув гігантський удар: знизилась закупівельна

¹ Див.: Скрипник В. Не робіть з молока помії // Голос України. – 2006. – №25. – 9 лютого; Квітка Г. Домовитися – не молока з глечика скуштувати // Голос України. – 2006. – №27 – 11 лютого; Чопенко В. Аграрні Бермуди // Дзеркало тижня. – 2006. – №7. – 25 лютого – 3 березня.

ціна молока, а відтак стало не вигідно для нього тримати корів. Що ж поставило селянина в ситуацію посиленої залежності? Агрореформа. Вона учинила й те, що відзначив керівник Мінагрополітики України О. Баранівський: “Гітлер залишив нам корів і свиней більше, ніж сучасні реформатори”². Звичайно, це – гіперболічне зіставлення, однак корів і свиней реформатори ледве не винищили повністю.

Складна ситуація оцінювання аграрної реформи не могла не вплинути як на ставлення до неї респондентів, так і на їхні оцінки. Останні вельми значимі для нас з огляду на соціологічне діагностування агроперетворень. Основними оцінювачами виступили фермери, селяни-пайовики, сільське і міське населення, представники аграрного істеблїшменту (експерти).

1. Оцінка агрореформи фермерами

У перебудовні часи реформування АПК СРСР та України спрямовувалося на створення багатокладності сільської економіки, яка, передбачалося, мала була включати: колективні господарства (колгоспи та радгоспи), селянські (фермерські) господарства, підсобні господарства промислових підприємств, особисті підсобні господарства громадян, садово-городні і дачні кооперативи, усілякі форми їх інтеграції та кооперації. Передбачалося вести реформування у такий спосіб, щоб максимально використати наявну виробничу і соціальну інфраструктуру села, отже, розрахунок був на здешевлення агрореформи, її оптимізацію за незмінності власності на землю. У таких умовах господарювання фермер був би власником не землі, а тільки свого господарства, господарського двору та продукції. Реформи ж у пострадянській Україні наділили фермера правом власності й на землю і тим самим відкрили перед ним як економічною людиною два шляхи до свого підприємництва. Зокрема, він отримав можливість стати підприємцем капіталістичного або посткапіталістичного типу.

² Товарищ міністр (разговор А. Барановского с журналистами И. Гавриловой, В. Скачко, О. Юрчуком) // Киевский телеграфъ. – 2006. – №5. – 3–9 февраля.

Здавалося б, чинник приватної власності на землю мав би істотно підняти рівень однозначності фермерських оцінок реформи, сприяти схвальному ставленню до неї цих господарів. Однак, як свідчать результати опитування, цього не трапилося. Відповіді респондентів на запитання “Як би Ви оцінили перебіг і загальний результат реформ у сільському господарстві України?” розподілилися так: переважно позитивно – 13,8%, важко сказати, позитивно чи негативно – 29,5%, переважно негативно – 38,5%, не відповіли – 1,7%, не брався б оцінювати – 16,5%.

Як бачимо, переважає позиція “негативно” (38,5%). Однак сумарно більше тих, хто, очевидно, не аналізував “плюси” і “мінуси”, а тому заплутався в позитивах і негативах агрореформи, тих же, хто не визначився з оцінкою та не брався б оцінювати, ще більше – 46%.

Очевидно, на характер оцінок фермерами реформувань потужніше вплинув інший чинник: відповідність – невідповідність останніх їхнім інтересам. Це підтверджують дані таблиці 1.

Таблиця 1

Відповідність агрореформи інтересам фермерів (%)

Так, повністю відповідає	2,4
Не повністю відповідає	59,4
Важко сказати, відповідає чи ні	20,0
Повністю не відповідає	11,7
Не знаю	4,6
Не відповіли	1,9

Якщо, на думку більшості опитаних (71,1%), агрореформа не повністю відповідає, а то й зовсім не відповідає фермерським інтересам, то чекати від цих підприємців готовності до переважно позитивного її оцінювання не варто.

Спроба дослідників вивести фермерів, серед яких чимало спеціалістів сільського господарства, за межі вузько прагматичної позиції в оцінюванні агрореформи, поглянути на неї із ширшої, незаінтересованої точки зору, показала, що вони в площині такого оцінювання вельми обережні. Чи можете ви сказати, що аграрна та земельна реформи в Україні йдуть загалом у правильному чи неправильному історичному напрямі? – запитувала анкета. Від-

повідь: так, реформи йдуть у правильному історичному напрямі – 10,5%, важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі – 44,7%, реформи йдуть у неправильному напрямі – 25,5%, не знаю – 18,7%, не відповіли – 0,6%. Що ж, більшість респондентів (44,7%) висловитися впевнено щодо того, в якому історичному напрямі йдуть реформи, не можуть. Очевидно, цей напрям достеменно їм не відомий, бо однозначно не визначила його сама реформа: чверть опитаних, навпаки, визначають цей напрям як неправильний, десята частка – як правильний. Цих респондентів – і перших і других – можна вважати однозначно переконаними, але для одних реформа, так би мовити, “неправильна”, для інших – “правильна”. На підставі всієї цієї розкладки можна говорити, що більшості (63,4%) опитаних історичний напрям аграрної реформи і сама вона залишаються незрозумілими.

“Технологічне” запитання: чи все у реформах, на Вашу думку, відповідає законам, указам Президента, рішенням уряду? Відповіді на запитання розподілилися так: думаю, що все відповідає – 5,2%, багато чого не відповідає – 43,9%, тільки дещо не відповідає – 13,8%, важко сказати, відповідає чи не відповідає – 12,2%, все не відповідає – 4,1%, не беруся судити про це – 20,1%, не відповіли – 0,7%. Домінує позиція “багато що не відповідає” – 43,9%. Якщо ледве не половина респондентів заявляють про це, то під цією оцінкою криється, мабуть, не що інше, як значна підлеглість агрореформи місцевій адміністративній “творчості”. Влада на місцях багато що внесла у сценарій реформи, враховуючи тамтешню специфіку. Особлива тяганина з районними органами була у фермерів на ґрунті оформлення документації, коли доводилося по кілька разів переоформляти папери. Одне слово, у процедурно-технологічному сенсі реформа далеко не завжди була витримана у площині законних і підзаконних актів, що мають регулювати її.

Більш інформативним виявилось запитання, поставлене у контрастній формі (табл. 2). У п’яти із семи парних запитань перевага в оцінках виявилася на боці негативних виявів аграрної реформи. Що ж респонденти віднесли до цього негативу? Реформи спричинюються до розвалу сільгоспвиробництва – 19%, означають історичну оману владою селянства, бо земля попливе до рук багатих – 23,6%, зумовлюють занепад села – 23,9%, викликають падіння

життєвого рівня і культури селян – 12,8%, руйнують сільську громаду, бо розшаровують її на бідних і багатих – 16,8%. У тих же парно-протилежних відповідях (два випадки), де переважала позитивна оцінка, наголошувалося: реформи розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником – 22,2%, вони становлять великий успіх реформаторів – 4,6%.

Таблиця 2

**Якщо конкретизувати Вашу оцінку реформ на селі,
то що, зокрема, Ви відзначили б у цих реформах?
Можливі кілька варіантів відповіді (%)***

Оцінки	Відповіді	
	селяни	фермери
Реформи – це великий успіх реформаторів	5,7	4,6
Реформи – це велика невдача реформаторів	15,2	16,0
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	12,6	15,2
Вони спричиняються до розвалу сільгоспвиробництва	30,3	19,0
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	5,1	11,9
Означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатих)	27,1	23,6
Зумовлюють розквіт села	8,0	3,8
Зумовлюють занепад села	29,9	23,9
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	14,2	9,2
Викликають падіння життєвого рівня і культури селян	17,7	12,8
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	8,7	22,2
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	13,6	16,0
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	2,6	4,9
Реформи руйнують сільську громаду, бо розшаровують її на бідних і багатих	23,3	16,8
Інше	3,6	3,3

* Подано відповіді респондентів-фермерів разом з відповідями респондентів-селян

Не можна не помітити, що негативні оцінки реформи фермерами сфокусовані переважно на її соціальних аспектах та наслідках. І ще слід завважити одну примітну деталь: як правило у більшості пар негативна оцінка переважає позитивну більш, як в один раз.

Позиція фермерів щодо долі колгоспно-радгоспної системи – неоднозначна, хоча вона й містить певну домінуючу, стрижневу оцінку і не збігається з позицією реформатора, який цю долю перекреслив (табл.3).

Таблиця 3

Чи слід було, на Вашу думку, реформуючи сільгоспвиробництво, руйнувати колгоспно-радгоспну систему? (%)

Слід було замінити цю систему, бо вона застаріла	23,0
Слід було створити для неї лише конкурента на приватних засадах господарювання (фермери, кооперативи тощо)	27,4
Слід було реформувати тільки те, що історично й економічно вичерпало себе	38,2
Не знаю	9,5
Не відповіли	0,9

Як показує таблиця, менш як чверть респондентів (23%) вважають, що колгоспно-радгоспну систему реформа мала замінити повністю. Решта ж, окрім тих, хто не знає відповіді і не відповів, обстоюють інші позиції. Домінує така думка: слід було систему залишити, але реформувати в ній те, що застаріло (38,2%). Менш поширена: слід було залишити систему без змін, але створити для неї конкурента (27,4%). Якщо підсумувати ці дані, то 65,6% опитаних так чи інакше стоять за збереження колгоспів і радгоспів. На цьому тлі увиразнюється неправомірність дій реформатора, який поспішив їх ліквідувати.

Досі йшлося про прямі оцінки фермерами реформи. Якщо ж звернутися до непрямих оцінок, то образ реформи постає теж вельми суперечливим. Найперше, про що слід сказати у цьому плані, – це те, що реформа, породивши фермерство, кинула його у глибокий вир проблем, до того ж не так тимчасового, як постій-

ного характеру; долати їх йому доводиться нерідко самотужки, без допомоги держави. Тут бачиться такий штрих агрореформи: вона половинчата, до кінця не продумана, бо, давши поштовх фермерству, не створила механізми оптимального і безконфліктного розв'язання проблем його становлення і розвитку.

Ось які групи найголовніших проблем постійно турбують фермерів: відносини з державою, яка надто пізно, тільки починаючи з 2005–2006 років почала міняти концепцію аграрної політики і саму політику й пішла назустріч інтересам фермерів і збільшивши для них насамперед фінансову допомогу через держбюджет і банки (здешевлення кредитів); відносини з бізнесовими структурами, постачальниками, посередниками, які постійно підвищують ціни на все, що потрібне фермеру для виробництва, незахищеність фермера перед цими структурами; відносини з районною і місцевою владою; відносини з орендодавцями та різними виробничими утвореннями на селі; відносини всередині фермерського укладу та фермерської групи.

Ще один штрих агрореформи, який впливає з опосередкованих оцінок її фермерами, – негуманність, що виразилася у високій мірі соціальної незахищеності фермера (як, до речі, і селянина-пайовика). Реформу було сфокусовано на фермера як соціально-економічний тип, виробничу функцію і значно меншою мірою – як на людину села. Тому й довелося йому платити надто високу ціну за спробу утвердитися в новій соціально-економічній реальності, включно з перевитратами часу, енергії, нервів, здоров'я, скажімо, на відвідування різних районних інстанцій.

Які ж тепер характеристики (параметри) агрореформи, побачені крізь призму оцінок її фермерами, можна взяти для діагностування цього дійства? За домінуючими акцентами оцінок це такі характеристики: реформа не повністю відповідає інтересам фермерів (59,4%); майже 40% з них (38,5%) оцінюють її переважно негативно; історичний напрям реформи значною мірою їм незрозумілий (44,7%); багато що в реформі відхилилося від її регулювальних документів, вона виявилася технологічно розбалансованою, не продуманою до кінця – 43,9%; реформаторові слід було залишити колгоспно-радгоспну систему, піддавши реформуванню в ній те, що застаріло, історично й економічно вичерпало себе

(38,2%), або ж просто створивши для неї конкурента (27,4%); непослідовність поведінки держави в реформі (то вона кидає фермерів напризволяще, то намагається певною мірою допомогти їм); негуманність реформи, нечутливість її до людини села.

2. Аграрна реформа в оцінках селян-пайовиків

Як і фермер, селянин-пайовик – породження агрореформи. Щоправда, ця ідея запозичена із столипінської реформи, яка розвалювала общину саме з допомогою селянина-пайовика, котрий із своїм земельним паєм виходив з неї, будучи певним чином захоченим до цього кроку. Саме в Україні ця реформа мала найбільший успіх, і число селян, які до 1 січня 1916 року закріпили пайову землю в індивідуальну власність, було чималим. Наприклад, якщо в 40 губерніях європейської Росії вийшли з общини близько 24,0% господарств, то на Правобережній Україні закріпили землю за собою 50,7%, у Південній Україні – 34,2%, на Лівобережній – 13,8%³. Але слід зауважити, що реформа Столипіна базувалась на стимулюванні державою заінтересованості селян у виході з общини.

З приводу цього питання А.П.Столипін вимагав: “Не чинити силою закону ніякого тиску з метою підштовхування до виходу із общини. Уряд вважає зовсім неприпустимим запровадження якого-небудь придушення чужою волею вільної волі селянства у справі переустрою його життя, володіння закріпленою за ним землею. Це – головна стрижнева думка, яка покладена в основу нашого законопроекту”⁴.

Швидке зростання кількості земельних власників стимулювалось і за допомоги потужної фінансової підтримки з боку уряду, який виділив на ці цілі кредити загальною сумою у 12,5 млн рублів, а також, – що важливо відзначити, – надав безстрокову позику більш як на 9 млн рублів.

³ Микитенко І. Земельні реформи і селянська психологія в Україні. – К., 2002. – С.10.

⁴ Стольпин А.П. Жизнь и смерть / Сборник сост. Г.Сидоровник, 2-е изд., испр. и доп. – Саратов, 1997. – С. 302.

З іншого боку, селянин-пайовик “придуманий” реформатором, котрий стару ідею повинен був реалізувати в нових умовах. Тепер пайовика було реанімовано для того, щоб він розвалював колгоспи і радгоспи, однак для заохочення цього розвалу у реформаторської влади нічого не було, окрім адміністративного насилля і землі. Насилля вона застосувала на підставі указного права та з допомогою своїх держадміністрацій, а землю використала як принаду для селянина, аби той включився в гонитву за примарним “ефективним власником” і “новим господарем”. Звісна річ, не слід ігнорувати й того факту, що пай і власність на нього розбудили й реанімували в глибинах селянської душі мрію про самостійність господарювання, про землевласника, про багатство і т. ін. На це, поза сумнівом, реформатор не міг не розраховувати. У дослідженні ця проблема перевірялася кількома запитаннями. Наводимо тут два з них разом із відповідями.

Таблиця 4

Скажіть, будь-ласка, що реально означає для Вас власність на землю? (Можливі кілька варіантів відповіді) (%)

Тривогу і клопоти: що робити із землею, як її обробляти	30,6
Перспективу забезпечити благополуччя сім'ї	28,9
Побоювання, чи не відберуть землю в майбутньому	14,4
Стимул до напруженої праці на себе	14,3
Можливість збагатіти	8,1
Можливість успішно увійти в земельний ринок	7,5
Велике задоволення: збулася одвічна мрія про власну землю	6,7
Приплив нових сил, з'ява впевненості у собі	4,6
Необхідність розробляти реальні господарські плани	4,5
Власність на землю в наших умовах нічого в моєму житті принципово не змінює	22,5
Важко сказати	14,5

Як бачимо, сам факт власності на землю виявився вельми багатозначним і певною мірою сколихнув селян. Картина реакцій строката – тут і тривога й клопоти, і радість, і побоювання, і невіра, і приплив енергії. Але є й оте давнє: можливість збагатіти (8,1%), втілення одвічної мрії про власну землю – 6,7%, можливість успіш-

но увійти в земельний ринок (чи, не з метою лихварства?) – 7,5%, перспектива забезпечити благополуччя сім'ї (28,9%). Та найвагомішою (30,6%) виявилася позиція: власність на землю – це складна, тривожна, а в багатьох випадках просто нерозв'язна проблема для селянина. Що робити із землею, як її обробляти? Вона несподівано звалилася на нього, ніби влітку сніг на голову. Хіба цього не міг передбачити реформатор? Міг, проте саме таке безсиле, абсурдне становище селянина перед наданою йому землею він і планував. Ось воно, реформаторове лицемірство і лицедійство вищої проби і чистої води!

Навіть державне заактування відповідним документом права власності на землю упевнило в цьому праві далеко не всіх селян. Чи допоміг Вам Державний акт на землю відчутти себе справжнім власником? 12,4% респондентів відповіли “так”, 18,1% – настільки допоміг, наскільки й “ні”, 23,5% – “не допоміг”, 17,5% – вагалися з відповіддю, 28,5% не відповіли. У варіантах відповіді на це запитання бачимо, що 12,4% опитаних, як вони заявили, відчули себе справжніми землевласниками. Очевидно, вони й хотіли такими стати.

Отже, власність на землю змінила соціально-економічний статус селянина, хоча без розмежування паїв у натурі на місцевості він залишився більшою мірою віртуальним власником, аніж справжнім, однак все-таки власником. Чи не вплинула обставина права власності на землю на селянина так, що він завищив рівень оцінювання аграрної реформи? Діагностикам це важливо знати, оскільки точка зору селянства на реформу є для них однією з базових у спробі соціологічного її діагностування. Порівняймо селянські оцінки з фермерськими (табл. 2). Насамперед відзначимо, що, на відміну від оцінок фермерів (5 контрастних пар), в усіх контрастних парах оцінок (7 пар) реформи селянами оцінювання спрямоване на негативні аспекти реформаторського дійства. Ці респонденти в цілому бачать у реформі перевагу негативу над позитивом. Ось ці співвідношення: реформи спричиняються до розвалу сільгоспвиробництва – 30,3% (протилежає судження – 15,2%); зумовлюють занепад села – 29,9% (протилежає – 8%), означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатих) – 27,1% (протилежає – 5,1%), руйнують сільську

група, бо розширюють її на бідних і багатих – 23,3% (проти-лежне – 2,6%) і т. д.

Якщо таким яскравим є виокремлення селянами в агрореформі її негативних аспектів (нерідко негативне на видноті тому, що воно людям, як-то кажуть, болить), то якою є оцінка її загального результату? Переважно позитивно його оцінили 12,4% опитаних пайовиків, важко сказати, позитивно чи негативно – 43,8%; переважно негативно – 41,2%, не бралися оцінювати – 2,6%. Якщо ці дані порівняти з фермерськими оцінками, то серед селян виявилось більше тих, хто не зміг визначитися з тим, як цей загальний результат реформи оцінювати – позитивно чи негативно (43,8% проти 29,5% у разі фермерів). Серед селян також виявилось більше тих, хто оцінював загальний результат агрореформи негативно – 41,1% (серед фермерів – 38,5%).

Цікавою є кореляція відповідей на дане запитання з показниками віку респондентів (табл. 4): із збільшенням віку загалом зростає негативізм оцінок, падали міра їх невизначеності (“важко сказати”) та позитивної налаштованості.

Таблиця 5

Оцінки загального результату агрореформи респондентами-пайовиками залежно від віку (%)

Вікові групи	Оцінки		
	Переважаю позитивна	Важко сказати, позитивна чи негативна	Переважаю негативна
До 20 років	15,4	41,0	43,6
21–29 років	15,0	52,0	33,0
30–39 років	11,3	52,0	36,7
40–49 років	16,3	39,4	44,3
50–59 років	11,9	44,1	44,0
60 років і старіші	8,7	43,6	47,7

З таблиці 5 видно, що оцінка респондентами-пайовиками загального результату агрореформи сконцентрована на позиціях “важко сказати, позитивна чи негативна” та “переважно негативна”. Позиція невизначеності – “важко сказати” – переважає визначе-

ну “переважно негативну” позицію у представників двох вікових груп: 21–29 і 30–39 років, у юних респондентів вони врівноважені, а в 60-річних і старіших – навпаки, переважає негативна оцінка.

Як і для фермерів, запитання про правильність історичного курсу агрореформи виявилось для пайовиків непростим. Чи можете Ви сказати, що аграрна і земельна реформи в Україні загалом ідуть у правильному історичному напрямі? Відповідь: так, реформи йдуть у правильному історичному напрямі – 8,5%, важко сказати, у правильному чи неправильному – 53,3%, реформи йдуть в неправильному напрямі – 36,1%, не знаю – 2,1%. Як і більшість респондентів-фермерів, більшість респондентів-пайовиків не змогли визначити історичний вектор реформ, проте серед тих, хто його визначив, у кілька разів переважали автори оцінки: “реформи йдуть у неправильному історичному напрямі”. Віковий “зріз” цих відповідей показав особливі залежності (табл. 6).

Таблиця 6

**Оцінки історичного курсу агрореформи
респондентами-пайовиками залежно від віку (%)**

Вікові групи	Оцінки		
	Реформа йде у правильному напрямі	Важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі	Реформа йде у неправильному напрямі
До 20 років	15,4	59,0	25,6
21–29 років	8,8	56,8	34,4
30–39 років	9,2	60,0	30,8
40–49 років	7,3	53,9	38,8
50–59 років	10,7	50,9	38,4
60 років і старіші	6,9	51,2	41,9

Що показує ця таблиця? Що й вік респондентів не змінив загальної тенденції оцінювання курсу реформи – стрижневою позицією в усіх вікових групах виступає оцінка “важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі”; причому міра невизначеності цієї оцінки поступово падає із збільшенням показників віку. Далі за вагомістю стоїть оцінка “реформи йдуть у неправильному

напрямі”, однозначність визначення якої наростає із збільшенням віку респондентів; що ж до оцінки “реформи йдуть у правильному напрямі”, то вона слабшає мірою збільшення віку і, звичайно ж, нагромадження життєвого і трудового досвіду респондентами.

З’ясування залежності оцінювання респондентами історичного курсу агрореформи від рівня освіти показує, що стрижневою для них залишається та сама позиція – “важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі”, і оцінки не надто диференціюються освітнім рівнем (табл. 7). Друге місце посідає позиція “реформа йде у неправильному напрямі”. Очевидно, предмет оцінки сприймається ними у принципі однаково, без значних відмінностей.

Таблиця 7

**Оцінки історичного курсу агрореформи
респондентами-пайовиками залежно від рівня освіти (%)**

Рівень освіти респондентів	Оцінки		
	Реформа йде у правильному напрямі	Важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі	Реформа йде у неправильному напрямі
Початкова	6,1	63,6	30,3
Неповна середня	3,2	46,8	50,0
Середня	8,7	53,2	38,0
Середня спеціальна	10,6	54,8	34,7
Незакінчена вища (базова вища)	13,9	63,9	22,2
Вища	7,7	56,8	35,5

У пайовиків більшою мірою, ніж у фермерів, виражений акцент на необхідності збереження від гільйотини агрореформи колгоспно-радгоспної системи. У їхньому середовищі менший відсоток тих, хто вважає, що цю систему слід було ліквідувати, замінивши новою, і тих, хто обстоює ідею створення для неї конкурента (табл. 8), але значно більше переконаних у тому, що у цій системі слід було реформувати тільки те, що вичерпало себе або застаріло. Для них далеко не вся вона становила сільськогосподарську архаїку, як це вважали реформатор та аграрні академіки.

Таблиця 8

Чи слід було, на Вашу думку, реформуючи сільгоспвиробництво, руйнувати колгоспно-радгоспну систему (%)

Слід було замінити цю систему, бо вона застаріла	13,5
Слід було створити для неї лише конкурента (на приватній основі господарювання – фермери, кооперативи тощо)	19,4
Слід було реформувати в ній тільки те, що історично й економічно застаріло	46,7
Не знаю	18,0
Не відповіли	2,3

Кореляція варіантів відповіді з показниками віку респондентів (табл.9) дає більш диференційовану картину. Наприклад, бачимо, що частина респондентів віком до 20 років радикальніша у своєму прагненні замінити колгоспно-радгоспну систему (15,4%), аніж 60-річні та старші (10,2%). Ці наймолодші опитувані також є найбільшою мірою (33,3%) непевними, що, власне, слід було робити з нею, однак і серед 60-річних та старіших таких теж ледь не чверть (23,6%). Із збільшенням віку зростає кількість тих, хто обстоює позицію “слід було реформувати в системі лише застаріле”. Позицію “слід було створити для системи лише конкурента” більше за всіх обстоюють респонденти середнього віку, трохи меншою мірою – молоді респонденти.

Таблиця 9

Вікова специфіка ставлення респондентів-пайовиків до необхідності реформування колгоспно-радгоспної системи (%)

Вікові групи	Слід було замінити систему повністю	Слід було створити для системи лише конкурента	Слід було реформувати в системі лише застаріле	Не знаю
До 20 років	15,4	20,5	30,8	33,3
21–29 років	17,2	21,1	41,4	20,3
30–39 років	15,4	20,7	46,3	17,5
40–49 років	13,4	23,8	49,6	13,2
50–59 років	14,1	17,4	49,6	18,9
60 років і старіші	10,2	15,0	51,2	23,6

Зиски від реформи заторкнули селян далеко не однаково, про що свідчать опитані, при цьому ледве не половина з них (45,7%) заявили – “ніякої вигоди не маю”. Інші відповіді: “звичайно, вигоду маю” – 9,3%; “наскільки маю, настільки й ні” – 23,8%; “важко сказати, маю чи не маю” – 16,0%; не відповіли – 5,3%. Чи залежить оцінка від віку? (див. табл. 10).

Таблиця 10

Чи маєте Ви для себе вигоду від агрореформи? (%)

Вікові групи	Вигоду маю	Наскільки маю, настільки й ні	Ніякої вигоди не маю	Важко сказати, маю чи ні
До 20 років	10,5	15,8	57,9	15,8
21–29 років	7,9	27,6	48,8	15,7
30–39 років	9,2	30,3	45,8	14,7
40–49 років	10,0	23,2	46,0	20,8
50–59 років	11,4	26,6	48,3	13,7
60 років і старіші	9,6	21,8	51,5	17,2

Таблиця підтверджує сказане вище: більшість респондентів, до того ж в усіх без винятку вікових групах не отримали, як вони вважають, ніякої вигоди від аграрної реформи. Здавалося б, респонденти молодшого віку (принаймні, більшість із них) мали б дотримуватися іншої думки з цього питання, адже реформа відкрила їм перспективи успішного самостійного господарювання мірою їхніх сил та бажання. Однак таблиця показує, що серед молоді “ощасливлених” реформою навіть трохи менше (18,4%), аніж серед селян середнього віку (19,2%). У цій віковій групі (середній вік) найбільше виявилось тих, хто не може визначитися в оцінках щодо вигоди від реформи (20,8%). Позиції “наскільки маю, настільки й ні” в усіх вікових групах (окрім наймолодшої, тобто осіб до 20 років) дотримуються у кілька разів більше респондентів, аніж позиції “вигоду маю”. А як думки щодо цього розподілилися за професійними та іншими групами пайовиків?

Звичайно ж, рядові представники масових сільських професій у своїй більшості, як показує таблиця 11, ніякої вигоди від агрореформи не мають. Другу позицію посідає оцінка “наскільки маю, настільки й ні”. Що ж до оцінки “вигоду маю”, то таких загалом

Таблиця 11

**Хто має вигоду від агрореформи
(за самооцінками респондентів)? (%)**

<i>Професійно-соціальна група (рядові селяни)</i>	Вигоду маю	Наскільки маю, настільки й ні	Ніякої вигоди не маю	Важко сказати, маю чи ні
Механізатор	9,9	29,6	46,9	13,6
Шофер	5,0	35,3	44,5	15,1
Скотар	4,0	32,0	48,0	16,0
Рільник, садівник	18,9	35,8	22,6	22,6
Фуражир	9,1	30,3	42,4	18,2
Обліковець	10,2	18,1	51,8	19,9
Робітник	8,4	17,9	54,7	18,9
Сторож	—	40,0	60,0	—
Пенсіонер	8,7	20,1	54,2	17,0
Безробітний	10,4	32,5	40,3	16,9
Інші	14,0	22,3	47,0	16,7

вельми небагато, однак серед цього контингенту опитаних переважають рільники та садівники. Кидається в око те, що навіть 10,4% безробітних заявили, що вони мають вигоду. Здавалося б, це – нонсенс, адже саме реформа зробила їх безробітними. Проте тут слід взяти до уваги те, що в селі безробітний – особлива категорія. Він може не мати робочого місця у сільгосп підприємстві, але бути зайнятим в особистому господарстві, яке, до того ж, може мати ще й розширений наділ до 2 га. Ось деякі статистичні дані: із 13565 обстежуваних безробітних мешканців сільської місцевості, які перебували на обліку в центрі зайнятості, а відтак мали офіційний статус безробітних, 3,5 тис. є власниками земельних та майнових паїв. Із них 686 мали договори на оренду їхніх паїв⁵. Не виключений і такий варіант “зиску”: дехто з безробітних сприймає як вельми “вигідну” ту обставину, що реформа морально звільнила їх від необхідності працювати “на інших”. Тому вони працюють лише на себе у своєму ж господарстві. У зв’язку з такою ситуацією працівники служби зайнятості відзначають появу

⁵ Вітер О. Кому на селі працювати добре // Голос України. – 2006. – №38. – 28 лютого.

такого явища, як “вигідне безробіття”. Воно може мати чимало складників, що вможливають безробітному безбідне існування: допомога з безробіття, на дітей і субсидії, кошти, виручені за продаж вирощеної в особистому господарстві продукції, орендна плата за здані в оренду земельні паї.

Якщо більшості селян-пайовиків реформа не приносить реальної вигоди, то кому ж таки, як вони вважають, ця вигода дісталася?

Таблиця 12

Хто, на Ваш погляд, найбільшою мірою скористався результатами реформ на селі? (%)

	В цілому по масиву	Південь-Схід України	Центр України	Північ України	Захід України
Керівники і спеціалісти реорганізованих колективних господарств	34,2	35,2	35,2	23,2	46,0
Власники та керівники новостворених колективних господарств	26,6	36,2	22,7	24,6	18,8
Рядові селяни (користувачі та власники земельних і майнових паїв)	4,5	4,5	5,4	5,0	1,9
Місцева влада	27,0	33,7	21,0	16,2	41,8
Фермери	11,3	13,1	13,9	6,4	9,8
Корумповані чиновники	16,7	16,1	17,6	17,8	14,5
Бізнесові структури, комерційні посередники	11,3	9,0	18,3	9,4	5,1
Держава	15,9	17,8	14,2	17,8	12,2
Орендарі паїв	9,5	19,1	6,1	5,7	3,7
Переробна промисловість	2,2	0,0	4,6	2,0	1,9
Комерційні банки	2,8	4,5	2,9	1,7	0,5
Землевпорядні структури (фірми тощо)	3,2	4,7	2,7	3,0	1,4
Механізатори	0,5	0,2	0,2	1,0	0,9
Ніхто	2,2	1,7	0,9	4,4	2,3
Важко сказати	7,9	5,8	4,6	13,1	11,3

Таблиця 12 подає картину також і в регіональному розрізі. На думку селян-пайовиків, результатами реформи на селі скористалися, головним чином керівники, спеціалісти і власники реорганізованих та новостворених господарств, представники місцевої влади, корумповані чиновники, держава, посередники. Певний зиск від реформ отримали фермери (11,3%). Щодо самих селян, то, на їхню думку, результатами реформ їм вдалося скористатися найменшою мірою (4,5%), а в західному регіоні цей показник ще менший (1,9%). Загальну ситуацію з цього питання пояснив вчений-аграрник М.Лобас: “Невеличка групка людей, не маючи початкового капіталу, вміло скориставшись нашим недосконалим законодавством, прибрала до своїх рук земельні та майнові паї. Тепер саме ці люди, як кажуть, правлять балом. Сотні тисяч пенсіонерів, які пропрацювали понад 30–45 років на цій землі в колгоспах, виявились для декількох, в кращому разі для 10-15 засновників, непотрібним баластом. Адже відповідно до указів Президента України від 3 грудня 1999 року та 29 січня 2001 року, власникам земельних і майнових паїв треба платити орендну плату. І тут виникла масова спокуса залишити ці кошти у власних кишенях засновників ТОВ. Відбулась “оксамитова революція” по передачі 41 млн га сільгоспугідь вартістю близько 410 млрд грн, 360 тис. тракторів, 76 тис. зернозбиральних комбайнів, десятків тисяч автомобілів, ґрунтообробної і посівної техніки, тваринницьких та інших виробничих приміщень, мільйонів голів худоби і птиці у безконтрольне, безкоштовне використання окремими групами людей. Багато ферм, обладнання просто знищено. На такі об’єкти страшно дивитися, вони нагадують документальні кадри 1941-1945 років. Ось такою є на сьогодні в основній своїй масі, за невеликими винятками, реальна картина орендно-приватних відносин на селі”⁶.

Агрореформа і село: як воно витримало її удар? У дослідженні вивчалися оцінки загального пореформеного стану села та внутрішньої його атмосфери (соціально-психологічного клімату).

⁶ Лобас М. Хліборобські питання, які потребують термінового вирішення на державному рівні // Агроінком. – 2001. – №8-12. – С.241.

Яким, на Ваш погляд, стало пореформене українське село? (%)*(Можливі кілька варіантів відповіді)*

Зміцнілим – 4,8	Послабленим – 29,4
Розбудованим – 7,3	Розореним – 38,6
Перспективним – 9,4	Неперспективним – 32,0
Помолоділим – 2,3	Постарілим – 17,5
Захищеним – 2,9	Збіднілим – 32,4
Розбагатілим – 2,2	Зникаючим – 23,5

Що впадає в око в цьому наборі оцінок? Акцент, по суті, робиться на негативному результаті реформи, що втілюється у біді села. Воно розорене, неперспективне, незахищене, послаблене, постаріле, збідніле... Немає тільки узагальненої характеристики – “деградує”, хоча її складники в наявності, та й преса продовжує твердити прямо: “Українське село деградує космічними темпами. Як результат, останнім часом щороку з географічної карти області у середньому зникає 10 населених пунктів чисельністю до 500 мешканців кожний. Це тільки на Сумщині. А скільки в Україні? Хіба це не геноцид?”⁷

Якщо, за оцінками респондентів, реформа спричинила максимум негативних і мінімум позитивних наслідків для села, то яка, за їхніми свідченнями, загальна атмосфера склалася в ньому?

Оцінка загальної атмосфери на селі (%)

Піднесена, з трудовим ентузіазмом – 1,6
Оптимістично забарвлена – 3,6
Спокійна, ділова – 9,5
Пригнічена, зі стійким песимізмом – 12,6
Ситуація загального роздратування – 9,7
Напружена – 17,0
Конфліктна – 4,2
Дезінтегрована – 14,6
Ситуація глухого кута – 10,1
Важко сказати – 15,4
Без відповіді – 1,4%

⁷ Жмурков В. Що гучніші обіцянки, то сильніший писк селянський // Голос України. – 2006. – №29. – 15 лютого.

Тут не спостерігається різких перекосів оцінювання загальної атмосфери села, що склалася внаслідок реформувань. Здається, позитивні оцінки переходять у негативні, які не набирають надто високих відносних показників. І все ж таки характер оцінювання такий, що показники негативних оцінок нарастають, причому так, що в цілому свідчать про ненормальний, пригнічений внутрішній клімат пореформеного села. Слід відзначити й те, що, з одного боку, загальна атмосфера села не є відверто конфліктною, а з іншого – не є й піднесеною та оптимістичною. Вона радше напружена (17%), дезінтегрована (14,6%), пригнічена і песимістична (12,6%).

Важливою також є оцінка селянами такої функції реформи, як забезпечення селу справедливих відносин із містом. Відповіді на це запитання розподілилися так: забезпечено справедливі відносини – 4,0%, наскільки забезпечено, настільки й ні – 15,9%, не забезпечено – 55,8%, важко сказати – 21,5%, не відповіли – 2,8%.

Стосовно оцінювання аграрної реформи селянами-пайовиками в цілому, то вони дотримуються у головному приблизно такої самої думки, як і фермери. Від реформи більшість із них не мають вигоди; для них вона несправедлива; власниками землі вони є радше віртуальними, аніж реальними; реформа йде у невідомо якому напрямі, й до чого приведе – теж невідомо; село від реформи не те що не виграло, а постраждало; колгоспно-радгоспну систему слід було не руйнувати, а зберегти; про те, що і як реформувати, ніхто у селян не запитував. Усі ці оцінки, зрозуміло, аж ніяк не є схвальними ні для реформи, ні для реформатора, проте вони вельми цінні для діагностування як реформи, так і діяльності реформатора. Усі вони свідчать про відхилення аграрної реформи від свого “ідеального типу” і про те, що реформатор її проводить зі значними порушеннями соціотехнології та соціоінженерії.

3. Аграрний істеблішмент у реформі: участь, оцінювання

Аграрна реформа як “революція згори” мала свого сукупного “революціонера”. Це, звісно, бюрократія держадміністрацій на чолі з Адміністрацією Президента України Л.Кучми. Вся ця влада на вертикаль, натискаючи на керівників господарств і селян, своїми адміністративно-організаційними заходами буквально про-

таранила АПК й село, не лишивши селянинові надії стати тим “справжнім господарем” та ще й на “своїй землі”, про що трубили йому ЗМІ та реформатор.

Аграрний істеблішмент – одна зі складових цього “революціонера”, але особлива, бо підлегла йому. Щоб схарактеризувати його роль у реформі, слід насамперед визначити ієрархічну структуру корпусу агроуправлінців. Найнижчий його рівень становлять керівники сільгоспідприємств разом із керівниками різних підрозділів цих підприємств. Далі – районний рівень: начальники управлінь сільського господарства і продовольства з підлеглими виконавцями та спеціалістами. Обласний рівень: начальники головних управлінь сільського господарства і продовольства облдержадміністрацій, їхні заступники, начальники підрозділів, спеціалісти; начальники управлінь земельних ресурсів облдержадміністрацій, їхні заступники, начальники підрозділів, спеціалісти. Найвищий рівень: віце-прем’єр із питань сільського господарства в Кабінеті Міністрів України зі своїм апаратом; міністр аграрної політики і продовольства, його заступники, начальники департаментів, відділів, спеціалісти міністерства*.

Зрозуміло, роль цих начальників та управлінців у реформі неоднакова. Якщо схематично зобразити головне, то керівники найвищого рівня реалізують аграрну політику реформатора в усьому АПК, контролюють і спрямовують її. Представники обласного рівня управління реалізують, контролюють і спрямовують ту саму політику в АПК областей, районні управління сільського господарства і продовольства – робочі органи відповідних управлінь облдержадміністрацій та міністерства, які практично втілюють реформи у життя. Нарешті, роль істеблішменту найнижчого рівня в агрореформі – унікальна. З одного боку, він сам став об’єктом реформаторства, з іншого – був суб’єктом перетворень, здійснював реформу у своїх господарствах і розпорядився її плодами, як правило, на власну користь. Ця ж верства агрокерівників певною мірою постраждала від реформи, оскільки частину з них

* Тут слід відзначити особливу роль в системі агрореформи ще однієї групи спеціалістів-аграріїв – представників законодавчої влади, тобто народних депутатів, котрі працювали у відповідних комісіях та комітетах ВР України, розробляли й ухвалювали закони, які відкривали простір саме “кучмівському”, а не іншому способі агрореформувань.

вона витіснила за межі управлінської сфери АПК, а то й зовсім за його межі (вихід на пенсію, перехід в інші галузі виробництва тощо). Він же виконав значну організаційну роботу безпосередньо в селах, започаткувавши, організувавши і запусивши в дію чимало сільськогосподарських підприємств нового типу.

І ще кілька штрихів до характеристики керівників цього рівня. Ця верства зазнала зміни поколінь – до керівництва прийшли люди переважно середнього віку, освічені, підприємницького типу, з досвідом. Якщо ж взяти управлінців старої формації, які очолювали колективні господарства (“червоні поміщики”, “червоні директори” – за означеннями преси), то лєвова частка їх важко входила в реформу, не сприймала її й чинила опір. Наприклад, за даними вже згадуваного соціологічного дослідження, проведеного аграрними академіками, понад 70% керівників колгоспних і державних сільськогосподарських підприємств віддавали перевагу не приватній, а колективній формі власності на землю. Багатьом з цих керівників довелось зазнати прямого тиску і навіть утисків та переслідувань з боку чиновників райдержадміністрацій. Ламали їх “через коліно” і викликами на килим, і насиланням усіляких комісій у господарства з метою знайти порушення та компромат, і різними залякуваннями та вимогами.

Ті з управлінців, хто, одразу ж переорієнтувавшись, реформу сприйняли, провели реорганізацію своїх господарств і створили нові, ставши на чолі їх, одержали немалий зиск для себе і благословення влади. Не дивно, що респонденти із селян-пайовиків (див. табл. 11 попереднього параграфа) з-поміж суб’єктів, які найбільшою мірою скористалися результатами реформ на селі, на перші місця поставили керівників і спеціалістів реорганізованих колективних господарств (34,2%), власників та керівників новостворених господарств (26,6%) і місцеву владу (27%).

Журналіст Василь Грузін змалював портрет керівника господарства (голови колгоспу), котрий умить переорієнтувався. Особливо впадають в око три стрижневі риси: 1) прагнення до власності, багатства і намір не втратити шанс на це, несподівано дарований реформою; 2) відмова працювати на колективні інтереси й висунення наперед своїх; 3) бажання вийти з-під контролю колективу, стати самостійним хазяїном, диктувати свою волю підлеглим. “Бачите, в колгоспах, де були добрі керівники, – пояснював

колишній голова колгоспу журналістові, – справи йшли непогано, жити можна було. Бо й держава допомогала, можливості тоді у неї були для цього. Тільки не скрізь були такі керівники... Та й я, повірте, почувався непевно. Бо мало статись, що мине декілька років, і людям захочеться замість мене обрати іншого. Адже не був я власником колгоспу, а лише служив йому. А людині, знаєте, хочеться упевненості в своєму майбутньому. Аграрна реформа дає її...”¹

“Адже не був я власником колгоспу, а лише служив йому” – отут, мабуть, і слід шукати ключ до пояснення явища швидкої переорієнтації значної частини керівників колективних господарств на приватну власність та інші типи господарювання на землі. Власник землі та господарства нікому не служить, навпаки, служать йому. Ось цього й захотіли керівники, котрі непевно почувалися на чолі колгоспів та КСП. До переорієнтації вони були заздалегідь готові.

Інший тип представника аграрного істеблішменту найнижчого рівня – непокірний керівник, якого насильницьки примусили, так би мовити, здатися. В.Грузін зустрівся з ним у момент шаленого тиску на нього з боку районного начальства, яке запропонувало цьому керівникові замість КСП створити ПОП – приватне орендне підприємство. Він відмовився і створив сільськогосподарський кооператив, що не сподобалось начальству. І почався наступ на непокірного, навіть село розкололи: одні за те, щоб керівництво не міняти, інші – щоб міняти негайно. “Буду здаватися”, – сказав Грузіну опальний керівник. – “А може, варто поборотись?” – перепитав його журналіст. – “Ні, боюся за сім’ю. Дружині, дітям погрожують: якщо не відступлюсь – лихо буде. І, мабуть, буде. Дійшло ж уже до того, що одному чоловікові, який мене підтримує, “червоного півня” пустили. Отож, треба здаватися, напишу заяву про звільнення”.

Особлива функціональна роль у реформі належить невеликій за чисельністю групі керівників колективних господарств, які правдами і неправдами протистояли натиску реформаторів, особливо районного рівня, не відступили і не “здалися” й відстояли

¹ Грузін В. А на додачу – дуля під ніс. Дещо про мораль у зв’язку з політикою і економікою // Сільські вісті. – 2000. – №88. – 10 серпня.

цілісність своїх господарств. Вони не зруйнували, не розпорошили ні земельного клину, ні виробничих фондів. Переживши реформаторську бурю і політику влади на банкрутство колективних сільгоспідприємств, господарства під орудою цих керівників вистояли, хоча й чимало втратили. Як і інші господарства, вони увійшли в ринок, на практиці довівши реформаторові, в тому числі й аграрним академікам, що той все-таки повинен був займатися технологіями не руйнування, до того ж суцільного, безоглядного, а пристосування цих господарств до ринку, сприяння їм у цьому пристосуванні. Тепер ці рідкісні, немов викопні рештки, господарства демонструють зразки колективної праці, умілого господарювання, підтримання в режимі повноцінного функціонування інфраструктури й соціальної бази села.

Як і за який рахунок ці керівники й господарства вистояли і збереглися?

Вони вистояли шляхом переважно зміни “вивісок” та завдяки використанню методів макіяжу, а також різного роду маневрувань. Один із таких керівників, генеральний директор ТОВ “Агро-Аврора” (с. Придніпровське на Дніпропетровщині) А.Помазанський. Він зберіг цілісним весь колгоспний виробничий комплекс – і землю (понад 5 тис. га), і майно (основні фонди на суму 28 млн грн). Тепер кероване ним господарство виступає одним із флагманів сільського господарства в Україні (виробляючи м’ясо, зерно, овочі і фрукти). А було ж... “Декілька років тому в працюючій і реформованій за президентським указом “Агро-Аврорі”, – пише журналіст М.Скорик, – вирували пристрасті з таким резонансом, що сюди спершу навідався радник голови облдержадміністрації з “придворними” юристами. А згодом прилетів на вертольоті і сам голова облдержадміністрації Володимир Яцуба. Гості були переконані, що реформи в господарстві не так і не туди йдуть, бо “Агро-Аврора” залишається звичайнісіньким колгоспом під вивіскою товариства з обмеженою відповідальністю. І як був у ньому головою Андрій Помазанський, так і залишився, але вже генеральним директором”².

А голова ради ветеранів села Придніпровське В.Виноходов так сказав про адміністративний тиск на колектив і самого Помазансь-

² Скорик М. Сало родом із козацького краю...// Голос України. – 2005. – №220. – 19 листопада.

кого: “Скільки комісій по перегляду розпаювання пережили, скільки нас гнули через адміністративне коліно, скільки загальних зборів було проведено, де нас колотили в курячий розбовток, скільки міліцейських шукачів порпалися в фінансових і установчих документах, але знайти кримінал так і не вдалося, бо під час розпаювання Андрій Іванович зумів зберегти надбане нами колгоспне майно цілісним комплексом – до цеглини та до копійчини, що робить йому велику честь, і шана йому від імені 1365 пайовиків, які стоять за нього горою й досі”.

“Стоять за нього горою й досі”. Ось де вона, сила принципового керівника – у колективі. Не піддався колектив байкам про приватну власність на землю – не піддалися й люди, тому й не розпоширили своє виробництво, не пустили за вітром нароблене і досягнуте, тобто базу власної життєдіяльності. Спираючись на силу підтримки колективу, вистояв і керівник. Помазанський пояснює: “Суть нашої реформи: в господарстві збережено все – а в нас 54 тваринницькі приміщення. І з них ніхто не витягнув вікна, дверей, шиферини чи цвяха; а це за умов, що “Аврора” – за 6 кілометрів од Нікополя... Якщо ви запитаєте в пайовика, скільки в нього обігового майна, то він скаже 25, 30, 40 чи 60 тисяч, залежно від вартості. За ці ж 9 місяців (січень–вересень 2005 р. – *Авт.*) видано близько 700 тисяч гривень на обігові кошти, 1,08 мільйона – на земельні та майнові паї. На зарплату – 2,7 мільйона гривень. І все прийшло до наших людей. Значить, вони будуть багатші. А життя стане краще”³.

Господарство працює за сучасними європейськими технологіями, добре оснащене технікою, аж до комп’ютерних систем. Воно зберегло висококваліфікованих спеціалістів, які здатні працювати за науковими програмами. Тваринники працюють з 8 до 17 години, з годинною перервою на обід. Вони мають відпустки, вихідні, лікарняні. Дев’ять автобусів щоденно возять трудівників на роботу й додому – безкоштовно. Кваліфікована свинарка одержує до 1500–2000 грн на місяць. З року в рік нарощується виробництво. Якщо у 2004 році аврорівці утримували 17 тис. поголів’я свиней. То у 2005 – 23 тис. Планують найближчим часом вирощувати 30 тис., а через кілька років – 50 тис. Таким є це господарство. А його ж

³ Там само.

хотіли розвалити політично заангажовані орієнтиром на приватну власність реформатори районного та обласного масштабу.

А ось інша історія. Наводимо розповідь голови колгоспу ім. В.І.Леніна с. Данівка Козелецького району Чернігівської області, Героя Соціалістичної Праці Бориса Прокоповича Вертая про способи реформування АПК*: “Прийшла реформація, і нам запропонували змінити назву колгоспу на КСП. Ми відмовилися це зробити і залишили назву “колгосп імені В.І. Леніна”. Далі реформи пішли без нас, бо ми не збиралися бути учасниками поділу землі. Поділили землю на папері, людей зібрали на збори і спитали: “Як ви скажете, люди, чи будете забирати паї і майно і виходити з колгоспу, чи ні?” Колгоспники відповіли, що ні, як працювали, так і будемо працювати. Так завдяки волі колгоспників ми залишили своє господарство цілим і об’єднаним. Але ж примусили нас перейменувати колгосп. Довго ми думали над назвою і вирішили назвати наше господарство “Коллективне підприємство на приватній основі (к-п ім.Леніна)”. Так до сих пір у нас і залишилась гербова печатка, яка була і раніше. За всі ці роки реформації ми побудували середню школу, клуб, газифікували село, заасфальтували вулиці. Скажіть, будь-ласка, могли б ми це зробити, коли б роздробили своє господарство? Звичайно, ні. Ми, треба підкреслити, розпаювали землі, але не в натурі, виділили кожному селянину, який працював і працює в господарстві, земельний пай розміром 2,43 га. Всі ці паї ми обробляємо колективно. На розпаювання землі в натурі я дивлюся досить критично. Подивіться, там, де роздробили господарство, все майно розікрали, а земля, виділена на паї селянам, у більшості випадків заростає бур’янами. Виділення паїв я вважаю великою помилкою влади, гіршу, мабуть, придумати неможливо. Реформа зробила, не хочучи її аналіз, тільки зло, тільки горе селянину і державі також. На паї ми видаємо п’ять центнерів зерна, випикуємо органіку, обробляємо присадибні ділянки тощо. Пай у нас в грошовому еквіваленті дорівнює (249–269 грн). Нині працює в господарстві 140 чоловік, раніше було 600. Пайовиків же у нас 655 чоловік. Важкувато нам, оскільки ми змушені виплачувати працюючим, пайовикам, що з тих чи інших обставин не працюють, а також пенсіонерам, які працювали раніше і паї яких ми обробляємо,

* Розмову з Б.П.Вертаєм вів М.Сакада.

великі суми. Наше господарство займає четверте місце в районі за результатами господарської діяльності, а щодо колективного духу, то, думаємо, що перше місце”. На запитання інтерв’юера керівникові: “Яким Ви бачите майбутнє с. Данівки?” – той відповів: “Я думаю, що наші селяни колективну форму господарювання будуть використовувати і в майбутньому”.

Наведені приклади показують, як діяв істеблішмент цих двох рівнів. Якщо тиску районних провідників реформи не вистачало, справа просувалася повільно, їм допомагали адміністратори з області. Спочатку тиском на керівників господарств досягали їхньої згоди на реорганізацію колективного господарства. Потім разом з цими керівниками проводили в господарствах стільки загальних зборів селян, скільки було потрібно, щоб зламати їхній опір і схилити їх до згоди на реорганізацію господарства. Усе це, як правило, видавалося за добровільний вибір селянами як подальшої долі господарства, так і своєї долі.

У дослідженні цей момент взаємодії реформаторів і селян-членів колективних господарств перевірявся через таке питання анкети для селян-пайовиків: “Пригадайте, будь-ласка, хто ініціював у Вашому селі процес реорганізації колективного сільгосп-підприємства (КСП)” (див. табл.1).

Таблиця 1

Ініціювання на місцях процесу реорганізації колективних сільгосп-підприємств (КСП) (%)

<i>Ініціатор</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід України	Центр України	Північ України	Захід України
Керівник (із найближчим оточенням) сільгосп-підприємства	18,9	19,3	20,0	20,2	13,3
Місцева влада (сільрада)	9,6	6,3	9,0	4,4	24,4
Районна влада	36,1	41,2	31,3	43,8	25,8
Самі селяни – члени КСП	6,0	8,8	2,8	8,4	4,2
Ті члени КСП, які збиралися вийти з нього на самостійне господарювання	5,5	8,5	1,7	3,2	9,4
Важко сказати	19,9	14,0	26,6	18,2	20,6
Без відповіді	4,0	1,7	8,6	2,0	2,3

Таблиця засвідчує, що, з точки зору респондентів із селян-пайовиків, головним ініціатором процесу реформування колективних підприємств (КСП) була районна влада (36,1%). В усіх регіонах України вона виконала важливу для верховного технолога роль безпосереднього втілювача у життя його задумів, реалізації загального сценарію агрореформи шляхом прямого контактування з керівниками та членами КСП. На другому місці в цій функціональній ієрархії – керівники сільгосп підприємств із найближчим оточенням, тобто спеціалістами, керівниками виробничих підрозділів, активістами (18,9%). Звичайно, це були переважно управлінці, котрі швидко переорієнтувалися на іншу систему сільгоспвиробництва. В усіх регіонах України, окрім західного, зафіксовано їхню реформаторську активність приблизно на одному рівні. Виняток становить західний регіон, де активніше діяла місцева влада (24,4%), аніж керівники сільгосп підприємств (13,1%). Пояснюється це, очевидно, тим, що, як відомо, в цьому регіоні на чолі представницької та виконавчої влади на місцях стояли представники рухівських радикальних сил, котрі прямо ламали радянську суспільну систему. Вони й сприйняли агрореформу як своє пряме завдання.

Що ж до реформаторської активності селян, то, як видно з таблиці, вона була вельми низькою. Лише 6% опитаних вважають рядових членів КСП зачинщиками реорганізації своїх господарств. Низькою була активність навіть тих членів КСП, які збиралися вийти з нього на самостійне господарювання (5,3%). Ця цифра опосередковано говорить ще й про незначну кількість таких бажаючих.

Отже, на основі сказаного можна твердити, що головною ударною силою агрореформи виступав істеблішмент районного рівня, який, звісна річ, спирався на переорієнтованих керівників господарств. Однак, відзначаючи це, слід звернути увагу на таку деталь. Цей висновок стосується районного істеблішменту в цілому, без з'ясування ролі такої його складової, як аграрне керівництво, зосереджене в районних управліннях сільського господарства. Річ у тому, що воно було відсунуте держадміністраторами на другорядні ролі, в основному консультативні, бо не отримало законодавчо закріпленого статусу в нових умовах.

За радянських часів посада начальника районного управління сільського господарства була авторитетною та престижною, а сам

начальник мав великі права і справляв значний вплив на сільське господарство району та взагалі на все його життя. В умовах реформувань цей керівник, ставши куратором не лише сільського господарства, а й продовольства, юридично не одержав розширення повноважень. Коли розпочинались реформи, його навіть не запитували, як оптимально їх провести, хоча саме він найкраще від усіх знав конкретний стан справ у сільському господарстві. І таке ставлення реформатора до нього зрозуміле, бо реформатор керувався порадами не цього спеціаліста-практика, а переважно закордонних радників та “домашніх” елітних вчених-аграрників. От і трапилось те, на що вказав уже цитований нами начальник Києво-Святошинського господарства і продовольства Київської обл. Г.Косенко: “Хто виживає нині, то не завдяки, а всупереч порадам вчених економістів-аграрників”. За умов недостатніх юридичних прав і повноважень районні управління сільського господарства і продовольства не стільки підключились до здійснення реформаторського процесу, скільки йшли паралельно з ним, діючи за інерцією: розроблення планів, збирання інформації, аналіз звітів господарств, перевірка скарг, вивчення досвіду, написання рекомендацій, консультування тощо.

І все одно, незважаючи на другорядні по суті ролі керівної верстви аграрників-практиків у реформі (особливо районного рівня), дослідники їх взяли як експертів, перед якими ставилося завдання – дати професійну оцінку агрореформі. Відібрано 9 категорій експертів, кожній з яких притаманний свій рівень компетентності, а також розуміння загальних проблем АПК та способів їх розв’язання (табл. 2).

Далі подаємо стислий аналіз результатів експертного опитування за анкетною “Реформи в аграрному секторі України”, попередньо зауваживши, що експерти чітко розрізняють аграрну і земельну реформи.

Як бачимо, більшість експертів визнали не просто наявність соціальної напруженості в суспільстві під час проведення аграрних перетворень, а середній (46,3%) або високий (35,3%) її рівень. Якщо справді такими були настрої в суспільстві, то проведення руйнівної агрореформи в атмосфері суспільного неспокою становило значний ризик для реформатора збурити напруженість, зробити її вибухонебезпечною і провалити реформу.

Таблиця 2

**Структура, рівень компетентності
та кількісний склад експертної групи**

<i>Сфера зайнятості експерта</i>	<i>Основні характеристики компетентності експерта</i>	<i>Кількість експертів</i>
1. Головне управління сільського господарства і продовольства облдержадміністрації	Знання основних напрямів реформування аграрного сектору, змісту економічних, фінансових, організаційно-управлінських проблем аграрної політики, способів її реалізації шляхом застосування реформаторських технологій. Ця група є найбільш комплексно ґрунтованою в загальних питаннях АПК.	12
2. Управління земельних ресурсів облдержадміністрації	Розуміння стану земельних ресурсів, перебігу процесів розпаювання земель, тенденцій розвитку земельних відносин, земельного законодавства. Ця група кваліфікується як поглиблено компетентна в питаннях земельних ресурсів та відносин.	4
3. Районні управління сільського господарства і продовольства	Знання реального стану аграрної і земельної реформ, основних проблем сільського господарства. Група відзначається нормативним підходом до АПК та комплексністю у розв'язанні його конкретних проблем на місцях.	6
4. Керівники сільгоспідприємств	Знання всіх аспектів управління і реформування сільгоспідприємств та сільськогосподарського виробництва.	6
5. Наукові співробітники, викладачі, працівники консультативних служб в АПК, журналісти	Знання інноваційних аспектів АПК, основних проблем та напрямів його перетворення. Відзначається більш узагальненими, аніж конкретними знаннями.	4
6. Підприємці, бізнесмени	Знання проблем ринку в аграрному секторі, розвитку бізнесу і підприємництва.	2
7. Фермери	Знання всіх проблем і труднощів, пов'язаних з формуванням фермерського господарства, становлення фермерства.	2
8. Профспілкові діячі	Поглиблене знання соціальних проблем села, його соціального розвитку та захисту.	2
9. Представники політичних партій аграрної спрямованості	Осмислення проблем реформування аграрного сектору, перспектив села і селянства з політичних позицій.	2
Загалом		40

Таблиця 3

**Оцінка рівня соціальної напруги в Україні
під час проведення аграрної реформи (%)**

Відсутність соціальної напруги	Наявність соціальної напруги			Конфліктна ситуація	
	Низький	Середній	Високий	Дуже високий	Вибухонебезпечний
9,0	5,1	46,3	35,3	8,9	3,5

Таблиця 4

Стан управління аграрним сектором, що домінував до початку його радикальних реформувань (%)

Рівні управління	Стан управління				
	Розбалансований	Дуже розбалансований	Більш-менш збалансований	Збалансований повністю	Науково виважений
Загальнодержавний	11,5	15,7	38,7	29,2	4,9
Регіональний	6,9	13,8	32,9	37,9	8,5
Місцевий	9,0	16,7	29,5	35,2	9,6

Відповіді експертів на запитання щодо стану управління аграрним сектором на різних рівнях діяльності управлінського суб'єкта концентруються переважно на двох позиціях – “більш-менш збалансований” і “збалансований повністю”, до того ж принципових відмінностей між цими управлінськими рівнями експерти не бачать. Що ж до оцінки “науково виважений”, то, на думку опитаних, вона меншою мірою виражена на загальнодержавному рівні управління (17,1%), аніж на регіональному (19%) та місцевому (21%) рівнях. А взагалі ця оцінка значно нижчого гатунку, аніж перші дві.

Якщо, на думку експертів, АПК до початку радикалізації його реформування відзначався відносно високим форматом управління, то як на різних рівнях цього управління усвідомлювалася необхідність реформування АПК України?

Таблиця 5

Міра усвідомлення необхідності аграрної реформи (%)

Рівні управління	Міра усвідомлення				
	Низька	Нижча за середню	Середня	Вища за середню	Зависока
Загальнодержавний	6,7	11,2	33,5	31,6	17,1
Регіональний	4,7	10,8	30,3	35,2	19,0
Місцевий	5,5	9,9	30,4	33,2	21,0

Знову-таки фокус відповідей експертів спрямований у бік високої інтенсивності характеристик реформи. Зокрема, міра усвідомлення необхідності реформи на різних управлінських рівнях фіксується переважно позначками “середня” і “вища за середню”. Оцінка “висока” за своїм показником на порядок-півтора нижча від показників кожної з перших двох. Виходить, за словами більшості експертів, що міра усвідомлення необхідності аграрної реформи не була високою, тим паче, що, по-перше, стан управління агропромисловим комплексом не викликав особливих нарікань, бо відзначався досить високим форматом – переважно “більш-менш збалансованим” або “збалансованим повністю”, а по-друге, додамо від себе, – реформатор усвідомлював необхідність агро-реформи, її стратегічну мету та сценарій проведення не самостійно, а переважно через підказки закордонних порадників та “домашніх” агроакадеміків, котрі підтримали перших, а також через копіювання західних агросистем. Підказки усіх цих порадників відвертали соціального технолога від усвідомлення справжніх еволюційних потреб українського АПК і наvertsали до спроб спекулятивного приписування останньому потреби в приватній власності на землю й купівлі-продажу її, а сприйняття і витлумачення реформатором західних агросистем як безумовного взірця для АПК України спонукали його до побудови карикатурної копії їх на уламках зруйнованої системи.

Чи виявили експерти які-небудь регіональні відмінності щодо усвідомлення спеціалістами необхідності реформування АПК?

Таблиця 6

**Оцінка експертами міри усвідомлення спеціалістами
необхідності агрореформи в регіонах України (%)**

Регіони України	Міра усвідомлення необхідності аграрної реформи				
	Низька	Нижча за середню	Середня	Вища за середню	Зависока
Центральний і Північний	5,5	16,7	29,1	40,2	8,5
Південний	6,4	11,6	32,7	28,8	20,5
Східний	8,9	7,8	27,7	34,8	20,8
Західний	3,1	11,0	28,5	38,1	19,3

Картина експертних оцінок, як видно з табл. 6, сконцентрована, як і попереднього разу (табл. 5), переважно у двох стовпчиках під позначками “середня” і “вища за середню”. Очевидно, це означає, що рівень усвідомлення необхідності аграрної реформи в регіонах, на думку експертів, був приблизно однаковим. Можна лише вказати на такі дві деталі: за оцінкою “вища за середню” центральний і північний (40,2%), а також західний (38,1%) регіони переважали решту. Приблизно п'ята частина експертів визнала високою міру усвідомлення спеціалістами необхідності агрореформи в південному, східному і західному регіонах.

Як же експерти оцінили темпи проведення аграрної реформи?

Таблиця 7

Темпи впровадження реформи (%)

Рівні управління	Темпи впровадження				
	Низькі	Нижчі за середні	Середні	Вищі за середні	Високі
На державному рівні	8,1	17,0	38,7	27,8	8,4
На регіональному рівні	6,5	14,9	35,3	33,7	9,6
На місцевому рівні	8,7	15,7	33,6	31,4	10,7

Ні низькими, ні високими темпи проведення аграрної реформи експерти не вважають. Більшість їхніх оцінок сходяться на пози-

ції “середні”, трохи меншою мірою – на “вищі за середні”. Причому це стосується усіх рівнів реалізації реформи. Словом, спираючись на ці оцінки, можна, думаємо, вважати, що експерти не бачили якихось невідповідностей у темпах реформувань між рівнями їх запровадження. Можливо, реформа видалася їм теж “більш-менш збалансованою” або “збалансованою повністю”, як і формат управління агропромисловим комплексом.

Однак реформаторська практика підказувала, що певних регіональних відмінностей в динаміці агрореформи уникнути неможливо, тому перед експертами було поставлене завдання (через питання анкети) оцінити регіональні темпи агрореформи.

Таблиця 8

**Оцінка експертами регіональних темпів
упровадження аграрної реформи (%)**

Регіони України	Темпи впровадження				
	Низькі	Нижчі за середні	Середні	Вищі за середні	Високі
Центральний і Північний	5,7	17,4	36,4	30,7	9,8
Південний	10,2	20,4	36,2	26,5	6,6
Східний	5,4	14,3	39,6	31,4	9,3
Західний	3,4	12,7	31,1	42,5	10,2

Картина регіональних темпів аграрної реформи, змальована експертними оцінками, теж сфокусована головним чином на позначках “середні” та “вищі за середні”. Очевидно, темпи реформувань у регіонах були більш-менш скориговані соціальним технологом. І все ж таки не можна не помітити, що попереду йшов західний регіон, за ним – східний, далі – центральний і північний.

Високо оцінили експерти й ступінь узгодженості в суспільстві стосовно аграрної реформи: зросла – 45,3%, не змінилась – 30,5%, знизилася – 24,2%. Найбільшою мірою вона піднялася в центральному (48,6%) і південному (47,2%) регіонах, трохи меншою – у західному (44,1%) і східному (41,3%).

**Земельна реформа: оцінка її концепції,
ступеня необхідності, темпів, строків, наслідків**

Чи згодні Ви з концепцією земельної реформи? Так, згоден – 24,8%, радше так, аніж ні – 36,0%, радше ні, аніж так – 13,9%, ні – 12,2%, важко сказати – 10,9%. Наголосимо, що показник згоди експертів із концепцією земельної реформи досить високий і становить понад 60%, при цьому відсоток тих, хто згоден з концепцією, майже вдвічі більший, аніж тих, хто не згоден. Цікаво, чи помічали ті, хто сприймав концепцію агрореформи як правильну, її спрямованість на гігантські руйнування в АПК та на селі? Хоч би як там було, але ці дані, мабуть, засвідчують, що переважна більшість аграрного істеблішменту реформу прийняла і ввійшла в неї з переконанням у концептуальній її обґрунтованості.

Оцініть, будь ласка, ступінь необхідності земельної реформи: низький – 47%, нижчий за середній – 8%, середній – 20,2%, вищий за середній – 34,3%, високий – 32,8%. Оцінки “вищий за середній”, “високий” у своїй сумі сягнули 67,1%. Очевидно, слід гадати, що більшість аграрного істеблішменту вважала аграрну реформу не те що назрілою, а навіть вельми назрілою.

Які, на Вашу думку, можуть бути оптимальні строки проведення земельної реформи? Кілька місяців – 4,9%, кілька років – 36,6%, не менш як 5 років – 24,9%, 10 років – 16,9%, в межах життя одного покоління – 10%, земельна реформа не завершиться ніколи – 6,6%. Немає в експертів одностайності в цьому питанні. У 2001 році, коли проводилося це опитування її, мабуть, і не могло бути, бо, наприклад, розпаювання землі не те що в натурі, а навіть на папері не було завершено, і з усього було видно, що воно затягнеться.

Таблиця 9

Оцінка темпів земельної реформи на всіх рівнях її проведення (%)

<i>Рівні проведення</i>	<i>Темпи земельної реформи</i>				
	Низькі	Нижчі за середні	Середні	Вищі за середні	Високі
Загальнодержавний	8,8	18,8	38,9	26,8	6,7
Регіональний	6,5	16,7	38,0	30,8	8,0
Місцевий	8,7	17,6	36,8	28,7	8,2

Щоправда, більшість експертів накресливали строки проведення земельної реформи в межах від кількох до десяти років.

Переважає, як бачимо, “середня” оцінка експертами темпів земельної реформи на всіх рівнях її проведення. Оцінка “вищі за середні” теж досить поширена, до того ж, вона більшою мірою диференційована щодо рівнів проведення реформи. Скажімо, різниця оцінок темпів реформи на загальнодержавному і регіональному рівнях становить 4% на користь останнього, а місцевий рівень відрізняється від кожного з них двома відсотками. Перевагу за темпами в межах оцінки “вищі за середні” експерти вбачають на регіональному рівні. Чим це пояснюється? Тим, що справді саме такою була відмінність у темпах реформи, чи тим, що експертів, як спеціалістів регіонального рівня, було найбільше (16 осіб) у складі групи? Ми схилиємося до другої версії пояснення цього феномена.

Чи можна вважати, що земельну реформу в основному проведено? Так, можна вважати – 8%, радше так, аніж ні – 33%, радше ні, аніж так – 26,9%, ні – 21,2%, важко сказати – 10,9%. Лише 8% експертів переконані, що земельну реформу в основному проведено, а трохи більш як п’ята частина (21,2%) – що її не проведено і в основному. Решта ж обережні з оцінками, а 10,9%, по суті, вагаються у цій оцінці. Загалом же земельна реформа оцінюється експертами як незавершена.

Таблиця 10

Які наслідки земельної реформи Ви оцінюєте як позитивні? (%)

Немає позитивних наслідків	0,3
Упровадження приватної власності на землю	22,9
Зростання правової культури селянства	3,9
Поява відчуття власності	17,5
Підвищення продуктивності сільського господарства	11,5
Покращення соціально-економічного становища селянства	7,7
Розвиток особистого підсобного господарства	12,0
Становлення фермерства як соціальної верстви	7,3
Поліпшення якості сільськогосподарської продукції	4,4
Становлення ринку землі	7,4
Стабільність забезпечення країни продуктами харчування в умовах кризи	4,9
Інше	0,2

Серед позитивних наслідків земельної реформи, на думку експертів, домінують: запровадження приватної власності на землю, поява відчуття власника та розвиток приватного підсобного господарства. Реальним інституціональним досягненням виявився розвиток підсобного (особистого селянського) господарства. Дивним є те, що 11,5% експертів серед позитивних наслідків земельної реформи назвали підвищення продуктивності сільського господарства, тоді як добре відомо, що після реформи вона не досягає показників колишньої колгоспно-радгоспної системи.

Таблиця 11

**Які наслідки земельної реформи
Ви вважаєте негативними? (%)**

Упровадження приватної власності на землю	2,3
Спад сільськогосподарського виробництва	13,6
Знос і відсутність оновлення основних фондів	19,2
Руйнування соціальної інфраструктури села	15,7
Погіршення плодючості землі	12,7
Розшарування селянства, зростання бідності на селі	10,1
Купівля землі іноземцями через підставних осіб	9,6
Посилення беззаконня на селі	7,9
Зосередження кращих земель і більшої частини техніки в руках аграрної бюрократії	8,7
Інше	0,2

Найзгубнішими негативними наслідками земельної реформи експерти вважають знос і відсутність оновлення основних фондів, на що вказує майже кожен п'ятий із них, та руйнування соціальної інфраструктури села. Кожен десятий експерт акцентує увагу на спаді сільськогосподарського виробництва, погіршенні плодючості землі, розшаруванні селянства і зростанні бідності.

В оцінках завершеності процесу реорганізації колгоспів та радгоспів у експертів немає згоди. Всі вони поділяються на дві майже однакові групи, котрі оцінюють цей процес із протилежних позицій.

Таблиця 12

Чи вважаєте Ви, що реорганізацію колгоспів та радгоспів здійснено? (%)

Так	18,3
Радше так, аніж ні	35,5
Радше ні, аніж так	23,9
Ні	15,7
Важко сказати	6,6

Таблиця 13

Чи згодні Ви з концепцією реорганізації колгоспів та радгоспів? (%)

Так	29,8
Радше так, аніж ні	31,5
Радше ні, аніж так	15,6
Ні	15,2
Важко сказати	7,9

Якщо підсумувати оцінки, то з концепцією реорганізації колгоспів та радгоспів згодні 60% експертів і лише 30% піддають її сумніву або виступають проти неї.

Таблиця 14

Оцініть міру нагальності реорганізації колгоспів та радгоспів (%)

Низька	6,3
Нижча за середню	11,9
Середня	29,2
Вища за середню	30,5
Висока	22,1

Міра нагальності реорганізації колгоспів і радгоспів усвідомлюється переважно як вища за середню (30,5%) і середня (29,2%). П'ята частина опитаних визнали нагальність високою. В сумі ці оцінки становлять 81,8%. Можна вважати, що ця сума виражає високий рівень однастайності більшості експертів у питаннях необхідності реорганізації колгоспно-радгоспної системи. І це зрозуміло, адже аграрний істеблїшмент добре бачив її плюси і мінуси,

можливості, вичерпаність шляхів екстенсивного розвитку. Однак наявність серед аграрних керівників тих, хто вважав міру нагальності реорганізації колгоспів і радгоспів низькою або нижчою за середню (18,2% – майже п'ята частина), а також тих, хто був незгоден або радше незгоден, аніж згоден з концепцією цієї реорганізації, яка передбачала знищення колгоспів і радгоспів (30,8%), свідчить про необхідність на той час відкритого (“прозорого”) обговорення цих питань у суспільстві, а не лише серед керівників, щоб усе суспільство (а селянство – першою чергою) прислухалося до протилежної точки зору та аргументів противників руйнівної концепції. До такого роду обговорення (дискусії) повинен був вдатися реформатор та організувати його, але він уникнув цього, бо це не відповідало його інтересам та прийнятому ним сценарію реформи, яку він проводив недемократичними методами.

Ось один із тих, хто мав протилежну думку – Григорій Луньов. Він виступив із попередженням законодавців ще тоді, коли вони, спираючись на програму Президента України Л.Кучми, заклали у статтю 36 проекту Конституції України норми приватної власності на землю і права володіння, користування та розпоряджання нею, точніше, земельним наділом. Водночас він запитував землеробів, яким шляхом вони підуть за таких умов³. “Таке затаєне протягування через Конституцію ідеї сертифікатного продажу землі сільськогосподарського призначення, закладене у програму Президента України за диктату МВФ, – писав Г.Луньов, – турбує сільськогосподарських виробників, бо може вилитися для України в трагедію небаченого в світі хижацького перерозподілу земель і як наслідок – поступового знищення вітчизняного сільськогосподарського виробництва і загострення продовольчої проблеми в країні... Сама історія звільнила Україну від суперечностей, закладених у приватному володінні землею сільськогосподарського призначення і обтяжливої оренди приватної землі, тому поспішати продавати землю і вдаватися до середньовічного перерозподілу її недоцільно і небезпечно”⁴.

³ Див.: Луньов Г. Яким шляхом ітимуть аграрії? // Голос України. – 1996. – №181–182. – 3 жовтня.

⁴ Луньов Г. Хто стане володарем землі // Там само. – 1996. – №87. – 16 травня.

Г.Луцьов бачив політику вдосконалення виробничих, майнових і земельних відносин в Україні на основі кооперативних форм господарювання трудящих як власників майна і землі в колективних сільгосп підприємствах. Саме ці підприємства на тому етапі розвитку сільськогосподарського виробництва, якого досягла Україна, вважав він, мали стати найефективнішим напрямом розвитку кооперативних, виробничих, майнових і земельних відносин у селі. Формування економічних відносин в КСП на засадах трудових, майнових, земельних прав – шлях до створення реального власника у сільському господарстві як кооперованого об'єднання трудівників-власників. А впровадження в КСП таких кооперативних принципів, як добровільність членства, самоуправління, самофінансування, матеріальна відповідальність, створення спільних фондів, розподіл доходів за вкладеною працею, а частини прибутків – на майновий і земельний пай розв'язувало проблему підвищення ефективності користування землею, мотивації праці та розвитку демократичних виробничих, майнових і земельних відносин у сільському господарстві.

Приблизно такий шлях реорганізації та розвитку колективних господарств, яким слід було просто повернути їх кооперативну природу, обстоював д-р. юр. наук, член-кор. НАН України Віталій Семчик. "Після проголошення незалежності України, – писав він, – ставлення держави до колгоспів як однієї з форм кооперації стало жорстко негативним. Головна ідея органів державної влади полягає в тому, щоб замінити колгоспи будь-якими іншими формами господарювання, замість того, щоб надати їм кооперативну природу, зберегти економічний потенціал і основні виробничі фонди. Уряд запропонував прийняти закон про колективні сільськогосподарські підприємства і у такий спосіб реорганізувати колгоспи в колективні підприємства – КСП"⁵.

Закон "Про колективне сільськогосподарське підприємство" був ухвалений у лютому 1992 року, але такий, що він не передбачав кооперативних принципів організації виробництва та відповідних відносин у КСП, а також створення в ньому неподільних

⁵ Семчик В. Кооперація – шлях відродження села // Там само. – 2003. – №72. – 15 квітня.

фондів як у колгоспах. Тому КСП, як і раніше колгоспи, не сприйняли кооперації, не стали виробничими кооперативами. І це зрозуміло: владі реформаторів цей шлях розвитку колективних підприємств був не потрібен, бо він передбачав збереження їх. Тому за ст. 9 Закону “Про колективне сільськогосподарське підприємство” створювалися пайові подільні фонди, до яких вносилися вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності колгоспів та підприємств. Дозволявся вихід із КСП. У разі виходу член КСП мав право на пай натурою, грошми або цінними паперами. Якщо КСП ліквідується, то (за ст. 39 того ж закону) все його майно, що залишилося після задоволення претензій кредиторів, розподіляється між членами підприємства. Такий підхід спонукав активних та заповзятливих членів КСП до руйнації підприємства, привласнення собі кращих земель, техніки, споруд та інших об’єктів з основних фондів.

В.Семчик змалював загальну схему і картину руйнування колективних господарств. У переважній більшості КСП події розвивалися так. П’ять-вісім керівників і спеціалістів КСП створювали товариство з обмеженою відповідальністю. Вони виділяли для себе у власність земельні ділянки кращої якості й господарські будівлі, техніку, худобу. Після цього збирали загальні збори членів КСП, “ухвалювали” рішення про реорганізацію або про ліквідацію підприємства та про визнання товариства з обмеженою відповідальністю правонаступником реорганізованого чи ліквідованого підприємства. КСП знімалися з державного реєстру. Це за умови, що, за чинними правилами, у разі ліквідації підприємства правонаступництво не виникає. А що ж то за реорганізація, коли не розв’язувалися питання про виділення земельних ділянок на місцевості та майнового паю кожному із членів КСП, які залишилися поза новоствореним товариством? За таких умов ні реорганізація КСП, ні його ліквідація не доводиться до кінця, бо не виконується основна вимога ст. 39 Закону “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, яка визначає в разі ліквідації пай та майно, що залишилися після задоволення претензій кредиторів, розподіляти між членами підприємства. В разі реорганізації кожен із членів КСП мав право брати участь у створенні нової організації – товариства з обмеженою відповідальністю, а

ті, хто залишився поза товариством, мали вважатися такими, що вийшли з нього. З ними треба було розраховуватися майном і землею. Зауважимо, що недоведення до кінця процедури ліквідації чи реорганізації КСП оберглося для багатьох селян розпаюванням землі тільки на папері. Це примушувало їх вступати до ТОВ зі своїми нерозмежованими паями нерідко на правах не члена-власника, а найманого працівника, тобто за різкого зниження свого статусу.

Загальний опис іншого шляху перетворення в сільському господарстві В.Семчик подав так. Головне слід було визначитися, які форми реформування ефективніші. Економічні розрахунки мали б зробити економісти, а з позиції права необхідно було повернути колгоспам їхню кооперативну природу. Тобто створити умови, щоб держава перестала втручатися у внутрішньоколгоспні справи: не доводила до них планових показників, не вносила цих показників до державних планів розвитку економіки, сприяла лібералізації колгоспної торгівлі, дозволила застосування договірних цін. Треба було забезпечити кооперативну демократію, щоб збори колгоспників стали найвищим органом самоврядування. Щоб голова колгоспу обирався не більш як на два терміни. Безперечно, щоб діяв механізм державної підтримки передусім у формі дотацій, субсидій, квот, кредитів, забезпечувався диспаритет цін, діяли пільги в оподаткуванні та кредитах. Щоб допомога доходила до виробника сільськогосподарської продукції і в жодному разі не до посередників. Практика довела, що закон про колективні сільськогосподарські підприємства не мав перспективи, але виконав свою роль у розвалюванні колективних господарств. Ще тоді, 1992 року, треба було ухвалити Закон “Про сільськогосподарську кооперацію”, який передбачив би створення виробничих сільськогосподарських кооперативів, тобто переведення колгоспів на засади кооперативних відносин та організації виробництва. Це й була б технологія пристосування їх до ринку.

Отже, автор цієї концепції передбачав збереження колгоспної господарської системи, її фондів, майна і досягнень. Він враховував не тільки досвід цієї системи, а й світовий, знаючи, що виробничі сільськогосподарські колективи успішно працюють в Ізраїлі, Франції, Іспанії, Угорщині, Росії, Китаї та інших країнах світу.

Громадські форми сільськогосподарського виробництва заохочують в Англії. Як висловився представник Сільськогосподарської академії Франції професор Сорбонни Р.Грусар, у наш час припинилися суперечки між прихильниками колективних моделей розвитку і тими, хто за приватні підприємства. Адже колективні підприємства мають приватне підгрунтя. Всі знають, що немає єдиної моделі господарювання, завжди були колективні, індивідуальні та змішані форми власності на землю. Останнім часом громадські форми впроваджуються в багатьох західних країнах, адже молоді не хочуть 365 днів на рік бути прикутими до ферми. Р.Грусар вважав, що не було підстав для ліквідації колгоспів, треба було вдосконалювати їх функціонування⁶.

Про необхідність принципово нових підходів до розроблення земельного законодавства, які тягли б за собою потребу в новій концепції реформувань, не тих, звичайно, що їх здійснював реформатор, твердив Олександр Ткаченко (перший заступник Голови ВР України). “Треба відверто сказати, – говорив він, – що наша наука ще не виробила методологічних підходів для практичної реалізації земельної власності, основаної на конституційних нормах. Немає аналітичних обґрунтувань реалізації громадянами України права власності на землю у поєднанні цього права з правом власності на землю українського народу. Також немає високопрофесійного конституційного розподілу компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування щодо права власності на землю”⁷.

Зауважимо, що спосіб приватизації землі, який упровадив реформатор з допомогою указів та інших підзаконних актів, означав не що інше, як відбирання землі в єдиного власника – народу. О.Ткаченко відзначав: “Земельні відносини повинні регулюватися лише законами. Нині досить часто, на цій підставі, пропагують, що землю потрібно шляхом розпаювання приватизувати, дозволити вільну купівлю-продаж землі тощо. Але наш історичний досвід і досвід найбільш розвинених країн світу показує, що ці

⁶ Див.: там само.

⁷ Ткаченко О. Земля – власність українського народу // Голос України. – 1997. – №126. – 10 липня.

процеси не такі прості, як їх пропонують окремі політичні діячі. Ось про що свідчить світова практика. Голландія та Ізраїль фактично не мають земель у приватній власності. І ніхто в цих країнах не галасує на всіх перехрестях про необхідність паювання та повного передання землі у приватну власність. Це означає, що продуктивність землі залежить не від форми власності, а від її раціонального використання, впровадження новітніх технологій, способів відтворення та ефективності охорони землі, а також збереження природних багатств у цілому⁸.

Коли уряд, підписавши з МВФ меморандум і розробивши проект Національної програми “Україна – 2010”, в яку заклав принципи економічної політики МВФ в Україні, витіснив державу з економіки, керівник фракції Селянської партії України у Верховній Раді Сергій Довгань виступив із пропозицією: на період виведення України з кризи повернутися до механізмів державного регулювання виробництва і збуту продукції, прибутковості виробничого, торгового і фінансового капіталів. “Необхідно забезпечити упровадження державного замовлення і державної монополії на ринках сільгосппродукції, паливно-мастильних матеріалів, вугілля та електроенергії як механізмів відтворення грошового обміну. Водночас слід припинити несплати і державне регулювання паритету цін (яке проводилося не на користь колективних господарств з метою їх банкрутств. – *Авт.*) та рівнів прибутковості виробничого, торгового і фінансового капіталів”⁹.

На думку д-ра екон. наук Валерія Коломойцева державне регулювання економіки мало стати основою національної ідеології подолання кризи і механізмом відвернення суспільної катастрофи¹⁰.

Олександр Мороз замість ідеї купівлі-продажу землі висунув свою ідею: вартість землі закладати в ціну продукту, виробленого на землі¹¹.

⁸ Там само.

⁹ Довгань С. Выход есть – возобновление государственного регулирования // Голос Украины. – 1999. – №115. – 26 июня.

¹⁰ Коломойцев В. Новый курс Украины // Там само. – 1997. – №173. – 16 сентября.

¹¹ Мороз О. Товарная земля – не предмет купли-продажи // Голос Украины. – 1996. – №43. – 5 марта; див. також: Туглук В. Отмеряли в седьмой раз. В последний ли? // Там само. – 1994. – №201. – 21 октября.

Висловлювалися й інші думки та пропозиції: враховувати й запозичувати досвід Китаю, де в економіці поєднуються державне регулювання (соціалізм) і ринкова саморегуляція (капіталізм), а земля не є товаром; її тільки здають в оренду¹²; поєднати план і ринок; визначити для України “третій шлях” (ні соціалізм, ні капіталізм) і в річищі цього шляху розробити концепцію аграрних перетворень тощо.

Словом, із комплексу такого роду думок і пропозицій випливала можливість розроблення альтернативної концепції аграрної реформи і навіть ринку, альтернативної тій, що її мав і здійснював реформатор. Поза сумнівом, така альтернатива мала заперечувати усе те, що вимагав від режиму Президента Л.Кучми Захід і на чому цей режим разом із економічною та аграрною елітою будував свою концепцію: 1) виконання програми прискореної приватизації (Захід не хотів інвестувати державний сектор економіки, тому кучмівський режим поспішив шляхом приватизації створити базу під інвестиції); 2) перетворення землі на об’єкт купівлі-продажу; 3) розпорошення сільгоспвиробництва, подрібнення великих колективних господарств; 4) повне відлучення держави від економіки, заборона державного втручання в останню; 5) звітування перед МВФ та іншими міжнародними інвесторами про виконання їхніх вимог з боку урядів кучмівського режиму. Однак можлива альтернатива не стала реальністю. Без усенародної дискусії з питань, як реформувати економіку, а заодно й АПК, на яку, як уже зазначалося, реформатор не пішов, усі ці думки, пропозиції, побажання, здогади залишилися “голосом волаючого у пустелі”. Режим організував свої наради, конференції, на які носіїв протилежних думок і підходів, як правило, не запрошували.

Повернімося, проте, до аналізу результатів експертного опитування.

З точки зору експертів, у системі позитивних наслідків реорганізації колгоспів і радгоспів домінують: свобода вибору форм

¹² Павловський М. Опыт Китая – уроки для Украины // Там само. – 1997. – №34. – 25 февраля.

організації виробництва, зростання самостійності та відповідальності селян, зміцнення відчуття “хазяїна” у них, пожвавлення ділової активності у сільській місцевості, створення ринкоорієнтованих виробничих одиниць, тобто свою увагу експерти акцентують, власне, на тих результатах, які виявилися лише певною мірою.

Таблиця 16

Які негативні наслідки реорганізації колгоспів та радгоспів? (%)

Несправедливість при розподілі майна	17,2
Формальний підхід до реорганізації	14,5
Руйнування виробничого потенціалу сільського господарства	14,5
Загострення проблем соціального захисту на селі	11,9
Руйнування системи транспортного сполучення	2,1
Неповна реалізація концепції реформ	6,9
Зростання безробіття на селі	13,2
Зниження життєвого рівня сільського населення	10,1
Руйнування соціальної інфраструктури	9,5
Інше	0,1

На думку експертів, найсуттєвішими негативними наслідками реорганізації колгоспів та радгоспів є: несправедливість при розподілі майна; формальний підхід до реорганізації, руйнування виробничого потенціалу сільського господарства, зростання безробіття на селі, загострення проблем соціального захисту, зниження життєвого рівня сільського населення. Усе це, з нашого погляду, є показниками варварського характеру агрореформи у ставленні до селянина як людини.

Таким чином, реорганізація колгоспів та радгоспів, активізована в ході аграрних перетворень як одне з центральних питань і завдань реформи, набула відповідного розуміння і підтримки з боку експертів, однак з цією реорганізацією вони пов’язують, по суті, основні кризові процеси аграрної сфери суспільства.

Приватизація переробної промисловості

Таблиця 17

Оцінка міри необхідності приватизації переробної промисловості (%)

Низька	Нижча за середню	Середня	Вища за середню	Висока
9,7	14,4	34,9	28,7	12,3

Міра необхідності приватизації переробної промисловості для 34,9% експертів є середньою, а для 40,9% – високою та вищою за середню. Отже, спостерігаємо високий рівень одностайності експертів у розумінні цього питання. Необхідність приватизації переробної промисловості визнана ними ще не назрілою. Саме так ми можемо інтерпретувати їхню позицію, оскільки сумарна більшість із них визначили міру цієї необхідності або як середню (34,9%), або як вищу за середню (28,7%), або як високу (12,2%).

Таблиця 18

Чи згодні Ви з концепцією приватизації переробної промисловості? (%)

Так	Швидше так, аніж ні	Швидше ні, аніж так	Ні	Такої концепції немає	Важко сказати
17,0	27,8	17,7	15,6	9,4	12,5

Як видається, концепція приватизації переробної промисловості не для всіх експертів знана та й багатьом із них незрозуміла. В цьому питанні спостерігається полярне розмежування їхніх оцінок. Так, майже 10% експертів вважають, що такої концепції взагалі немає, а 12,5% утрималися від однозначної відповіді, 44,8% згодні або радше згодні з концепцією, аніж ні, 33,3% не згодні або радше не згодні з нею, аніж згодні.

Таблиця 19

Які, на Ваш погляд, позитивні наслідки приватизації переробної промисловості? (%)

Немає позитивних наслідків	0,9
Формування конкурентного середовища	18,8
Нарощування експортного потенціалу	3,2
Витіснення з внутрішнього ринку продуктів харчування іноземного виробництва	20,5
Зростання інвестицій	6,4
Підвищення підприємницької активності	14,1
Розширення асортименту продукції, що виробляється	12,9
Створення нових робочих місць	11,7
Поліпшення якості товарів	8,0
Зниження цін	2,9
Підвищення захищеності інвестицій	0,6
Інше	0,04

Найважливішими позитивними наслідками приватизації переробної промисловості, на думку експертів, є витіснення з внутрішнього ринку продуктів харчування іноземного виробництва і формування конкурентного середовища. Другий “зріз” позитивних наслідків спостерігається у підвищенні підприємницької активності, розширенні асортименту продукції, створенні нових робочих місць.

Таблиця 20

Які, на Ваш погляд, негативні наслідки приватизації переробної промисловості? (%)

Несправедливість приватизації	23,2
Зростання монополістської влади переробників	15,0
Заниження закупівельних цін	10,9
Звільнення робітників приватизованих виробництв з порушенням трудового законодавства	10,9
Зниження рівня оплати праці	7,1
Зростання цін на продукцію	15,4
Погіршення умов і охорони праці	8,1
Зростання збитковості господарств	6,6
Зниження якості продукції	2,7
Інше	0,1

Менше чверті експертів вважають найбільшим негативом несправедливість приватизації переробної промисловості. Дійсно, на початковому етапі приватизації не було належним чином враховано інтереси виробників продукції призначеної для перероблення. Приватизувавши переробні підприємства, власники їх почали диктувати виробникам, штучно занижуючи закупівельні ціни і підвищуючи ціни при реалізації своєї продукції. На цій різниці цін йшла накрутка доходів підприємств і водночас здійснювався обман селянина і споживача. При приватизації переробних підприємств не була врахована також частка капіталів, яку вклали в їх будівництво виробники сировини. Згодом довелося реформаторові законодавчо виправляти цей перекид, проте він так і залишився до кінця не врегульованим. Менш значущими негативними наслідками, на думку експертів, є зростання монополістської влади переробників та цін на продукцію.

Як бачимо, проведена насправді приватизація переробної промисловості, на думку експертів, призвела до зростання цін, зниження якості виробленої продукції, а це й становить актуальні проблеми відносин переробної промисловості з постачальниками і свідчить про вади механізмів їх розв'язання.

Оцінка рівня розвитку інститутів ринкової інфраструктури АПК

Всі інститути оцінено експертами переважно як середньо розвинені. За рівнем розвитку, що перевищує середній, їх можна згрупувати у такий спосіб: 1) відносно розвинені інститути – інститут антимонопольного регулювання, інститут банкрутства; 2) недостатньо розвинені – земельний (іпотечний) банк, страхування, матеріально-технічне постачання; 3) відносно високо розвинені – оподаткування, інститут посередників.

Значно нижче оцінюється розвиток інституту освіти та підготовки кадрів для сільського господарства, інституту сільськогосподарської науки, інституту сільськогосподарського кредиту.

Таблиця 21

Оцініть, будь-ласка, рівень розвитку окремих інститутів
ринкової інфраструктури аграрного сектору (%)

Інститути інфраструктури	Рівень розвитку				
	Низький	Нижчий за середній	Серед- ній	Вищий за середній	Високий
Аграрне законодавство	13,4	29,1	40,9	13,3	3,2
Антимонопольне регулювання	12,0	33,0	44,9	9,1	1,0
Банкрутство	13,0	29,6	42,4	11,3	3,7
Кооперативи	8,7	22,6	48,8	17,5	2,4
Матеріально-технічне постачання	17,0	36,2	34,5	9,0	3,3
Оподаткування	8,3	22,9	35,4	23,1	10,3
Освіта і підготовка кадрів для сільського господарства	11,7	21,9	36,7	24,3	5,4
Організовані ринки	9,2	26,6	44,8	16,3	3,1
Посередники	8,6	19,6	38,8	22,4	10,6
Ринкова інформація	7,9	26,9	43,8	17,4	4,0
Зв'язок і комунікації	16,6	38,8	31,9	9,6	3,1
Сільськогосподарська наука	8,3	24,5	40,1	22,6	4,5
Сільськогосподарський кредит	15,0	27,3	33,3	18,8	5,6
Спілки виробників	11,3	33,2	43,3	9,6	2,6
Стандартизація і контроль якості	13,0	36,2	38,1	10,2	2,5
Страхування	21,1	36,6	30,7	9,5	2,1
Управління	8,2	24,0	49,7	15,1	3,0
Грошові розрахунки	12,1	28,4	42,4	13,0	4,1
Земельний (іпотечний) банк	29,7	29,7	26,2	9,6	4,8

Оцінка впливу на ситуацію в АПК економічних та інших пов'язаних із агрореформою процесів і заходів

20% експертів оцінюють економічні процеси, названі в таблиці, як такі, що дуже позитивно впливають на ситуацію в АПК, 50–60% – як такі, що впливають відчутно позитивно. Такі процеси і заходи, як розвиток оптових плодоовочевих ринків, створення

Таблиця 22

**Наскільки впливають на ситуацію в АПК
зазначені процеси і заходи? (%)**

<i>Економічні процеси і заходи</i>	<i>Ступінь впливу</i>				
	<i>Дуже позитивно</i>	<i>Відчутно позитивно</i>	<i>Не впливають</i>	<i>Відчутно негативно</i>	<i>Дуже негативно</i>
Розпаювання землі	18,2	59,8	8,0	11,2	2,8
Розвиток оренди	16,5	63,9	11,8	6,8	1,0
Розвиток приватних господарств	22,4	58,8	14,8	3,4	0,6
Розвиток фермерських господарств	19,4	57,8	19,1	2,8	0,9
Формування ринку сільгосппродукції	21,2	61,1	13,4	3,4	0,9
Розвиток переробної промисловості	20,0	59,9	15,4	3,6	1,1
Розвиток оптових плодоовочевих ринків	17,5	56,0	23,2	2,5	0,8
Створення аграрних товарних бірж	18,1	56,9	21,3	3,0	0,8
Аукціони з продажу живих тварин	18,6	53,8	23,7	3,0	0,9
Створення центрів реформування на базі обласних і районних управлінь сільського господарства	17,8	52,3	25,0	3,8	1,1
Упровадження програми “Зерно – 2001-2004 рр.”	20,9	53,6	21,7	2,8	1,0
Розроблення програми підтримки тваринництва	24,0	54,7	18,0	2,1	1,2
Розвиток кредитних спілок на селі	20,0	51,7	24,5	2,7	1,1
Створення системи надання спектру послуг (ветеринарних, осіменіння тварин, ведення баз даних тощо)	21,9	60,6	14,8	2,2	0,5
Пільгове оподаткування сільгоспвиробників	42,4	46,5	7,8	2,1	1,2
Нарощування експортних можливостей	24,7	54,9	17,1	2,3	1,0

аграрних товарних бірж та центрів реформування на базі обласних і районних управлінь сільського господарства, здійснення програми “Зерно – 2001–2004 рр.”, розвиток кредитних спілок на селі, проведення аукціонів з продажу живих тварин, на думку експертів, не впливають на ситуацію в АПК.

Відчутно негативні оцінки дістало розпаювання землі (13,9%). Решта оцінок не виходить за межі похибки дослідження. Таким чином, оцінка експертами характеру впливу основних економічних процесів, організаційних та інших заходів на ситуацію в АПК є в цілому позитивною, щоправда, з елементами критичного бачення ситуації.

Оцінка впливу аграрної реформи на рівень життя сільського населення

Таблиця 23

Як, на Ваш погляд, аграрна реформа у момент її проведення впливає на рівень життя сільського населення? (%)

Призводить до значного зниження життєвого рівня	13,9
Призводить до зниження його певною мірою	20,5
Не призводить до певних соціальних змін	16,9
Поліпшує рівень життя певною мірою	41,5
Призводить до значного поліпшення життєвого рівня	7,2

Вважаємо, можна говорити, що оцінка експертами аграрної реформи, її впливу на життєвий рівень сільського населення вирізняється доволі суттєвим критичним підходом, згідно з яким вона, на думку 41,5% оцінювачів, поліпшує рівень життя лише певною мірою. Оптимістичний заряд оцінки становить 48,7%, а песимістичний – 34,4%.

Щодо майбутнього, то ледве не чверть експертів (23,1%) упевнені в тому, що аграрна реформа в цілому призведе до значного поліпшення життєвого рівня на селі. Песимістичні очікування щодо неї виявили 18,7% експертів, а оптимістичні – 68,5%. Тобто аграрну реформу більшість із них вважають такою, що себе ще

Таблиця 24

**Як аграрна реформа загалом позначиться
на рівні життя сільського населення? (%)**

Призведе до значного зниження життєвого рівня	9,3
Призведе до зниження його певною мірою	9,4
Не призведе до певних соціальних змін	12,8
Поліпшить рівень життя певною мірою	45,4
Призведе до значного поліпшення життєвого рівня	23,1

не реалізувала в плані поліпшення життєвого рівня селян, однак, мовляв, неодмінно реалізується і життя поліпшиться.

Аграрна політика уряду України

За експертними оцінками ефективності напрямів аграрної політики уряду України можна виділити такі її три види:

1. Неefективна політика: у сферах охорони здоров'я на селі, молодіжної соціальної політики, сімейно-демографічної політики, соціального захисту, соціальної політики загалом. Як неefективну її оцінюють від 25% до 40% експертів. Соціальна сфера залишається не те що найбільш занедбаною, а фактично розваленою.

2. Efективна політика: у сферах зернового господарства, земельних ресурсів, виробництва спирту і вино-горілчанних виробів (20–30% експертів), продовольчої політики.

3. Середньо-efективна політика: у більшості напрямів і сфер – 50–70% експертів.

Таким чином, більшість експертів вважають аграрну політику уряду України поміркованою, без явно виражених досягнень.

Оцінки експертами реалістичності обраних пріоритетів аграрної політики в Україні, як свідчить таблиця, концентруються на позначках “середня” і “вища за середню”. Що ж до оцінки “висока”, то тут експерти дуже обережні. Лише в одному випадку п'ята частина опитаних високо оцінили реалістичність пріоритету – орієнтацію на нарощування виробництва сільськогосподарської продукції.

В оцінці експертами основних досягнень аграрної політики (див. табл. 27) можна виокремити три помічені ними показники:

Таблиця 25

Оцінка ефективності аграрної політики уряду України
за напрямками і сферами (%)

Напрями і сфери аграрної політики	Ступінь ефективності				
	Низька	Нижча за середню	Середня	Вища за середню	Висока
Політика у сфері зернового господарства	7,0	17,3	37,1	29,0	9,6
Продовольча політика	6,9	19,0	44,1	25,6	4,4
Технологічна політика на селі	17,4	36,0	34,8	10,3	1,5
Політика у сфері аграрної науки	13,0	30,5	35,8	18,5	2,2
Політика у сфері тваринництва	18,4	29,1	34,3	15,3	2,9
Політика у сфері м'ясомолочного виробництва	16,7	29,8	34,4	16,7	2,4
Політика у сфері садівництва і виноградарства	17,7	28,3	34,8	16,9	2,3
Політика у сфері овочівництва	18,3	30,9	37,8	11,6	1,4
Політика щодо формування насінного фонду і селекції	13,2	25,4	39,2	19,5	2,7
Політика у сфері виробництва добрив і отрутохімікатів	17,4	31,4	35,7	13,2	2,3
Політика у сфері земельних ресурсів	8,3	17,4	41,3	28,4	4,6
Експортно-імпортна політика у сфері с/г	11,5	27,7	45,3	13,7	1,8
Політика у сфері виробництва кормів	16,2	39,0	35,0	8,6	1,2
Політика у сфері бюджетного фінансування с/г	18,5	32,2	31,8	14,7	2,8
Політика у сфері кредитування сільського господарства	15,3	24,1	30,3	23,1	7,2
Політика у сфері виробництва спирту і виногорілчанних виробів	7,1	19,5	39,7	27,8	5,9
Політика у переробній промисловості	7,7	22,4	51,9	16,0	2,0
Політика в сфері екології сільської місцевості	20,4	36,9	34,1	7,4	1,2
Політика у сфері землекористування	9,4	26,3	41,2	20,5	2,6
Політика у сфері санітарно-епідеміологічного контролю	15,2	34,2	38,5	10,3	1,8
Політика у сфері трудових ресурсів АПК	16,3	39,0	34,9	8,5	1,3
Соціальна політика на селі	25,9	40,8	24,8	7,4	1,1
Соціальний захист на селі	31,8	40,1	21,4	5,6	1,1
Сімейно-демографічна політика	34,8	35,5	24,9	4,0	0,8
Молодіжна політика на селі	39,4	37,8	18,5	2,9	1,4
Політика у сфері охорони здоров'я на селі	40,0	34,6	20,6	3,2	1,5
Аграрна політика в цілому	8,7	20,9	52,9	14,9	2,6

Таблиця 26

**Реалістичність обраних пріоритетів
аграрної політики в Україні (%)**

Пріоритети аграрної політики	Ступінь реалістичності				
	Низька	Нижча за середню	Середня	Вища за середню	Висока
Завершення реформування колективних сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності	5,6	13,0	36,6	30,6	14,2
Гарантія свободи вибору організаційних форм приватного господарювання	4,7	14,2	31,2	33,6	16,3
Впровадження механізму погашення кредиторської заборгованості сільськогосподарських підприємств, що перетворюються на підприємства нового типу	8,0	19,2	35,6	25,9	11,3
Розвиток особистих підсобних господарств і підвищення рівня їхньої товарності	4,8	12,7	33,4	36,1	13,0
Завершення земельної реформи, формування повноцінного ринку землі	5,1	14,1	34,2	30,6	16,0
Формування необхідної інфраструктури аграрного ринку, що забезпечить для всіх його учасників рівні умови	5,6	15,6	36,1	29,4	13,3
Організація сільськогосподарських сервісних кооперативів	6,8	18,6	34,0	27,9	12,7
Впровадження іпотечного кредитування під заставу землі	12,0	20,4	30,7	23,7	13,2
Передача об'єктів соціальної сфери, що перебувають на балансах підприємств аграрного комплексу, у комунальну власність	8,2	18,9	32,3	26,6	14,0
Впровадження економічних інструментів державного впливу на аграрний сектор	6,3	14,8	40,4	27,7	10,8
Нарощування виробництва сільськогосподарської продукції	4,7	12,4	27,7	33,3	21,9

зростання господарської самостійності підприємств АПК (17,9%), пожвавлення господарської діяльності (16%); поява передумов і ї кризи в сільгоспвиробництві (15,2%), упровадження прогресивних форм господарювання (13,6%), зростання виробництва сільськогосподарської продукції (10,8%). Зауважимо, що ці оцін-

ки відбивають момент, коли після суцільного падіння обсягів виробництва сільгосппродукції у період 1990–1999 рр. (на 51,5%)¹³, настала фаза сповільнення цього спаду, потім стабілізації сільгоспвиробництва (2000 рік) і повільного зростання (з 2001 року).

Таблиця 27

Основні досягнення аграрної політики в Україні (%)

Немає досягнень	0,5
Зростання виробництва сільськогосподарської продукції	10,8
Упровадження прогресивних форм господарювання	13,6
Пожвавлення господарської діяльності	16,0
Високий торговий протекціонізм на зовнішньому і внутрішньому ринках	1,4
Поліпшення соціально-економічного становища жителів села	3,5
Більш ефективне використання ресурсів	8,2
Зростання господарської самостійності підприємств АПК	17,9
Підвищення управлінської ефективності у сфері АПК	3,8
Поява передумов подолання кризи в сільгоспвиробництві	15,2
Активізація агробізнесу	9,0
Інше	0,1

Таблиця 28

Основні недоліки аграрної політики в Україні (%)

Брак бюджетних коштів, спрямованих на підтримку агросектору	27,6
Неефективне використання виділених ресурсів	5,8
Неефективність системи управління в АПК	8,0
Надмірне державне регулювання АПК	3,1
Недостатній торговий протекціонізм на зовнішньому і внутрішньому ринках	4,4
Надмірна централізація аграрної політики	2,3
Недостатність регіоналізації аграрної політики	3,6
Бартеризація сільськогосподарського сектору економіки	13,2
Недостатня законодавча забезпеченість аграрної політики	16,7
Зростання кредиторської заборгованості сільгоспвиробників	11,1
Недостатня увага до розвитку агробізнесу	4,1
Інше	0,2

¹³ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр . – 2002. – № 100. – 4 червня.

З-поміж недоліків аграрної політики експерти виокремили найсерйозніші перекося, нестиківки, прорахунки і недоробки: брак бюджетних коштів, спрямованих на підтримку агросектору (27,6%), недостатню законодавчу забезпеченість аграрної політики (16,7%), бартеризацію сільськогосподарського сектору економіки (13,2%), зростання кредиторської заборгованості сільгоспвиробників (11,1%). Усі ці “мінуси” агрополітики засвідчують, що вона, будучи оперта на реформу, виявилася такою ж технологічно та інженерно незбалансованою, суперечливою, неоптимальною, як і сама реформа.

Якщо тепер порівняти оцінки аграрної реформи фермерами, селянами-пайовиками та експертами, то слід зауважити, що далеко не в усьому вони збігаються або хоча б зближуються. Можна виявити три лінії розбіжностей, зокрема з таких питань, як реорганізація колгоспів, радгоспів, упровадження приватної власності на землю та купівлі-продажу її. Визначальна точка зору фермерів і пайовиків щодо першого питання – “колгоспно-радгоспну систему слід було зберегти”, точка зору більшості експертів виражає протилежну думку. 60% із них погодились навіть з концепцією перетворення колгоспів і радгоспів у інші форми господарювання (сумнівалися лише 30%). З погляду спеціалістів-експертів і сама реформа є більш правильною й успішнішою, ніж із погляду фермерів та селян-пайовиків.

У другому питанні – упровадження приватної власності на землю – точки зору експертів, пайовиків і фермерів важко порівняти: фермерство визнає приватну форму власності на землю безумовним чинником господарювання. Що ж до експертів, то вони дали суперечливі відповіді. Коли їх запитали про негативні результати агрореформи, то лише 2,3% серед них вважали упровадження приватної власності на землю негативним наслідком земельної реформи. На запитання про позитивні моменти 22,9% з них назвали упровадження приватної власності на землю позитивом. Виходить, стосовно першого питання слід вважати, що всі експерти (окрім 2,3%) позитивно ставляться до приватної власності на землю. Тоді як друге запитання зменшило кількість позитивних відповідей більш як у чотири рази.

У середовищі селян-пайовиків, на відміну від фермерів, немає такої невідповідності у цьому питанні. Їхнє ставлення до приват-

ної власності на землю за часів реформи еволюціонувало, пройшовши шлях від точки повного її заперечення ледве не всією масою селянства до точки визнання і прийняття її селянською більшістю. Лише приблизно третина селян зберігають негативне ставлення до цієї форми власності на землю. Зате більшість селян виступають проти перетворення землі на товар. Натомість практично всі фермери обстоюють ідею земельного ринку, з тими тільки відмінностями, що одні з них бажали б його негайного відкриття, а інші – у найближчій перспективі. Становлення ринку землі визнали позитивом реформи лише 7,4% експертів. Ця невисока цифра щодо питання ставлення експертів до приватної власності спонукає нас акцентувати увагу на показник щодо другої відповіді – 22,9%.

Що ж загалом можна сказати про аграрний істеблішмент на основі аналізу експертних оцінок реформи його представниками? Найперше – реформу він у більшості своїй сприйняв і виявив схильність до завищення її позитивних оцінок, в основному погодився з концепціями реорганізації колгоспів і радгоспів та проведення земельної реформи. Очевидно, теоретично і практично він, як і реформатор та аграрна наука, теж ішов у рідні експериментальної стратегії, нав'язаної Заходом. Водночас відзначимо, що аграрному істеблішменту притаманний і певний критицизм у ставленні до реформи, який виразився через негативні її оцінки. Зокрема, значна частина експертів пов'язала з аграрною реформою спад сільськогосподарського виробництва, руйнування соціальної інфраструктури села, погіршення родючості землі, соціально-економічне розшарування селянства, поширення бідності та безробіття на селі, спроби скуповування землі іноземцями через підставних осіб, посилення беззаконня на селі, зосередження кращих земель і більшої частини техніки в руках аграрної бюрократії та ін. Багато що з цього становить не просто “недоліки агро-реформи”, а є прямим результатом дій реформатора і знаком невиправданих бідувань селянина, наслідком варваризації реформи стосовно нього. Проте, фіксуючи усе це і розуміючи, що й до чого, аграрний істеблішмент мало що вдіяв для оптимізації реформи, зменшення її соціальної ціни та підвищення рівня соціальної справедливості.

Розділ 4

Актуальні проблеми аграрної реформи

1. Колізії у правовому забезпеченні земельних перетворень в аграрній сфері

Останнє десятиліття ХХ сторіччя в історії українського села проходило під прапором земельної реформи. Початок цієї реформи, як зазначалося у вступі, слід віднести до середини 80-х років, коли Україна ще перебувала в складі СРСР. З ініціативи останнього радянського лідера М.Горбачова, який намагався “пожвавити” проїнятий стагнацією аграрний сектор економіки, у колишньому СРСР були розпочаті перші кроки з реформування організації сільськогосподарського виробництва в рамках колгоспів і радгоспів. В основу цих реформаторських заходів було покладено ідею надання селянинові (членові колгоспу, працівникові радгоспу) статусу господаря землі й інших засобів аграрного виробництва. Із цією метою в сільськогосподарських підприємствах розпочали впровадження підрядної організації праці. Створювалися трудові колективи, ланки, бригади тощо, за якими закріплювалися поля, сільськогосподарська техніка, худоба та інше майно, а оплата праці мала базуватися на кінцевих результатах діяльності підрядних колективів. Відносини між підрядними колективами і господарствами оформлялися договорами. Оскільки сторони в таких договорах перебували у нерівних відносинах, тобто у відносинах влади (адміністрація господарств) і підпорядкування (підрядні колективи), підрядна організація праці в сільському господарстві виявилася неефективною і до кінця 1980-х років від неї відмовилися.

Наступний етап розвитку земельно-правової реформи в Україні був пов’язаний зі спробою забезпечення ефективності аграрного виробництва на засадах реалізації концепції плюралізму форм

господарювання на селі. Основні постулати даної концепції, по-перше, полягали в тому, що крім традиційних виробників сільськогосподарської продукції – колгоспів і радгоспів, – в аграрному секторі доцільно створити й альтернативні їм господарські формування – фермерські господарства, які б конкурували з колгоспами та радгоспами. І по-друге, важливою умовою ефективного господарювання на селі мала стати, як тоді вважали багато фахівців, не форма власності на землю, а можливість доступу до неї з метою сільськогосподарського використання.

У рамках реалізації концепції плюралізму форм господарювання на селі в земельне законодавство були внесені істотні зміни, що втілилися насамперед в ухваленні 18 грудня 1990 року нового Земельного кодексу УРСР¹. Цим Кодексом після 60-літньої перерви був відроджений інститут селянського (фермерського) землекористування. Крім того, було передбачено надання громадянам для ведення фермерського господарства, а також для задоволення особистих потреб земельних ділянок не на правах постійного користування, а на правах довічного успадкованого володіння. Інститут довічного успадкованого володіння землею передбачав наділення суб'єкта цих прав не тільки правомочностями з володіння й використання земельної ділянки, а й правом розпорядження нею шляхом передачі землі у спадщину. Але незважаючи на це, право довічного успадкованого володіння землею за своїм змістом було ближче до інституту постійного землекористування, а не до інституту права власності на землю.

Однак реалізація концепції плюралізму форм господарювання на селі на практиці не спричинила позитивного впливу на розвиток сільськогосподарського виробництва з кількох причин. По-перше, у рамках інституту права довічного успадкованого володіння доступ сільськогосподарських товаровиробників до землі як основного засобу аграрного виробництва, як і раніше, регулювався адміністративно-правовими, а не цивільно-правовими (ринковими) методами. До того ж громадянам для ведення фермерських господарств найчастіше надавалися землі гіршої якості. У зв'язку із цим на фермерський сектор аграрної економіки припадала не-

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 10. – Ст. 99.

значна частка в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції в країні, тож він не міг справляти “оздоровлювальний”, стимулюючий вплив на виробничу діяльність колгоспів і радгоспів. У користуванні останніх перебувала переважна більшість площ сільськогосподарських угідь країни, які, по суті, залишалися поза проголошеною в Україні в 1991 році земельною реформою.

Починаючи з 1992 року, концепція плюралізму форм господарювання на селі як теоретична база земельно-правової реформи в Україні була піддана перегляду. Натомість була прийнята нова концепція земельно-правового реформування – концепція плюралізму форм власності на землю. Основними положеннями цієї концепції були: 1) демонополізація земельної власності; 2) введення в законодавство інституту права приватної власності на землю, зокрема на сільськогосподарські угіддя; 3) надання селянинові-виробникові сільськогосподарської продукції статусу юридичного господаря землі й інших засобів виробництва через уможливлення володіння ним цими засобами на правах власності.

13 березня 1992 року² було ухвалено нову редакцію Земельного кодексу 1990 року, в якій дана концепція дістала законодавче втілення. Згідно з Кодексом, в Україні, крім права Державної власності, були введені ще право приватної та право колективної власності на землю. Суб'єктами права приватної власності на землю могли бути лише громадяни України, які одержали земельні ділянки для задоволення особистих (підсобних) потреб, а також для ведення товарного сільськогосподарського виробництва зі створенням фермерського господарства як суб'єкта аграрного підприємництва. Однак найбільший вплив на перебіг земельної реформи зробив інший введений новою редакцією Земельного кодексу інститут – інститут права колективної власності на землю. Передання у колективну власність підлягали землі колгоспів і радгоспів, реорганізованих переважно в колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Таким чином, із введенням інституту права колективної власності на землю земельна реформа була поширена на практично весь сільськогосподарський земельний фонд України,

² Там само. – 1992. – № 25. – Ст. 354.

що відкривало нові перспективи у реформуванні земельних відносин на селі.

Проте з ухваленням Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 року в законодавче поле земельної реформи були закладені такі суперечності, які зумовили появу на практиці при реалізації норм Кодексу цілої низки правових колізій. Передусім слід відзначити, що сам Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 року був надзвичайно колізійним. Річ у тому, що в основу цієї його редакції був покладений прийнятий 18 грудня 1990 р., тобто ще за радянських часів, Земельний кодекс УРСР. Цей Кодекс базувався на таких принципах, як виключне право власності держави на землю, виключення землі з цивільного обороту та заборона будь-яких правочинів (договорів) щодо земельних ділянок. Іншими словами, Земельний кодекс УРСР 1990 року був покликаний обслуговувати потреби не ринкової, а адміністративно-командної економіки, яка на час його ухвалення існувала в нашій країні. Із прийняттям 13 березня 1990 року нової редакції Земельного кодексу було здійснено “вкраплення” певних ринкових інститутів, зокрема, інституту права приватної власності на землю, в структуру Земельного кодексу УРСР 1990 року. Таким чином, за своїм змістом Кодекс 1992 року становив досить еkleктичне поєднання принципово різних методів правового регулювання земельних відносин. Одні з них, які, до речі, продовжували домінувати, були покликані обслуговувати потреби командно-адміністративної економіки, інші ж мали забезпечити застосування ринкових механізмів у сфері використання земель.

Внаслідок цієї еkleктики громадяни, які отримували відповідно до даної редакції Земельного кодексу України земельні ділянки у приватну власність, через наявність колізій між окремими його нормами не мали змоги повною мірою реалізувати набуте право. Так, наприклад, у статті 39 цього Кодексу, яка мала назву “Права власників земельних ділянок” не були чітко окреслені права щодо розпорядження приватизованими земельними ділянками, зокрема щодо їх відчуження на підставі цивільних правочинів (договорів). Тому на практиці громадяни-власники земельних ділянок наражалися на істотні труднощі у випадках, коли намагалися здійснити їх продаж, дарування тощо. А надане власникам земельних ділянок

у статті 7 Кодексу право на передання їх в оренду було обставлене такими умовами, які практично блокували оренду землі.

Особлива колізійність була притаманна інституту права колективної власності на землю. За своїм змістом це право відбивало компроміс у правлячій еліті країни між противниками і прихильниками приватизації земель сільськогосподарського призначення. Суперечливість цього інституту полягала в тому, що він визнавав належність закріплених за господарством земель одночасно двом суб'єктам права власності на землю – КСП як юридичній особі та громадянам-членам КСП як фізичним особам. Відповідно правомочності власника на землі колективної власності розподілялися між КСП і громадянами-членами цього КСП. Понад те, КСП і його члени могли розпоряджатися землями колективної власності незалежно один від іншого. Так, КСП як юридична особа мало право передати землю в оренду або навіть здійснити її відчуження на підставі договору. А член цього ж КСП мав право вийти зі складу членів господарства й виділити в натурі частину землі КСП у розмірі середньої земельної частки або ж зробити її відчуження не виходячи з господарства. Таким чином, у змісті інституту права колективної власності була законодавчо закладена конкуренція двох власників тієї самої землі. На практиці ж, така конкуренція закінчувалася цілковитим домінуванням повноважень КСП як власника земель. Тому одна з основних цілей введення інституту права колективної власності на землю – надання селянинові статусу господаря землі й інших засобів виробництва – не була досягнута.

Колізійність інституту права колективної власності на землю, яка в середині 90-х років ХХ століття фактично заблокувала розвиток земельної реформи на селі, викликала необхідність вжиття правових заходів для розв'язання цього законодавчого вузла. Однак у цей період з огляду на політичну ситуацію в країні підходи законодавчої та виконавчої гілок влади до справи подальшого реформування земельних відносин у сільському господарстві істотно розбіглися. У Верховній Раді України як вищому законодавчому органі влади домінувала позиція лівих сил, які вважали приватизацію сільськогосподарських земель навіть на основі суперечливого інституту права колективної власності помилковим

рішенням. Натомість виконавча влада на чолі з Президентом України Л.Кучмою дотримувалася іншого підходу, відповідно до якого право колективної власності не дає можливості персоніфікувати земельну власність, гальмує розвиток приватної ініціативи на селі й тому потребує вдосконалення.

Саме тому в 1994–1995 роках Президент України видав два укази, які мали за мету змінити співвідношення повноважень суб'єктів права колективної власності на землю на користь громадян–членів КСП. Йдеться про Указ від 10 листопада 1994 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”³ та Указ від 8 серпня 1995 року “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям”⁴.

Згідно із цими указами, кожному членові КСП було надано право на земельну частку (пай) – умовну частину земель КСП, розмір якої був фіксованим, виражався в умовних кадастрових гектарах і мав грошову оцінку. Все це фіксувалося в сертифікатах на право на земельну частку (пай), які видавалися членам КСП. Одержавши сертифікат, член КСП міг розпорядитися ним шляхом відчуження його на основі цивільно-правових договорів, а також шляхом виходу з господарства й виділення земельної частки (паю) у натурі у вигляді земельної ділянки, право власності на яку посвідчувалося Державним актом на право власності на землю.

Слід відзначити, що зазначені укази Президента України породили найбільшу правову колізію у земельному праві нашої країни. Річ у тому, що з ухваленням цих і деяких інших указів у правовому просторі України сформувалися дві паралельні системи земельного права. Одна з них включала акти Верховної Ради України – закони та постанови, а інша – укази Президента та постанови Кабінету Міністрів України. Ці паралельні системи будувалися на істотно відмінних правових засадах і суперечили одна одній. Безперечно, прийняті Верховною Радою України нормативно-правові акти – закони та постанови – мали вищу юридичну силу, ніж укази Президента та постанови Уряду країни, і тому підлягали беззасте-

³ Див.: Урядовий кур'єр. – 1994. – 15 листопада.

⁴ Там само. – 1995. – 12 серпня.

режнему виконанню на всій території України. Однак ухвалені Верховною Радою України закони та постанови з питань здійснення земельної реформи значною мірою застаріли і не відповідали реаліям реформування земельних відносин на селі. Тому виконавча влада, у сферу відповідальності якої входить забезпечення реалізації чинного законодавства країни, вимагала від місцевих органів влади виконання нормативно-правових актів з питань земельної реформи на селі, які були прийняті саме Президентом та Кабінетом Міністрів України.

Такий стан земельного законодавства України призвів до того, що переважна більшість заходів щодо проведення реформування земельних відносин на селі суперечила вимогам чинного тоді Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 року, а також деяким іншим законам України та постановам Верховної Ради України з питань здійснення земельної реформи. Це, своєю чергою, означає, що легітимність набутих громадянами та юридичними особами земельних прав у період існування двох вищезазначених паралельних систем земельного законодавства викликала сумнів. Так, Земельний кодекс України в редакції від 1992 року передбачав надання членам колективних сільськогосподарських підприємств права на середню земельну частку із земель господарства, однак на підставі зазначених вище Указів Президента України члени цих господарств одержали так звані земельні частки (паї), правовий режим яких істотно відрізняється від правового режиму середніх земельних часток.

З іншого боку, вживані Президентом України заходи щодо поглиблення земельно-правової реформи також не дали очікуваних результатів. Юридична конструкція права колективної власності на землю забезпечувала більш сильний захист інтересів КСП як юридичних осіб і була надійним укриттям для величезних масивів сільськогосподарських земель України від реформування в рамках концепції плюралізму форм власності на землю та інші засоби сільськогосподарського виробництва. Тому до кінця 90-х років минулого сторіччя стало зрозумілим, що доки існуватимуть КСП як суб'єкти права колективної власності на землю, реалізація земельної реформи на засадах забезпечення селянинові-виробникові статусу юридичного власника землі й інших засобів виробництва

є нездійсненою. У зв'язку із цим 3 грудня 1999 року Президент України видав Указ “Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки”⁵, на підставі якого впродовж 2000–2001 років практично всі КСП були реформовані шляхом реорганізації в юридичні особи ринкового типу, що здійснюють свою діяльність на основі не колективної, а приватної власності на землю та інші засоби виробництва. На основі КСП, як уже зазначалося, були створені товариства з обмеженою відповідальністю, приватні підприємства, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи та інші юридичні особи, засновниками яких стали не всі, а лише частина членів реформованих КСП.

На жаль, повноцінна база для настільки радикального реформування КСП створена не була, що породило ряд серйозних земельно-правових проблем. По-перше, у результаті реформування КСП видані їм Державні акти на право колективної власності втратили юридичну чинність. Це означало, що переважна частина сільськогосподарських земель країни, що перебували в колективній власності, втратила титульного власника, оскільки видані членам цих господарств сертифікати на право на земельну частку (пай) не були документами, що підтверджують право власності на землю. По-друге, створені на базі КСП юридичні особи продовжували використовувати землі колективної власності або без оформлення прав на використовувані ними землі (тобто незаконно), або з оформленням договорів оренди земельних часток (паїв). Останнє передбачало необхідність укладення між сільськогосподарським підприємством і власником земельної частки (паю) договору оренди. Переважна більшість із майже 7 млн селян, котрі одержали право на земельну частку (пай), змушені були укласти договори оренди земельних часток (паїв) із сільськогосподарськими підприємствами. Оскільки об'єктом оренди за такими договорами були умовні земельні ділянки, межі й місцезнаходження яких на місцевості не визначалися, то чітка юридична фіксація прав та обов'язків орендаря й орендодавця стосовно об'єкта оренди була неможливою і не провадилася. Орендарі земельних часток (паїв) практично безконтрольно стали використовувати орендовану землю,

⁵ Офіційний вісник України. – 1999. – № 49. – Ст. 2400.

виснажуючи її родючість, а селяни-орендодавці не мали можливості боротися з таким використанням землі на основі, по суті, нав'язаних їм договорів оренди. Сформована юридичною наукою правова теорія оренди припускає передачу в оренду лише майна з індивідуально визначеними ознаками. Тому передача в оренду умовної ділянки землі, якою є земельна частка (пай), суперечить загальноновизнаним науковим принципам оренди землі. Слід зазначити, що практика оренди земельних часток (паїв) повністю підтвердила слушність положень теорії оренди землі.

Слід також відзначити, що, незважаючи на суперечливість правової бази, паювання землі надало реальну можливість для перерозподілу сільськогосподарських земель на користь здатних ефективно господарювати суб'єктів. Однак ця можливість повністю заблокована в Україні введенням практично повного мораторію на відчуження земельних часток (паїв). Внаслідок цього у власників залишилася єдина можливість розпорядження паями відповідно до положень чинного законодавства, яка полягає у виділенні земельної частки (паю) в натурі у вигляді земельної ділянки, право власності на яку посвідчується Державним актом на право власності на землю.

Саме цим шляхом пішов розвиток земельної реформи в Україні на початку третього тисячоріччя. Окреслилися дві крайні, небезпечні для розвитку аграрного сектору тенденції. Перша полягає у можливості виділення в натурі земельних часток (паїв) їхніми власниками в рамках колишнього КСП однією земельною ділянкою, що належить на праві спільної власності колективу співвласників у кількості приблизно від 300 до 1000 осіб. Інша крайня тенденція полягає у виділенні кожної земельної частки (паю) в натурі у вигляді окремої земельної ділянки. Обидві тенденції однаково небезпечні для розвитку аграрного сектору країни. Якщо перша загрожує неможливістю реалізації права власності на земельну ділянку через велику кількість співвласників з різними інтересами, то друга небезпечна надмірною фрагментацією, подрібненням сільськогосподарських угідь, що гальмуватиме ведення сільськогосподарського виробництва в рамках життєздатних з погляду на площу оброблюваної землі господарств.

Одним із завдань земельної реформи, яка реально здійснюється в Україні з 1992 року, є безплатна приватизація земельних ділянок громадянами, котрим вони були свого часу надані у користування. Безплатність приватизації земельної ділянки громадянином означає, що вона передається із власності держави у власність громадянина без сплати останнім державі будь-якої грошової суми чи іншого відшкодування вартості ділянки (наприклад, натурою, послугами тощо).

Однак за будь-якої форми приватизації землі, зокрема й безплатної, необхідно виконати низку геодезичних та землепорядних робіт для визначення (перевірки, уточнення) місця розташування земельної ділянки, визначення та закріплення на місцевості її меж, виготовлення технічної документації, в якій фіксуються результати зазначених робіт, та, нарешті, виготовити Державний акт на право власності на земельну ділянку для вручення його громадянину як її власникові. Звичайно, навіть за безплатної приватизації земельної ділянки держава не бере на себе витрати на проведення землепорядних робіт. Всі ці роботи виконуються Державними або приватними землепорядними організаціями на підставі договору із замовником за плату.

Однак, як кажуть, плата від плати різниться. Скільки громадянин, що приватизує земельну ділянку, має сплатити землепорядній організації за виконання відповідних робіт? На це питання сторони – громадянин-замовник та землепорядна організація-виконавець робіт – мають дати спільну, взаємоприйнятну відповідь, визначивши у договорі на виконання землепорядних робіт їх вартість, прийнятну для обох сторін. Проте так буває лише за умови, коли сторони договору є рівними не тільки юридично, але й фактично. У реальних же відносинах, навпаки, досить часто буває, що задекларована законом юридична рівність сторін (замовника та виконавця робіт) фактично нівелюється нерівністю їх, коли одна сторона має можливість диктувати умови договору іншій стороні. Саме таке “співвідношення сил” ми спостерігаємо, наприклад, у відносинах між селянином-власником земельної частки (паю) та землепорядною організацією. Так, закон дає громадянину право вибору землепорядної організації. І якщо землепорядна організація наполягає на надзвичайно високій вартості

своїх послуг, то громадянин має право звернутися до іншої – яка згодна виконувати землевпорядні роботи за меншу плату. Має право. Але нехай спробує знайти таку організацію, коли в усіх вартість робіт висока, хоча й певною мірою диференційована.

До речі, громадянин, який безплатно приватизує землю, має право укласти договір на виконання землевпорядних робіт із будь-якою зареєстрованою в Україні землевпорядною організацією. І не обов'язково з тією, яка зареєстрована в його районі. Адже землевпорядні організації, які отримали ліцензії на виконання геодезичних та землевпорядних робіт, мають право виконувати такі роботи не тільки в тому районі чи області, де вони зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, а в будь-якому регіоні України. Це, так би мовити, правовий аспект питання.

Насправді ж перемагає позаправова дійсність. Вона полягає в тому, що саме фактична нерівність спрацьовує у відносинах між землевпорядними організаціями і громадянами, які приватизують земельні ділянки. По-перше, переважна більшість громадян, які безплатно приватизують земельні ділянки, необізнані ні з положеннями земельного законодавства, ні з положеннями договірного права України. Тому в більшості випадків укладання ними договорів на виконання землевпорядних робіт зводиться до їхніх підписів на підготовлених землевпорядними організаціями бланках договору без належного ознайомлення з його змістом, а про партнерське обговорення його істотних умов годі й говорити. По-друге, дуже часто трапляється так, що та чи інша землевпорядна організація є єдиною організацією, яка виконує землевпорядні роботи в районі. Може бути, що район обслуговується двома-трьома землевпорядними організаціями, які “тримають” одну ціну (розцінки). У більшості випадків такі ситуації створюються штучно: місцеві органи земельних ресурсів просто не дозволяють “стороннім” працювати на підвідомчій території, яка в таких випадках розподіляється між “своїми” землевпорядними організаціями. От і виходить, що громадянин може замовити виконання землевпорядних робіт, необхідних для приватизації земельної ділянки, за ціною, яку визначає сама землевпорядна організація-монополіст, націлена на оббирання селянина.

Першими, хто відчув на собі монопольну зверхність землевпорядних організацій, були селяни-власники земельних часток (паїв), які їм слід було виділити у натурі (на місцевості), щоб стати власниками земельних ділянок. Однак їхні спроби стати власниками земельних ділянок досить часто розбивалися об високу плату за землевпорядні роботи, яку вимагали землевпорядні організації. Фактично непомірна плата стала фактором блокування проведення земельної реформи на селі. Тому 3 грудня 1999 року Президент України видав Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”, який вивів земельну реформу на селі зі стану стагнації. Зокрема, Указом було суворо заборонено стягувати за роботи, пов’язані з виділенням земельної частки (паю) в натурі та видачею Державного акту на землю, плату в розмірі більше 5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто більше 85 грн.

Спочатку Держкомзем неухильно дотримувався цього обмеження вартості видачі одного Державного акта на землю. Понад те, Голова Держкомзему своїм розпорядженням знизив максимально припустиму вартість видачі Державного акта селянинові до 60 грн. А в деяких областях, наприклад, у Кіровоградській, вдавалося за рахунок кращої організації роботи щодо видачі Державних актів понизити цю суму ще більше – до 35 грн.

Однак, починаючи з 2001 року, Держкомзем, по суті, взяв курс, який призвів до зростання вартості видачі Державного акта на землю. Але оскільки Указ Президента України від 3 грудня 1999 року забороняє брати із селянина більш як 85 грн, то в Держкомземі вирішили збільшити цю суму за рахунок робіт, які нібито не належать до пов’язаних із виділенням земельної частки (паю) в натурі та видачею Державного акта на землю. Так, 23 серпня 2001 року Держкомзем України видав наказ № 144 “Про затвердження нормативно-правових актів”, яким затвердив Положення про реєстрацію землеволодінь та землекористувань⁶. 11 вересня 2001 року зазначений наказ був зареєстрований у Міністерстві юстиції України за № 810/6001. Згідно з цим наказом, селянин не міг отримати Державний акт на право власності на землю, поки не сплатить не

⁶ Там само. – 2001. – № 37. – Ст. 1719.

лише вартість землевпорядних робіт з виділення земельної частки (паю) в натурі, а й вартість реєстрації земельних ділянок в органах земельних ресурсів. Тому сумарно селянин при отриманні Державного акта на землю мусив був сплатити суму, значно більшу, ніж 85 грн. І це при тому, що на той час ще не був ухвалений закон про Державну реєстрацію нерухомого майна, включно із землею, і Держкомзем не мав права здійснювати таку реєстрацію. Адже Закон України від 21 травня 1997 року “Про місцеве самоврядування в Україні”, який ніхто не скасував, передбачав здійснення реєстрації Державних актів на землю відповідними радами безплатно.

Після протестів громадськості Мінюст у лютому 2002 року скасував Державну реєстрацію цього наказу Держкомзему. Однак Держкомзем на цьому не заспокоївся. 1 серпня 2002 року він видав новий наказ з аналогічним змістом і аналогічними цілями. Це – Вказівка № 23 “Про затвердження Тимчасового порядку формування та ведення бази даних автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру”, яку Держкомзем упровадив 1 вересня 2002 року⁷. Метою даної Вказівки, як зазначено в її преамбулі, є “створення і ведення Державного реєстру земель, удосконалення порядку ведення Державного земельного кадастру... до прийняття Закону України “Про Державний земельний кадастр”. А по суті справжньою метою Вказівки було збільшення плати за видачу Державних актів селянам-власникам земельних часток (паїв). Адже селянин не міг отримати Державний акт на землю доти, доки не оплатить вартості землевпорядних робіт, а також (це вже згідно з Вказівкою) послуг органів земельних ресурсів, які полягають у прийнятті від землевпорядної організації інформації про земельні ділянки в електронному і паперовому вигляді, їх перевірці, а також послуг щодо Державної реєстрації Державних актів на землю. А ці послуги також недешеві. В середньому на таких послугах додатково, як-то кажуть, “наварювали” на одному Державному акті від 32 до 60 грн.

Міністерство юстиції України визнало дану Вказівку Держкомзему такою, що ухвалена з порушенням чинного законодавства.

⁷ Дана Вказівка не була внесена до Державного реєстру нормативно-правових актів, який ведеться Міністерством юстиції України.

У зв'язку з цим 27 листопада 2002 року Міністерство юстиції подало до Держкомзему листа з пропозиціями скасувати цю Вказівку і відкликати з місць застосування. Однак, незважаючи на цей лист Мінюсту, Держкомзем не тільки не скасував Вказівку № 23, а й активно наполягав на її застосуванні. За рахунок селян. Так, 1 квітня 2003 року (в День сміху) в органі Кабінету Міністрів – газеті “Урядовий кур’єр” – була опублікована стаття “Хочеш мати землю – плати” за підписом заступника Голови Держкомзему, в якій давалася неправдива інформація про те, що Вказівка №23 Мінюстом нібито зареєстрована. Пізніше ця інформація була спростована самим Держкомземом⁸.

Згодом дана Вказівка була скасована наказом Держкомзему від 2 липня 2003 року № 174. Проте цим же наказом був затверджений новий нормативно-правовий акт про реєстрацію – Тимчасовий порядок ведення Державного реєстру земель, яким збережено стягування плати за реєстрацію земельних ділянок, які приватизуються громадянами.

Безперечно, послуги землевпорядних організацій, пов’язані з безплатною приватизацією земельних ділянок громадянами України, варто було б оплачувати в розумних розмірах. Однак, на жаль, рівень доходів значної частини наших громадян, особливо жителів сільських населених пунктів, є вельми низьким. Доволі часто їм важко відірвати копійку від скромного сімейного бюджету для оплати послуг щодо приватизації земельних ділянок. Але ж і земельну реформу не можна зупиняти. Що ж тоді робити?

На наш погляд, Держкомземові України було б доцільно більш повно використати для покриття зазначених послуг кошти міжнародної технічної допомоги та кошти, позичені у Світового банку. Так, 31 жовтня 2001 року між Урядом України та Урядом США був підписаний Меморандум щодо співпраці у видачі селянам-власникам земельних часток (паїв) Державних актів на право власності на землю. На підставі цього Меморандуму Уряд США надав Украї-

⁸Тільки 28 травня 2003 року зазначена Вказівка Держкомзему була скасована іншою його Вказівкою – “Про скасування Вказівки від 01.08.2002 № 23 “Про запровадження Тимчасового порядку формування та ведення бази даних автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру”.

ні на безповоротних засадах близько 14 млн дол. США саме для фінансування процесу видачі Державних актів. На ці гроші 1,8 млн українських селян можуть отримати Державні акти на землю безкоштовно. Для виконання цієї роботи в Україні з 2001 року працює Проект підтримки земельної реформи в Україні, спрямований на реалізацію коштів американської допомоги селянам. За рахунок виділених у рамках Проекту коштів вже близько 1 млн українських селян безплатно отримали у власність земельні ділянки у розмірі земельних часток (паїв). Крім цього, у жовтні 2003 року Кабінет Міністрів України підписав зі Світовим банком угоду, відповідно до якої отримав позичку в розмірі близько 200 млн дол. США саме на завершення видачі Державних актів селянам та створення реєстраційної системи для Державної реєстрації прав на земельні ділянки⁹. Отже, варіанти, як-то кажуть, є. Проте чомусь вони мляво використовуються для того, щоб допомогти українському селянинові, полегшити для нього тягар земельної реформи.

У зв'язку з численними скаргами громадян на дорожнечу оформлення безплатної приватизації земельних ділянок в Інституті держави і права НАН України був розроблений законопроект під назвою "Про захист конституційних прав громадян на землю", який у травні 2004 року був внесений народними депутатами до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи, а в червні того ж року підтриманий аграрним комітетом парламенту й ухвалений Верховною Радою у першому читанні. Завданням цього законопроекту було впорядкування плати за виготовлення документів, виконання землевпорядних робіт, яку мають сплачувати громадяни України у випадках безплатної приватизації ними земельних ділянок. Слід відзначити, що Держкомзем України відреагував на появу зазначеного законопроекту своїм наказом від 12 серпня 2004 року "Про затвердження граничних розмірів плати з виконання землевпорядних робіт"¹⁰, яким фактично встановив

⁹ Дана Угода була ратифікована Верховною Радою України, яка ухвалила 15 червня 2004 року Закон України "Про ратифікацію Угоди про позику (Проект "Видача Державних актів на право власності на землю у сільській місцевості та розвиток системи кадастру") між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку".

¹⁰ Офіційний вісник України. – 2004. – № 34. – Ст. 2296.

такі самі обмеження плати за виконання землевпорядних робіт, які були запропоновані в проекті Закону “Про захист конституційних прав громадян на землю”. Однак розгляд цього законопроекту Верховною Радою України рухався до свого логічного завершення. І 20 січня 2005 року цей Закон був ухвалений¹¹.

Закон “Про захист конституційних прав громадян на землю” невеликий і складається всього з двох статей. Відповідно до статті 1 Закону, вартість робіт із землеустрою щодо виготовлення документів, які посвідчують право власності на земельні ділянки, при виділенні в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) не може перевищувати п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 85 грн. А в усіх інших випадках безплатної приватизації земельних ділянок вартість робіт із землеустрою щодо виготовлення документа, який посвідчує право власності на земельну ділянку, при передачі безоплатно земельних ділянок у власність громадянам України не може перевищувати дев’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 153 грн. Йдеться про приватизацію громадянами земельних ділянок, які передаються їм безплатно в межах норм безплатної приватизації, передбачених Земельним кодексом України¹². Нагадаємо, що згідно зі статтею 121 Кодексу, громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах: а) для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де розташоване фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовані декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній для цих підприємств. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району; б) для ведення особистого селянського господарства – не більше 2,0 га. (Правда, розмір земельних ділянок, які передаються без-

¹¹ Там само. – 2005. – № 4. – Ст. 195.

¹² Там само. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.

оплатно громадянинові для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю); в) для ведення садівництва – не більш як 0,12 га; г) для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах – не більш як 0,25 га, в селищах – не більш як 0,15 га, в містах – не більш як 0,10 га; г) для індивідуального дачного будівництва – не більш як 0,10 га; д) для будівництва індивідуальних гаражів – не більш як 0,01 га.

Крім того, даним Законом громадянам України, які безплатно приватизують земельні ділянки, надано ще одну пільгу: вони звільнені від плати за Державну реєстрацію права власності на передані їм у власність земельні ділянки. Саме про це йдеться у статті 2 зазначеного Закону, якою внесені відповідні зміни і до Закону України від 1 липня 2004 р. “Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень”¹³, яким така плата передбачена. Слід зазначити, що Закон “Про захист конституційних прав громадян на землю” застосовується виключно до випадків, коли громадянин України безплатно приватизує земельну ділянку. Якщо ж він її купує, отримує в дар, у спадщину тощо, то він не зможе скористатися пільгами, встановленими цим Законом.

Здавалося б, Верховна Рада України, ухваливши цей Закон, поставила крапку у питанні про вартість процедури оформлення безплатної приватизації землі. Однак справа на цьому не зупинилася. 16 лютого 2005 року генеральний директор Державного підприємства “Центр Державного земельного кадастру при Державному комітеті України із земельних ресурсів” М.Головатюк надіслав директорам регіональних філій цього підприємства листа за номером 278-3.1, яким розтлумачив, що дія Закону “Про захист конституційних прав громадян на землю” не поширюється на послуги за реєстраційну діяльність центрів Державного земельного кадастру. На його думку, керівники центрів Державного земельного кадастру повинні керуватися не нормами цього Закону та Закону “Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень”, а ... спільним наказом Держкомзему, Мінфіну,

¹³ Там само. – 2004. – № 30. – Ч. 1. – Ст. 1993.

Мінекономіки від 15 червня 2001 р. № 97/298/124 “Про затвердження розмірів оплати земельно-кадастрових робіт та послуг”.

На наш погляд, таке тлумачення не відповідає змісту Закону “Про захист конституційних прав громадян на землю”. Адже з цього тлумачення випливає, що в Україні запроваджені дві паралельні системи Державної реєстрації у сфері визнання прав на землю. Згідно з логікою Держкомзему України, спочатку потрібно зареєструвати земельну ділянку у так званому Державному реєстрі земель у складі Державного земельного кадастру. А потім, коли Держкомзем забезпечить виконання Закону України “Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень”, потрібно ще зареєструвати право власності на цю саму земельну ділянку у Державному реєстрі прав на нерухоме майно. На перший погляд, все ніби-то так і має бути. Однак якщо розібратися, то з’ясовується, що при здійсненні, наприклад, Державної реєстрації права власності на земельну ділянку в Державному реєстрі прав на нерухоме майно обов’язковій реєстрації підлягають: а) особа, яка є власником земельної ділянки; б) належне їй право власності на земельну ділянку та в) об’єкт права власності, тобто земельна ділянка з її характеристиками (місцем розташування, площею, цільовим призначенням тощо). Адже не можна зареєструвати право власності громадянина на земельну ділянку, якщо у цьому ж реєстрі не описати саму земельну ділянку як об’єкт права власності. Тоді виникає питання: навіщо проводити окрему реєстрацію земельних ділянок у так званому Державному реєстрі земель, якщо ці самі ділянки знову підлягають реєстрації, коли реєструються право власності чи інші права на землю у Державному реєстрі прав на об’єкти нерухомого майна? Відповідь напрошується сама: чим більше реєстрацій, тим більше можна отримати грошей за надані “послуги”. От і викручуються чиновники, даючи вигідні їм тлумачення положень земельного законодавства України.

Із вищевикладеного цілком закономірно постає питання про те, наскільки наявність таких колізій у земельному законодавстві України зумовлена вадами правового статусу центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів – Держкомзему України.

Прийнята в Україні концепція формування регульованого ринку землі передбачає активну роль держави у забезпеченні ринкового обігу земельних ділянок. Такий підхід видається виправданим і повністю відповідає положенням статті 13 Конституції України¹⁴ про те, що земля є об'єктом права власності українського народу, яке від його імені мають здійснювати органи Державної влади та органи місцевого самоврядування.

З метою забезпечення реалізації конституційного положення про регульований земельний ринок держава повинна визначити коло органів влади та наділити їх відповідними повноваженнями у сфері регулювання земельних відносин взагалі та відносин щодо регулювання земельного ринку зокрема. Наділяючи органи влади повноваженнями щодо здійснення регулятивних функцій, необхідних для ефективного організаційного впливу на розвиток земельних відносин, слід дотримувати баланс між обсягом таких повноважень і можливістю здійснення Державного контролю за використанням повноважень в інтересах всього суспільства. Іншими словами, орган влади має бути наділений такою сукупністю повноважень, яка внеможливіє їх використання не в державних, а у відомчих інтересах тих чи тих органів влади та їхніх керівних посадових осіб.

Провідним органом виконавчої влади з питань регулювання розвитку земельних ресурсів є Держкомзем України. Обсяг його повноважень визначений Указом Президента України від 14 серпня 2000 року “Про Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах”¹⁵, яким, зокрема, затверджено Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах. Відповідно до Положення, на Держкомзем України покладені повноваження центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Порядком здійснення повноважень такого центрального органу виконавчої влади у галузі земельних відносин встановлений низкою законів України, зокрема: Земельним кодексом України, ухваленим 25 жовтня 2001 року, Законом “Про землеустрій” від 22 травня

¹⁴ Там само. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁵ Там само. – 2000. – № 33. – Ст. 1401.

2003 р.¹⁶, Законом “Про охорону земель” від 19 червня 2003 року¹⁷, Законом “Про Державний контроль за використанням та охороною земель” від 19 червня 2003 року¹⁸, Законом “Про оцінку земель” від 11 грудня 2003 року¹⁹, Законом “Про Державну експертизу землепорядної документації” від 17 червня 2004 року²⁰, Законом “Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” від 1 липня 2004 року та деякими іншими законодавчими актами.

Як видно з наведеного переліку законодавчих актів, компетенція центрального органу виконавчої влади в питаннях регулювання розвитку земельних ресурсів формувалася та законодавчо закріплювалася поступово. Кожним з зазначених законів на Держкомзем України було покладено здійснення певних функцій у галузі регулювання земельних відносин. Так, Законом України “Про землеустрій” (ст. 14) до повноважень центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів у сфері землеустрою віднесено, зокрема, здійснення ліцензування Державних і приватних землепорядних організацій, які допускаються до виконання на території України геодезичних та землепорядних робіт, пов’язаних із формуванням нових земельних ділянок, виготовленням документів щодо посвідчення прав на них, а також з переходом прав на земельні ділянки від однієї особи до іншої. При порушенні правил виконання землепорядних робіт Держкомзем України має право позбавити землепорядну організацію ліцензії на їх виконання.

Закон “Про оцінку земель” регламентує повноваження Держкомзему України щодо регулювання процесу здійснення ним експертної грошової оцінки земельних ділянок, тобто оцінки, спрямованої на визначення оцінювачем (експертом із питань оцінки земельної ділянки) вартості земельної ділянки та пов’язаних із нею прав. Саме експертна грошова оцінка використовується при укладенні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок та прав

¹⁶ Там само. – 2003. – № 25. – Ст. 1178.

¹⁷ Там само. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

¹⁸ Там само. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.

¹⁹ Там само. – 2004. – № 1. – Ст. 1.

²⁰ Там само. – 2004. – № 28. – Ч. 1. – Ст. 1852.

на них. Згідно з цим Законом, Держкомзем України здійснює: 1) ліцензування проведення землеоцінювальних робіт фізичними та юридичними особами (ст. 11); 2) державну експертизу документації з оцінки земель (ст. 21). Шляхом ліцензування та Державної експертизи центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів контролює проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок, здійснюваної незалежними оцінювачами.

Законом “Про Державну експертизу землевпорядної документації” проведення такої експертизи покладено на Держкомзем України (ст. 7). Причому вона, по суті, є тотальною: її об’єктами виступають документація із землеустрою та документація з оцінки земель, види яких визначені законом, а також матеріали та документація Державного земельного кадастру (ст.6). Обов’язковій Державній експертизі підлягають не лише документи загальнонаціонального значення (загальнодержавні й регіональні) програми використання та охорони земель; схеми землеустрою і техніко-економічні обґрунтування використання та охорони земель адміністративно-територіальних утворень; проекти землеустрою щодо встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних утворень; проекти землеустрою щодо організації та встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; проекти землеустрою щодо формування земель комунальної власності територіальних громад і проекти розмежування земель державної та комунальної власності населених пунктів; проекти землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, а й землевпорядна документація, яка формується в процесі ринкового обігу земельних ділянок (проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок; проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь; проекти землеустрою щодо створення нових та впорядкування наявних землеволодінь і землекористувань; технічна документація з бонітування ґрунтів, економічної оцінки земель, нормативної грошової оцінки земельних ділянок, а також звіти з експертної грошової оцінки земельних ділянок державної та комунальної власності у разі їх продажу).

Із прийняттям Закону “Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” Держкомзему України надано повноваження щодо здійснення Державної реєстрації прав на землю та інше нерухоме майно (ст. 5). Згідно з цим Законом (ст. 4) обов’язковій Державній реєстрації підлягають речові права на нерухоме майно, що перебуває на території України, фізичних та юридичних осіб, держави, територіальних громад, іноземців та осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, міжнародних організацій, іноземних держав, а саме: 1) право власності на нерухоме майно; 2) речові права на чуже нерухоме майно: а) право володіння; б) право користування (сервітут); в) право постійного користування земельною ділянкою; г) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); г) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); д) право користування нерухомим майном строком більш як один рік. Без здійснення Державної реєстрації органами Держкомзему України ніхто не може набути жодне з наведених вище прав на земельну та неземельну нерухомість.

Законом “Про охорону земель” та Законом “Про Державний контроль за використанням та охороною земель” визначений статус Держкомзему України як провідного органу виконавчої влади щодо здійснення контролю за дотриманням земельного законодавства всіма учасниками земельних відносин.

Згідно із Законом “Про Державний контроль за використанням та охороною земель”, об’єктом такого контролю є всі землі в межах території України. Його основні завдання полягають, зокрема, у забезпеченні додержання органами Державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами земельного законодавства України, забезпеченні реалізації Державної політики у сфері охорони та раціонального використання земель, запобіганні порушенням законодавства України у цій сфері, своєчасному виявленні таких порушень і вжитті відповідних заходів щодо їх усунення. Законом передбачено, що Державний контроль за використанням та охороною земель здійснює спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів, у складі якого створена Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель і її територіальні органи.

Посадові особи Держземінспекції мають статус Державних інспекторів у сфері Державного контролю за використанням та охороною земель і наділені Законом досить широкими повноваженнями. Зокрема, вони мають право: давати обов'язкові для виконання вказівки з питань використання і охорони земель та дотримання вимог відповідного законодавства; складати акти перевірок чи протоколи про адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони земель та накладати на винних у вчиненні таких правопорушень адміністративні стягнення, а також подавати в установленому законодавством України порядку до відповідних органів матеріали перевірок щодо притягнення винних осіб до іншої відповідальності; викликати громадян, у тому числі посадових осіб, для одержання від них пояснень із питань, пов'язаних з порушенням земельного законодавства України.

Таким чином, вищевикладене свідчить, що Держкомзем України наділений широким колом повноважень у сфері регулювання земельних відносин. Якщо уважно проаналізувати зміст покладених на нього функцій, то неважко помітити, що з ухваленням Закону "Про Державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень" Держкомзем монополює контрольоване створення (формування) земельних ділянок (через Державну землепорядну експертизу та ліцензування землепорядних організацій), вносить відомості про сформовані земельні ділянки до Державного земельного кадастру, братиме участь у проведенні експертної оцінки земельних ділянок як предмета трансакцій, реєструватиме від імені держави земельні ділянки та права на них і, нарешті, здійснюватиме від імені держави надвідомчий контроль за використанням та охороною земель, який включає і контроль за реалізацією земельного законодавства. Цілком очевидно, що така концентрація повноважень в Держкомземі України створює правові передумови для зловживань у сфері земельних відносин, оскільки Держкомзем, здійснюючи землеустрій та реєструючи права на землю, буде контролювати від імені держави власні ж дії. Зокрема, концентрація в Держкомземі України зазначених функцій ставить під загрозу забезпечення земельних прав громадян та юридичних осіб. Наприклад, для того, щоб оскаржити неправомірні дії органу Держкомзему у сфері Державної реєстрації прав

на землю, особа повинна надати відповідні докази (довідки, карти, схеми тощо), які видаються тими ж органами земельних ресурсів. Монопольне становище Держкомзему України у сфері регулювання земельних відносин може особливо негативно вплинути на функціонування ринку земель.

Отже, прийняття вищезазначених законодавчих актів у галузі регулювання земельних відносин породжує конфлікт інтересів, зумовлений концентрацією в Держкомземі таких функцій, як організація землеустрою, ведення Державного земельного кадастру, реєстрація прав на земельні ділянки та здійснення Державного контролю за використанням та охороною земель. Цілком очевидно, що поєднання деяких із них в одному органі є неприпустимим. Як із вигодою для себе Держкомзем може діяти, він уже показав своїми спробами “підзаробити” на оплаті селянами документів із безоплатної приватизації земельних часток (паїв). Тому вважаємо за необхідне провести перерозподіл функцій Держкомзему України таким чином, щоб відновити баланс повноважень органів влади у сфері регулювання земельних відносин, зокрема й відносин, що складаються у процесі ринкового обігу земельних ділянок.

Передусім, гадаємо, доцільно передати функцію здійснення Державної реєстрації прав на нерухоме майно від Держкомзему до Міністерства юстиції України, що вможливить створення в Україні цивілізованої, адекватної ринковій економіці інфраструктури ринку земель.

Слід відзначити, що про необхідність створення цивілізованої системи Державної реєстрації прав на нерухоме майно йшлося ще у Посланні Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки”. Зокрема, в Посланні було наголошено те, що вже передбачалося постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1998 року “Про заходи щодо створення системи реєстрації прав на нерухоме та рухоме майно”²¹, яка поклала ці функції на Міністерство юстиції України, оскільки здійснення реєстрації прав на нерухоме майно – це діяльність, яка потребує, насамперед, юридичних знань. Реєстрація прав на нерухоме майно –

²¹ Там само. – 1998. – № 8. – Ст. 299.

це перевірка, фіксація та підтвердження факту виникнення, існування або припинення прав на нерухоме майно, що здійснюється на підставі правовстановчих документів. Саме такий підхід був реалізований в Указі Президента України від 16 червня 1999 року “Про Державну реєстрацію прав на нерухоме майно”²², який, на жаль, так і не набув чинності. А Указом Президента України від 17 лютого 2003 року “Про заходи щодо створення єдиної системи Державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі Державного земельного кадастру”²³, виданим, як відомо, під тиском Світового банку, було передбачено покладення функції Державної реєстрації прав на нерухомість на Держкомзем України.

У багатьох країнах світу з розвинутою ринковою економікою функція з реєстрації прав на рухоме майно покладена на органи юстиції або суди, оскільки за своєю природою Державна реєстрація є видом юридичної та правоохоронної діяльності.

Слід зазначити, що більшість пострадянських держав пішли шляхом об’єднання органів, які здійснювали реєстрацію прав на земельні ділянки, та органів, які здійснювали реєстрацію прав на інші види нерухомості, в один орган (Росія, Грузія, Молдова, Вірменія, країни Балтії та ін.). Деякі з них (наприклад, Грузія, Молдова) створили орган із реєстрації прав на нерухоме майно на базі бюро технічної інвентаризації шляхом приєднання до них органів, які реєстрували права на земельні ділянки. У країнах Балтії реєстраційний орган діє в системі органів юстиції, що пояснюється наданням великого значення з боку держави діяльності, пов’язаній з визнанням або підтвердженням державою виникнення, обмеження (обтяження), переходу або припинення прав на нерухоме майно. У країнах Європи діють різні системи реєстрації прав, що, як правило, зумовлюється історичним походженням держави, системою права, часом створення системи реєстрації прав тощо. Зокрема, у 38% країн такі системи підпорядковані міністерствам юстиції, у 23% – міністерствам навколишнього середовища, в 11% – міністерствам фінансів і в решті – іншим міністерствам. На наш

²² Там само. – 1999. – № 24. – Ст. 1101.

²³ Там само. – 2003. – № 8. – Ст. 301.

погляд, враховуючи повноваження Держкомзему України, було б доцільним підпорядкувати Центр держаного земельного кадастру при Держкомземі України Міністерству юстиції України, створивши на його основі Національне агентство з питань Державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Таким чином, проведення запропонованої реорганізації Держкомзему України, на наш погляд, дасть змогу оптимізувати функції цього органу влади і тим самим уникнути багатьох колізій у застосуванні норм земельного законодавства на практиці. Останні, як бачимо, не могли не спотворити агрореформу, позбавивши її правової прозорості та виваженості і надавши чиновникам та комерційним структурам додаткові можливості оббирати необізнаних у правових тонкощах селян.

2. Глухий соціальний кут аграрної реформи*

Аграрна реформа в Україні спіткнулась на одному із центральних своїх питань – торгівлі землями сільськогосподарського призначення. Верховна Рада ухвалила Закон “Про внесення змін до Земельного кодексу України”, згідно з яким мораторій на купівлю-продаж землі продовжено до 1 січня 2007 року.

Як відомо, перший строк мораторію було встановлено до 1 січня 2005 року. Пункт 15 Перехідних положень Земельного кодексу України визначав: “Встановити, що громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 року продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб”¹. Ця заборона діяла, але не абсолютно, бо, незважаючи на проголошений мораторій,

* За результатами моніторингового дослідження (1994–2005 років), проведеного Інститутом соціології НАН України. Наведено дані переважно за 2001 рік.

¹ Земельний кодекс України. – К. – 2003. – С.193.

відбувалася так звана “повзуча”, прихована купівля-продаж земельних ділянок (пайв), до того ж за дуже низькими цінами. Почалася вона ще до прийняття Земельного кодексу України, бо на селі об’єктивно виникла ситуація, за якої з’явився масовий суб’єкт підпільного продажу землі. Це, головним чином особлива категорія сільських пенсіонерів, бідняків та безробітних.

На основі указів Президента України щодо реформування агропромислового комплексу держава безоплатно передала близько 28,5 млн га сільськогосподарських угідь майже 7 млн (6,8 млн) громадян. За різними оцінками, вартість цих угідь перевищувала 306, 400 і навіть 410 млрд грн. Селяни отримали сертифікати на право мати земельну частку (пай) із вказаною їй (його) ціною. Остання виводилась із розрахунку вартості одного гектара землі, що дорівнювала в середньому 10 тис. грн. Однак водночас не було створено відповідного механізму державних гарантій зазначеної ціни.

З одержанням землі чимало селян опинилися перед проблемою: як їй дати лад, що з нею робити, адже для обробітку ділянок вони не мали ні фінансових, ні технічних засобів. А серед пенсіонерів далеко не всі бажали мати землю, бо вже фізично не могли впоратися з нею. Для них було б краще одержати не “натуру”, а гроші для забезпечення старості. І хоча держава запропонувала пайовикам оформляти договори оренди на їхні частки під 1–1,5% виплат, цей захід теж повністю не розв’язував проблеми. Не всім пайовикам вдалося здати свої гектари в оренду, а з тими, кому пощастило оформити договори, багато орендарів вчасно не розраховувалися, а то й зовсім нічого не платили. Люди відчули, що вони втратили контроль над одержаною землею.

Словом, бідність, старість, безпорадність, незабезпеченість, покинутість, незахищеність, правова непрозорість кинули багатьох у таємну торгівлю землею. За даними Мінагрополітики України, упродовж 1999–2000 років понад 0,5 млн земельних сертифікатів було продано за значно дешевшими цінами, ніж значилось у самих сертифікатах. Наприклад, у Криму сертифікати продавали за 100–1000 грн, тоді як середня грошова оцінка одного “паперу” становила близько 60 тис. грн (з урахуванням коефіцієнта індексації). У Луганській області сертифікати реалізували теж по 100-1000 грн

за середньої оцінки понад 50 тис. грн², у селі Княжичі (Київська обл., Броварський район) перші “продавці” віддали свої сертифікати по 785 грн, а ті були перепродані вже по 25 тис. грн³.

Прийняття Земельного кодексу з проголошеним мораторієм на купівлю-продаж землі та навіть кампанія видачі Державних актів на право приватної власності на землю (на заміну сертифікатів), яка розтяглася в часі й досі не закінчена, не перекрили каналів підпільного скуповування земель. Помічено, що до цієї справи через підставні механізми підключилися навіть деякі великі, могутні структури, які ніякого бізнесу на селі не ведуть. Зате мораторій певною мірою посилив боротьбу навколо земельного питання і відносин ринку. Вирізнялися сили, що стоять “за” і “проти” мораторію. Поки що вони ведуть переважно ситуативну боротьбу як опоненти одна одній, хоча й належать до одного політичного спектру, підтримують земельну реформу й ідею товарності землі. Розбіжності між ними – тільки тактичні.

Зокрема, ті, хто виступав за продовження мораторію, обґрунтовують свою позицію необхідністю вироблення моделі цивілізованого ринку землі. Тут і прийняття пакету відповідних законів, і розв’язання проблеми охорони ґрунтів та підвищення родючості землі, і блокування можливостей продажу (чи відчуження іншими шляхами) селянами земельних часток за нижчими цінами, аніж визначені у сертифікатах, і підвищення орендної плати до рівня 2,5–3% від вартості землі, зазначеної у сертифікаті, і створення умов для одержання усіма ефективними господарями вигідних довгострокових кредитів тощо.

Ті ж, хто за негайне скасування мораторію, доводять, що, мовляв, подальше штучне стримування купівлі-продажу землі вже істотно гальмує розвиток ринкових процесів в агропромисловому комплексі. Воно не дає змоги приватним землевласникам нарощувати свої земельні ділянки, розширювати господарство і збільшувати виробництво сільгосппродукції.

² Ковалів О. Продавати чи почекати? // Урядовий кур’єр. – 2004 – №46. – 11 березня.

³ Скорик М. Продажність непродажної // Україна молода. – 2004. – №89. – 19 травня.

Очевидно, продовження верховним законодавчим органом мораторію на торгівлю землею знаменує собою тимчасову перемогу першої групи опонентів. Однак у суспільстві, як засвідчує моніторинг, склалося досить неоднозначне ставлення до того способу розв'язання земельного питання, який реалізується в Україні в рамках аграрно-земельної реформи. Це пов'язане насамперед зі ставленням громадян до приватної власності на землю (табл.1).

Таблиця 1

**Динаміка ставлення респондентів
до приватної власності на землю (%)**

Оцінки	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Переважно негативно	26,8	30,2	27,4	29,7	36,7	38,7	37,3	36,2	27,0	29,4	31,5	45,2
Важко сказати, негативно чи позитивно	19,1	20,7	22,7	24,2	22,9	23,3	22,8	21,4	24,5	25,2	26,3	26,6
Переважно позитивно	52,6	48,7	49,8	46,1	40,1	37,3	39,5	42,1	48,0	45,2	42,2	27,8
Не відповіли	1,4	0,4	0,0	0,1	0,3	0,7	0,4	0,3	0,5	0,2	0,1	0,4

Як бачимо, упродовж дванадцяти років ставлення громадян до приватної власності на землю залишається більш-менш стабільно роздвоєним на негатив і позитив, між якими досить широкий простір невизначеності. Звичайно, тих, хто позитивно сприймає приватну власність, чисельно більше, аніж тих, хто її не приймає. Кількість орієнтованих позитивно коливається впродовж обстеженого періоду в межах “більш як третина – трохи більш як половина”, негативно орієнтованих – в межах “чверть – трохи більше третини” дорослого населення України. Чималий контингент (приблизно чверть населення) становлять і ті, хто за цей час твердо не визначив свого ставлення. Моніторингове опитування 2005 року виявило різкий стрибок угору відносного показника оцінки “переважно негативно” (з 31,5% у 2004 році до 45,2% у 2005-му) і різке падіння показника оцінки “переважно позитивно” (від 42,2%

до 27,8% відповідно). Чим це можна пояснити? Мабуть, тим, що “помаранчеві” події розширили свободу засобам масової інформації про негативні наслідки земельної реформи та приватної власності на землю, зокрема, про боротьбу сусідів за межі, конфлікти на ґрунті розпаювання землі в натурі, між орендодавцями і орендарями. Про значні масиви забур’яненості, спекуляцію земельними наділами, хижацьку експлуатацію землі й ін. У багатьох у свідомості почав розвіюватися туман ідеологічної зазомбованості ціннісною аурою навколо приватної власності як власності, яка насправді є створеною кучмівським реформаторським режимом.

Тут слід також зауважити, що чимало людей в Україні просто спантелечені пропагандою приватної власності на землю та необхідності упровадження земельного ринку і перетворення землі на товар. Ідеологи приватної власності на землю і купівлі-продажу її настільки закрутили їм голови, що вони сприймають слова цих ідеологів як абсолютну істину. Ідеологи ж не роз’яснюють людям двох речей: по-перше, чи завжди земля має вартість і ціну, а відтак і властивості товару, і, по-друге, звідки випливає вимога упровадження приватної власності на землю та ринку на неї в Україні.

Замовчують саме той факт, що земля не завжди, а тільки за певних суспільних умов може мати ціну і бути оберненою на об’єкт купівлі-продажу. Якщо цього не роз’яснюють, тоді з позиції такої ідеології сам факт позитивного оцінювання оприватненої землі чи пропаганди необхідності її оприватнення і купівлі-продажу, який уявляється позитивним тільки з позиції інтересів певних соціальних груп, а насправді є історично відносним, перетворюють на абсолютний, рівнозначний для всіх. Ось як це робить, наприклад, академік І.Юхновський, проповідуючи ідею приватної власності на землю та її купівлю-продаж. “Земля, повітря і вода становлять суть планети Земля і тому належать усім, – пише він. – Земля держави – це рілля і ліси, водоймища і гори, села і міста. Кожне з цих багатств має свою площу і середню ціну (запитаймо, і гори, і моря теж? – *Авт.*), а їх добробут дає середню вартість кожної складової держави. Вартість кожної з них ділиться на загальну кількість населення і одержується частина вартості ріллі, лісів, водоймищ, міст тощо, яка належить кожному громадянину держави. Вся земля в Україні (60 мільйонів гектарів) має бути

розподілена за її вартістю так, щоб на кожного громадянина випала однакова частка вартості⁴”.

Як бачимо, необхідність розподілу землі в Україні, звичайно ж, для оприбутнення її (разом із водою і повітрям) впливає, за І.Юхновським, із факту належності її всім. Розподіл має відбуватися за її вартістю водночас на засадах рівності (кожному громадянину – однакову частку вартості) і нерівності (за різною площею, яка в різних місцях підводиться під одну й ту саму вартість). Однак академік змішує те, що створене людською працею (скажімо, ті самі міста, села, рілля) і тому може мати вартість, і те, що виникло природно, створене природою і тому не може мати вартості. Цим еkleктичним змішуванням він і маскує перетворення відносності зазначеного факту на абсолютний. Мовляв, необхідність розподілу землі на приватні частки впливає не з певного характеру суспільних відносин, а з того факту, що вона і за вартістю, і за площею належить усім. Це є новітня спроба пояснити, як сказав би Жан-Жак Руссо, природним правом “громадянський стан”, де діє інше право – “право того, хто першим захопив”, за якого “поважається не стільки те, що належить іншому, скільки те, що не належить тобі”⁵.

Якби ж то так було в суспільстві, як видається І.Юхновському, а то ж ні! За певних суспільних відносин оте, що, за Юхновським, “належить усім”, одні групи людей шляхом привласнення “захоплюють”, тобто відбирають в інших і концентрують як своє володіння. Отоді й земля може перетворюватися їхніми зусиллями на товар. Усе це є порушенням соціальної справедливості, бо, як вважав М.Туган-Баранівський, “ідея права кожного громадянина на землю ніякою мірою не становить вищої соціальної ідеї”. Такою ідеєю є, навпаки, ідея права на землю (як і на всі засоби виробництва) всього суспільства в цілому. Вона й має бути протиставлена першій. Не всі можуть обробляти землю, в суспільстві треба займатися й іншими справами. Соціальним обов’язком тих, хто працює на землі, є якнайкраще її доглядати і постачати суспільству

⁴ Юхновський І. Розділяй і ...господарюй. Український сільський господар має працювати на своїй землі // Голос України. – 1995. – № 242. – 21 грудня.

⁵ Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К., 2001. – С.28.

достатню кількість продукції. Усе це, за Туган-Баранівським, саме і є вимогою соціальної справедливості⁶.

Сьогодні не в усіх країнах продають сільськогосподарські землі, як і далеко не всі вчені та політики твердять, що земля – це товар і що її слід продавати та купувати. “...Як повітря і вода, земля, – справедливо наголошує В.Рибалкін, – це дар природи, вона не є продуктом праці і тому – за визначенням – не є товаром, хоча за певних історичних умов може стати і стає об’єктом купівлі-продажу, набуває ірраціональної форми ціни як капіталізованої земельної ренти. Тут доцільно сказати й про те, що за певних умов об’єктом купівлі-продажу стають і люди (раби)”⁷. Що ж то за умови? Сьогодні це – умови, які є системою приватнокапіталістичних відносин, що утверджується в Україні. Не хоче Юхновський разом із своїми однодумцями та політиками його групи пояснити людям, що в Україні народжується буржуазія, котра вимагає такого способу реформування земельних відносин, щоб, по-перше, була ліквідована суспільна (державна) форма власності на землю, по-друге, землю було включено в товарно-ринкові відносини як об’єкт купівлі-продажу. Цей механізм купівлі-продажу і має стати засобом відбирання землі у тих, хто її обробляє власними руками. Після цього має запанувати той, хто володіє відібраною землею, але обробляє її вже чужими (найманими) руками. Іншими словами, відроджується нова “економічна людина” у формі необуржуа диктує суспільству необхідний для неї тип земельних відносин, за яких земля має належати “не всім”, а тільки цій “економічній людині” (за термінологією реформаторів – “ефективному власникові”, до якого й має попливти земля і в нього сконцентруватися).

Проповідники приватної власності на землю, ідеї купівлі-продажу її (у тому числі й І.Юхновський), маскуючи суть справи, виконують історичне замовлення цієї “економічної людини”, а політичними, правовими та ідеологічними діями і засобами проводять у суспільстві її диктатуру. Вони вішають людям на вуха

⁶ Див.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М, 1989. – С.330–331.

⁷ Рыбалкин В. К единству труда и собственности // Комуніст України. – 1999. – №1. – С.30.

“локшину”, просторікуючи про те, що земля “належить усім”, що “земля має належати тим, хто її обробляє”, що монополія власності держави на землю – вельми “погана”, “нецивілізована” річ, що тільки з приватною власністю на землю пов’язане ефективне сільськогосподарське виробництво, або, зрештою, що, мовляв, чим тривалішим буде мораторій на продаж землі, тим гірше буде господареві та Україні”.

Дехто прагне розвіяти цей ідеологічний туман, ледве не у дзвони б’є, розуміючи небезпеку ринку сільськогосподарської землі, адже трактує його як розпродаж тієї частини території України (47,5%), яку через паювання передано у приватну власність 13% її громадян⁸. Слід наголосити, що Президент України Л.Кучма своїми указами (“Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”, “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, організаціям” та ін.), попередньо скасував статтю 13 Конституції України, і вона не діє. Стаття 13 визнає землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України, об’єктами права власності українського народу, а не права власності чи права належності “усіх”. В основі ж указів лежить вихідна декларативна ідея належності землі тому, хто її обробляє. Ця ідея заперечує встановлений конституцією реальний стан справ і допускає з’яву приватного власника на землю, а точніше, появу іншого, ніж народ, власника. За Конституцією, власником землі є український народ, за указами – той, хто її обробляє. Виходить, що указне право переважило конституційне? Мабуть, не просто переважило, а насправді скасувало його. Очевидно, М.Туган-Баранівський у такому разі говорив би про порушення соціальної справедливості та впровадження двох суб’єктів власності на одне й те саме. Л.Кучма, навпаки, під маскою історичного відновлення “соціальної справедливості” упродовжував приватну власність на землю та ринок на неї, нехтуючи тим фактом, що власник у нас вже є – народ. По суті, створено соціально-правову колізію, про яку чомусь мовчать юристи, а вона обтяжена небезпекою, бо при-

⁸ Медвідь С. Неоголошена війна, або Чи є в Україні майбутнє? // Голос України. – 2006. – №26. – 10 лютого.

пускає можливість розпродажу території України, оскільки значна частина її вже належить не народові, а приватним власникам.

Вище було зазначено (табл. 1), що, впродовж дванадцяти років ставлення громадян до приватної власності на землю залишається стабільно роздвоєним. Якщо ж узяти до уваги поділ населення на сільське і міське, то особливих відмінностей у його ставленні до приватної власності на землю не спостерігається (табл. 2). Усі три позиції (“переважно негативно”, “важко сказати - негативно чи позитивно”, “переважно позитивно”) у цих двох груп населення врівноважені. Проте, як буде показано далі, спостерігаються певні розбіжності в інших питаннях. Кореляція ж трьох зазначених позицій з віком респондентів вказує на те, що вік вносить істотні корективи (табл. 3). Так, молодь (і міська, і сільська) висловлює переважно позитивне ставлення до приватної власності на землю (62,2%) і найменшою мірою негативно (14,2%), тоді як у респондентів передпенсійного і пенсійного віку фокус цього ставлення

Таблиця 2

Ставлення опитаних у місті й на селі до приватної власності на землю (%)

Місце проживання	Оцінки		
	Переважно негативно	Важко сказати, негативно чи позитивно	Переважно позитивно
Місто	31,1	26,8	42,1
Село	32,4	25,2	42,4

Таблиця 3

Ставлення респондентів до приватної власності на землю залежно від віку (%)

Вік респондента	Переважно негативно	Важко сказати, негативно чи позитивно	Переважно позитивно
До 30 років	14,2	26,6	62,2
30-54 років	31,6	25,0	43,4
55 років і старіші	41,4	26,2	32,4

зворотний – переважно негативно сприймають її 41,4%, переважно позитивно – 32,4%. Що ж до тих, кому важко визначитися, то таких людей приблизно однакова кількість у всіх вікових категоріях опитуваних, щоправда, спостерігається зростання її зі збільшенням віку.

А як впливає на ставлення респондентів до приватної власності на землю матеріальний рівень життя їхніх родин, оцінений ними ж самими? Теж вельми диференційовано (табл. 4). Таблиця 4 засвідчує контрастність зазначеного ставлення: якщо заможні (83%) і середніх статків (51,2%) сім'ї схвалюють (перші – майже абсолютно) приватну власність на землю, то бідні та злиденні ставляться до неї радше негативно, аніж позитивно.

Таблиця 4

Ставлення респондентів до приватної власності на землю залежно від матеріального стану їхніх сімей (%)

<i>Тип сім'ї за самооцінкою</i>	Переважно негативно	Важко сказати, негативно чи позитивно	Переважно позитивно
Злиденна	46,4	28,6	25,0
Бідна	38,2	28,3	33,5
Середніх статків	26,1	22,7	51,2
Заможна	-	17,0	83,0

Водночас значна кількість (понад чверть) представників усіх сімей, окрім заможних, вагається, не визначивши точно своїх позицій. І це зрозуміло, бо за тих умов, що їх підготувала для них держава, якщо вони одержали землю, то не зможуть утримати її у своїй власності. Ця власність для них – як марево, бо в них немає засобів і державних гарантій для реального здійснення прав власника.

Поза сумнівом, стан роздвоєності, розірваності масової свідомості безпосередньо впливає на оцінки всього того, що потрапляє в її поле зору. Що ж до оцінювання деяких інших аспектів та проблем реформ на селі, то все ж таки дається взнаки той факт, що саме селяни несуть на собі її тягар, що саме вони насправді є її об'єктом. Та й більш компетентними і консервативними у справах села та сільгоспвиробництва є теж селяни. Скажімо, та сама проб-

лема купівлі-продажу землі зачіпає за “душу” більшою мірою селян, аніж міських жителів, вони вже відчують її тиск на своїй долі й долі села. Цим і пояснюється значно вищий відсоток на селі тих, хто вважає, що землю сільськогосподарського призначення не слід перетворювати на товар і торгувати нею, і менший (20,7%) тих, хто в цьому питанні ще не визначився (табл. 5).

Таблиця 5

**Чи слід продавати/купувати землі
сільськогосподарського призначення (%)**

<i>Жителі</i>	Слід продавати/ купувати	Не слід продавати/ купувати	Важко сказати
Міські	18,6	51,8	29,6
Сільські	17,0	62,2	20,8

Таблиця зафіксувала позицію, що домінує серед опитаних у місті й на селі: сільськогосподарську землю продавати не слід.

Це можна кваліфікувати як досить вагомий залишок “соціалістичного синдрому” у свідомості людей, який реформа не ліквідувала і навряд чи ліквідує, адже суспільство в цілому і село зокрема вона катастрофічно поляризує та капіталізує, створюючи, супроти волі реформаторів, соціальну базу для цього “синдрому”.

Кореляція даних про ставлення респондентів до проблеми торгівлі землею з оцінками ними матеріального рівня своїх сімей, гадаємо, підтверджує це припущення (табл. 6).

Таблиця 6

**Ставлення респондентів до проблеми купівлі/продажу землі
залежно від оцінки ними матеріального стану своїх сімей (%)**

<i>Тип сім'ї</i>	Слід продавати/ купувати	Не слід продавати/ купувати	Важко сказати
Злиденна	14,7	79,1	6,2
Бідна	12,4	71,0	16,6
Середніх статків	21,3	54,1	24,6
Зможна	33,3	50,0	17,6

Таблиця фокусує ставлення респондентів до проблеми торгівлі землею на позицію “не слід продавати/купувати”. Половина представників навіть заможних сімей вважають, що землею торгувати не слід, що ж до респондентів, котрі репрезентують злиденні і бідні сім’ї, то проги ринку землі виступає переважна більшість їх (відповідно 79,1% і 71%). Більш як половина (54,1%) контингенту середньо-заможних сімей теж не схвалює ідеї торгівлі землею.

Про той самий “соціалістичний синдром” можна говорити і на підставі аналізу ставлення респондентів до факту зруйнування колгоспно-радгоспної системи. У свідомості селян він виражений більшою мірою, аніж у городян: слід було цілком відмовитися від колгоспно-радгоспної системи – 4,7% (місто), 5,5% (село); слід було створити для неї лише конкурента (на приватних засадах господарювання – фермери, агрофірми, кооперативи та ін.) – 25,5% (місто), 22,7% (село); слід було зберегти її як єдину, реформувачи в ній тільки те, що історично вичерпало себе – 31,2% (місто), 49,1% (село); не знаю, важко сказати – 38,6% (місто), 22,7% (село). І ще одна деталь. Моніторингові дані фіксують загалом ту саму тенденцію, яку зафіксувало і наше дослідження.

Підкреслимо: хоч би як ці цифри різнилися між собою, хоч би яким наповнювалися соціальним змістом і сенсом, все одно вони відбивають переважну думку опитаних як у місті, так і на селі – реформуючи сільське господарство, не слід було руйнувати колгоспно-радгоспну систему господарювання. З нею і на ній можна і варто було проводити експерименти, аж до створення конкурента, однак тільки не руйнувати. Ця думка кардинально розбіжна із практикою реформування, що спричинила на селі та в агропромисловому комплексі катастрофічні руйнування.

Чітко бачать респонденти моніторингового дослідження, в чиїх інтересах провадяться аграрна і земельна реформи та хто найбільшою мірою скористався їх результатами і що це аж ніяк не рядові селяни – власники земельних і майнових паїв (вигідними для них реформи вважають лише 0,7% опитаних у місті та 1,9% на селі). Тоді що ж це за соціальні групи, які виграли, на думку респондентів, від реформ на селі? Вони ті ж самі, що їх виявило і наше дослідження (див. Розд. 3, §2, табл. 12). Це – керівники і спеціалісти нинішніх реорганізованих колективних господарств

(34,2%), корумповані чиновники (16,7%), власники та керівники новостворених сільгоспвиробництв (26,6%), бізнесові структури (11,3%), орендарі паїв (9,5%). Усе це, як правило, нові роботодавці на селі, в руках яких зосереджена економічна влада і більшість нагромадженої колишніми колгоспами і радгоспами нерухомості. Вони й визначають майбутню долю та обличчя села. Звісно, їм не на руку мораторій на торгівлю землею, бо саме землі як ресурсу збагачення їм бракує, бо саме без цього вони не набули ще повністю характеристик “ефективного власника”, котрий, за офіційною ідеологією реформи, є її метою і кінцевим результатом.

Якщо респонденти бачать курс соціально-економічної спрямованості реформ на селі та розуміють, у чиїх інтересах переважно вони провадяться, то як вони оцінюють результат цих реформ? Переважно позитивно відповіли лише 4,9%; переважно негативно – 38,7%; ні позитивно, ні негативно, бо важко визначитися – 24,6%. Розподіл оцінок щодо даного питання за місцем проживання опитаних дає таку картину: переважно позитивно – 5,2% (місто), 4,4% (село); важко сказати, позитивно чи негативно: відповідно 20,4% і 23,0%; переважно негативно – 35,0% і 46,4%. Як бачимо, “сільські” оцінки більш негативістські, аніж “міські”.

Що ж впливає із сказаного? Принаймні, два загальні висновки. Перший: як показав моніторинг, навряд чи міський і сільський загал підтримує той варіант аграрно-земельної реформи, що в основному проведений на селі та в АПК, а нині, як мовиться, “підчищається” в деталях. Що ж до селянина, то не може він змиритися з її руйнівним та облудним для нього характером, ознаки якого він бачить і в ринку землі. Бачить він і тих, кому цей ринок надзвичайно вигідний. Відчуває він передринкову тривогу, як, до речі, і дехто з високих посадовців. “Щоб остаточно не втратити село, а отже, державність, треба, як на мене, – тривожиться, наприклад, Голова ВР України В.Литвин, – зупинитися – наголошую: зупинитися! – сконцентрувати основну увагу на всіх без винятку соціальних проблемах села, інакше воно знелюдніє остаточно...”⁹

⁹ Литвин В. Формувати події, а не пристосовуватися до них // Голос України. – 2004. – № 106. – 11 червня.

На наш погляд, хоча така зупинка й запізнiла, бо розвал АПК і села вже відбувся, все ж таки слід зупинитися хоча б з упровадженням ринку землі. Звісно, не все сільське населення визначилося з оцінкою земельної реформи. Практично чверті селян реформа щось дала, хоча й не повною мірою.

Другий висновок: основна маса міських і сільських жителів ідею торгівлі землею не підтримує. Якщо взяти мешканців села, то, вочевидь, вона суперечить не лише економічним, технічним, агрономічним та іншим можливостям пересічного селянина, а й його світогляду, досвіду та “здоровому глузду”. Він не бачить у ній надійних перспектив для себе і власного господарства. Ці перспективи перекривають новостворені на селі групи власників, які рано чи пізно землю в нього перехоплять, а також відсутність у нього техніки, грошей та інших ресурсів. Його не влаштовує перспектива, зображена С.Кара-Мурзою: “Усі знають, що реформатори село розорили – не в останню чергу для того, щоб вирвати землю. Так само як розорили заводи перед приватизацією (ця механіка досконало вивчена, її застосовували і в Чехії, і в Польщі). Запобігти цьому не вдалося – люди не вірили, що буде так, як сьогодні. Говорять що селяни не мають грошей для купівлі землі. Ну то й що? А навіщо їм її купувати, адже вона і так у них? Щоправда, вони її не обробляють, мова саме про те, що землю куплять володарі великих капіталів, спроможні придбати належні машини та добрива, нові технології та насіннєвий матеріал і організувати сучасне ефективне господарство. А селяни повинні будуть лише чесно працювати й отримувати за свою працю належну зарплату”¹⁰.

Можливо, гідна зарплата селян і влаштовувала б, але працювати на неопоміщика – це навряд, тим паче маючи можливість зберегти свою землю, якщо не буде ринку землі. Отже, більшість із них і не хоче, щоб земля продавалася; тоді вона залишиться в їхніх руках. Через купівлю-продаж вона вислизне з рук, бо це примусить – якщо не прямо, то через опосередковані обставини – її продавати. Як показує історія, нова “економічна людина” стосовно до селянина ні перед чим не зупинялася. В Англії задля розши-

¹⁰ Кара-Мурза С.Г. Продажа земли. Кто найдет и кто потеряет? – К., 1999. – С.4.

рення мануфактурного виробництва колись навіть зганяли селян з їхньої землі (“вівці з’їли людей”). Сьогодні селян зженуть з їхніх наділів за допомоги ринку.

У глухий кут заганяє реформу і така проблема, як визначення земельних часток (паїв) у натурі. Вона сьогодні є дуже болісною для селянства, бо тут стикаються інтереси різних груп на селі. Ті, хто виходив із КСП на власні хліби, вимагав розпаювання землі на вигідній для них місцевості. Та й чиновники, котрі проводили реформування і яким належало рапортувати про “успіх”, штовхали до такого розпаювання. Ті ж, хто залишався в господарстві, були зацікавлені у збереженні єдиного клину сільськогосподарських земель, тому стояли за паювання, так би мовити на папері. За даними нашого дослідження, 49,2% опитаних вказали, що їхній земельний пай розмежований в натурі, 21,5% засвідчили, що їхній пай і досі ще не розмежований. Що ж до офіційних статистичних даних про реальну кількість розмежованих на сьогодні земельних паїв у натурі серед селян-пайовиків, то їх немає, до того ж цей процес гальмується і владою, і частково селянами. Навіть отримання власниками Державних актів на право володіння землею його не прискорює.

Чому влада не поспішає з розпаюванням на місцевості, вже говорилося. Тепер слід сказати про тих селян-пайовиків, котрі не прагнуть до натурального розмежування землі, а радше схильні мати загальний, не розкладений її клин. Причин багато. Назвемо декілька. В регіонах, які мають високу кадастрову оцінку землі, належне шляхове сполучення з містами і промисловими центрами, які відносно забезпечені людськими ресурсами й де рільничі землі не виводяться з обороту (тобто обробляються постійно), спостерігається прагнення селян-пайовиків мати розмежований у натурі свій земельний пай, бо це дає їм більшу можливість обирати ефективного орендаря або ж успішніше господарювати самостійно. Таку орієнтацію мають переважно фермери, їхні близькі родичі та знайомі, також селяни-пайовики, котрі надбали у своє розпорядження необхідну сільськогосподарську техніку для обробітку землі. Так, на зустрічі в с. Кобижча Броварського району Чернігівської області з селянами-пайовиками 29 липня 2004 року керівник агрофірми “Земля і Воля” Яковишин Леонід Григорович

відстоював ідею недоцільності розмежування орендованих земельних часток, оскільки, на його думку, ліпше здавати їх в оренду загальним клином, бо в разі розмежування втрачається 15% ріллі. А це, мовляв, економічно збитково. Але ж у селян своє бачення проблеми, вони керуються власними інтересами. Маючи свій розмежований пай, вони можуть здати його в оренду на більш вигідних умовах, коли новий орендар може заплатити вищу орендну плату за користування паєм.

Так на ґрунті проблеми натурального розмежування землі загострюється інша проблема – скасування договорів оренди, укладених на перших етапах земельної реформи, до речі, часто не на умовах партнерства між орендодавцями і орендарями. Орендодавці зрозуміли вигідність натурального розмежування, а орендарі не зацікавлені в цьому і під різними приводами гальмують цей процес. Опір орендарів не обіцяє пайовикам ні високої орендної плати, ні набуття ними ознак справжнього – не міфічного, як нині – суб'єкта ринкових відносин на селі. Зрозумілий і опір орендарів: розпаювання в натурі обіцяє їм економічні втрати.

Водночас у регіонах, які мають переважно низьку кадастрову оцінку рілльничої землі, де домінує населення похилого віку й має місце нерозвинена мережа шляхового сполучення між населеними пунктами, а головне – де земельні паї виділені лише на папері, у селян-пайовиків домінує тенденція здавати орендарю (якщо він є) не розмежований пай.

Непростим є питання розпаювання на місцевості ще одного виду землі – тієї, що тривалий час не обробляється і заростає бур'янами, а через це втрачає свою родючість. Великого бажання у пайовиків, котрі володіють “на папері” таким груповим паєм, розмежувати його в натурі не спостерігається. Мотивація у цьому разі дуже проста: за землі, які виведені з обороту, бо вони забур'янені та знесилені, немає ніякого сенсу боротися, домагаючись розмежування їх в натурі, оскільки окультурення цих земель вимагає багато ресурсів. Що ж до можливості орендування цих земель, то в більшості випадків вони ніким не орендуються, і селяни в цьому плані нічого не можуть вдіяти. Місцева та районна влада не дуже переймається цими проблемами: вона вичікує, і

час працює на неї (можливі відмова пайовиків від землі, міграція, смерть тощо).

У нашому дослідженні проблема натурального розмежування земельних паїв зондувалася у площині “орендар – орендодавець” (табл. 7).

Таблиця 7

**Якщо Ваші паї в натурі не розмежовані,
чи вимагали Ви їх розмежування? (%)**

Варіанти відповіді	В цілому по масиву	Південь-Схід України	Центр України	Північ України	Захід України
Вимагав, але облишив цю справу, бо власник господарства виділяє не те, що гоже	4,6	5,0	3,0	6,1	5,0
Вимагав, але свого не домогся	4,7	7,0	2,4	4,0	5,7
Не вимагав, бо ніхто з пайовиків не вимагав	22,9	21,9	18,0	38,0	12,7
Не вимагав, бо ті, хто вимагав, вже у даного господаря не працюють	4,7	5,3	3,0	7,7	2,8

Дані таблиці 7 свідчать про те, що респонденти демонструють вимушену пасивну поведінку у відстоюванні права на розмежування свого земельного паю в натурі. Можливо, така їхня позиція впливає з невпевненості у розв’язанні цієї проблеми на їхню користь, бо вони відчують протистояння з боку людей і груп з іншими інтересами, як це відчули, на собі, наприклад, пайовики села Новоданилівки Якимівського району Запорізької області. Вони намагалися особливим чином розв’язати цю проблему. Зібрали всіх пайовиків, які вже мали сертифікат із вказаним розміром паю, і на загальних зборах постановили зменшити частки розміри своїх паїв на користь не пайовиків – тих селян, котрі з певних причин їх не отримали, але мали на це право. Та на здійснення цієї мети знадобилося майже чотири роки боротьби з місцевими суб’єктами господарювання, органами управління, судовими інстанціями.

І вже по-справжньому курйозною виглядає справа з так званою загубленою землею (близько 1 млн га). Йдеться про те, що з 1995 року залишились не затребуваними 220 тис. сертифікатів на землю. Тодішній Держкомзем не міг знайти людей, яким вони належать¹¹. Отже, ця земля ніби й розпайована на папері. Але чия вона, кому належить? Що з нею робити? На ринок не виставиш, бо його офіційно немає; держава не може її прибрати, бо вона їй не належить; в оренду не здає, бо здає тільки власник, якого теж немає. Правда, цей земельний клин подекуди скорочують самозахопленням.

У тому то й річ, що держава не поспішає вирішувати питання із “загубленим” власником землі, бо ця ситуація може виявитися вишуканим методом повернення землі в державне володіння, якщо вона так і залишиться невідомо чією і не затребуваною. Є й інший аспект питання із поверненням землі державі, пов’язаний з власниками-пенсіонерами, у яких немає спадкоємців. Таких серед 7 млн пайовиків 53%, а мають вони у власності 15 млн га землі. Якщо найближчими роками не буде або скасовано мораторій на купівлю-продаж землі, або ухвалено закон про ринок землі, завдяки чому ці селяни мали б можливість продавати свою землю, то в державі збільшаться шанси на повернення собі значного масиву цих земель (за прогнозами, від 4,5 млн – до 20,0 млн га). Цим держава може врятувати великі масиви землі від загребущих рук великого капіталу, якщо не виставить їх на ринок.

Однак прийдешній земельний ринок одних приваблює – вони пов’язують із ним багато надій і сподівань, інших – лякає і відштовхує. ТОВ “Україна”, що у Маломихайлівці на Дніпропетровщині, зіткнулося ось з якою проблемою. Воно орендує наділи понад 700 власників-пайовиків, чотириста з яких “вибули”. Більшість померли, а старих і немічних діти забрали до міста. “Фактично чотири сотні земельних паїв, які орендує “Україна”, згідно із законом дісталися у спадок дітям покійних колгоспників, – пояснює керівник ТОВ О.Пучка. – Дітям та внукам, які живуть у містах. Де завгодно, зрештою, тільки не в Маломихайлівці. Для них наше

¹¹ Брикімова М. Невостребованный чернозем // День. – 2005. – № 16. – 1 февраля.

село – приємні спогади про дитинство... Не до сміху стає, коли восени діти-спадкоємці роями злітаються сюди, щоб дізнатися, де й коли одержуватимуть свої півтори тонни зерна, мішок борошна або цукру, бідон олії тощо”¹². Але не це лякає О.Пучку, а те, кому дістанеться земля, коли почнуть продавати її міські діти-спадкоємці після скасування мораторію на її продаж. Сам він скупити паїв не може, та майбутні продавці, до речі, можуть йому і не запропонувати їх, а запропонують тому, хто більше заплатить. Чи не розпадеться тоді товариство?

Цього директора ТОВ можна зрозуміти, однак, мабуть, не реформаторам. Напередодні впровадження ринку в нього немає коштів на купівлю орендованої землі, й, можливо, він через те і не хотів би ринку. Реформаторам же ринок на землю потрібний як повітря, до того ж не лише для здійснення експропріації земель у селянина, а й для закріплення агрореформи. Земельний ринок – це “точка” незворотності реформи, її пік і завершення. Немає ринку землі – хитка реформа, яку можна де в чому, ба навіть у головному, повернути назад. Крім того, в очах реформаторів купівля-продаж землі, як і приватна власність на неї, – це опора ринкового капіталізму в сільському господарстві. Однак тут слід заперечити реформаторам: не обов’язкова опора. Капіталізм може базуватися й на оренді землі без права її купівлі-продажу. “Оренда – цілком ринковий механізм, рента обчислюється безперешкодно”¹³. Тому у “ринковиків”, по суті, немає переконливих аргументів на користь ідеї купівлі-продажу землі в Україні, де земля ще не втратила повністю священного ореолу, як на капіталістичному Заході, де вона є суто засобом підприємництва.

Повзучий “тіньовий” ринок землі – данина періодові первісного накопичення капіталу й початок процесів практичного вилучення землі в селян. Останніх, особливо з категорії тих, хто вже зорієнтувався в огріхах земельного законодавства і вирішив заробити на продажу чи обміні своєї землі, він добре тренує в питаннях махлювання земельними частками. Є, зокрема, пенсіонери з тих,

¹² Нечипоренко М. Комбайнери –поденщики // Голос України. – 2003.– №146 (серпень).

¹³ Кара-Мурза С.Г. Продажа земли. Кто найдет и кто потеряет? – С.3.

кому потрібна не земля, а кошти на забезпечення старості, котрі легко піддаються “покупцям” і можуть піти на оборудку з ними.

Набули певного поширення факти, коли селяни, отримавши з дозволу місцевих органів влади земельні ділянки під індивідуальну забудову розміром 0,25 га, що передбачено законодавством, почали їх продавати, не будуючи житла. Особливого розмаху це набуло в с. Красилівка Броварського району Київської області. Зазначимо, що в цьому селі основними “забудовниками” стали громадяни, які працювали або ж працюють в соціальній сфері села і, як відомо, були обділені землею при розпаюванні земель колишнього КСП. Ділянки під забудову були надані сільською Радою 137 громадянам. Але, як стало відомо, більшість із них не планували ніякого будівництва, а просто в такий спосіб вирішили покращити своє матеріальне становище.

Купівля-продаж ділянок під забудову у такий же спосіб актуалізувала в селі проблему реалізації селянами-пайовиками часток своїх земельних паїв. Спосіб реалізації виявився досить простим. За угодою селян-пайовиків з органами місцевої влади отримана ними індивідуальна частка земельного паю (сертифікат) розміром в 2,05 га землі обмінюється на 0,25 га землі, яка надається пайовикові під індивідуальну забудову, а також на 0,15 га землі для ведення індивідуального господарства. Різниця в цьому обміні становить 1,65 га на користь органів місцевої влади і переходить у резерв запасу земель сільської ради. За такою схемою обміну земельних паїв на земельні ділянки під забудову і ведення індивідуального господарства виділено вже 140 ділянок, і цей процес наростає. Виникає питання: у чому ж полягає вигода для селян, котрі у зговорі з місцевою владою, але без згоди орендарів їхніх паїв, учиняють таку оборудку зі своєю землею, по суті, втрачаючи більшу частину отриманого паю? Вигода є, але тимчасова. Про це – нижче.

В інтерв'юера (М.Сакада) відбулася бесіда з головою Красилівської сільської ради Ніною Василівною Жерибор. На запитання: “Чи відчуваєте Ви, що згідно із земельним законодавством не повинні здійснювати такі операції з земельними паями селян?” Ніна Василівна відповіла: “Відчуваю, але я прагну у такий спосіб допомогти людям покращити їхнє матеріальне становище. Хіба

справедлива норма закону, яка позбавляє права на отримання земельного паю селянина, який пропрацював 35–40 років у господарстві, але невдовзі звільнився через хворобу або з інших причин і втратив своє право на отримання земельного паю у реформованому КСП. А той працівник, який пропрацював у КСП кілька днів і підпав під розпаювання, отримав земельний пай. Таких селян у нас близько 40 чоловік”. На запитання голови: “За якою ціною продається одна сотка землі в с. Красилівка?” була відповідь: “Різні ціни, але вони коливаються в межах від 250 до 350 доларів за одну сотку”.

Отже, сума за продані сотки може становити 10–14 тис. дол., що, очевидно, в уявленнях селянина є сумою, достатньою для реалізації його найближчих життєвих планів. Як бачимо, в с. Красилівка започатковано своєрідний соціальний експеримент створення особливої форми “тіньового” ринку, в якому взаємодіють суб’єкти господарської і виконавчої влади. Маємо наочний приклад спільної домовленості між ними та розподіл вигоди: сільрада отримує землю у фонд запасу, селяни – гроші. Однак є й третій суб’єкт – керівництво ТОВ “Плато”, яке орендує близько 1050 паїв селян реформованого КСП “Красилівський” і сплачує орендну плату за пай в розмірі 1,5% вартості. Реально це – еквівалент вартості 300 кг зерна. Ця неймовірно низька, по суті, образлива для орендодавця плата, і він має підстави для невдоволення орендарем. З іншого боку, орендар не може не бути стурбованим таким способом дій орендодавців, котрі йдуть на порушення договору оренди, через що виникає реальна загроза підриву його виробничої та економічної бази. Справді, якщо селяни “тіньовим” способом передають левову частку своїх орендованих паїв сільраді, то вона рано чи пізно вилучить їх з-під оренди ТОВ “Плато”. Отже, щоб такого вилучення не відбулося, неминучим є, як очікують “тіньовики”, зговір між місцевою владою і власниками ТОВ “Плато”, спільна реалізація їхніх інтересів. Село, розуміючи це, і далі збурюється, хоча місцева влада вирішила дещо пригальмувати “ініціативу” із земельними паями.

Голова сільради зазначила: “Напруженість в селі з вирішенням земельних питань наростає, оскільки багато селян літнього віку прагнуть продати свої земельні паї, а держава і законодавець стри-

мують цей процес”. Зрозуміло, що ці люди навряд чи припинять пошуки вигідного виходу з такої ситуації, коли одна “тіньова” обладка із землею тягне за собою іншу. Дехто вбачає у такого роду процесах вину тільки держави. Наприклад, голова Спілки власників земельних паїв М.Мельничук заявив: “Держава створила селянам умови, за яких вони не можуть вільно розпоряджатися своєю землею. У них немає ні грошей, ні техніки, ні, зрештою, вибору. Перед ними лише два шляхи: або продати, обійшовши закон, свій наділ, або ж здати його в оренду. Останній варіант, на жаль, більш поширений. Боюсь, що все це здійснюється за якоюсь негласною глобальною програмою, мета якої – довести українських селян до повного зубожіння, а потім забрати у них землю за безцінь”¹⁴.

Хоч як би там було, але в подіях у с. Красилівка не можна не бачити спробу керівництва місцевої влади створити за рахунок селян додаткове джерело земель запасу, якими вільно змогли б розпоряджатися як місцеві, так і районні органи влади, чиновники та бізнесові структури в майбутньому. Тому можна передбачити такі сценарії розвитку зазначених подій.

Сценарій 1. Районна і місцева виконавча влада, яка найімовірніше і була ініціатором цього нововведення, спробує удосконалити саму процедуру такої земельної “обладки”, залучаючи до цього процесу якомога більше селян, опосередковано їм навіюючи, що для них доки не буде дозволено купівлю-продаж землі, це єдино правильний шлях, який дає змогу їм швидко отримати зиск від земельних паїв. Оскільки вже у більшості випадків відбулися грошові розрахунки, то повністю зупинити цей процес влада не ризикне.

Сценарій 2. Започатковані інновації з використанням земельних паїв у такий спосіб можуть дістати швидке поширення і в інших селах, які розташовані у приміських зонах великих промислових міст. Такі факти вже мають місце, але схема виділення земель під індивідуальну забудову селянам може бути модифікована.

Сценарій 3. Так звана ініціатива селян-пайовиків с. Красилівка буде тимчасово заблокована владою, а до ініціаторів її втілення

¹⁴ Мельничук М. Бери долю в свої руки!: Розмова з журналістом Олександром Карпенком // Сільські вісті. – 2004. – № 72. – 24 червня.

не будуть застосовані адміністративні заходи впливу. Радше влада все спише на недосконалість земельного законодавства та неправову ініціативу селян.

Сценарій 4. Оскільки можливостям селян щодо продажу своїх ділянок розміром 0,4 га не завжди відповідає попит, то це спонукає їх об'єднуватися з метою утворення земельних масивів (розміром 10, 20 чи 30 га), що значно підвищить їхні шанси знайти більш грошовитого покупця. Нам видається, що саме цей сценарій у перспективі уможливить здійснення масового скуповування земель у селян за безцінь представниками великого капіталу. Варто зазначити, що мораторій на купівлю-продаж землі, пролонгований Верховною Радою України, сьогодні не є достатнім запобіжним заходом проти махлювань землею і не дає змоги адекватно регулювати земельні відносини на селі, хоча й стримує масове перетікання землі до рук власників капіталу. Періодична преса наводить факти порушення земельного законодавства у багатьох регіонах України. Можливо, ці порушення, цей “повзучий” ринок землі призупинить Закон України “Про внесення зміни до Земельного кодексу України” (від 9 лютого 2006 року), який анулював угоди (у тому числі й через довіреності), укладені під час дії заборони на відчуження земельних ділянок та земельних часток (паїв), оголосивши їх не чинними з моменту їх укладання (посвідчення)¹⁵.

Поза сумнівом, більшість порушень у сфері земельних відносин випливають з єдиної основи, з одного кореня: аграрно-земельну реформу проведено в такий спосіб, який дає підстави хвилюватися всій селянській спільноті, оскільки передбачено, що земля найближчим часом стане товаром і буде продаватися, а селяни знову будуть ошукані владою і капіталом. Їх знову кинуть у вир боротьби між працею і капіталом, і багато хто з них хоче захиститися, зокрема й шляхом махлювання своїми наділами.

І якщо в суспільство повертається боротьба між працею і капіталом, то залишається актуальним у цьому плані застереження В'ячеслава Липинського стосовно функціонування “закону землі” й “закону капіталу”: “В цілм світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу, старого

¹⁵ Закон України “Про внесення зміни до Земельного Кодексу України” // Голос України. – 2006. – №41. – 3 березня.

права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу. Це боротьба двох непримиримих світоглядів. Людини, як голови власного сільського господарства, – й людини, як члена анонімного акцизного товариства; хлібороба – й біржового ігреця”¹⁶.

Такого ж роду боротьбу спостерігаємо, наприклад, і в Росії, де земельну реформу започатковано трохи раніше. Практика її втілення засвідчує, що вона спрямована не тільки на руйнацію не лише колективних форм господарювання на селі, а й моральних цінностей, які сформувалися у процесі колективної праці. При запровадженні ринкових відносин на селі автоматично відбулося прискорене знецінення і девальвація моральних чеснот у поведінці багатьох суб’єктів господарювання, проте особливо цей параліч вразив керівників новостворених господарств, заснованих на приватних засадах. Про це розповів журналіст А. Нікулін у своїй статті “Кубанський колгосп – у холдинг чи асьенду?”

Колишній голова колгоспу кубанської станиці Роздольна, на базі якого створено холдинг, а нині керівник цього холдингу, розмірковує так: “На всіх землях нашого АТ (всі землі становлять приблизно 12 800 га) зрештою залишиться тільки декілька господарів. У кожного такого господаря буде приблизно півтори тисячі га землі у приватній власності. Держава і місцеві чиновники повинні забезпечити нам виникнення, збереження і недоторканність нашого порядку, щоб які-небудь “бунтарі” не зробили все по-своєму. Ми, господарі, скооперуємося і збудуємо підприємства переробки, на які підуть працювати наші колишні колгоспники. А в колгоспі толку не буде, потрібно відбирати у колгоспників землю, якщо вони цього не розуміють або не хочуть. Звичайно, те, що ми робимо – скуповуємо у них пай кубанського чорнозему в 4,5 га за дві (\$70) і навіть за три тисячі рублів (\$100), несправедливо. Це ми за безцінь скуповуємо. Але ж вони не розуміють... І потім, ці 4,5 га їм взагалі задарма дісталися. А через це їм не жаль із землею розлучатись. Порядок нам потрібен – наш порядок”¹⁷.

¹⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ; Філадельфія, 1995. – С.32–33.

¹⁷ Никулин А.М. Кубанский колхоз – в холдинг или в асьенду? // Социологические исследования – 2002. – №1 – С.42–43.

Ось вона, цинічна мораль нової “економічної людини” капіталістичного типу, кубанського керівника АТ, котрий отримав історичну нагоду використати приватну власність на землю для отримання надприбутків і вчинення соціальної руйнації та селекції – перетворення селянина на робітника. Це – той самий процес, який накреслював і в Україні колишній викладач політекономії Вищої партійної школи при ЦК КПУ А.Гальчинський, пишучи тексти указів Президента України Л.Кучми про проведення аграрно-земельної реформи.

Підпільний ринок землі стимулюється й таким “тонким” способом ошукування селян, як оренда їхніх земельних паїв, оскільки особливого значення набуло питання термінів укладання договору оренди та орендної плати. Як показує практика, в цьому плані мають місце численні конфлікти між суб'єктами господарювання, розв'язання яких нерідко можливе лише в судових інстанціях. Проте сама проблема оренди паїв, незважаючи на ці конфлікти, залишається, а ошукування селян триває – і шляхом подовження терміну оренди, і шляхом зниження орендної плати, і шляхом інтенсивного виснаження їхньої землі. За даними нашого дослідження, третина опитаних (31,3 %) уклали договори оренди терміном до 5 років, 23,8 % – на 5 років, 1,7 % – на 8 років, 7,9 % – на 10 років, 2,6 % – більш як на 10 років.

Якими мотивами керувалися селяни-пайовики при встановленні термінів передачі земельних паїв в оренду, достеменно не відомо. Але практика використання орендованих земель свідчить, що ця оренда (особливо тоді, коли вона має подовжений термін) нерідко трансформується в суборенду з надзвичайно інтенсивним використанням землі, про що орендодавця не повідомляють, хоча від цього постраждає лише він. Окрім того, укладання селянами договору оренди на більш тривалий термін позбавляє їх можливості маневрувати і здати свій пай більш ефективному господарю. В судах на сьогоднішній день розглядається багато справ, у яких селяни вимагають дострокового скасування договорів оренди з недбайливими або облудливими керівниками приватних господарств, котрі роками не виконують навіть нинішні сміховинні умови щодо кабального розміру орендної плати. Наше опитування виявило, що орендну плату, яка становить 1%, зазначили 12,6 %

респондентів, 1,5% – 27,3%; 2% – 13,8%; 2,5% – 4,5%; 3% – 5%; більш як 3% – 2,4%. Ці дані вказують на надзвичайну вигоду для орендарів такої мізерної орендної плати, яка в грошовому еквіваленті становить 66–157 грн за 1 га паю на рік. Тому селяни надають перевагу натуральній оплаті, а деякі з них не миряться з таким ошукуванням і судяться з орендарями або ж намагаються розв'язати ці питання через тіньові оборудки.

Таким чином, ми можемо констатувати: аграрна реформа опинилася не лише в економічному глухому куті, а й у соціальному та моральному. Мораль праці, людини-трудівника не може поєднатися з мораллю капіталу, нової “економічної людини” як носія капіталістичного підприємницького духу. Реформатор сподівався, що між цими суб'єктами запанують виняткові партнерсько-співробітницькі відносини, а виявилось, що започатковується як економічний, так і моральний антагонізм між ними, оскільки дається взнаки одвічна природа капіталу, який, збагачуючись, не може не обирати трудівника. Останній бачить, що ним ніхто не опікується, звідси – його зневіра і збайдужіння. Журналіст Л.Лагановський, котрий перевіряв скаргу селян на керівника приватно-орендного сільгоспідприємства “Скобелка” Горохівського району на Волині, дійшов такого висновку: “Багато що у стосунках як виробничих, так і людських має не стільки економічний характер, скільки моральний. Адже в такий нелегкий час керівництво і селяни живуть нібито самі по собі. Нема порозуміння, нема тієї спільної ідеї, яка б об'єднувала їх заради ліпшого життя”¹⁸. Запитаємо: звідки ж узятися об'єднувальної ідеї, якщо інтереси роз'єднують? Як видно з усього, і “помаранчева” влада дотримується такого самого курсу на оббирання селянина, що його проводив реформаторський режим, тобто курсу на подальшу капіталізацію аграрних відносин на селі. Чи не буде ця влада вдаватися до більш гнучких і замаскованих механізмів реалізації зазначеного курсу? Наведені нижче слова посадовця, віце-прем'єра з питань АПК Ю.Мельника, як видається, містять відвертий натяк на це: “...На превеликий жаль, земельна реформа перебуває в глибокому анабіозі. Ми пішли най-

¹⁸ Лагановський Л. Селянин зневірився і байдужіє // Урядовий кур'єр. – 2006. – №71. – 14 квітня.

легшим шляхом, заборонили купівлю-продаж до 2007 року, а за цей час не спромоглися прийняти навіть першочергових законів на розвиток Земельного кодексу... У першому кварталі (2006 року. – *Авт.*), сподіваюся, завершимо видачу Державних актів на право власності на земельну частку (пай). Вважаємо, влада реалізує лише перший етап земельної реформи – роздержавлення, а по суті, механічно розподілить понад 80% орних земель, у тому числі й непридатних для сільськогосподарського використання. І цим самим ми ошчаслиavimo кожного селянина. Можливо, виголошене мною, урядовцем, видається алогічним, але у майбутньому основою розвитку аграрного виробництва стануть не бюджетні кошти, а приватний капітал... Державний бюджет, навіть два, не замінить той ресурс коштів, у які оцінюються землі сільськогосподарського призначення. А коли сформуємо основу для прозорого ринку землі, то її рух, як на мене, мусить здійснюватися протягом, можливо 10–20 років, виключно між громадянами України”¹⁹.

А міністр економіки А.Яценюк на засіданні Кабміну 27 квітня 2006 року, про необхідність негайного продажу землі говорив без натяків: “Ми повинні відверто визнати, що в Україні сьогодні земля купується і продається. Хоча законом приватизація землі заборонена. Якщо ми хочемо реальних інвестицій, прозорого ринку і детінізації держави, – негайно треба створити прозорий ринок і продавати землю за реальними цінами”²⁰.

Як бачимо, “помаранчева” влада саме з допомогою такого інструменту як ринок землі, намагатиметься вивести аграрну реформу з глухого соціального кута, а земельну – з анабіозу. Вона сподівається отримати до бюджету від продажу гігантські кошти, бо нових “Криворіжсталей” для цього у неї немає. Однак більшість селянства (особливо працездатного) не сприймає ні ідеї, ні намірів влади продавати землю.

¹⁹ Мельник Ю. У майбутньому основою розвитку агропромислового виробництва стане приватний капітал (розпитував В.Чопенко) // Дзеркало тижня. – 2006. – №8. – 21 січня.

²⁰ Кавацюк Р. Яценюк роздратував чиновників // Газета по-українськи. – 2006. – №74. – 28 квітня.

3. Сільська молодь під пресом агрореформи

Обов'язковий аспект соціологічного діагностування аграрної реформи полягає у з'ясуванні її впливу на соціальну структуру села, окремі її групи та верстви, їхню соціально-трудова поведінку, життєві наміри та орієнтації. Вище вже йшлося про такі сільські групи, як фермери, селяни-пайовики, пенсіонери, аграрний істеблїшмент (спеціалісти). Проте дуже мало було сказано про сільську молодь, яку реформа значною мірою витіснила із села. Отож, чи не найбільшого соціального удару вона завдала саме сільській молоді, позбавивши її надійної перспективи та порушивши тим самим Закон України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні” (1993). Замість усілякого сприяння, як того вимагає Закон, реформа упровадила механізми гальмування, “відставлення на потім” розв'язання нагальних проблем молоді.

Про стан і проблеми сільської молоді йшлося на парламентських слуханнях “Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення” 23 листопада 2005 року у ВР України. Було обговорено такі головні проблеми: міграція молодих селян, їхня соціальна нерівність, освіта, зайнятість, рівень оплати праці, дозвілля, спосіб життя, обслуговування. Наводилися різного роду статистичні дані, наприклад, щодо наростання міграції із села: у 2002 році виїхало на 24,7 тис. більше, ніж повернулося туди; у 2003 році – виїхало на 32 тис. більше, у 2004-му – на 45 тис. Більш як половина сільських мігрантів – молодь віком від 14 до 34 років. Соціальна нерівність: кількість молодих родин на селі, які живуть за межею бідності, удвічі більша, ніж у містах, та в 1,6 рази – ніж у середньому по країні. Освіта: тільки 9,1% сільської молоді має вищу освіту, тоді як у малих містах – 17%, а у великих – 29%. Але проблемою для молодих на селі стає і здобуття якісної середньої освіти¹.

Ще одна гостра проблема – забезпечення сільської молоді житлом, особливо молодих спеціалістів і сімей із дітьми. Парламентські слухання “Стан і перспективи розвитку молодіжного житлового

¹ Цюпа Н. Про проблеми та перспективи сільської молоді // Сільські вісті. – 2005. – №138. – 25 листопада.

будівництва в Україні” (15 березня 2006 року) засвідчили, що тут у молоді немає особливої перспективи. Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України у липні 2002 року, досі немає належного втілення, бо не фінансується як слід (з 1998 до 2002 року на кредитування будівництва житла для молодих виділено 460 млн грн, в середньому по 66 млн грн на рік. За рахунок цих кредитів забезпечено житлом лише трохи більш як 8 тис. молодих сімей). У 2005 році в Україні діяло, крім обласних, 43 районні і 31 міська програми з проблем житла². Однак подібних програм для села немає, і навіть у районних програмах теж робиться акцент на житлових умовах міської молоді.

Звісно, сільська молодь є органічною частиною сільської громади, сільського соціуму, класу селянства, і удар їй реформатор завдав не вузько сфокусований, а через селянство в цілому. Проте вплив агрореформи на сільську молодь, а також зворотнє ставлення цієї молоді до реформи, оцінювання її зазначаються певними нюансами й становлять особливу проблему в діагностуванні перетворень на селі. Згадані парламентські слухання дали багатий матеріал, що доповнює дані, отримані в нашому дослідженні, а також в інших, результати яких теж використовуються нами, особливо з метою опису сільської молоді, як об’єкта, на який деструктивно вплинула аграрна реформа.

Чисельність сільської молоді становила на початок 2004 року 3116,8 тис. осіб, тобто 28,6% від усієї молоді країни. Причому, за даними Українського інституту проблем сім’ї і молоді, частка молоді, яка мешкає у сільських поселеннях, значно менша, ніж у містах, і, корелюючи з часткою сільського населення регіонів країни, коливається в межах 1,0–12,4% у Донецькій та Луганській областях і 49,6–61,9% на Закарпатті та в деяких інших областях³.

Як відомо, загальна для України тенденція “постаріння” населення, передусім за рахунок абсолютного та відносного скорочен-

² Головне завдання – вирішити житлові проблеми // Голос України. – 2006. – №54. – 24 березня.

³ Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.). – К., 2004. – С.12.

ня чисельності молоді, найвідчутніше відбивається саме на сільських населених пунктах, де можливості укладання шлюбів (зокрема й повторних), народження та подальшого утримання і виховання дітей значно обмеженіші, ніж у містах. Тому, незважаючи на деякі позитивні моменти в динаміці народжуваності, які мають місце впродовж останніх двох–трьох років, деякі дослідники вважають загальну тенденцію народжуваності (стосовно молодих сільських родин) украй негативною. Так, за розрахунками О.Лібанової, спостерігається невпинне зниження народжуваності в усіх групах сільської молоді. Причому найбільш стрімким воно було серед жінок 20–24 років (31% упродовж 1993–1997 років)⁴.

Загальна “криза народжуваності” має і яскраво виражений регіональний аспект. Зокрема, відзначається тенденція зниження народжуваності по регіонах у напрямку із Заходу на Схід. Найнижчі рівні показників народжуваності спостерігаються у південно-східних, а найвищі – у західних областях України⁵.

Іншим аспектом проблеми впливу трансформаційних процесів на характер життєвого самовизначення сільської молоді є зміни у сфері її працевлаштування та освіти. На наш погляд, розглядати ці два аспекти однієї проблеми відокремлено один від одного методологічно неприпустимо.

За умов появи в аграрному секторі країни нових форм і технологій виробництва, застосування складної техніки, запровадження науки зростають вимоги до освітнього рівня і професійної підготовки молоді на селі. Однак молодь часто не може набути відповідного фаху, а з тих, кому вдається це зробити, багато хто не може влаштуватися за фахом, оскільки в селі немає відповідних робочих місць. Де вони візьмуться, якщо, по-перше, загальна кількість робочих місць у селах значно скоротилася, а по-друге – розташування тих, що збереглося в сільських поселеннях, є таким, що не обіцяє багатьом молодим людям ніяких перспектив. Причина – обезлюднення сіл, перетворення їх із великих та середніх на дедалі малолюдніші, що негативно впливає на структуру розміщен-

⁴ Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. – К., 1998. – С.22–23.

⁵ Статистичний щорічник України за 2001 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К., 2002. – С.9.

ня виробництв. Ідеться про те, що більшість із них розташовані в середніх і великих селах.

За даними суцільного обстеження сіл у 2001 році органами статистики, наявність сільгосп підприємств зафіксована: у селах людністю 500 осіб і більше – у 8 з 10; 300–500 осіб – в 1 з 2; 200–300 осіб – в 1 з 3; до 200 осіб – в 1 з 10.

Схожа ситуація й з розміщенням фермерських господарств, дві третини з яких розташовані в межах господарської території сіл людністю понад 500 осіб, і хоча найприйнятнішою просторовою базою розвитку фермерства об'єктивно є малі поселення (більша ймовірність того, що землі прилягатимуть безпосередньо до садиби), все ж таки нерозвиненість транспортної мережі, виробничої та соціальної структури спонукають фермерів обминати малі села. Слід сказати й про те, що потенціал малих сіл недостатньо використовується для розвитку особистих селянських господарств, і це пов'язане з переважанням тут осіб старших вікових груп.

У сільській місцевості розташовані також виробничі об'єкти і не сільськогосподарських галузей: промисловості, будівництва, транспорту, обслуговування. Одні з них функціонують як самостійні підприємства, інші – як виробничі підрозділи несільськогосподарських та сільськогосподарських підприємств. Згаданим обстеженням сіл зафіксовано: 9,3 тис. діючих промислових виробництв (підприємств і їх цехів, кар'єрів і промислів тощо), 1,3 тис. будівельних організацій, 793 транспортних підприємства, 1,7 тис. оздоровчо-рекреаційних закладів (санаторіїв, будинків відпочинку тощо), 2,9 тис. інших об'єктів, що використовуються для господарської діяльності неаграрного характеру. Усі вони розташовані переважно у великих (людністю понад 1000 осіб) та середньої величини (500–1000 осіб) селах. Що ж до малих поселень, то в них зустрічаються лише поодинокі такі об'єкти.

Розширюється коло поселень, де відсутня інша сфера прикладання праці, окрім особистих господарств. У 2001 році кількість їх сягала 10,5 тис. (36,6% від загальної кількості сіл) і була в 1,5 раза більшою порівняно з 1996 роком. Найбільша частка таких поселень без виробничих об'єктів (понад 70%) – серед сіл людністю до 200 осіб; відсутні ці об'єкти також у кожному третьому селі людністю 200–300 осіб та кожному п'ятому – людністю 300–500 осіб.

Отже, скорочення виробничої бази села є головною причиною масової незайнятості сільського населення, особливо молоді. У неї

залишається тільки можливість самостійного забезпечення себе робочими місцями шляхом створення власного бізнесу. За результатами опитування, проведеного в серпні 2005 року Українським інститутом соціальних досліджень, 28% молодих селян хотіли б стати на цей шлях, але їх стримують головним чином дві обставини: відсутність стартового капіталу і труднощі з отриманням банківського кредиту⁶.

За даними Державного інституту проблем сім'ї та молоді (опитування, проведене в червні 2004 року), 31% молодих мешканців села воліли б розпочати свою справу, створити власне господарство тощо. За даними нашого дослідження ідеальним самостійним господарем для багатьох молодих людей на селі є фермер. Ті, хто хоче брати з нього приклад, бачать його ентузіастом, який ціною неймовірних зусиль долає несприятливі обставини, щоб самостійно господарювати (31%); роботодавцем (23%); невтомним трудівником, рабом роботи від зорі до зорі (18,4%); представником сільських підприємців, фундатором нового сільськогосподарського укладу, нового життя на селі (9,2%); годувальником країни (9,8%) тощо. Чимало молодих хотіли б стати саме фермерами.

Словом, потяг до самозайнятості у значної частини сільської молоді є, але він не реалізується. Це не може не знижувати рівень їхньої зайнятості та економічної активності, що й показують таблиці 1 і 2.

Таблиця 1

Зайнятість та безробіття молоді України, 2003 (%)*

Вікові групи	Рівень зайнятості		Рівень безробіття	
	село	місто	село	місто
Все населення віком 15–70 років	54,7	57,5	7,0	9,9
Молодь загалом	47,8	45,4	11,0	14,4
Молодь за віковими групами:				
15–19 років	13,3	7,5	20,9	30,9
20–24 років	60,6	54,6	12,6	15,4
25–29 років	72,4	75,5	7,3	11,4

*За даними Держкомстату України.

⁶ Ижик П. Жизнь с огорода // День. – 2005. – №200. – 1 ноября.

З таблиці 1 можна зробити висновок, що ситуація із працевлаштуванням сільської молоді краща, ніж у міській. Однак, слід взяти до уваги деталь, яка, здавалося б, поліпшує ситуацію для молодих селян. За програмою статистичного обстеження економічної активності населення до зайнятих відносять осіб, котрі працюють в особистих селянських господарствах, продукція з яких хоча б частково реалізується на ринку. У сільській місцевості цей вид зайнятості дуже поширений, оскільки практично всі домогосподарства мають земельні ділянки, хоча рівень грошових доходів з них відносно низький. Як правило, в таких господарствах працюють усі члени родини, а для дітей та молоді вони часто стають першим робочим місцем. Фактично, це самозайнятість, соціальна значимість якої неоднозначна: переважає важка фізична праця, не діють норми трудового законодавства, відсутні соціальні гарантії та захист, молода людина не здобуває професії тощо.

Про складну ситуацію із зайнятістю сільської молоді свідчать також показники безробіття. Контингент безробітної сільської молоді становив у 2003 році 189,1 тис. осіб (табл. 2). Хоча рівень безробіття сільської молоді нижчий, ніж у містах (відповідно 11,0% і 14,4%), частка молоді серед безробітного населення в сільській місцевості, за даними статистики, становила 41,9%, що значно вище за аналогічний показник у містах (36,9%). Це означає, що порівняно з дорослим населенням, становище сільської молоді на ринку праці особливо несприятливе для неї.

Таблиця 2 показує, що рівень економічної активності сільської і міської молоді загалом приблизно однаковий. Хоча на селі він є

Таблиця 2

Економічна активність молоді України, 2003*

Вікові групи	Рівень зайнятості (тис. осіб)		Рівень безробіття (%)	
	село	місто	село	місто
Все населення віком 15–70 років	6 426,3	16 187,9	58,8	63,8
Молодь загалом	1718,5	4130,0	53,8	53,0
Молодь за віковими групами:				
15–19 років	189,1	288,7	16,8	10,8
20–24 років	712,5	1 655,3	69,3	64,5
25–29 років	816,9	2 186,0	78,1	85,2

*За даними Держкомстату України.

вищим у 15–19-річних і 20–24-річних і нижчим у 25–29-річних. Щодо цих останніх, то відносно зниження рівня їхньої активності пояснюється обмеженістю місцевого ринку праці, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва, шлюбністю, прив'язаністю до особистого господарства тощо. Перевага ж молодшої та середньої вікових груп, очевидно, зумовлена відзначеною обставиною: можливістю підмінити зайнятість самозайнятістю.

Взагалі ж проблему зайнятості та економічної активності сільської молоді не можна вважати чітко окресленою. Господарство в селі, як і в усій країні, непланове, ніхто не знає, скільки потрібно селу, наприклад, трактористів чи операторів машинного доїння, скільки випускників педагогічних чи медичних ВНЗ повернуться до села і т.д. Певну загальну картину занять сільської молоді дає Всеукраїнський перепис населення 2001 року (табл. 3).

Таблиця 3

Заняття сільської молоді України (тис. осіб)*

Тип зайнятості	Всього осіб віком 14–27 рр.	У тому числі за віковими групами:		
		До 16 років	16–19 років	20–27 років
Всі зайняті	1134,4	1,4	138,6	994,4
З них:				
Законодавці, вищі державні службовці	25,9	-	0,3	25,6
Професіонали цієї сфери	53,6	0,0	0,6	53,0
Інші фахівці	110,3	0,0	8,7	101,6
Технічні службовці	28,8	0,0	3,2	25,6
Працівники сфери торгівлі й обслуговування	96,1	0,1	11,5	84,5
Кваліфіковані працівники сільського, лісового та рибного господарства	63,3	0,2	8,0	55,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	88,2	0,0	10,3	77,9
Оператори і складальники устаткування та машин	156,6	0,0	14,8	141,8
Найпростіші професії	508,8	1,1	80,8	42,6

*За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Як бачимо, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року у сільській місцевості були зайняті 1134,4 тис. осіб віком 14–27 років, що становило 20,8% від загальної чисельності зайнятих селян. Число зайнятих дітей до працездатного віку та молоді 16–19 років було незначним – відповідно 1,4 тис. та 138,6 тис. осіб. Оскільки в такому ранньому віці спеціальна освіта, як правило, відсутня, переважна більшість їх працювали за найпростішими професіями. Але й для молоді 20–27 років такі заняття залишилися найпоширенішими (42,9%). Вагому частку зайнятої сільської молоді становили оператори, складальники устаткування та машин і різного роду фахівці. Внаслідок нерозвиненості соціальної інфраструктури сільської місцевості частка працівників сфери обслуговування і торгівлі була низькою (до 8,5%), хоча така робота не потребує високого освітнього рівня. Питома вага кваліфікованих працівників сільського, лісового та рибного господарств у старших вікових групах молоді виявилася близькою до 5,5%. Частково цей факт можна пояснити здобуттям більш високого рівня освіти та переходом на більш високий професійний рівень зайнятості.

У сільській місцевості молодь раніше починає виходити на ринок праці, оскільки має обмежений доступ до навчальних закладів. Ті, хто хоче здобути вищу або середню професійну освіту, вимушені емігрувати до міст, бо в селах, зрозуміло, відповідних навчальних закладів немає. Якщо взяти до уваги ще й необхідність для багатьох молодих селян шукати робоче місце у містах, то міграційний процес із села не може не відзначатися неабиякою потужністю. Ми запитували в анкеті: “Чи залишається молодь працювати і жити у Вашому селі?” На це запитання респонденти відповіли таким чином: більшість від’їжджає – 47,2%, майже всі від’їжджають – 29,5%, залишається приблизно половина – 14%. Що ж до планів виїзду із села, то вони перевірялися в нашому дослідженні запитанням: “Де Ви маєте намір жити?” Молоді респонденти відповіли: 58,6% – залишуся жити в тому самому населеному пункті, де живу нині; 27,6% – планую змінити нинішнє місце проживання; 2,3% – не дали відповіді. Решта відсотків розподілилася між тими, хто планує виїхати на постійне місце проживання в країні ближнього чи дальнього зарубіжжя або в сусідній район (область) на заробітки.

Якщо значна частина молодих селян планує покинути свої села, то логічно було б запитати, якою мірою вони задоволені/незадоволені умовами проживання в них. Цілком задоволених виявилось лише 10,9%. Решта відповіли таким чином: радше задоволені, аніж ні – 9,2%, важко сказати, задоволені чи ні – 23,6%, радше не задоволені – 31,6%, незадоволені – 23%. Зрозуміло, що за такого високого рівня незадоволення не слід чекати в найближчій перспективі зниження чи послаблення міграційного потенціалу сільської молоді.

Таким чином, молодь села, хоч би як вона з нього мігрувала, і далі становить значну частку населення, зайнятого у сільськогосподарському виробництві. Проте було б неправомірним обмежуватися тільки працюючою категорією сільської молоді, як це робили ще десь 20 років тому. Як правило, у поле зору соціологів не потрапляли учні середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ та технікумів аграрного профілю, студенти вузів, пов'язаних безпосередньо з сільськогосподарським виробництвом. Не слід забувати і про молодих працівників не виробничої сфери сучасного села, хоча вони й становлять невелику частку сільської молоді. Проте всі ці категорії сільської молоді мають стати об'єктом сучасних соціологічних досліджень.

Професійні відмінності в середовищі працюючої молоді села зумовлюють її внутрішню соціально-економічну стратифікованість і породжують певні відмінності у способі життя різних її верств. Проте загальною тенденцією, яка теж визначає місце молоді в соціально-професійній структурі села, є її "зсув" до тих груп населення, які мають досить низький соціальний статус⁷. На цій підставі слід говорити про низькі стартові можливості сільської молоді, що гальмують, а то й блокують її просування життєвим шляхом.

Осібно в групі сільської молоді стоїть загін учнів та студентів – вихідців із села, котрі саме з ним пов'язують свою майбутню трудову діяльність та життя. Однак аграрна реформа, ліквідувавши багато робочих місць, не відкрила для цих молодих людей належних перспектив. Вона зробила безробітними багатьох спеціалістів

⁷ Шагохін А.М. Соціологія села. – К., 2000. – С.96–99.

сільського господарства. Наприклад, серед агрономів рівень безробіття у 9 разів, а серед зоотехніків – у 6 разів вищий порівняно із середнім рівнем безробіття по Україні⁸. Виходить, що чимало молодих спеціалістів, випускників вузів, технікумів потраплять в ситуацію безробіття на селі. Але знаючи ситуацію, багато молодих спеціалістів у село і не їдуть.

Видається за доцільне наголосити, що за таких несприятливих для молоді села умов працевлаштування соціальний статус сільських старшокласників стає гранично невизначеним, ціннісні й соціально-професійні орієнтації у більшості випадків залишаються недосформованими, поселенські орієнтації неоднозначними. І це зрозуміло, бо сама життєва ситуація не обіцяє молодим людям однозначного професійного майбутнього, вони, по суті, не знають, ким стануть. Водночас існують певні суперечності й у самій системі профорієнтації сільської молоді, коли, наприклад, досить високий рівень формування професійних орієнтацій в учнів професійно-технічних навчальних закладів поєднує їх зі студентами технікумів та коледжів відповідного профілю, але їх роз'єднує у перспективі різний соціальний статус, якого суспільство нікому з них не дає заздалегідь. Звідси розуміння статусу в даній віковій групі не може не бути не розмитим.

І ще одна група молодих – студенти вузів, майбутні спеціалісти сільського господарства. Ще в недалекому минулому вони були потенційною елітою села, проте сьогодні такі домагання суперечили б реальності. Навіть після закінчення вузу шляхи в еліту молодим людям ніхто не стелить у селі. Але все ж таки нові економічні умови вступу до вузів, а також атрибут вищої освіти дають їм змогу сподіватися на одержання сталого і досить-таки високого соціального статусу в суспільстві.

Водночас слід відзначити, що в умовах формування ринкових відносин однозначно прогнозувати соціальний статус і соціальну роль будь-якої соціальної групи, особливо молоді, було б неправомірно. Так, стосовно сільської інтелігенції молодого віку справедливим буде твердження про зростання її внутрішньої диференціації, поглиблення відмінностей в інтересах, відособлення різних

⁸ Соціальний стан села: проблеми, перспективи. – К., 1999. – С.3.

її верств та загонів, що зумовлено об'єктивно неоднозначним станом їх у суспільстві⁹. Останнє може швидко змінюватися: наприклад, учитель іде у фермери. Фермер банкрутує і повертається назад до попередньої роботи тощо.

Ще про один загін сільської молоді – працівників невиробничої сфери села – лікарів, педагогів, працівників культури та ін. Частка осіб, які зайняті у цій сфері, досить мала у загальній масі сільського населення, і молодь у цій групі не становить постійної більшості. Крім того, рівень підготовки багатьох молодих працівників невиробничої сфери села не відповідає соціальним вимогам часу. Нарешті, регіонально об'єкти цієї сфери розміщені в Україні досить нерівномірно.

Низьким є й рівень заробітної плати більшості представників цієї категорії працівників, оскільки умови фінансування освіти, охорони здоров'я, культури на селі нестабільні. Окрім того, заробітна плата у цих сферах залежить від кваліфікації, стажу роботи, чого в молоді роки ще бракує. Проте загін молодих працівників сільської невиробничої сфери виконує важливі функції щодо збереження і розвитку соціальної інфраструктури села. За відсутності необхідних елементів соціальної інфраструктури, як правило, села приречені на поступове вимирання. Слід сказати і про те, що соціальний статус цієї групи сільської молоді поки що достатньо високий, хоча й неоднорідний внаслідок внутрішньої диференціації. Однак можна прогнозувати падіння престижу даної групи, якщо матеріальне становище працівників нематеріальної сфери не поліпшиться. Утім, сподіватися на це поліпшення найближчим часом не має підстав, оскільки позавиробничі сфери села, особливо соціальну, фінансують за залишковим принципом. Щоб скасувати цей принцип, слід замінити пріоритети бюджетної політики держави.

Як же молоді селяни оцінюють аграрну реформу, її результати і наслідки? Треба сказати, що зміни на селі і в суспільстві в цілому диктують молодим певні способи поведінки і мислення, ро-

⁹ Див.: Овшинов А.Н. Системный анализ противоречий социально-групповой структуры общества // Автореф. дис...д-ра социол. наук. – Ростов-на-Дону, 1992. – С.18.

зуміння подій і фактів. Але оцінки ними реформи не відзначаються одноставністю та однозначністю і залежать від міри їхньої включеності в нову ситуацію та впливу навколишнього середовища, загальної думки односельців.

Реформа дала в руки селян, зокрема й молодих, землю. Як вони до цього поставились? На анкетне запитання, що реально означає для них власність на землю, молоді респонденти загалом відповіли позитивно, акцентуючи переважно такі моменти: перспективу забезпечення благополуччя своєї сім'ї (32,8%), стимул до напруженої праці на себе (16,8%), можливість вигідно увійти в ринок (12,1%) чи розбагатіти (10,3%), задоволення від здійснення мрії про власну землю (9,2%), приплив нових сил, підстави для планування своєї господарської діяльності (9,8%). Однак загальне схвалення приватної власності на землю у багатьох поєднане з тривожністю: що робити із землею, як її обробляти (24,1%), чи не відберуть цю землю у майбутньому (7,5%). Має місце також і позиція, яка містить неявне заперечення, несхвалення приватної власності на землю: “власність на землю в наших умовах нічого у моєму житті принципово не змінює” – 18,4%.

Стрижнем оцінки загального результату реформ в АПК і на селі виступає позиція “важко сказати” – 47,1%. На нашу думку, вона неоднозначна: тут і незнання підстав для оцінки, і невміння, а то й небажання оцінювати, а головне – відсутність критеріїв успішності–неуспішності реформ. Серед тих же молодих селян, хто свою оцінку реформ висловив, переважає негативне їх бачення – 33,9%. Позитивне ставлення виявили лише 14,8%. Позиція “важко сказати” (54%) домінує і у відповідях щодо визначення молоддю історичного напрямку розгортання реформ – правильний він чи неправильний. Майже 10% опитаних визнали напрям правильним, 30,5% – неправильним.

Чи слід було руйнувати колгоспно-радгоспну систему? 16,1% респондентів вважають, що цю систему слід було замінити, оскільки вона застаріла; 20,1%, – що варто було створити для неї лише конкурента; 37,4% визнали, що в ній треба було реформувати те, що застаріло й економічно себе вичерпало і 22,4% не визначилися зі своєю відповіддю.

Як бачимо, більш як половина (57,5%) опитаних молодих респондентів із села вважають, що колгоспно-радгоспну систему варто

було зберегти, змінивши в ній те, що вичерпало себе, або ж створивши для неї конкурента.

Оцінювання агрореформування за контрастними характеристиками, здійснене молодими респондентами, виявилось акцентованим убік його негативних ознак і параметрів. Реформи: 1) означають великий успіх реформаторів – 6,3%; 2) означають невдачу реформаторів – 15,5%; 3) сприяють розвитку сільгоспвиробництва – 13,2%; 4) сприяють розвалу сільгоспвиробництва – 25,9%; 5) є послугою селянству з боку влади (воно отримало землю) – 6,9%; 6) становлять обман селянства з боку влади (земля попливе до рук багатих) – 24,1%; 7) забезпечать розквіт села – 8%; 8) зумовляють занепад села – 25,3%; 9) забезпечать піднесення життєвого рівня і культури селян – 3,4%; 10) призведуть до падіння життєвого рівня і культури селян – 13,8%; 11) розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробниками – 10,9%; 12) звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробниками – 16,8%; 13) зміцнюють сільську громаду – 4%; 14) руйнують сільську громаду – 16,7%.

Яким же, на думку молодих, стало пореформене село? Яка атмосфера запанувала в ньому? Знову бачимо перевагу негативних оцінок. Молодь відзначає, з одного боку, розорення – 37,4%, збіднення – 31%, послаблення – 21,3%, постаріння села – 12,1%, а з іншого, що воно набуло перспектив – 12,4%, зазнало поліпшення – 6,3%, стало захищеним – 5,2%, розбагатіло – 4%, зміцнилося – 3,4%, помолодшало – 1,7%. Кількісна різниця між негативними і позитивними оцінками пореформеного села вельми значна. І, очевидно, молодь не перебільшує із “чорними” фарбами, а радше реалістично бачить картину. Атмосферу села вона також відчуває в цілому як ненормальну, тобто в тому самому ключі. Остання видається їй напруженою – 23,6%, явно неоднозначною – 13,2%, пригніченою, стійко песимістичною – 9,2%, безнадійною – 8,6%, подразливою – 7,5%, конфліктною – 4%. Звісно, спокійно існувати в такій атмосфері важко. Для багатьох вона просто гнітюча. Що ж до “світлих” тонів у сприйнятті атмосфери села молодими респондентами, то в цьому ракурсі вони висловлювалися дуже обережно: спокійна, ділова – 8,6%, піднесена, з трудовим ентузіазмом – 4%, оптимістична – 0,6%. При цьому не змогли визначитися у цьому питанні 18,4% опитаних.

Заторкнемо ще два питання, які проливають світло на пореформене становище сільської молоді: що реформа дала молоді і хто, з її точки зору, має від цього найбільший зиск? Майже половина опитаних (48,3%) відповіли, що ніякої вигоди від реформи не мають, 23,6% – наскільки мають, настільки й ні, 14,9% не змогли визначитися, мають чи не мають. Словом, картина, як її бачать молоді, невтішна.

Кому ж тоді реформа виявилася найбільш вигідною? Керівникам і спеціалістам колективних господарств, які підлягали реорганізації, – 33,9%, власникам і керівникам новоутворених колективних підприємств – 27,6%, представникам місцевої влади – 23%, державі – 17,8%, орендарям паїв – 15,5%, корумпованим чиновникам – 13,8%, фермерам – 12,1%, бізнес-структурам, комерційним посередникам – 11%. А рядові селяни, тобто власники земельних і майнових паїв? Молоді респонденти поставили їх на одне з останніх місць. До цієї ж категорії людей належать здебільшого і вони самі.

Таким чином, вельми непростою виявилася залежність: аграрна реформа – сільська молодь. Найбільшою бідною, на нашу думку, є те, що реформа скасувала ті перспективи, які давала молоді колгоспно-радгоспна система і радянська влада і не забезпечила їй нових гарантованих шляхів у майбутнє. Такого роду шляхи, можна сказати, вона проклала не стільки перед сільською молоддю в цілому, а тільки перед певними її групами, зокрема, перед тими, у кого виявився в наявності стартовий капітал для започаткування своєї справи, або тими, кому поталанило одержати вищу чи середню професійну освіту і влаштуватися на доходні місця. Усі ж інші молоді люди села перебувають поза цими можливостями.

Матеріальне становище значної частини молоді фактично нижче за рівень прожиткового мінімуму, причому окреслюється тенденція до його подальшого погіршення.

Відбувається процес руйнації соціальної орієнтованості практично всіх соціально-професійних верств молоді села, за винятком невеликої частини осіб старших вікових груп (понад 24 роки), які, повторимо, мають стабільний заробіток і становище на виробництві.

Нестабільність матеріального становища молоді стає одним із основних джерел формування несприятливої криміногенної

ситуації на селі, зростання злочинності, особливо серед молодших вікових груп молоді, представники яких не мають перспективи отримання добре оплачуваної роботи.

Не маючи стабільних джерел поліпшення матеріального становища, частина молоді змушена або перебиватися випадковими заробітками, або емігрувати, або ж залишитися зайнятою тільки в особистому господарстві, або ж, нарешті, постійно звертатися за допомогою до батьків. Подеколи це призводить до зростання числа міжпоколінних конфліктів у родинах, а також до збільшення кількості розлучень у молодих сім'ях на ґрунті матеріальних труднощів. Словом, реформа підвісила багатьох молодих людей села між небом і землею.

4. Соціологічне забезпечення аграрної реформи

Соціальний експеримент, учинений технологом у вигляді аграрної реформи, виступає для технолога засобом вторгнення не лише безпосередньо в систему АПК, а й у людські відносини на селі, в життєдіяльність селянства. Вторгнення насильницького, грубого, без партнерської угоди між владою і селянством. Не було домовленості з останнім ні про формат, строки та межі перетворень, ні про міру відповідальності реформатора за експеримент, ні про джерела відшкодування втрат, негараздів і незручностей людей села від цього експерименту. Реформатор просто примусив селян прийняти реформу, незважаючи ні на що, змусив змиритися з нею, а через неї – з волею авторитарної влади й усього політичного режиму.

Свою реформою на селі цей режим мав на меті швидко розв'язати низку не тільки аграрних, економічних, організаційних, а й соціально-політичних проблем, яких по суті не розв'язав, а лише накреслив певний шлях до цього. Блокувальних чинників виявилось на цьому шляху чимало, але особливим серед них був так званий людський фактор, котрий виявив, зрештою, пасивність, піддатливість, неорганізованість і неабияку затурканість. Понад те, у шоківій атмосфері реформи він виявив себе безвільним соціальним контингентом, над яким можновладний реформатор

провів свій жорстокий дослід. З точки зору соціотехнологічного підходу в соціології, до людського фактора АПК застосовували реформаторські технології у такий же спосіб, як і до самого АПК, тобто як до речей. Якщо речі, скажімо, переставляють з одного місця на інше, то селян реформатор переставив з одного способу життєдіяльності в інший, до того ж значно нижчого гатунку. Перетворення він учиняв не разом із селянами і для їхнього зиску, а без селян і проти них.

Так дався взнаки технократичний та чиновницький дух агро-реформи, підсилений політичною байдужістю до селян численних депутатів Верховної Ради України, які через ухвалення Земельного кодексу, відповідних законів та постанов, бюджетів із мінімальними коштами для аграріїв прямо допомагали реформаторові у цьому “переставлянні”. Коли ж реформаторський режим було повалено, ті самі політики раптом “заохали”, “забідкалися”, словесно заопікувалися “тяжкою долею” АПК, села і селянина, хоча цю саму долю самі вони й творили. Воістину: “О часи, о звичаї”!

Чого ж бракувало в агрореформі? Гуманізму та соціоінженерної вправності реформатора. І через це вона набула невиправдано гігантської соціальної ціни й спричинила такого ж гігантського руйнування. А чого бракувало в технології реформи? Соціологічного забезпечення та обслуговування, які вможливають з’ясування соціотехнологічної компетентності технолога.

Він діяв без належного соціологічного забезпечення, так, ніби не знав про соціотехнологічну функцію соціологічної науки або ж знав, але, прямо кажучи, зігнував її. От і трапилося, що навіть після видання Указу Президента України “Про розвиток соціологічної науки в Україні” (2001) реформа і соціологія не поєдналися. До послуг соціології реформатори майже не вдалися. Можна, вважаємо, говорити лише про епізодичну співпрацю їх із соціологами, та й то у незначних, по суті, питаннях.

Яким же є потенціал соціології, що його вона могла б реалізувати у площині соціотехнологічного забезпечення й обслуговування реформи?

Він визначається тим, що соціологія, як відомо, є не лише теоретичною та емпіричною, а й прикладною соціальною наукою.

Як теоретична наука вона пізнає і пояснює соціальну реальність на рівні високих абстракцій. Як емпірична наука соціологія вивчає соціальну реальність через здобуття фактографічного знання на основі проведення конкретними методами спеціальних досліджень тих чи інших соціальних процесів і явищ. Як прикладна дисципліна соціологія вивчає соціальну реальність крізь призму створюваних нею соціотехнологій та соціоінженерій її перетворення, досягнення практичного ефекту¹. У цьому плані емпірична і прикладна соціологія не збігаються, хоча остання використовує весь пізнавально-дослідницький арсенал емпіричної соціології (методи, методика, процедури, техніку, інструментарій та ін.).

Якщо виходити із цієї структури соціології як науки, то слід спершу говорити про можливість соціологічного обслуговування аграрної реформи на всіх рівнях її пізнавально-дослідницької спроможності. Зокрема, ту реальність, яку технолог планує реформувати, тобто практично змінити, соціологія, по-перше, здатна пізнати й пояснити в ракурсі загальних соціальних (у підсумку, людських) закономірностей її існування і розвитку. По-друге, соціологія в разі потреби може дослідити емпіричними методами окремі конкретні процеси та явища цієї реальності, дати їх детальний опис. По-третє, соціологічна наука сконструює проект тієї реальності, у яку має втілитися (перетворитися) реальність, що її слід було піддати змінам. По-четверте, соціологія запропонує алгоритм перетворення реальності в цілому чи її об'єктів, тобто знання про порядок та послідовність дій технолога-практика з реальністю, маніпуляцій з її об'єктами. По-п'яте, соціологія спроможна простежити та проконтролювати перебіг перетворень об'єктів щодо відповідності реформаторських алгоритмів і тим змінам, що вже зазнали чи зазнають ці об'єкти, і внести в цей процес (або алгоритм) відповідні корективи. Нарешті, по-шосте, на основі реалізації усіх цих своїх функцій вона може надавати інформацію для прийняття управлінських рішень і навчати реформатора соціотехнологічної грамотності та вправності, вивчаючи також і його самого.

¹ Див.: Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. Прикладная социология. М., 2004. – С.21–25.

Третій, четвертий і п'ятий пункти цього переліку відбивають роль прикладної соціології, потенційним споживачем інформації якої має виступати саме реформатор як соціальний технолог, інженер. Тут і маємо говорити про соціотехнологічне та соціоінженерне забезпечення агрореформи, що його могла б здійснити соціологія через свою прикладну функцію та структуру. Однак цього не відбулося, тому не відбулося підведення належної наукової соціологічної бази під програми, плани, сценарії соціоінженерних дій реформатора. Чи не тому він чимало “наламав дров” із людським чинником села, а також у його соціальній сфері? Немає сумніву, що соціологічне обслуговування агрореформи й підняло б рівень чутливості реформатора до сільської людини, соціальних питань реформи.

Отже, можемо констатувати, що соціологічне знання, яке не лише пояснює соціальну реальність, а й конструює та діагностує її, виробляючи технологічно-практичні рекомендації, не було використано реформатором. Звичайно, тут не можна сказати, що це знання залишається не затребуваним суспільством, державою, владою, політичними партіями.

Сьогодні найефективніше використовують соціологічну інформацію саме політичні партії, рухи в конкурентній боротьбі за владу зі своїми опонентами. Проте слід зазначити, що в сучасних умовах ринкових перетворень соціологічне знання не стало ще дієвим засобом у практиці управління. Бо й донині в Україні немає того, що вже роками й десятиліттями функціонує в інших країнах (США, Японія, Польща), – безпосереднього включення соціологічного знання в практику управління, як державою, так і виробництвом. Щоправда, ми вже пішли цим шляхом. Скажімо, при деяких держадміністраціях працюють дослідницькі групи, центри, та це крапля в морі. Адже немає головного: державної системи соціологічних досліджень, яка б виконувала замовлення держави, її різних інститутів, бо та система соціологічних опитувань, яка сьогодні формується у державі, в суспільстві та якій державні органи можуть замовляти соціологічний сервіс, занадто прагматична; їй бракує не лише конкуренції, а й наукової експертизи, які можуть бути забезпечені лише розвиненою державною системою соціологічних досліджень, діагностик, експертиз і сервісу, оскільки

тільки така система може тримати її в межах певних стандартів, забезпечити необхідні еталони оцінок тощо. Поки що малопопулярне ЗАТ “Державна соціологічна служба” такого роду функцій виконувати не може.

Задля створення такої системи необхідно скористатися власним попереднім досвідом (регіональні і галузеві соціологічні служби, промислові соціологічні служби, служби при партійних і державних органах). Не зайвий досвід і інших країн. Візьмемо, зокрема, нашу сусідку Польщу. Тут щоразу перед упровадженням соціальних інновацій у практику обов’язково проводяться необхідні соціологічні опитування й робляться соціальні прогнози щодо можливих наслідків цих інновацій.

Наприклад, згадаймо консультативний референдум 1987 року щодо способу проведення економічних реформ і вибору історичної перспективи розвитку Польщі. Поляки погодилися на швидке проведення економічних перетворень (метод “шокової терапії”). У Польщі сформована досить висока соціологічна культура суспільства, а про управлінців слід згадати окремо – вони не лише досягли належного рівня цієї культури, а й відзначаються підвищеним попитом на соціальну інформацію, конкурують між собою за оволодіння нею.

У нас же, без перебільшення можна сказати, інший стереотип: спочатку реформують, не консультуючись із соціологами, а потім просять або вимагають дослідити та пояснити наслідки. Буває й таке, що необхідну соціологічну інформацію отримують, але її не використовують, бо не вірять їй.

Звичайно, управлінців часто-густо не задовольняє соціологічна інформація, якщо вона не відповідає їхнім практичним потребам, необхідності швидко ухвалювати оптимальні рішення. Звісно, це – вина радше не управлінців, а соціологів, які не завжди вміють трансформувати свою інформацію для технологічного використання, пристосування її до управлінських алгоритмів.

Безумовно, цьому заважають чимало чинників. Перелічимо декотрі:

- 1) вияви соціологічного примітивізму, пов’язаного з низьким професійним рівнем дослідницьких кадрів. Заробітчанство привело в соціологію багатьох людей, які працюють не на користь науки,

а заради меркантильних інтересів. Вони знижують не лише рівень досліджень, а й престиж самої соціологічної науки;

2) занепадає соціологічна теорія головно через дуже обмежені можливості фундаментальних досліджень, отже, соціологія набула в Україні переважно емпіричного характеру. Дається взнаки також слабкість її методологічної бази, що внеможливиює інтегрування соціологічної практики й теорії;

3) слабкість організаційних можливостей соціології. Після майже десятирічної пасивності лише останнім часом почала розгортати свою діяльність Соціологічна асоціація України. По суті, тільки зараз вона береться за розв'язання питань професійної культури соціологів, упровадження наукових стандартів, об'єднання зусиль дослідницьких центрів, проведення наукових конференцій, дискусій, репрезентації української соціології у світовій соціологічній науці;

4) фінансова незабезпеченість емпіричних соціологічних досліджень, що призводить до спрощення їх, фрагментарності, ненадійності.

Отже, в Україні спостерігаються суперечливі зв'язки між практикою управління та соціологічним забезпеченням її. З одного боку, соціологія не стала дійовим елементом цієї практики, з іншого – актуалізується, але не забезпечується потреба держави в різнобічній соціологічній інформації, її технологічному використанні. Щоб зняти ці суперечності, держава і соціологія повинні йти одна одній назустріч. Це значною мірою допоможе реформаторам у забезпеченні позитивних результатів суспільних перетворень у різних сферах життєдіяльності.

Однак, як показує вітчизняний досвід, влада за роки реформування не завжди прагнула плідної співпраці із соціологами у питаннях залучення їх до розробки складних соціальних програм, спрямованих на реформування тих чи інших сфер суспільного виробництва, зумовлених нагальними потребами практики. Прикладом цього може слугувати її поведінка, коли вона відмовилась від послуг вітчизняних соціологів у розробленні програми та сценарію проведення аграрних реформ і вдалася до послуг винятково закордонних експертів і порадників.

Водночас зауважимо, що українські соціологи ще задовго до горбачовської перебудови й уже в процесі її накопичили значний

арсенал пізнавальних засобів соціотехнологічної і соціоінженерної нейтралізації негативних соціальних наслідків, зумовлених реформуванням різних сфер суспільного виробництва. Варто лише вказати на плідну співпрацю соціологів і влади у 1970–1990 роках у питаннях розроблення планів соціального розвитку колективів промислових підприємств різних галузей виробництва. Була створена широка мережа заводських відділів соціального планування на підприємствах, діяльність яких базувалася на постійних контактах із трудовими колективами. Особливо цінного досвіду українські соціологи набули під час соціологічного супроводу великомасштабного економічного експерименту, який проводився на підприємствах різних галузей виробництва колишнього СРСР у 1984–1986 роках. З допомогою конкретно-соціологічних досліджень, виконаних на підприємствах України, які були охоплені економічним експериментом, виявлялися установки та реакції працівників на впровадження соціальних нововведень, зокрема засобів і способів стимулювання та оплати праці за нових умов господарювання².

Зауважимо, що саме із започаткованими невдовзі ліберальними перетвореннями в Україні відбулась ліквідація соціологічних служб на підприємствах, що спричинило відтік і перекваліфікацію заводських соціологів, а відтак і згорання соціологічних досліджень на багатьох важливих для суспільства наукових напрямках. Відомо також, що соціологічні дослідження проблем села, які здійснювалися в Україні, не відзначалися скоординованим характером і, звичайно ж, не могли повною мірою відповідати запитам практики. Таким чином, вкрай необхідної соціологічної інформації бракувало на всіх рівнях управлінської ієрархії, що, безумовно, не сприяло прийняттю ефективних управлінських рішень. Особливо показовим у цьому плані було те, що попит на соціологічну інформацію про реакцію людського чинника на соціальні інновації з боку структур реформатора був майже відсутній. Не виключено, що саме ця обставина завадила реформаторам віднайти адекватну соціотехнологію перетворень із найменшими втратами для так званого людського фактора.

² Ручка А.А., Сакада Н.А. Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии. – К., 1988. – С. 169–212.

Світова практика свідчить, що використання результатів соціологічних досліджень при впровадженні різного роду соціальних змін може відігравати роль важливого інструменту, здатного допомогти у з'ясуванні ступеня готовності стартових умов реформи, оптимізувати перебіг її проведення, нейтралізувати зумовлені нею негативні соціальні наслідки та ін. На цю обставину звертає увагу і російський соціолог Р.Ривкіна: “Як у принципі з'ясовується готовність або неготовність суспільства до тих чи інших соціально-економічних інновацій? У різних країнах світу для цього використовуються соціологічні опитування, з допомогою яких з'ясовується, по-перше, ставлення людей до нових моделей економічних або соціальних відносин, по-друге, пропозиції самих громадян стосовно того, які зміни в умовах праці та свого життя вони вважають необхідними... Для того, щоб з'ясувати, яку саме поведінку люди стали б здійснювати в цьому випадку, їх потрібно поставити в проєктивну (можливу) ситуацію. Тобто потрібно описати той новий режим праці або ту нову систему її оплати, які передбачається запровадити. Зрозуміло, що такі дослідження мають проводитися до початку практичних кроків у реалізації наступного раунду реформ. Тільки в цьому разі результати наукових досліджень дають позитивний результат. У протилежному випадку вони матимуть лише академічний інтерес. Що ж до російських реформ, то вони проводились і проводяться без такої підготовки, суто бюрократично!... Про яку готовність до реформ може йтися, якщо більшість жителів країни взагалі не розуміють, в чому їх суть і до чого вони можуть призвести”³.

Очевидно бюрократичний сценарій проведення реформ у Росії – непоодиноким явищем. Воно має місце на теренах країн СНД, зокрема й в Україні. Пояснюється цей феномен не так низькою соціологічною культурою керівників на всіх щаблях управлінської ієрархії, як небажанням їх вдаватися до послуг соціології, недовірою до неї, ігноруванням її можливостей. А ще багато хто не хоче вдаватися до соціології з тих міркувань, щоб вона не розкрила очі людям на суть реформаторських процесів. Соціологи помічають цей нюанс.

³ Ривкіна Р.В. Социология российских реформ. Курс лекций. – М., 2004. – С. 297–298.

Російський соціолог А.Хатагуров, аналізуючи результати соціологічних опитувань, констатує: “Відбувається відкат у всіх аспектах сільського життя – соціокультурному, інтелектуальному, духовно-моральному, техніко-технологічному. І головне – село знелюднюється. Політики, вчені-аграрії дискутують про те, який шлях розвитку сільського господарства найбільш бажаний для Росії – американський чи пруський; які організаційні форми утворяться в результаті деколективізації – АО, ЗАО, холдинги, асьєнди, фазенди, ранчо; місцева сільськогосподарська “еліта” ловить рибу у мутній воді, приватизуючи та скуповуючи селянські наділи; владні структури рапортують про успіхи в аграрному секторі, досягнуті в результаті “великого перелому”. За суперечками й дискусіями щодо форми та методів побудови “нового порядку” нерідко забувається питання про сутність того, що відбувається, яку відверто й недвозначно сформулював керівник кубанського холдингу, виступаючи перед підлеглими: “... Буде пруський шлях! А ви знаєте, що таке пруський шлях? ... Так, це дуже просто; я буду поміщиком, а ви всі будете холопами...”⁴.

Саме соціологія й спроможна намалювати соціальну картину майбутнього села, зобразити структурну розстановку в ньому груп і пояснити ситуацію сучасним акторам реформаторського процесу:

Таблиця 1

**Довіра сільського населення до інститутів влади
за п'ятибальною шкалою⁵**

Об'єкти довіри	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
До Президента України	2,62	3,15	2,83	2,58	2,19	2,37	2,98	2,36	2,38	2,29	2,29	3,68
До Верховної Ради	2,5	2,24	2,22	2,14	2,04	2,23	2,2	2,13	2,29	2,27	2,21	3,16
До уряду України	2,57	2,53	2,49	2,27	2,14	2,33	2,63	2,43	2,42	2,31	2,34	3,35

*1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю.

⁴ Хатагуров А. Земельная реформа на Кубани: Региональный срез // Социологические исследования. 2004. – № 5. – С.99.

⁵ Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2005.

чи справді новий керівник – власник, який вже сьогодні бачить себе поміщиком, стане ним, а селянин – його холопом.

Соціологічні опитування показали, що ще на початку реформ в АПК такі інститути влади, як Президент, Верховна Рада, уряд, мали досить низький рівень довіри з боку сільського населення, і це слід було розуміти як застережливий факт для реформатора. За роки реформ ця довіра впала ще нижче (табл. 1).

Як видно з даних таблиці 1, рівень оцінок інститутів влади сільськими респондентами з точки зору довіри до них відзначається тенденцією, яка у більшості випадків тяжіє радше до балу 2, аніж 3. Мають місце лише два випадки оцінки, середній бал якої наближається до 4, і один – до 5. Це говорить про те, що влада, перш ніж розпочати агрореформу, повинна була подбати про свої відносини із селянством, нормалізувати їх. На підставі таблиці можна констатувати, що найбільший негатив оцінок припадає на Верховну Раду. Підстав для невдоволення селянами діяльністю вищого законодавчого органу країни за всі роки аграрних реформувань в АПК було, як то кажуть, більше, ніж треба. Ухвалені Верховною Радою закони нерідко ускладнювали чи погіршували життя селян і не були зрозумілими основній їх масі. Окрім того, законодавець увесь час запізнювався з прийняттям нових законодавчих актів, що раціонально регулюють аграрно-земельні відносини на селі.

Словом, ми навели конкретний приклад того, що якби соціологія допомогла технологіві, якби він звертався до неї, вона забезпечила б йому надійний зворотний зв'язок і зменшила б ризик невизначеності результату.

Влада все-таки спромоглася зрозуміти суспільне значення соціології. З метою більш ефективного використання можливостей соціологічної науки в управлінських та реформаторських процесах був виданий Указ Президента України: “Про розвиток соціологічної науки в Україні” № 275/2001 від 25.04.2001 року. У ньому накреслено:

- започаткування державних наукових програм у галузі соціології з метою вивчення найактуальніших соціальних, у тому числі соціально-психологічних проблем українського суспільства та розроблення пропозицій щодо його подальшого розвитку;
- створення за участю об'єднань громадян, що здійснюють соціологічні дослідження, банку соціологічних даних із метою

забезпечення органів виконавчої влади, засобів масової інформації та інших користувачів науково обґрунтованими даними соціологічних досліджень;

– вивчення питання щодо створення та поновлення соціологічних і соціально-психологічних служб на державних підприємствах, в установах та організаціях, насамперед у навчальних закладах, та їх кадрового забезпечення фахівцями у галузі соціології;

– поширення соціологічних знань серед населення тощо⁶.

Варто зазначити, що від часу появи Указу Президента України “Про розвиток соціологічної науки в Україні” суттєвих змін щодо залучення соціологічного знання в управлінську практику не відбулося. Зрушення є, але незначні. Залишається досить сталою практика протидії соціологам, особливо з боку керівників та власників приватних сільськогосподарських підприємств. Незважаючи на дозвольні документи на проведення соціологічного опитування, з боку керівників господарств соціологи нерідко стикаються з небажанням створити сприятливі умови для опитування працівників. Ці керівники та власники нерідко вдаються до створення різного роду перешкод і бюрократичних прийомів, аби ухилитися від опитування як їх самих, так і підлеглих їм працівників.

Отже, одним із значних технологічних прорахунків творця аграрної реформи можна вважати проведення її без належного соціологічного забезпечення. Ще раз наголосимо, що реформатор або не був поінформований про соціотехнологічні та соціоінженерні можливості соціології, або ж не вважав за доцільне співпрацювати із соціологами, щоб використати їх. Негативний результат цього прорахунку не забарився – від реформи значно постраждало селянство, а сама вона набула надто високої соціальної ціни і стала для селян тягарем. Без співробітництва із соціологами реформатор на тривалий час втратив із свого поля зору соціальні аспекти реформи, а схаменувся років через 10–12, коли Президент України у своєму Посланні до ВР України (2002) відзначив, що запроваджена ринкова модель трансформації “не мала необхідної соціальної спрямованості”. Проте це вже є так звана “задня думка” з усіма її обмеженими особливостями.

⁶ Урядовий кур’єр. – 2001. – №8. – 11 травня.

Розділ 5

Регіональні особливості аграрної реформи

1. Загальне, особливе, індивідуальне в реформі

Досі ми діагностували аграрну реформу, її результати і наслідки загалом і в цілому. Охопивши тотальними перетвореннями свій об'єкт, вона розламала й понівечила його, внаслідок чого він змінив соціально-економічну форму й структурно-організаційний профіль. Село ж реформа примусила жити й виживати переважно за рахунок селянських городів. Йому доводиться жити не вельми багато. Радше – бідно.

Технологічно реформа – експериментальне дійство, що виявило чимало своїх загальних, до того ж як адекватних, так і неадекватних власній суті характеристик. Проте тут слід нагадати, що, згідно із діалектикою, загальне існує і виявляє себе через особливе та індивідуальне (окреме, конкретне). Так само і з агрореформою – загальні її особливості реалізувалися через конкретну специфіку регіонів і господарств, одні з яких мали зникнути, інші – з'явитися, народитися. Та найбільшою мірою специфікували реформу своєю діяльністю обласні та районні держадміністрації, ініціативні місцеві керівники та активісти. Залежала вона також і від ставлення до неї селян – наскільки вони приймали чи не приймали її.

Наприклад, на Заході країни реформування розпочалося й завершилося раніше, ніж в інших регіонах, і проходило воно швидшими темпами, до того ж в атмосфері більшої схильності до нього селян. Тут особливу активність у напрямі прискорення реформування АПК виявили насамперед обласні держадміністрації, які зуміли швидко пристосувати цей процес до можливостей своїх областей. Взяти, наприклад, Тернопільщину. Тут обласний АПК

після виходу у світ президентського Указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” перебував, як писав кореспондент “Урядового кур’єра”, у шоковому стані. Вразив намір влади ліквідувати колгоспи, і ніхто не міг пояснити селянам ні раціональної необхідності цього наміру, ні ситуації, що виникне після скасування колгоспно-радгоспної системи.

Облдержадміністрація оперативно зреагувала на патовий момент (проведенням “круглих столів”, пропагандою в мас-медіа, організацією активу, розробленням стратегічного плану щодо якнайшвидшої реалізації Указу в області, утворенням консультативної комісії та ін.). Виїхали також і на апеляції до почуття власника, особливо тих колишніх господарів, які до колективізації мали свою землю і господарства. “Проте малоземелля і велика густота населення, – пояснював особливості реформування на Тернопільщині голова обласної консультативної комісії І.Моховський, – спричинилися до досить малого розміру паю – близько 1,5 – 2,5 гектару. А в деяких районах є господарства, де на пай припадає менше одного гектара. Тому люди просто виходять із господарства і обробляють свої паї як власники або об’єднуються у невеликі господарства”¹.

Так дробили та знищували колективні господарства на Тернопільщині, не надто зважаючи на мініатюрність земельних часток.

У західному регіоні вирізнилися Львівська й Івано-Франківська моделі реформування. В основі першої – формування орендно-приватних підприємств на базі фермерських господарств, другої – формування “ефективного власника” шляхом створення акціонерних товариств. На сході України вирізнилася Донецька модель агрореформи, яка передбачала багатоваріантне дроблення КСП залежно від інтересів потенційних господарів, котрі виходили з колективного господарства й створювали нові виробничі структури. Відома й Сумська модель реформування (за проектом паювання сільськогосподарських земель фірми “Ронко”). У цій області аграрні переінакшення вилилися, зрештою, в експе-

¹ Патиківський Ю. На землю приходять господар // Урядовий кур’єр. – 2000. – №40. – 2 березня.

риментальний проект подолання сільського безробіття, виконуваний за партнерських відносин служби зайнятості, влади, бізнесу і сільських громад та індивідуального підходу до кожного безробітного, пропонування йому відповідних послуг². (Дивна реформа: спочатку безробіття створюють, а потім його долають³).

У південних та деяких інших областях залишилося найбільше господарств, які не порушили свій виробничий комплекс, колективізм праці та інфраструктуру села. Переустрій сільськогосподарського виробництва на Хмельниччині дав таку нову його структуру: 59,9% – господарські товариства, 18,7% – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 11,4% – приватно-орендні підприємства, 5,4% – фермерські господарства, 4,6% – інші агроформування. Примітно, що понад 11 тис. громадян приєднали отримані ними земельні частки (загальна площа – 28 тис. га) до особистих підсобних господарств без створення юридичної особи і господарюють самостійно⁴.

Регіональна відмінність розподілу фермерських земель вражає: найменший середній розмір сільгоспнаділів у фермерів Закарпаття (до 7 га) та Чернівецької області (до 13 га), найбільші – у фермерів Луганщини (123 га) та Харківщини (140 га). Порівняймо: середній розмір площі земельного наділу німецького фермера становить 40 га, польського – 10 га. Отож фермери з такими великими наділами, мабуть, мають кращі можливості для маневру із сівозмінами, технікою, робочою силою, аніж інші.

А що ж селяни-пайовики? В усіх регіонах вони бідкаються з приводу того, що їхнім господарствам вкрай бракує сільгосптехніки, міндобрив, пального та інших ресурсів (табл.1).

Як видно з таблиці, по всій Україні достатньо забезпеченими сільгосптехнікою, добривами (мінеральними та органічними), паливом виявилися лише 12–17% господарств, причому в південному

² Див.: Жмурков В. Ні сто рублів, ні сто кумів не замінять вірних друзів... // Голос України. – 2005. – №240. – 17 грудня.

³ У цих та інших подібних проявах реформи не можна не бачити елементів реформаторського ідіотизму.

⁴ Ядуча В.С. Реформування аграрного сектору економіки та розвиток фермерських господарств на Хмельниччині // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.91.

Таблиця 1

**Чи забезпечене агроформування (господарство),
в якому Ви працюєте ресурсами? (%)**

Ресурси	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь- Схід	Центр	Північ	Захід
Сільгосптехніка					
Достатньо забезпечене	15,1	27,1	10,0	9,8	9,9
Частково забезпечене	37,2	32,7	33,0	42,4	46,0
Не забезпечене	7,2	5,3	5,4	11,8	8,0
Важко сказати	3,6	2,3	2,4	3,7	7,5
Міндобрива					
Достатньо забезпечене	12,4	19,6	7,3	13,1	7,5
Частково забезпечене	28,7	29,7	29,6	30,3	23,5
Не забезпечене	14,4	10,8	9,5	17,9	24,4
Важко сказати	5,8	5,8	2,0	4,7	15,0
Органічні добрива					
Достатньо забезпечене	14,0	19,4	10,0	17,9	6,6
Частково забезпечене	21,5	19,6	18,6	26,9	22,5
Не забезпечене	19,0	18,8	16,9	18,2	24,4
Важко сказати	6,1	7,3	2,2	3,4	15,5
Пальне					
Достатньо забезпечене	17,2	28,9	12,0	15,5	8,0
Частково забезпечене	32,2	30,4	27,6	33,0	42,7
Не забезпечене	8,9	5,0	6,6	14,1	12,7
Важко сказати	3,3	2,8	1,7	3,4	7,0
Кадри					
Достатньо забезпечене	28,0	40,0	27,4	19,2	19,7
Частково забезпечене	23,3	21,4	12,7	32,0	34,3
Не забезпечене	4,7	2,8	2,0	8,4	8,5
Важко сказати	5,0	3,0	5,4	5,4	7,5

Продовження таблиці 1

Ресурси	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь- Схід	Центр	Північ	Захід
Приміщення					
Достатньо забезпечене	33,3	37,4	26,9	33,0	38,0
Частково забезпечене	18,9	21,9	13,0	22,9	19,3
Не забезпечене	5,9	4,8	6,4	6,4	6,6
Важко сказати	2,9	3,3	1,7	3,0	4,7
Робоча сила					
Достатньо забезпечене	30,7	42,7	30,6	20,9	22,5
Частково забезпечене	20,7	16,3	11,5	31,0	31,0
Не забезпечене	5,9	4,0	2,7	10,8	8,9
Важко сказати	4,0	4,0	3,4	3,7	5,6
Переробні виробництва					
Достатньо забезпечене	11,6	17,8	10,3	8,7	6,6
Частково забезпечене	18,6	20,8	21,5	17,5	10,8
Не забезпечене	19,2	19,3	12,0	29,0	18,3
Важко сказати	9,7	7,8	3,7	6,1	30,1

та східному регіонах достатню кількість сільгосптехніки мають 27% господарств, тоді як на решті території країни – лише 10%. Аналогічна картина і з забезпеченістю добривами: більше за інших мінеральними й органічними добривами забезпечені господарства у південно-східному регіоні (19,6% і 19% відповідно), а найменше – західні райони країни (по 7% відповідно). Стосовно часткової забезпеченості ситуація дещо краща: майже кожне третє господарство частково забезпечене і технікою, і добривами (наприклад, сільгосптехнікою частково забезпечені навіть 46% господарств західних районів України). Так само, переважно частково забезпечені господарства західного регіону і пальним (43%), хоча саме там достатня забезпеченість пальним спостерігається лише у 8% господарств, що, наприклад, удвічі менше, аніж на півночі

країни (15%), і більш як утричі гірше за ситуацію, що склалася з палиним в господарствах на півдні та сході країни (29%).

Найкращі справи із забезпеченістю кадрами, робочою силою та приміщеннями: приблизно половина господарств у цілому по всій Україні не скаржиться на відсутність їх (51–52%). У регіональному зрізі менш за все потерпають від відсутності вищенаведеного центральні райони країни: там лише 2% господарств не мають достатньої кількості кадрів, 3% – робочої сили і 6% – потрібних приміщень.

Переробними виробництвами забезпечене майже кожне третє господарство в Україні (30%). Менше за всіх скаржаться на відсутність їх мешканці сіл центральних районів країни (12%) і більше за всіх – на півночі (28%).

Формат господарювання селян вельми різний: одні з них ведуть тільки власне присадибне господарство, інші – поєднали присадибну ділянку із земельним паєм і господарюють самостійно, треті – ще й працюють у якомусь агроформуванні, четверті – стали найманими робітниками в агроформуванні, ніякого власного господарства не мають і, зрозуміло, не ведуть (табл. 2).

Таблиця 2

Ви самостійно ведете господарство чи працюєте в якомусь агроформуванні (господарстві) упродовж останніх двох років? (%)

Варіанти відповіді	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Веду господарство тільки на присадибній ділянці	44,5	42,2	55,5	33,3	44,6
Веду господарство самостійно на власній землі (пай)	12,1	6,0	9,8	8,1	32,9
Працюю в агроформуванні і веду господарство на присадибній ділянці	39,2	47,3	33,2	50,8	19,3
Працюю в агроформуванні і власного господарства не маю	3,7	4,5	1,5	6,4	2,8
Без відповіді	0,5	0,0	0,0	0,7	0,4

Таблиця показує, що в центральному регіоні України найбільше (55,5%) тих, хто веде тільки особисте господарство. Цей же показник у західному регіоні збігається з показником по всьому масиву. Зате в Західній Україні найбільше господарств (третина), які отримали земельні паї в натурі і самостійно господарюють. У північному (50,8%) і південно-східному (47,3%) регіонах переважають “роздвоєні” господарі, котрі працюють в агропідприємствах і водночас ведуть особисте господарство. Що ж до “пролетаризованих” селян, то вони є в кожному регіоні, щоправда, трохи більше їх у північному і південно-східному і менше – у західному та центральному регіонах.

Де ж переважно працюють ті, хто стали найманими робітниками в агроформуваннях?

Таблиця 3

Місце праці найманих селян в агроформуваннях (%)

Тип агроформування	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Агрофірма	13,3	7,0	10,3	18,2	24,4
Кооператив	5,9	4,0	8,3	6,4	3,8
Фермерське господарство	8,1	12,3	2,0	2,4	20,2
ТОВ	20,5	24,4	23,0	24,6	3,3
Приватно-орендне підприємство	5,7	6,5	2,7	10,1	3,8
АТ	2,1	2,3	1,0	3,4	1,9
Переробне підприємство	1,2	2,5	0,2	0,3	1,9
Нереформоване господарство	0,7	0,7	0,2	0,3	1,4
Інше	6,8	4,5	3,9	11,4	9,9
Без відповіді	35,7	35,7	48,4	22,9	29,5

Як бачимо з таблиці 3, у західному регіоні селяни найчастіше наймаються до агрофірм (24,4%) і фермерських господарств (20,2%), а в північному (24,6%), південно-східному (24,4%) та центральному (23%) – до товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Можна говорити й про те, що у північних областях більше, аніж

в будь-яких інших, зайнято найманої сили у приватно-орендних підприємствах (10,1%). Цікавим є варіант “без відповіді”. Він – багатозначний і, гадаємо, приховує тих респондентів, хто працює в незареєстрованих структурах або наймається до приватника в його особисте господарство, а також тих, хто не захотів відповідати тощо. З таблиці видно, що в усіх регіонах не так вже й багато переробних підприємств, акціонерних товариств (АТ), приватно-орендних підприємств і кооперативів.

Що ж мають у своєму господарстві ті селяни, які самостійно його ведуть? Таблиця 4 вказує на вельми нерівномірний регіональний розподіл засобів виробництва, особливо малої техніки, робочої худоби, “великої” техніки.

Таблиця 4

Що Ви маєте у своєму господарстві? (%)

Техніка, інвентар, робочий скот	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь- Схід	Центр	Північ	Захід
Кінь (коні)	10,5	5,3	5,1	9,1	31,9
Віл (воли)	1,7	0,3	0,7	1,0	7,0
Корова (корови)	51,2	52,5	25,2	59,3	68,5
Свині	64,3	54,8	58,9	75,4	77,9
Птиця	85,2	85,7	85,3	82,2	89,2
Мала техніка	11,2	10,5	4,9	14,1	20,2
Мотоцикл	23,3	30,4	18,6	22,9	19,2
“Велика” техніка (трактор, автомобіль та ін.)	11,6	8,8	7,6	14,1	20,2
Господарські приміщення	43,4	53,8	35,2	38,7	46,0
Віз, сани, гарба	10,2	4,0	3,9	11,8	31,5
Сільгоспінвентар	32,1	39,7	24,9	25,9	39,9
Комп’ютер, факс	5,2	5,0	3,7	5,0	8,4
Домашній телефон	43,2	49,5	26,9	50,2	53,1
Легковий автомобіль	35,5	42,2	27,9	34,3	39,4

Селяни західного регіону найбільшою мірою “пересіли” на коней (31,9%) і волів (7%). Жоден інший регіон змагатися з ними у цьому плані не може. Корів, свиней і птиці в їхніх дворах теж найбільше. Першість вони ведуть і з малою технікою (20,2%), якої

в господарствах селян інших регіонів у півтора-два рази менше. Перевершують західноукраїнські селяни інших за наявністю “великої” техніки, возів, саней, гарб, комп’ютерів і домашніх телефонів. За наявністю сільгоспінвентаря зрівнялися з ними тільки селяни південно-східних областей, вони ж обігнали їх і за наявністю “господарських приміщень”, “легкових автомобілів”, “мотоциклів”. Підтверджується зроблений попередньо висновок про більшу прихильність західноукраїнських селян до агрореформи, яка відкрила їм шлях саме до самостійного господарювання на власній землі.

В інших регіонах селяни, мабуть, ще не відродили втрачену звичку тримати в господарстві коней і волів як робочу худобу. У них значно менша забезпеченість малою і великою технікою, сільгоспінвентарем, господарськими будівлями, зате більше мотоциклів.

Яким же є регіональний розподіл особистих господарств селян із огляду на виробництво ними продукції на продаж? Звичайно, більшість з них виробляють переважно для задоволення власних потреб. Ті ж, хто продає продукцію, розподілилися так: у південно-східних областях – 45,5%, центральних – 35%, північних – 49,2%, західних – 38,1%. Як бачимо, найбільш підприємливі господарства у північному і південно-східному регіонах. Мабуть, тут, зокрема, у південно-східному регіоні, даються взнаки погодно-кліматичні умови (більш рання і тепла весна та ін.), і це дає змогу селянам випереджати інших (наприклад, у вирощуванні та продажу ранніх овочів, ягід, фруктів). Тут більше господарств (17,1%), які займаються продажем своєї продукції, – проти 13,6% у західному регіоні, 11,4% – у північному і 4,9% – у центральному регіонах. Періодичний продаж продукції більше за всіх здійснюють особисті господарства північних областей (27,6%), нерегулярний – західних (46%).

А які справи в регіонах із розпаюванням землі в натурі та платою за неї? На день опитування найвищий рівень розмежування земельних часток на полі спостерігався в південно-східному регіоні (60,5%), у західних областях він становив 49,3%, у центральних – 44,5%, північних – 40,7%. Гіршою виглядала справа з розмежуванням майнових паїв. У північному регіоні залишались нерозмежованими 50,8% цих паїв, у центральному – 22,7%, південно-східному – 20,8%, у західному – 15%. У цьому ж регіоні майже третина

пайовиків (32,4%) не здають свій пай в оренду саме через те, що ведуть на цій землі власне господарство.

Опитування засвідчило, що в усіх регіонах частина пайовиків зіткнулася із ситуацією, коли ніхто не захотів узяти їхні земельні паї в оренду. Найбільше таких випадків (4,7%) трапилося в Галичині. Водночас скрізь, окрім центрального регіону, дехто із пайовиків готував свою землю до продажу. Знову ж таки, більше таких “продавців” було в західному регіоні. Бажання продавати землю цілком зрозуміле, оскільки ті, хто готувався до цього, бачили, що наближається термін закінчення мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, і не знали, що Верховна Рада його продовжить.

Плата за оренду земельних і майнових паїв у кожному регіоні становила проблему. В одних – більшу, в інших – меншу, але проблему. Йдеться і про її розмір, і про вчасність виплати, і про задоволеність щодо неї селян, і про форму виплат. Переважала натуральна форма. Наприклад, найбільшу частку (49,3%) орендної плати вона становила в південно-східному регіоні, найменшу (29,6%) – у західному. Грошова ж форма скрізь становила мізер – від 4,5% до 6,1%. Що ж до змішаної форми, то вона, за відповідями респондентів, розподілилася так: північний регіон – 18,9%, південно-східний – 18,3%, центральний – 10,3%, західний – 7,5%.

Таблиця 5

Чи своєчасно Ви отримуєте орендну плату за свої паї? (%)

Варіанти відповідей	Загалом по масиву		Регіони України							
			Південь- Схід		Центр		Північ		Захід	
	ЗП	МП	ЗП	МП	ЗП	МП	ЗП	МП	ЗП	МП
Своєчасно	36,3	19,8	41,2	20,1	34,5	20,3	36,4	21,2	31,0	16,4
Несвоєчасно	20,7	13,9	26,6	22,1	14,8	7,8	28,0	14,1	10,3	9,4
Зовсім не платять	4,4	16,8	6,8	16,3	1,5	10,5	5,1	27,3	4,7	15,0

* земельний пай – ЗП, майновий пай – МП.

Таблиця показує, що в жодному регіоні немає своєчасної стовідсоткової виплати орендної плати ні за земельні, ні за майнові паї. Якщо взяти плату за земельні паї, то певна перевага, з огляду на її

своєчасність, є у орендодавців південно-східного регіону (41,2%). Несвоєчасно орендну платню за такі паї найчастіше виплачують у північному регіоні (28%). У цьому ж регіоні найчастіше зовсім не платять за оренду майнових паїв (27,3%). Друге місце за невивплатами за оренду цих паїв належить південно-східним областям (16,3%). Якщо ж порівняти показники невивплати орендної плати за два види паїв, то у всіх без винятку регіонах більшою мірою не оплачується оренда майнових, аніж земельних паїв.

Чи можуть бути задоволені селяни таким станом справ з орендною платою? Логічно сказати однозначно “ні”, однак опитування підказує, що для цього бракує підстав, бо насправді є і незадоволені, і задоволені (табл. 6).

Таблиця 6

Чи задоволені Ви рівнем орендної плати? (%)

Варіанти відповідей	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Задоволений	10,4	8,8	8,3	11,4	16,4
Наскільки задоволений, настільки й ні	16,6	24,1	18,6	8,1	10,8
Не задоволений	27,3	34,9	20,3	35,3	14,1
Важко сказати	3,9	5,0	2,0	5,4	3,3

За таблицею 6, найбільше незадоволених рівнем виплати орендної плати мешкає у північному (35,3%) та південно-східному регіонах, найменше – у західному (14,1%). Однак рівень невдоволення загалом високий: п'ята частина респондентів центрального регіону – невдоволені, а у північному й південно-східному – більш як третина. Що ж до задоволених, то їх значно менше скрізь, окрім західного регіону, де сталося майже неймовірне: незадоволених (14,1%) виявилось менше, аніж задоволених (16,4%). Тих, хто водночас задоволений і такою ж мірою незадоволений рівнем орендної плати, найбільше спостерігаємо у південно-східному (24,1%) та центральному (18,6%) регіонах. У західних та північних областях ця категорія орендодавців у кількісному вимірі не дотягує до загального рівня по Україні.

Якою ж все-таки є реальна плата в регіонах за оренду землі? Щоб уявити загальну картину хоча б за один рік, наведемо таблицю 7.

Таблиця 7
Плата за оренду земельних часток (паїв) у грошовому еквіваленті за один рік (на 1 січня 2003 р., тис. грн) в регіонах України*

Територіальні одиниці	Загальна сума виплат згідно з укладеними договорами	Із них			Із загальної суми сплачено селянам-пенсіонерам	Плата за 1 га на рік, грн
		Грошова	Натуральна (с/г продукцією)	Відробріткова (послуги)		
АР Крим	111033,3	12363,8	88177,9	10491,6	46244,3	118,0
Вінницька	141721,8	5509,9	133713,4	2498,5	80512,3	136,4
Волинська	33645,0	1905,0	24955,0	6785,0	19118,0	85,2
Дніпропетровська	195487,5	19355,1	160916,0	15216,4	101668,5	137,1
Донецька	143361,8	13894,8	117637,7	11829,3	61009,0	115,6
Житомирська	60202,3	4602,6	48067,1	7532,6	27506,1	69,2
Закарпатська	6362,4	646,8	5629,8	85,8	2278,5	104,8
Запорізька	164690,0	22505,7	134547,3	7637,0	74154,0	115,0
Івано-Франківська	14499,1	672,7	13287,0	539,4	8009,6	102,0
Київська	99258,0	10767,9	83167,9	5322,2	47451,5	100,3
Кіровоградська	158522,0	6658,0	123965,0	27899,0	78680,0	129,0
Луганська	81055,0	1562,0	75117,0	4376,0	37527,0	74,8
Львівська	32669,0	3351,4	26936,3	2381,3	14487,3	91,1
Миколаївська	119345,3	2285,2	116771,4	288,7	51833,2	117,9
Одеська	186960,4	47233,0	124718,8	15008,6	81163,6	120,1
Полтавська	148637,8	5217,6	135885,6	7534,6	72930,4	130,0
Рівненська	32774,2	3187,3	6634,4	22952,5	3187,3	66,1
Сумська	74368,7	6447,0	54065,7	13856,0	43906,0	89,0
Тернопільська	63787,5	5653,1	57458,6	675,8	36835,5	121,3
Харківська	152184,5	10249,0	135882,1	6053,4	60352,7	103,3
Херсонська	126856,6	6434,8	117857,0	2564,8	54802,4	133,5
Хмельницька	95785,0	4908,0	82766,1	8110,9	50062,0	108,1
Черкаська	134616,0	5798,0	122361,0	6457,0	77946,0	157,2
Чернівецька	24603,3	75,7	24162,2	365,4	12881,8	130,1
Чернігівська	71959,9	5020,6	50027,8	16911,5	43592,0	72,3
Україна	2475406,2	206651,9	2065366,3	203388,0	1188672,9	112,3

* Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник / За ред. Саблука П.Т. та ін. – К. – Вип.6. – 2003. – С.56.

Таблиця показує, що орендна плата за 1 га паю на рік вельми відчутно коливається в регіонах у межах від 66,1 грн (Рівненська обл.) до 157,2 грн (Черкаська обл.). Розбіжність майже у 2,4 рази. Окрім Рівненської області, плата за 1 га паю за рік не досягала 100 грн у Житомирській (69,2 грн.), Чернігівській (72,3 грн.), Луганській (74,8 грн.), Сумській (89 грн.), Львівській (91,1 грн.) областях. Привертає увагу переважання натуральної форми орендної плати над грошовою і відробітковою в усіх областях, однак співвідношення їх в регіонах дуже різне. Якщо, наприклад, в Одеській, Київській, Запорізькій, Дніпропетровській областях грошова форма виплат перевершує відробіткову, то в Чернігівській, Сумській, Рівненській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській – навпаки, відробіткова домінує над грошовою. Найбільші суми орендодавцям-пенсіонерам сплачено у Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській, Кіровоградській областях.

Звичайно, орендна плата у більшості регіонів України вельми низька. Навіть у сумі з доходами селян від особистого господарства вона не може сприяти подоланню скрути. Марно сподіватися їм на те, що орендарі піднімуть цю плату настільки, щоб селянам можна було накопичити кошти на закупівлю техніки, добрив, усього необхідного для самостійного господарювання на власних паях. З іншого боку, орендарі не можуть не піднімати плату орендодавцям, щоб тримати їх, так би мовити, на “прив’язі” біля себе. Така гра може затягтися надовго, і це триматиме селян у підвищеному стані псевдовласників своєї землі, що означатиме для них особливий маневр реформи, яка виплодила для них перекручений результат.

Якою ж виглядає у регіональному розрізі загальна оцінка селянами результату реформ в АПК і на селі?

Як бачимо, частка переважно позитивних оцінок загального результату реформ респондентами з усіх регіонів, окрім північного, тримається на одному рівні – 13%. По суті, вельми незначна меншість селян як по Україні в цілому, так і в будь-якому її регіоні схильна виставити агрореформі позитивні оцінки. Переважно негативну оцінку дають їй респонденти-пайовики у центральному (47,4%) і північному (45,8%) регіонах. Найменше таких оціню-

Таблиця 8

Регіональні відмінності оцінки респондентами-селянами загального результату реформ на селі (%)

Варіанти оцінки	Загалом по масиву	Регіони України			
		Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Без відповіді	2,6	2,0	4,2	2,7	0,9
Переважно позитивна	12,4	13,3	13,7	9,1	13,1
Важко сказати, позитивна чи негативна	43,8	45,0	34,7	42,4	61,0
Переважно негативна	41,1	39,7	47,4	45,8	24,9

вачів у Західному регіоні – чверть опитаних. Зате тут найбільше (61%) тих, хто вагається і не може схилити свою оцінку у той чи інший бік, і тому позначив свою позицію варіантом відповіді “важко сказати”. Чимало таких і в південно-східному (45,0%) та в північному (42,4%) регіонах, менше – у Центральному (34,7%). Очевидно, в очах цих респондентів аграрна реформа з точки зору її результатів виглядає дуже неоднозначно, і їм потрібен час, щоб остаточно зважити її “плюси” та “мінуси”.

Отже, регіональний “зріз” оцінки селянами агрореформи, особливо її результатів, дає ту саму неоднозначну, але з перевагою негативних наголосів над позитивними, картину, що й оцінювання її загалом і в цілому. Навіть у представників Галичини, де реформу сприйнято з великими надіями на оновлення, на самостійне господарювання та володіння своєю землею, розклад оцінок у принципі й структурно той самий, що й у респондентів з інших регіонів. А те, що в західному краї найменше тих, хто оцінює реформу негативно, і найбільше тих, хто вагається з однозначною оцінкою, загального образу реформи не змінює: вона принесла селянинові більше негативного, аніж позитивного.

2. Модернізація сільської поселенської мережі в регіонах України

Що ж учинила аграрна реформа з життєвим середовищем селян? Як вона впливає на тенденцію до скорочення сільської поселенської структури, що впродовж кількох десятиліть спостерігається в Україні? Діагностуючи агрореформу та її результати, ми виходимо з того, що найважливішою складовою соціальної сфери села є життєве середовище, на яке вона значною мірою впливає. Незважаючи на розбіжності у розумінні соціологами та економістами як змісту, так і кордонів “сільського життєвого середовища”, більшість дослідників виокремлюють у ньому три обов’язкові компоненти: природний, матеріально-речовий і духовно-психологічний. Іншими словами, сільське життєве середовище можна визначити як сукупність елементів сільського соціального простору та об’єктів соціальної інфраструктури села, що покликані забезпечувати життєдіяльність сільського населення¹.

Задовго до соціально-класової соціально-територіальної диференціації суспільства почала визначати соціальну нерівність людей. Територія розселення первісних родів і племен (близькість до лісів чи степів, річок чи морів), кліматичні умови, характеристики фауни та флори були найважливішими чинниками (умовами) початку людської цивілізації.

Для визначення такого роду нерівності в соціології вживається термін “соціально-територіальна структура”, що є складний за змістом і поєднує такі поняття, як “населення”, “територія держави, регіону”, “загальна система розселення”. Під розселенням розуміють *розміщення людей на певній території, а саме: розподіл поселень по території, людей по поселеннях, а також їх розміщення у населених пунктах*. Таким чином, в основі будь-якої системи розселення лежить поселенська мережа, іншими словами, місце проживання людей.

Люди, що проживають на певній території, утворюють специфічну *територіальну спільноту*, яка ґрунтується на історично-

¹ Прокопа І.В., Мотрунич Д.О., Шепотько Л.О. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище. – К., 2001.

му минулому території, економічному житті, політичних, соціальних і духовних умовах існування. Утворюється соціальне середовище, в межах якого реалізуються життєві інтереси людей, відбувається процес їх соціалізації. Якщо територія і поселення є просторовою характеристикою суспільства, то утворена на їх базі спільнота – елементом його соціальної структури. Освоюючи територію економічно, політично, соціально і духовно, спільнота начебто закріплює за собою цю територією. Так виникали насамперед сільські поселення.

Сьогодні частка сільських поселень у загальній поселенській мережі України досягає 95,5%. Проте відбувається процес скорочення кількості сільських населених пунктів у розрахунку на один міський. Так, якщо у 1959 році на одне міське поселення припадало 39 сільських, то у 1979 році – 23, а 1999 році – 21².

Історично усі поселення поділяються на сільські та міські. Але саме сільські поселення були вихідними у розвитку людської цивілізації. Не випадково К.Маркс назвав село “відправною точкою історії”³. Землеробство і скотарство були першими сферами прикладання власне трудової діяльності людини. Це підтверджують археологічні знахідки у розкопках стоянок первісної людини, зокрема трипільської культури (III тисячоліття до н.е.) на території сучасної України. Виникнення ремісництва та торгівлі, майнове розшарування призвели до появи нових типів поселень-градів (міст).

Сама назва перших поселень свідчить про осілий, землеробський їх характер (село, село – від “седати”, “сідати”). Через те важливою рисою будь-якого розселення є господарське засвоєння певної території: поселення пов’язане з виробництвом, а місце проживання – із місцем праці. І залежність тут обоюдопільна.

Як відомо, колишня Російська імперія була аграрною країною, понад 80% населення якої проживало по селах. За часів Радянської влади ситуація змінилася на протилежну. Внаслідок індустріалізації, колективізації, неодноразових реорганізацій аграрного сектору

² Сільський сектор України на рубежі століть: У 2-х т. Т.1. Потенціал сільського сектору / Л.О.Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С.339.

³ Маркс К. Критика политической экономии: (черновой набросок 1857–1858 годов) // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т.46. – Ч.1. – С.470.

і сільської поселенської мережі питома вага сільського населення скоротилася у 2,5 рази.

Напередодні Першої світової війни в Росії налічувалося 20 млн селянських дворів, серед яких було 65% бідняцьких, 20% середняцьких та 15% куркульських господарств. Основними типами поселень були фабричні села, посади, дрібні містечка, села, хутори, станиці, поміщицькі садиби та ін.⁴ Головною поселенською “клітинкою” у сільській місцевості був селянський двір.

У 1920–1930-ті роки було фактично ліквідовано хутірську форму розселення, доти значно поширену в Україні. Сільське населення сконцентрувалося у селах – центрах колгоспів. З’явилися нові типи поселень – радгоспні селища, що проектувалися на зразок сільських містечок. Виникла внутрішньогосподарська система поселень (бригади, ферми, відділки), а також міжпоселенська мережа – міжгосподарські (МТС) та районні центри. Процеси перебудови поселенської мережі супроводжувалися помітним скороченням сільського населення.

У повоєнний період неодноразово проводилися об’єднання колгоспів, внутрішньогосподарська концентрація і спеціалізація, що теж вплинуло на поселенську мережу. У 1950-ті роки набула чинності теорія “агromіст”, яка мала на меті вирвати село із вікової соціальної і культурно-побутової занедбаності, створити для сільських мешканців належні умови для праці та використання вільного часу, навіть такі, що не повинні поступатися міським. У 1960–1970-ті роки теорія агromіст трансформувалася у комплексні і генеральні програми та схеми сільського районування. Автори програм і схем вважали: якщо переселити селян із малих та віддалених поселень до центральної садиби колгоспу чи радгоспу, а останні перетворити на населені пункти, то це, з одного боку, дасть змогу зекономити великі капіталовкладення у розвиток соціальної інфраструктури, а з іншого – істотно поліпшить комунально-побутові умови життя селян. А в результаті, на думку авторів реформи, селяни краще працюватимуть, і в країні буде вирішено продовольчу проблему. Так виникли нові “поселенські” терміни: “перспективні і неперспективні” села, “перехідні”, “такі, що підлягають тимчасовому благоустрою” населені пункти тощо.

⁴ Сельское хозяйство СССР. – М., 1971. – С.9.

Як завжди, думкою селян з приводу поселень ніхто не цікавився. У 1970-ті роки до більших селищ переїхали мешканці 4750 сіл і хуторів України. А в таких хліборобських областях, як Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська майже половину населених пунктів віднесли до неперспективних, що фактично означало для них смертний вирок. Там припинилося будівництво, капітальний ремонт приміщень, закривали школи, дитячі заклади, медичні установи. Зрозуміло, що результатом таких перетворень стала масова міграція селян не так у великі сільські населені пункти, як у міста. Нарешті, у 1978 році уряд України за підтримки вчених аграрників першим на теренах СРСР припинив та засудив теорію і практику неперспективних сіл. Але нейтралізувати негативні наслідки відірваної від життя теорії було вже запізно.

Стало зрозуміло, що формування сільської поселенської мережі неможливе лише технологічними методами, що воно вимагає врахування соціальних, культурних та психологічних аспектів проблеми. Недолуга політика забюрокраченої держави щодо селянства дала протилежні наслідки: замість зростання виробництва сільськогосподарської продукції в аграрній сфері почався спад, виникла проблема трудових ресурсів на селі. І ситуацію не могли врятувати безумовні досягнення в соціальному розвитку великих сіл, бо на другій шальці терезів опинилися “вмираючі” села, де жили ще люди.

Проблеми сільського розселення досліджували і соціологи С.Ковальов, В.Староверов, Т.Заславська, П.Симуш, Р.Ривкіна та ін., і економісти І.Прокопа, Л.Шепотько, Д.Крисанов та ін. На жаль, в деяких з цих досліджень мали місце висновки та пропозиції, що прямо впливали з панівної політики щодо села, яка на певному етапі намагалася досягти “успіхів” у скасуванні відмінностей між містом і селом шляхом зменшення кількості сіл і селянства. Звичайно, процес скорочення селянства – закономірний навіть у світовому масштабі. В Європі він розпочався ще в епоху скасування так званого “селянського суспільства” (феодалного). За капіталізму на селі залишилося стільки робочої сили, скільки вимагала економічна вигода. В СРСР цей процес підштовхували ще й потреби індустріалізації, урбанізації, освіти, культури. Тому

з огляду на цю тенденцію сільське населення України очікувала така ж доля, як і радянське селянство в цілому. Воно теж виявило свою динаміку скорочення (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість і питома вага сільського населення у загальній чисельності населення України (на початок року)*

Роки	Кількість сільського населення, тис. осіб	У відсотках до всього населення України
1913	28400,0	80,7
1960	22618,0	53,2
1970	21437,9	45,4
1980	19034,6	38,1
1990	16969,3	32,8
1995	16609,6	32,1
2000	15914,3	32,6
2004	15476,0	32,5

* Населення і трудові ресурси села: Навч. посібник / За ред. П.Саблука, М.Орлатого. – К., 2002. – С.17; Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К., 2004. – С.27, 356.

Якщо у 1960 році сільське населення становило 53,2% до всього населення республіки, то в 2004 – 32,5%. Проте в різних регіонах України ця тенденція виявилася неоднаково, бо неоднаковими були системи розселення сільського населення, що історично склалися там. Традиційно західний регіон за складом населення є більш сільськогосподарським, питома вага сільського населення сягає половини населення західних областей. Особливо це стосується Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської та Івано-Франківської областей, де чисельність сільського населення помітно більша за чисельність міського, а у Львівській області у селах мешкає понад 1 млн осіб, що становить найбільший абсолютний показник серед усіх областей України.

Натомість у східному регіоні – найнижча питома вага сільського населення. Лише кожен сьомий проживає в селі, а у Луганській області взагалі найменша серед усіх областей чисельність сільських жителів (скажімо, утричі менша, ніж у Львівській). Суттєві розбіжності у цьому плані ілюструє таблиця 2, складена на основі групування областей за регіональною ознакою.

Таблиця 2
Розселення сільського населення України*

Територіальні одиниці	на 1.01.1991 р.		на 1.01.2004 р.		2004 р./ 1991 р	
	Кіль- кість, тис. осіб	% до всього насе- лення	Кіль- кість, тис. осіб	% до всього насе- лення	+,-	%
Україна	16895,0	32,7	15476,0	32,5	-1419,0	91,6
<i>Західний регіон</i>						
Волинська	529,2	50	522,6	50	-6,6	98,8
Закарпатська	736,6	58	787,7	63	+51,1	106,9
Івано-Франківська	826,1	57	807,6	58	-18,5	97,8
Львівська	1103,9	40	1047,7	40	-56,2	94,9
Рівненська	629,9	54	617,8	53	-12,1	98,1
Тернопільська	681,0	58	645,0	58	-36,0	94,7
Хмельницька	775,4	51	676,6	48	-98,8	87,3
Чернівецька	539,8	58	541,9	61	+2,1	100,4
Загалом	5821,1	51	5646,9	52	-174,2	97,0
<i>Центральний регіон</i>						
Вінницька	1043,3	54	922,0	53	-121,3	88,4
Дніпропетровська	642,0	16	591,2	17	-50,8	92,1
Кіровоградська	487,1	39	433,5	39	-53,6	89,0
Полтавська	751,9	43	649,2	41	-102,7	86,3
Черкаська	713,9	47	628,4	46	-85,5	88,0
Загалом	3638,2	35	3224,3	35	-413,9	88,6
<i>Південний регіон</i>						
АР Крим**	786,3	31	768,4	32	-17,9	97,7
Запорізька	497,0	24	458,1	24	-38,9	92,2
Миколаївська	452,8	34	414,5	33	-38,3	91,5
Одеська	889,3	34	827,9	34	-61,4	93,1
Херсонська	480,5	38	456,7	40	-23,8	95,0
Загалом	3105,9	31	2925,6	32	-180,3	94,2
<i>Північний регіон</i>						
Житомирська	692,9	46	595,2	44	-97,7	85,9
Київська (без Києва)	876,6	45	742,4	41	-134,2	84,7
Сумська	527,8	37	438,4	35	-89,4	83,1
Чернігівська	631,1	45	492,1	41	-139,0	78,0
Загалом	2728,4	45	2268,1	41	-460,3	83,1
<i>Східний регіон</i>						
Донецька	510,7	10	462,4	10	-48,3	90,5
Луганська	384,0	13	341,9	14	-42,1	89,0
Харківська	670,2	21	606,8	21	-63,4	90,5
Загалом	1564,9	14	1411,1	14	-153,8	90,2

* Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник. – К., 1991. – С.27; Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К., 2004. – С.27.

**З урахуванням сільського населення м. Севастополя.

Регіональне групування областей дає змогу визначити тенденції змін сільського населення і розселення. Так, за період 1991–2004 років, як свідчать зазначені джерела, сільське населення України зменшилося на 8,4%, або на 1 млн 419 тис. осіб. Здавалося б, можна говорити про деяке уповільнення темпів скорочення сільського населення порівняно із попереднім десятиріччям, однак не масштабів. Вони чималі, та й темпи скорочення не скрізь однакові. Наприклад, у центральному регіоні процес зменшення сільського населення був удвічі інтенсивнішим, а в північному – втричі, аніж у цілому по Україні. Особлива ситуація склалася у Чернігівській, Сумській, Київській, Житомирській, Вінницькій, Полтавській,

Таблиця 3

Народжуваність, смертність та природний приріст населення України, 1991-2004 (тис. осіб)*

Роки	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст населення	
	Загалом	у сільській місцевості	Загалом	у сільській місцевості	Загалом	у сільській місцевості
1991	630,8	211,6	670,0	289,0	– 39,2	– 77,4
1992	598,6	209,1	697,1	295,3	– 100,3	– 86,2
1993	558,5	200,6	741,7	309,2	– 184,2	– 108,6
1994	521,5	193,0	764,7	313,8	– 243,1	– 120,8
1995	492,9	184,5	792,8	316,2	– 299,7	– 131,7
1996	467,2	176,1	776,7	315,9	– 309,5	– 139,8
1997	442,6	167,6	754,2	309,7	– 311,6	– 142,1
1998	419,2	160,5	719,9	294,4	– 300,7	– 133,9
1999	389,2	149,8	739,2	299,2	– 350,0	– 149,4
2000	385,1	147,1	758,1	301,0	– 373,0	– 153,9
2001	376,5	139,2	746,0	295,6	– 369,5	– 156,4
2002	390,7	141,8	754,9	300,5	– 364,2	– 158,7
2003	408,6	142,2	765,4	305,5	– 356,8	– 163,3
2004	427,3	142,9	761,3	300,8	– 334,0	– 157,9
1991-2004	6508,7	2366,0	10442,0	4246,1	– 3933,3	– 1880,0

* Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С.353; Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – С.366.

Черкаській областях, а також у Хмельницькій області західного регіону, де найбільше відчуваються наслідки Чорнобильської аварії. Якщо тенденція збережеться, то це може призвести до катастрофічних проблем з відтворенням населення.

У більшості областей західного регіону після міграційних процесів, пов'язаних із від'їздом за кордон, окреслюється певна стабілізація чисельності сільського населення, а в Закарпатській і Чернівецькій областях – навіть деяке його зростання.

З 1970 року статистика розрізняє 20 типів і підтипів сільських поселень. В основу покладено такі критерії: система розселення, людність та соціально-господарська роль поселень. За повоєнний період кількість сільських населених пунктів скоротилася більш як удвічі й зараз в Україні налічується 28 тис. 585 сільських населених пунктів.

Статистика природного руху населення свідчить про те, що українське суспільство в цілому та сільське населення зокрема переживають демографічну кризу – смертність переважає народжуваність.

Таблиця 3 показує від'ємне значення показників природного приросту сільського населення: якщо за 1991–2004 роки народилося більш як 2 млн, то померло більш як 4 млн.

Не може вважатися оптимальною вікова структура сільського населення, що не сприяє його відтворенню (табл. 4).

З таблиці видно, що вікова структура сільського населення в період 1991–2004 років перебувала в русі: відносно збільшилася кількість працездатних віком від 15 до 49 років, а також старих і літніх (від 65 до 70 років і старших), натомість зменшилась кількість дітей віком до 6 років включно. Це свідчить про порушення демографічного процесу, спричиненого агрореформою.

Україна належить до територій, що є повністю заселеними. Як відомо, в системі сільських поселень у нас розрізняють: села, селища, хутори, садиби. Розселення садибами забезпечує зручне поєднання житла з місцем праці, оскільки, як правило, кожному садибу оточують сільськогосподарські угіддя. Отож, розселення селами передбачає збирання садиб в окремі населені пункти й більш-менш рівномірне розміщення їх по виробничій території. Але в такому разі неодмінно виникає ієрархія між селами, най-

Таблиця 4

Розподіл постійного сільського населення України за віком на 1.01.1991 року та 1.01.2005 року*

Вік	Кількість населення, тис. осіб		% до всього населення	
	1991	2005	1991	2005
Все сільське населення	17005.1	15346,7	100	100
За віковими групами:				
до 1 року	237.9	141,5	1.4	0,9
1 – 4 роки	960.9	565,1	5.6	3,7
5 – 9 років	1182.8	853,6	7.0	5,6
10 – 14 років	1163.4	1064,6	6.8	6,9
15 – 19 років	1002.4	1121,8	5.9	7,3
20 – 24 роки	953.7	964,5	5.6	6,3
25 – 29 років	1061.5	989,9	6.2	6,4
30 – 34 роки	1040.3	1008,1	6.1	6,6
35 – 39 років	946.3	982,5	5.6	6,4
40 – 44 роки	778.5	1086,7	4.6	7,1
45 – 49 років	979.6	1046,6	5.8	6,8
50 – 54 роки	1379.4	927,0	8.1	6,0
55 – 59 років	1123.6	731,6	6.6	4,8
60 – 64 роки	1323.9	831,7	7.8	5,4
65 – 69 років	1002.1	1071,1	5.9	7,0
70 і старіші	1868.8	1960,8	11.0	12,8
молодше за працездатний вік	3783.2	2855,5	22.2	18,6
у працездатному віці	8396.1	8226,2	49.4	53,6
старше за працездатний вік	4825.8	4265,0	28.4	27,8

* Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник. – К., 1991. – С.51; Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – С.361.

більш люди з яких стають центрами з порівняно розвинутою інфраструктурою, а решта посідають другорядне становище. Зрозуміло, за такого розселення збільшується відстань між житлом і місцем прикладання праці, в деяких випадках дуже відчутно.

Часто розселення селами, що належать до певної території, відрізняється не так площинним, як лінійним характером про-

сторової організації, коли населені пункти витягуються уздовж деякої осі, наприклад, річки, дороги тощо. Підтипом такого розселення є приміські села, котрі входять із великим містом у так звану агломерацію⁵.

Найпростішою є типологія сільських поселень *за людністю*, тобто чисельністю населення. У статистиці розрізняють такі населені пункти: до 50 жителів, 51–100, 101–200, 201–500, 501–1000, 1001–2000, 2001–3000, 3001–5000 мешканців. Відповідно перші п'ять груп (до 500 мешканців) відносять до малих сіл, шосту групу (до 1000 мешканців) – до середніх, понад 1000 жителів – до великих сіл. За даними обстеження Держкомстату України, проведеного у 2001 році, тільки за період 1996–2000 років сільська поселенська мережа втратила 189 населених пунктів, з них 151 – через повне знелюднення⁶. Отже, агрореформа не припинила процесів скорочення сільської поселенської мережі.

Найпоширенішою в науці є типологія сільських поселень за соціально-економічними ознаками. Будь-яке поселення, як справедливо вважає А. Лола, розвивається не автономно, а в системах і визначається розвитком цих систем. Цей автор пропонує ієрархію систем розселення на прикладі радянської сільської поселенської мережі, яка була притаманна й Україні.

1. Початковими виступають *внутрішньогосподарські системи* розселення. Вони виникли внаслідок неодноразового об'єднання колгоспів та радгоспів, ускладнення та спеціалізації їх господарських структур. Характерними ознаками такого рівня поселень є концентрація виробничого і кадрового потенціалу в центральних поселеннях, диференціація решти поселень системи за виробничими функціями, втрата малолюдними поселеннями виробничих функцій. Однак у цих поселеннях люди зберегли особисті підсобні господарства.

2. *Міжгосподарські системи* розселення – існують як додаток до районних систем (у межах колишніх збільшених районів) або

⁵ Покшишевский В.В. География населения СССР: Экономико-географические очерки. – М., 1971. – С.134–135.

⁶ Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник / За ред. П.Т. Саблука та ін. – К., 2002. – Вип.5. – С.6.

на базі міжгосподарських утворень. Ці системи ґрунтуються на міжпоселенських виробничо-технологічних зв'язках і рідше – на трудових та культурно-побутових.

3. *Районні системи* розселення – виконують функції взаємодії сільської і міської сфер життєдіяльності та соціальних зв'язків між ними, розв'язання соціальних проблем і задоволення потреб сільського населення, міжгосподарської координації та управління районною ланкою АПК, адміністративно-територіального керівництва. У більшості випадків вони є сільсько-міськими населеними пунктами.

4. *Міжрайонні системи* – створені на базі великих і малих міст для покращання обслуговування сільського населення в кордонах великих і середніх агломерацій.

5. *Обласні системи* розселення, особливо в місцевостях, легко доступних для маятникової міграції сільського населення.

6. *Міжобласні системи* розселення.

7. *Національні (республіканські) системи* розселення⁷.

Інші принципи покладені у типологічну модель села, запропоновану В.Староверовим за результатами комплексного обстеження сільських населених пунктів. Виділено п'ять типів сільських поселень. У суто сільських поселеннях 80-85% працездатного населення зайняті в агросфері, 5-8% – у сфері обслуговування, решта – в неаграрних галузях. У переважно сільських пунктах 50-60% працюють в сільському господарстві, 10-20% – у промисловості, 7-10% – у сфері обслуговування, решта – в інших галузях позезонно. В аграрно-промислових поселеннях в агросфері зайнято 35-40%, у промисловості 20-25%, у сфері обслуговування – 15-20%, решта позезонно працюють в інших галузях. У сільсько-міських поселеннях в аграрному секторі працює лише кожен п'ятий, в сфері обслуговування – 15-20%, решта зайняті на промислових підприємствах. І, нарешті, у промислово-міських селищах, що є за статистикою сільськими, в агросфері працює 9-10%, а решта зайняті у промисловості і інших галузях. Виявилося, що в поселеннях перших двох типів проживає лише третина сільських працівників⁸.

⁷ Див.: Дмитриев А.В., Лола А.М., Межевич М.Н. Где живет советский человек: Социальные проблемы управления расселением. – М., 1988.

⁸ Социология / Под ред. Г.В. Осипова. – М., 1990. – С.230-231.

Учені використовують і *виробничо-адміністративну модель* сільських поселень. У ній виокремлюються поселення, що є центрами адміністративних районів; центральними садибами сільськогосподарських підприємств; центрами виробничих підрозділів цих підприємств; рядовими поселеннями, що втратили виробничі функції; а також поселення несільськогосподарського профілю.

Нарешті, ще про одну модель сільських поселень – *агломерації*. Це інтегровані системи, що утворилися навколо великих міст і ввібрали в себе як суто міські та суто сільські, так і сільсько-міські населені пункти. В Україні склалися такі агломерації, як Київська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Львівська та деякі інші. Перебуваючи формально у сільській місцевості, сільські та сільсько-міські населені пункти дуже тісно економічно, соціально й навіть духовно пов'язані із великими містами. Такі поселення поєднують у собі елементи сільського та міського способу життя.

Зазначимо, що наведені моделі типологізації сільської поселенської мережі дають змогу уявити більш-менш повну її картину напередодні аграрної реформи. Це була поселенська структура колективістського села, що територіально концентрувалося навколо колгоспів і радгоспів, міжгосподарських об'єднань, місько-сільських утворень тощо. Зрозуміло, що за таких умов у поселенській мережі домінувала тенденція до концентрації і централізації, тому об'єктивно скорочувалися (відживали) ті елементи, які не “вписувалися” в цей процес. Село від цього аж ніяк не слабшало, а навпаки, міцнішало, дедалі більше перетворюючись на промисловий виробничий комплекс і нарощуючи свою соціальну інфраструктуру. Цей процес перервала агрореформа, яка скасувала колгоспно-радгоспну систему й буквально розсипала поселенську цілісність. Найпершими зникли внутрішньогосподарські та міжгосподарські системи розселення, а за ними й решта. Внаслідок застосування реформатором спрямованих на руйнування та конструювання соціоінженерій, почала формуватися інша поселенська мережа, що має бути пристосована до структур розпорошеного агропромисловництва й започаткувати новий тип українського села. Зрозуміло, йдеться лише про початковий момент цього процесу, який ще далеко не кожному помітний. Але він уже йде і вимагає

не лише вивчення, а й відповідної практичної роботи щодо себе, вирішення певних проблем, однією з найперших серед яких є уточнення статусу поселень, у тому числі й сільських.

У проєкті Закону України “Про територіальний устрій України” за чисельністю населення та соціально-економічними характеристиками статус поселень визначається таким чином:

1. Село – поселення з переважно сільською садибною забудовою і сталим складом населення і чисельністю до **5000 жителів**, які здебільше зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, народних промислах, первинному переробленні сільсько-господарської та рибної продукції.

2. Містечко – поселення, утворення та розвиток якого пов’язані з розташуванням на його території промислових підприємств, залізничних вузлів, гідротехнічних та інших споруд та об’єктів із чисельністю населення до **10 тисяч жителів**, здебільше зайнятих у несільськогосподарському виробництві чи соціально-культурній сфері, і в якому створені умови для надання населенню адміністративних, соціальних та культурних послуг.

3. Місто – поселення з компактною забудовою та чисельністю населення **не менш як 10 тисяч жителів**, яке має розвинену соціальну, комунальну, транспортну інфраструктуру, і жителі якого здебільше зайняті у промисловості, торгівлі, управлінні, сфері послуг, сфері культури.

Передбачається встановити такі рівні адміністративно-територіальних одиниць у системі територіального устрою України: регіони, райони, громади. Громадою є адміністративно-територіальна одиниця, до якої входять жителі одного або декількох поселень, яка має визначені в установленому порядку межі території і є територіальною основою для створення та діяльності органів місцевого самоврядування громади та надання населенню визначеного законом рівня адміністративних, соціальних і культурних послуг. Громада утворюється за умови, якщо в її межах проживає, як правило, не менш як 5000 жителів з урахуванням доступності адміністративного центру громади для жителів поселень та поселенських утворень, розташованих в її межах. Якщо щільність сільського населення в цілому по району (без районних центрів) є нижчою у два або більше разів, ніж середня щільність сільського

населення в Україні (без районних центрів), в межах відповідного району можуть створюватися громади з чисельністю населення від 3500 жителів за умови, що площа такої громади з розрахунку на одного жителя перевищує більш як удвічі середню в Україні для сільських громад.

Районом є адміністративно-територіальна одиниця, яка об'єднує громади й має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру для забезпечення реалізації спільних інтересів цих громад і населення якої забезпечується визначеними законом адміністративними, соціальними та культурними послугами, що об'єктивно не можуть бути надані в цих громадах. Район створюється за умови, якщо на його території проживає, як правило, не менш як 70 тисяч жителів без урахування чисельності населення районних та регіональних центрів, які перебувають у межах цього району. При утворенні районів враховується перспектива соціально-економічного розвитку території, бюджетної спроможності та наявності інфраструктури для потреб населення, а також поселення, що склалося як соціально-економічний, культурний чи релігійний центр для жителів навколишніх поселень. Якщо щільність населення у межах регіону без урахування населення районних та регіональних центрів, які перебувають у межах цього регіону, є нижчою у два та більше разів, ніж середня щільність населення, допускається утворення району з чисельністю населення від 40 000 жителів за умови, що площа такого району в розрахунку на одного жителя перевищує у два рази і більше середню в межах України площу району.

Регіон – частина території України, яка є адміністративно-територіальною одиницею й утворена з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та районні центри, забезпечує реалізацію спільних інтересів цих районів та районних центрів, надання їх населенню визначених законом спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та районних центрах. Регіонами є такі територіально-адміністративні одиниці: АР Крим, області, регіональні центри⁹.

⁹ Проект Закону України “Про територіальний устрій України” // Урядовий кур’єр. – 2005. – 22 квітня.

Таблиця 5

Регіональний розподіл сільських поселень та частка населення в них, 2001 (%)*

Області України	Малі села (до 500 жителів)		Середні села (до 1000 жителів)		Великі села (понад 1000 жителів)	
	поселень	в них населення	поселень	в них населення	поселень	в них населення
УКРАЇНА	63,0	20,8	21,0	26,5	16,0	52,7
<i>Західний регіон</i>						
Волинська	62,1	29,9	26,8	37,1	11,1	33,0
Закарпатська	27,3	5,4	24,7	13,1	48,0	81,5
Івано-Франківська	32,2	7,4	24,4	16,4	43,4	76,2
Львівська	58,4	23,3	26,0	31,9	15,6	44,8
Рівненська	56,5	11,6	26,6	30,3	16,9	48,1
Тернопільська	48,0	20,6	32,7	35,4	19,3	44,0
Хмельницька	61,5	29,4	28,2	39,4	10,3	31,2
Чернівецька	24,4	5,0	21,6	11,7	54,0	83,3
<i>Центральний регіон</i>						
Вінницька	52,6	17,4	28,8	31,1	18,6	51,5
Дніпропетровська	76,3	27,9	13,3	22,6	10,4	49,5
Кіровоградська	70,2	25,3	18,5	29,5	11,3	45,2
Полтавська	75,7	31,2	16,4	30,3	7,9	38,5
Черкаська	43,8	11,9	31,2	28,2	25,3	59,9
<i>Південний регіон</i>						
АР Крим	51,5	13,8	18,9	16,8	29,6	69,4
Запорізька	70,2	23,4	15,6	20,7	14,2	55,9
Миколаївська	67,4	24,3	18,6	27,1	14,0	48,6
Одеська	59,3	13,7	16,5	15,0	24,2	71,3
Херсонська	54,5	14,9	21,1	21,1	24,4	64,0
<i>Північний регіон</i>						
Житомирська	73,0	34,9	19,0	34,3	8,0	30,8
Київська	55,2	16,6	24,3	25,0	20,5	58,4
Сумська	79,9	32,5	13,0	29,0	7,1	38,5
Чернігівська	74,2	31,0	17,6	34,8	8,2	34,2
<i>Східний регіон</i>						
Донецька	69,8	27,1	18,5	30,5	11,7	42,4
Луганська	70,3	25,7	17,6	28,3	12,1	46,0
Харківська	76,0	29,9	16,2	30,6	7,8	39,5

* Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Статистичний збірник. – К., 2001. – С.14, 18.

На нашу думку, є вкрай потрібним спеціальний закон про сільську поселенську мережу, що має закріпити її оптимальний варіант. Зараз у ній переважають малі села (табл. 5), які, поза сумнівом, будуть і надалі зникати, насамперед через нову структуру агровиробництва.

Як бачимо з таблиці 5, найбільша кількість великих сіл припадає на Чернівецьку, Івано-Франківську та Закарпатську області, середніх – на Тернопільську та Черкаську (становлять приблизно третину всіх сіл), малих – на більшість областей центрального, південного, північного та східного регіонів. Очевидно, ці області дадуть найбільший відсоток “приречених” сільських поселень. Якщо взяти західний регіон, то тут відсоток “вмираючих” сіл утричі нижчий щодо республіканського рівня і в три-чотири рази менший, ніж на Півночі, Сході та у Центрі країни.

Найбільш складною слід вважати поселенську мережу у Житомирській, Сумській, Чернігівській, Харківській та Полтавській областях. Тут третина сільського населення проживає у селах, які поступово втрачають перспективи існування. Не набагато краща ситуація у Дніпропетровській, Кіровоградській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях.

Південь демонструє в цілому свою модель сільських поселень, особливо Крим, Херсонщина та Одещина. Це стосується також і центральних областей – Черкащини та Вінниччини.

Таблиця 5 подає картину розподілу сільських поселень в регіонах, що наводить на думку про необхідність виконання особливо теоретичного завдання, а саме обґрунтування та розроблення критеріїв оптимальності сільської поселенської мережі, без чого важко судити про цю характеристику стосовно кожного регіону. Якщо ж виходити з ідеї, що село слід зберегти в усьому його поселенському розмаїтті, то процес “вимирання” слід однозначно вважати негативним і неприйнятним ні для суспільства, ні для держави. Він має бути припинений або ж зведений до мінімуму, але для цього його слід регулювати, давши малим селам насамперед виробничу перспективу. Звідси й сільську поселенську мережу тих областей, де це “вимирання” поселень найменше чи найповільніше, можна було б вважати більш наближеною до оптимальної. Однак ця думка, мабуть, радше із сфери гадань, аніж реалій.

Оскільки аграрна реформа, випустивши, так би мовити, джина з пляшки, тобто упровадивши стихійне агровиробництво і витіснивши за його межі державу, позбавила її відповідних важелів для реанімації малих сіл, остільки активний процес їх вимирання триватиме прискореними темпами. Чинником пришвидшення тут виявиться і запланований реформаторами процес пролетаризації селян.

Цілком зрозуміло, що без державної підтримки села згодом може зникнути третина наявних нині українських сіл. І це матиме надзвичайно негативні, а можливо й катастрофічні, наслідки для всієї України.

Далі заторкнемо ще два аспекти проблеми поселенської структури – етнічний і соціальний. Сучасні етноси, зокрема й український, утворилися і розвивалися в межах соціально-територіальних спільнот. Проживання на спільній території сприяло консолідації культурних, мовних і психологічних особливостей, ідентифікації та національній самосвідомості. Саме селянство і село як соціум найбільшою мірою зберегли й розвинули культурне, релігійне, мовне та психологічне підґрунтя українського етносу. На відміну від міста, яке є, по суті, інтернаціональним утворенням, село переважно мононаціональне за своїм складом. І навіть міжнаціональні шлюби на селі не приводили, як правило, до асиміляції, втрати національної ідентичності. В українському селі традиційно існували різні за етнічним походженням поселення – російські, польські, білоруські, молдавські, болгарські, румунські, грецькі, німецькі, угорські тощо. У 1920-х роках існували навіть національні сільські райони.

У теперішній час в Україні проживають представники понад 100 національностей, у тому числі 16 неукраїнських етнічних груп чисельністю понад 25 тис. осіб (0,05% населення України) кожна, котрі мешкають більш-менш компактно, а також безліч дрібних дисперсних груп. Деякі з етнічних груп за принципом розселення є переважно сільськими.

Основну масу сільського населення України становлять українці. І хоча частка українців, що мешкають у селах, порівняно із мешканцями міста невинно скорочується, все одно українці становлять 86% сільського населення республіки. Другою за чисельністю етнічною групою на селі є росіяни: 8,2%. На третій позиції –

молдавани: 1.3%. Можна також вирізнити болгар, румунів, угорців та поляків, але чисельність їх у подальшому навряд чи суттєво збільшиться. Виняток становлять кримські татари, чисельність яких, за оцінками, збільшилася за 1989–2004 роки втричі, головним чином за рахунок переселень з інших місць та поселення у сільській місцевості.

До переважно сільських етнічних груп можна віднести румунів, гагаузів, молдаван, кримських татар, угорців та болгар (57–78% селян від загальної чисельності кожного етносу). Найменша відносна частка сільського населення серед євреїв, росіян, білорусів та азербайджанців (до 20%)

Етнічні елементи мігрують і цим певною мірою впливають як на склад населення в регіонах, так і на поселенську мережу. Причому серед них відбувається і зовнішня, і внутрішня міграція. Практика показує, що основними напрямками внутрішніх міграцій є “село → мале місто → велике місто”, “село → велике місто”, “село → село”, “місто → село”, “місто → місто”. Звичайно, процес скорочення сільських поселенських мереж у регіонах гальмувався б, якби міграційні потоки йшли з міста в село. Однак тривалий час вони були спрямовані у протилежному напрямі – із села в місто. Як відзначає І.Прибиткова, домінантою міграційних процесів в Україні у радянський період був вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі. У 1961–1990 роках сільське населення України зменшилося лише за рахунок міграції на 6,7 млн осіб, або в середньому на 225 тис. щороку. Але у подальшому міграційний потік змінив напрям. Вже у 1992 році вплив населення із сільської місцевості був переважений його припливом: позитивне сальдо становило 78,7 тис. осіб, у 1993-му – 41,7 тис., у 1994-му – 0,5 тис. осіб¹⁰. Зараз можна говорити про деяку стабілізацію міграційних обмінів між містом і селом.

Більш як третина приросту населення України у 1991–1993 роках за рахунок міграції відбулася в Автономній Республіці Крим. Це пов’язане із поверненням кримських татар на історичну батьківщину, а також депортованих вірмен, греків, німців, котрі традиційно мешкали на півдні нашої держави. Різкі амплітуди коливань

¹⁰ Прибиткова І.М. Основи демографії. Посібник. – К., 1995. – С.243.

характерні для урбанізованих Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей. Натомість у переважно сільськогосподарському західному регіоні спостерігається певний баланс міграційних потоків.

Однаково негативною міграційною ситуацією виявилася для областей, що розташовані на протилежних кордонах нашої держави, – Львівської та Донецької. Постійно зменшувалося населення областей, що постраждали від аварії на ЧАЕС, – Житомирської та Київської.

Про якісний склад мігрантів можна судити на основі даних про міграційні процеси. Наприклад, у Черкаській області у 2000 році за рахунок міграційного впливу населення області зменшилося на 1,5 тис. осіб. Але знаменним є те, що зменшилася кількість лише міського населення (Черкаси, Умань, Сміла, Канів) на 2,4 тис. осіб, тоді як сільське населення зросло на 1,4 тис. осіб. Найбільший його приплив у розрахунку на 1000 жителів відбувся у Черкаському, Смілянському, Уманському та Золотоніському районах. Цікаво, що поповнення населення сільських місцевостей на 66% відбулося за рахунок міських жителів області (у 1994 році – на 36%). Із загального числа прибулих у сільську місцевість Черкаської області 32% – з інших областей України (у 1994 році – 81%), 3% – з країн СНД (у 1994 році – 18%), жодного – з країн далекого зарубіжжя (у 1994 році – 1%). Із числа вибулих 22% виїхали в інші області України (у 1994 році – 73%), 3% – в країни СНД і Балтії (у 1994 році – 23%), жодного – в країни далекого зарубіжжя. Туди переважно на заробітки від'їжджали лише жителі міста – 1002 осіб, або 5%. Переважна більшість мігрантів у сільську місцевість – молоді люди: особи віком 16–34 роки серед прибулих становлять 57%, а серед вибулих – 61%. Як серед прибулих, так і серед вибулих особи працездатного віку становлять 76%, а діти до 16 років – 17%¹¹.

У загальній кількості прибулих 85% становлять українці, 12% росіяни, 3% – мігранти інших національностей. Серед вибулих українців 81%, росіян – 14%, інших національностей – 5%. Такі

¹¹ Статистичний щорічник Черкаської області за 2000 рік. – Черкаси, 2001.– С. 69–70.

процеси спостерігаються в Черкаській області впродовж 90-х років. Очевидно, ці дані можуть свідчити про те, що на селі в Україні відбувається формування політичної нації.

Як відомо, з точки зору міграційної рухливості, населення поділяють на місцевих уродженців, новоселів (тих, хто проживає у даній місцевості менш як 10 років) та старожилів (більш як 10 років проживання у даній місцевості). Термін у 8–10 років визначений емпірично. Вважають, що саме такий час достатній для вирівнювання міграційної рухливості приїжджих та постійних мешканців даної місцевості.

Структуру поселення, яка поєднує в його населенні осіб, котрі народилися у даній місцевості, і тих, що переселилися з інших районів, називають *генетичною*. Вивчення її необхідне для соціального управління регіонами, в яких міграція відіграє помітну роль. За даними нашого дослідження виявлено таку структуру генетичної самоідентифікації сільських респондентів та їхніх міграційних намірів (табл.7).

Таблиця 6

Генетична самоідентифікація сільських респондентів (%)

Місце народження	У цій самій області	В іншій області	В іншій країні
Сільська місцевість	74,4	8,8	1,3
Місто обласного підпорядкування, СМТ, райцентр	11,5	2,8	1,1
Обласний центр	3,9	1,3	1,3

Таблиця 6 вказує на те, що більшість (74,4%) сільських жителів України народилися в селі в тій самій області, де вони й нині проживають. Звісно, ми не можемо усіх їх кваліфікувати як місцевих уродженців, оскільки багато чого не знаємо про них, зокрема й того, скільки з них народилося і постійно живуть в тому самому селі, скільки з'явилося на світ в одному, а живуть в іншому селі тощо. Приїжджих із міст відносно небагато, ще менше тих, хто переселився в село з іншого регіону або з іншої країни. Отже, можна констатувати високий рівень осілості та постійності населення в українському селі. Проте це, зрозуміло, не виключає і міграційної рухливості.

Таблиця 7

Міграційні наміри сільських респондентів (%)

Не збираюся нікуди від'їжджати	86,9
Маю плани змінити місце проживання, але ще не вирішив остаточно	8,6
Переїду в інший район	1,4
Поїду на постійне місце проживання (ПМП) за кордон	1,2
Поїду на заробітки	0,8
Переїду в іншу область	0,8
Переїду в одну з країн СНД	0,3

Як бачимо, претензії у сільських респондентів на міграційні пересування незначні. Це свідчить про те, що міграційний процес аж ніяк не можна вважати визначальним чинником скорочення сільської поселенської мережі. Таким, очевидно, залишається виробничий чинник, а також система власності на землю та на майно, структура зайнятості та природний рух населення України. Саме на них кардинально і вплинула аграрна реформа. Щоправда, не слід скидати з рахунку й соціальну сферу та інфраструктуру села, яка становить матеріальну базу його життєвого середовища і закріплює селянина за місцем проживання.

Соціальну інфраструктуру села визначають як *сталу сукупність матеріально-речових елементів, що створюють умови для нормального існування та раціональної організації трудової, громадсько-політичної, культурно-духовної та сімейно-побутової сфер діяльності сільського населення*. Вона спрямована не на розвиток сільськогосподарського виробництва безпосередньо (як земля, виробничі споруди), а на розвиток людини, її соціальне відтворення. Інфраструктуру соціальної сфери села економісти-аграрники поділяють на три частини з урахуванням характеру послуг, що надаються населенню: житлове і комунальне господарство; установи й організації соціально-культурного призначення; торгівля, громадське харчування і побутове обслуговування¹².

¹² Сільський сектор України на рубежі століть: У 2-х т. Т.1. Потенціал сільського сектору / Л.О.Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С.286–287.

Соціальна інфраструктура села складається з установ і споруд житлово-комунального господарства і побутового обслуговування, транспорту і зв'язку, торгівлі та громадського харчування, охорони здоров'я і відпочинку, культури і спорту, навчання і виховання, інформації і масової комунікації і т. п. Як правило, переважна кількість цих об'єктів побудована ще на кошти колгоспів і радгоспів, агропромислових об'єднань. Держава, будуючи й за власний кошт, намагалася перш за все періодично списувати борги, що виникали у колгоспів і радгоспів через будівництво соціальних об'єктів.

Соціальна інфраструктура села містить 16 інтегрованих галузей і близько 50 підгалузей. Як підкреслює О.Здоровцов, галузі соціальної інфраструктури не виробляють ніякої сільськогосподарської продукції, але створюють умови для її виробництва і тим самим сприяють розширеному відтворенню сільськогосподарської продукції та робочої сили, забезпечують нормальні умови праці, охорону здоров'я, здобуття освіти, підвищення кваліфікації, задоволення культурних і комунально-побутових потреб сільських жителів і членів їхніх сімей¹³.

Особливістю соціальної інфраструктури є те, що кожен її елемент безпосередньо пов'язаний із задоволенням певних потреб і його не можна замінити іншим елементом: не можна відсутність школи чи дитсадка компенсувати клубом чи універсамом, лікувального закладу – спортивним. До складу соціальної інфраструктури села входять різні елементи: інфраструктура трудової, громадсько-політичної, культурно-духовної, сімейно-побутової діяльності, міжособистісного та міжгрупового спілкування, котрі в сукупності утворюють соціальні умови життєдіяльності та відтворення сільського населення.

Упродовж 1980-х років у соціальній сфері села відбулися дуже суттєві зміни. Кількість сільських населених пунктів, що мають водопровід, збільшилася у 6 разів, каналізацію – у 8,5 раза, газифікованих квартир – на 25%, протяжність вуличних газових мереж у сільських населених пунктах – у 7,7 раза¹⁴.

¹³ Економіка сільського господарства : Підручник / За ред. О.І.Здоровцова, В.І.Мащибори. – К., 1993. – С.80.

¹⁴ Населення і трудові ресурси села: Навч. посіб. / За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. – К., 2002. – С.152– 153.

1990-ті роки значно погіршили загальний стан соціальної інфраструктури села, знизили його рівень порівняно з попереднім десятиріччям, незважаючи на те, що деякі її елементи дістали розвиток (табл. 8, 9).

Таблиця 8

Рівень забезпеченості основними об'єктами соціальної інфраструктури сільських населених пунктів (%)*

Об'єкти інфраструктури	Роки		
	1990	1995	1998
Дитячі дошкільні заклади	43,8	37,8	32,6
Загальноосвітні школи	52,4	52,8	51,7
Клуби та будинки культури	70,8	68,5	62,8
Дільничні лікарні	5,7	4,9	3,5
Амбулаторно-поліклінічні заклади	6,5	6,2	7,6
Фельдшерсько-акушерські пункти	56,5	56,9	56,6
Частка населених пунктів, які мають:			
– водопровід	16,0	19,9	22,9
– каналізацію	3,2	3,0	3,0
– газові мережі	8,4	18,8	25,3
– зупинки громадського транспорту	73,5	63,5	63,8
– забезпеченість домашніми телефонами, од. на 100 сімей	11,7	14,8	18,0

*Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналітичний збірник / За ред. П.Т. Саблука та ін. – К., 2000. – Вип.4. – С.172.

Удар по соціальній інфраструктурі села завдала економічна криза 1990-х років., спричинивши різке скорочення фінансування соціальної сфери АПК, яке впродовж 1990-х років зменшилося майже у 7 разів: зі 126,6 тис. грн у 1990-му до 19,3 тис. грн у 1998 році, а із розрахунку на одного мешканця села – з 214,5 грн до 34,5 грн відповідно. Іншими словами, держава виділяла на соціальне облаштування селянина не більш як 10 копійок на день¹⁵.

Особливо стрімкі темпи падіння розвитку соціальної інфраструктури села спостерігаються у початковий період реформувань:

¹⁵Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналітичний збірник / За ред. П.Т. Саблука та ін. – К, 2000. – Вип. 4. – С.73.

у 1995 році житла побудовано майже вдвічі менше, ніж у 1990 році, шкіл – втричі, дитячих садків – у вісім разів, клубів і будинків культури – у сім разів, медичних закладів – удвічі. При цьому тільки 52% сільських населених пунктів були забезпечені шкільними приміщеннями, а 33% – дитячими дошкільними закладами¹⁶.

Таблиця 9

**Введення в дію об'єктів соціальної інфраструктури
у сільській місцевості в 1990–2003 роках***

<i>Об'єкти, індекси змін (1990 р.=100)</i>	1990	1995	2000	2003
Житлових будинків, тис. кв. м. загальної площі	3423	2207	1229	1359
Індекси змін	100	64,5	35,9	39,7
Дошкільних закладів, тис. місць	19,7	3,1	0,3	0,4
Індекси змін	100	15,7	1,3	2,0
Середніх навчальних закладів, тис. місць	60,8	17,7	8,6	7,2
Індекси змін	100	29,1	14,1	11,8
Лікарняних закладів, тис. ліжок	0,8	0,3	0,1	0,4
Індекси змін	100	37,5	12,5	50,0
Амбулаторно-поліклінічних закладів, тис. відвідувань за зміну	6,4	2,0	0,8	0,2
Індекси змін	100	31,3	12,5	3,1
Клубів і будинків культури, тис. місць	32,1	4,0	0,6	0,2
Індекси змін	100	12,5	1,9	0,6

*Джерело: Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К., 2004. – С.236–239, 320–322.

Наше опитування селян-пайовиків виявило регіональну картину стану сільської інфраструктури в Україні, яка, здавалося б, свідчить про те, що в перші роки XXI сторіччя в цій системі села сталися значні позитивні зміни (табл. 9). Однак це на перший погляд. Насправді ж маємо переважно ту саму інфраструктуру, збудовану ще за радянських часів та трохи “оживлену” у 2001–2004 роках.

¹⁶ Там само. – С.174.

Таблиця 10

Чи функціонують у Вашому селі... (%)

Об'єкти інфрамережі	Варіанти відповідей	В цілому по масиву	Регіони України			
			Південь-Схід України	Центр України	Північ України	Захід України
Клуб	Так	73,9	71,4	72,9	74,4	79,3
	Ні	21,7	28,1	20,5	16,2	19,7
Школа	Так	89,9	91,7	90,0	90,2	85,9
	Ні	6,4	7,8	4,26	3,0	13,1
Дитсадок	Так	60,7	61,3	74,3	50,8	47,9
	Ні	32,4	37,7	17,4	33,0	49,8
Лікарня (амбулаторія)	Так	82,0	79,9	82,6	84,5	81,7
	Ні	13,6	19,6	10,5	7,4	16,4
Бібліотека	Так	71,9	76,4	67,5	77,4	63,8
	Ні	23,6	23,1	25,4	13,8	35,2
Кінотеатр (кіноустановка)	Так	12,0	8,0	9,3	11,4	25,3
	Ні	75,7	88,2	77,0	59,3	72,3
Майстерня побутових послуг	Так	17,6	24,6	12,7	14,1	18,8
	Ні	70,4	72,4	74,6	55,6	78,9
Їдальня	Так	35,8	38,4	38,1	28,6	37,1
	Ні	53,2	57,3	49,1	47,1	61,0
Магазин	Так	90,1	93,2	86,1	92,0	89,67
	Ні	6,0	5,8	6,6	3,0	9,4
Кафе, бар, ресторан	Так	76,6	77,6	81,4	59,3	89,2
	Ні	17,3	21,1	12,2	24,6	9,9
Стадіон	Так	54,1	60,8	53,1	43,4	58,2
	Ні	37,2	36,4	38,4	34,0	40,8
Церква	Так	79,2	70,1	78,5	86,2	87,3
	Ні	15,2	27,4	11,3	6,4	12,2
Автобусне сполучення	Так	80,8	77,4	75,8	84,8	91,1
	Ні	14,2	21,1	16,9	5,7	8,4

Таблиця 10, як бачимо, подає в основному схожий стан інфраструктури українського села по всіх регіонах. По-перше, скрізь вона мало чим оновлена, хіба що барами, кафе й ресторанами, які повідкривали бізнесові структури. Ці заклади функціонують

у переважній більшості сіл, але найбільше їх у західному регіоні (89,2%). Тут же найбільше сільських церков (87,3%) і, мабуть, найкраще автобусне сполучення – 91,1%), зате найменше бібліотек, дитсадків, майстерень побутових послуг, їдалень. По-друге, умови функціонування деяких елементів інфрамережі в регіонах неоднорідні. Наявність їх ще нічого не говорить про цільове використання таких об'єктів. Наприклад, приміщення багатьох шкіл та сільських медичних пунктів не відповідають необхідним вимогам. Клуби або закриті, або використовуються не за призначенням. Свідченням останнього є, зокрема, й той факт, що лише 12% із них мають кіноустановки. У переважній більшості сіл відсутні майстерні побутових послуг, натомість в деяких селах нічні бари функціонують так, що викликають незадоволення селян, бо здійснюють алкоголізацію молоді, розтлівають її.

Зазначимо й те, що один із найпотужніших ударів, від якого село не може й досі оговтатись, завдало реформування сільській службі побуту скасуванням у 1992 році Мінпобуту УРСР, яке свого часу створило і координувало роботу 1,2 тис. підприємств, 2,5 тис. ательє і майстерень¹⁷. Одразу ж служба побуту розвалилась, а комерціалізація остаточно її добила. Наприклад, того року у Могилів-Подільському районі (Вінницька обл.) зникло 44 будинки побуту і комплексних приймальних пунктів (КПП), в Миколаївській області кількість КПП скоротилася вдвічі, у Львівській – з 559 пунктів припинили існування 339. Більш як на третину зменшилося число об'єктів побуту в селах Івано-Франківської, Луганської, Рівненської, Тернопільської областей. Зрозуміло, такий обвал не міг не розладнати споживання послуг на селі.

Соціальний розвиток села без відновлення потужної служби побуту – малоімовірний. Практика підказує, що оптимальне співвідношення між виробничими та невиробничими фондами у сільському господарстві має бути 2:1. За радянських часів фактично склалася пропорція 4:1. Зараз, за оцінками спеціалістів, вона становить 8:1, а в деяких сільських районах навіть ще більше на користь виробничої сфери. Головна причина такого нераціонального співвідношення – брак необхідних коштів. Саме тому, вва-

¹⁷ Service: Прес-Панорама. – 1992. – №37.

жаємо, фінансування та розвиток соціальної інфраструктури села за умов фінансової неспроможності держави має забезпечуватися спільними зусиллями держави (яка, по суті, відібрала ці об'єкти у суб'єктів господарювання), бізнесу та населення¹⁸.

Оптимальний стан соціальної інфраструктури у кількісному вираженні визначається офіційно закріпленими нормами. Для цього водночас із загальною характеристикою об'єктів, установ та організацій, що покликані задовольняти потреби людей, широко використовуються показники кількості матеріальних носіїв, які припадають на 10 тис. населення. Так, раціональний норматив учбової площі в загальноосвітніх школах становить 16,9м² на одного учня, а забезпеченість лікарнями – 143,5 ліжок на 10 тис. мешканців.

У сільській місцевості об'єктом соціального нормування є весь район в цілому, а розвитком соціальної інфраструктури займаються відповідні районні органи. Через те більшість соціальних об'єктів і установ зосереджені у райцентрі й дуже нерівномірно розміщені по селах – великою мірою залежно від типу сільського поселення (табл.11).

Таблиця 11

Залежність кількості об'єктів соціальної інфраструктури від типу сільських населених пунктів*

<i>Типи поселень</i>	Кількість поселень	Частка їх у поселенській мережі, %	Кількість населення в них, тис. осіб	Частка його у сільському населенні, %	Середня кількість об'єктів соціальної сфери
Малі села	10224	35,5	971	5,6	2,1
Середні села	7245	25,2	2412	14,0	6,3
Великі села	11330	39,3	13876	80,4	14,8
Всього:	28799	100	17259	100	7,7

* Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Максимюк О.П. Типологія як наукова основа державної політики підтримки села // Українське село: Вихід з кризи. – К., 1994. – С.67– 68.

¹⁸ Див.: Асеев В.Г., Шкаратан О.И. Социальные нормативы и социальное планирование. – М., 1984.

Як бачимо, у малих селах утричі менше соціальних об'єктів, ніж у середніх, і в сім разів менше, ніж у великих, що, звісно, аж ніяк не сприяє ані закріпленню, ані відтворенню населення в таких поселеннях. Виникає “зачароване коло”: населення малих сіл не зростає через відсутність нормальних умов існування, а соціальні об'єкти не створюються там через малу кількість населення, що спричиняється до вимирання цих сіл. А це – третина сіл України.

У законі України “Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві”, в Національній програмі розвитку сільськогосподарського виробництва України, в інших документах акцентується увага на розвиток соціальної інфраструктури села. Вона визначається як важлива матеріальна основа соціальної політики. Передбачені навіть деякі конкретні заходи щодо підтримки малолюдних населених пунктів, їх облаштування, створення необхідних умов для закріплення сільських жителів біля землі. Проте усе це – тільки паперові заходи. Ми вважаємо, що курс уряду на передачу соціальних об'єктів з балансу сільськогосподарських підприємств на утримання з місцевого бюджету не є виправданим. Це рішення аргументувалося тим, що, мовляв, позбувшись соціальної сфери, сільськогосподарські підприємства одразу ж покращать свої економічні показники. Однак ціну цих “аргументів” красномовно ілюструє економічний стан господарств за останні роки. Слід наголосити, що за радянських часів для абсолютної більшості сільгосподарств соціальна сфера не тільки не була обтяжливою, а й, навпаки, завжди була ознакою економічного та соціального благополуччя. Сьогодні ж ситуація така, що господарства вже не утримують об'єкти соціальної сфери (в тому числі й через об'єктивні обставини), а держава та місцева влада ще не в змозі дати раду цим об'єктам і установам.

У свідомості селян колективне господарство було основним “страховим фондом” для них, головною базою їх життєдіяльності. Сьогодні ж вони фактично опинилися сам на сам із ринком, до того ж у такій ситуації, коли соціальна допомога з боку господарства і держави вже не спрацьовує, а адаптація до ринкових умов ще тільки розпочинається.

Матеріальна база соціальної політики на селі, створена попередніми поколіннями, стрімко руйнується через економічне

безвладдя, відсутність належного фінансування. Сьогодні важко досягти показників дореформеного 1990 року. Якщо взяти показник введення об'єктів сільської соціальної інфраструктури у 1990 році за 100%, то, за розрахунками авторів Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1996–2005 роки, у 2005 році планувалося ввести житла на селі в обсязі 105,6%, загальноосвітніх шкіл – 110,2%, дитячих дошкільних закладів – 101,5%, лікарень – 157,1%, амбулаторно-поліклінічних закладів – 70,3%¹⁹.

Насправді ж ті плани, як виявилось, не відзначалися реалізмом. Наприклад, у 2003 році введено в дію житла 38,1% від рівня 1990 року, загальноосвітніх шкіл – 1,2%, дитячих дошкільних закладів – 2,0%, лікарень – 57,1%, амбулаторно-поліклінічних закладів – 3,1%²⁰. Особливо слід звернути увагу на сферу охорони здоров'я сільського населення, яка в 1990-ті роки зазнала стрімкого руйнування. Будівництво медичних закладів у цей час скоротилося у 5 разів, а ті, що існували, зіткнулися з великими труднощами з обладнанням, персоналом, ліками, фінансуванням. Нерідко хворим, котрі мали нещастя проходити стаціонарне лікування в сільських лікарнях, доводилося брати з собою білизну, ліки, харчі, гроші. Такою стала так звана “безплатна медицина”. З другої половини 1990-х років дещо збільшилося надання платних медичних послуг жителям сіл, але переважно за рахунок зростання цін, та, проте, навіть за цих умов село помітно програвало і продовжує програвати місту. За даними наших опитувань, лише 15–20% сільських респондентів повністю чи частково задоволені станом справ у цій сфері, а решта висловлюють невдоволення.

Житло. Воно чи не найбільшою мірою впливає на життєві умови сільського жителя, прив'язуючи його до місця проживання. За даними досліджень останніх років 85–86% респондентів повністю чи в основному задоволені житловими умовами. Сільський житловий фонд у 2003 році становив 374 млн. м², або 36% від усього житлового фонду держави (при 32% сільського населення).

¹⁹ Національна програма розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996–2005 роки. – К., 1995. – С. 35–36.

²⁰ Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К., 2004. – С. 236–239, 320–322.

При нормативному рівні забезпеченості житлом у 21,6 м² на душу населення загалом на селі цей показник в середньому дорівнює 24 м². В деяких областях він відчутно переважає середньодержавний рівень (Київська – 31,5%, Вінницька – 29,7%, Черкаська – 28,3%, Чернігівська – 28,5%, Житомирська – 27,1%, Хмельницька – 26,5%), а найгірше забезпечені житлом сільські жителі Криму – 16,1 м² на одного мешканця²¹.

Особливістю сільського житлового фонду є те, що 96% будинків і квартир перебувають у приватній власності; і здебільше це садиба із земельною ділянкою та господарськими будівлями. Проте відомо, що у деяких селах, особливо тих, що занепадають та вимирають, існують ще так звані “шевченківські хати”, які тільки умовно можна вважати житлом. Відрізняються сільські оселі і низьким рівнем комунально-побутового обслуговування, на що ми вже звертали увагу.

Як же розвивався сільський житлофонд у реформаторські роки?

Таблиця 12

Динаміка розвитку сільського житлового фонду
(млн м² загальної площі)*

Житловий фонд	1990	1995	2000	2003
Сільський житловий фонд, загалом	347,8	361,7	371,8	374,0
За формами власності:				
державний, колективний житловий фонд і фонд житлово-будівельних кооперативів	41,0	24,1	16,1	20,8
приватний фонд	306,8	337,6	355,7	353,2
У середньому на одного сільського жителя, м ²	20,6	21,9	23,5	24,0

* Статистичний щорічник України за 2003 рік. – С.457.

Як видно з даних табл. 12, упродовж 90-х років ХХ і на початку ХХІ століття житлові умови сільського населення дещо покращилися: сільський житловий фонд зріс на 7,5%, а площа житла, що припадає на одного сільського мешканця – на 16,5%, або на 3,4 м². Проте таке зростання стало можливим не внаслідок держав-

²¹ Там само. – С.457, 460–461.

ної допомоги, а за рахунок коштів самих селян. Якщо державний і кооперативний житловий фонд за цей період скоротився у 2,6 раза, то приватний зріс на 15,9%, а його питома вага у сільському житловому фонді збільшилася з 88% до 96%. Примітно, що на початку 2000-х років почалося поступове відновлення будівництва комунального і кооперативного житла на селі. У 2003 році такого житла було вже 20,8 млн. м², або 5,6% (у 2000 році – 4,3%).

Таблиця 13
Характеристика сільського житлового фонду (%)*

Розподіл житлового фонду	Всього	У тому числі	
		У міських поселеннях	У сільських поселеннях
<u>За типом житла</u>			
окрема квартира	46,2	67,3	5,0
комунальна квартира	1,4	1,9	0,5
індивідуальний будинок	47,4	24,9	91,1
частина індивідуального будинку	3,2	3,4	2,9
гуртожиток	1,8	2,5	0,5
<u>За типом власності</u>			
приватне, приватизоване, куплене житло, власність кооперативу	77,7	69,5	93,4
державне	18,4	26,4	3,0
відомче	2,9	2,7	3,2
наймане у фізичних осіб	1,0	1,4	0,4
<u>За кількістю кімнат у житлі</u>			
одна кімната	16,9	20,1	10,7
дві кімнати	36,8	38,7	33,1
три кімнати	31,2	30,0	33,6
чотири і більше кімнат	15,1	11,2	22,6
<u>За часом будівництва житла</u>			
у 1940-х роках і раніше	14,1	11,9	18,5
у 1950-х роках	14,4	12,9	17,9
у 1960-х роках	21,6	19,2	26,1
у 1970-х роках	23,8	25,8	19,9
у 1980-х роках	19,4	23,0	12,4
у 1990-х роках	6,7	7,5	5,2

* Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналітичний збірник. – Вип. 4. – С.178.

Як можна судити на основі цієї таблиці, на відміну від міста, де дві третини мешканців проживають в окремій квартирі, а кожен четвертий – в індивідуальному будинку, на селі лише один з двадцяти має окрему квартиру, а дев'ять з десяти живуть в індивідуальному будинку, та й кімнат у такому будинку більше, ніж у середньостатистичного міського жителя.

Так що ж після всього відзначеного у цьому параграфі можна сказати про стан соціальної інфраструктури села, яка теж зазнала руйнівного удару від агрореформи? Тільки те, що сьогодні модернізація соціальних об'єктів на селі перебуває лише на початковій стадії. Упродовж 1970-х–1980-х років кількість їх зросла, у 90-ті роки відбулася руйнація сільської інфраструктури. Запитаймо, навіщо її руйнували? Чи можна виправдати це руйнування хоча б якимось раціональним поясненням? На межі тисячоліть цей деструктивний процес хоч і зупинився, ба навіть почалося повільне відновлення цього важливого матеріально-речового елементу сільського життєвого середовища, все ж таки соціальна сфера села перебуває загалом у важкому стані. Вона поки що не може повноцінно виконувати свою основну функцію – організації селянського побуту, життєвого середовища, особливо в малих поселеннях, де вона не здатна закріплювати робочу силу. За такої тенденції малі села приречені, однак зникання їх з територіально-поселенської карти України означає, що сільська поселенська мережа не так модернізується, як руйнується.

3. Реформа на Полтавщині: кого отримала земля – власника чи господаря?

Безумовно, одним із головних результатів земельної реформи в Україні є те, що вона ліквідувала монополію держави на землю, земля отримала власника, зокрема й в особі селянина. Але якого власника?

Якщо раніше тільки держава прямо управляла земельними ресурсами, процесом їх розподілу та здійснювала формування моделей землекористувань, то сьогодні в Полтавській області у приватній власності перебуває більш як половина земель – 1 млн 700 тис. га із 2 млн 800 тис. наявних. Чи поліпшила приватна власність на землю користування нею?

З початком реформування земельних відносин в Україні задіяні нові правові та економічні механізми формування землекористування, що базуються на праві власності на землю. Тільки при паюванні колгоспів і радгоспів в області передано у власність громадянам 1 млн 300 тис. га земель (у грошовому еквіваленті – на 20 млрд грн).

Якщо сягнути початку минулого століття, то таку саме суму кредитів отримали селяни Полтавської губернії за 9 років столипінської реформи. До речі, за дев'ять років цієї реформи ціна на землю в губернії зросла в дев'ять разів: з 1 тис. грн до 10 тис. (у перерахунку на сучасну систему цін).

Взагалі ж способи розв'язання земельних питань при формуванні внутрішньої економічної політики держави демонструють уроки історії. Початковий період ХХ століття має багато паралелей із сьогодишнім соціально-політичним становищем на селі. У тодішніх селян, які тривалий час перебували у складі громад, сформувалися, як пізніше за радянських часів в колгоспах, особливий спосіб життя і відповідний світогляд.

Серед головних причин кризового стану села кінця ХІХ століття вчені того часу називали:

- низьку врожайність землі;
- надзвичайно високу орендну плату;
- майже повну відсутність правильно організованого господарства – як селянського, так і середнього та великого;
- наявність великої кількості “незручних” земель;
- непродуктивне “гуляння” щорічно до 40% орних земель;
- велику кількість безлюдних дворів;
- брак мінеральних добрив.

Реформа 1906 року та подальші реформаційні заходи 1908–1910 років в Росії виявили застійні нашарування реформи 1861 року і ліквідували, услід за кріпосницькою, і так звану общинну (відрубну) кабалу.

Землеустрій того часу став головним важелем і засобом земельної реформи. Вперше проектні рішення щодо земельних наділів визначалися на основі досконального вивчення природних ландшафтів, кадастрової оцінки землі. Наділи “ув'язувалися” з розвитком поселенської мережі. Приватизація земель супроводжувалась

численними заходами із землевпорядкування хуторів та окремих наділів, переселенням малоземельних селян – на основі цілеспрямованої кредитної, економічної та агрономічної політики держави.

Заходи реформи сприяли розвитку селянських господарств. Селяни бажали мати у власності дедалі більше землі. Попит, переважаючи пропозицію, сприяв подорожчанню землі, ціна якої зросла в 9 разів із 1861-го до 1905 року, і у 2–3 рази з 1905-го до 1915 року. Незважаючи на незавершеність, половинчатість реформи, негативний вплив вилучення робочої сили на цілі війни, економічні результати реформи 1906 року в Полтавському селі вражали. Так, урожайність зернових з однієї десятини зросла з 40 пудів (на кінець XIX століття) до 63 пудів у 1909–1913 роках. А дохід з десятини в 1912 році становив майже 100 крб. За цей час щорічна закупівля селянами сільськогосподарського реманенту і техніки збільшилась удвічі. Сільськогосподарський перепис 1917 року встановив, що у користуванні селян Полтавщини перебувало 176,0 тис. плугів, 2,0 тис. сівалок, майже 20,0 тис. жаток, 11,5 тис. молотарок, 5,5 тис. зерноочисних машин.

Паралельно з розвитком виробничих відносин і матеріальної бази на селі розвивались і кооперативні відносини, агрономічне (агрокультурне) навчання селян Полтавщини проводили 190 кооперативів, що займалися консультаційною та освітянською діяльністю.

Зовсім інша земельна політика проводилась в СРСР починаючи з 1917 року, коли еволюційний шлях розвитку земельних відносин був перерваний насильницькою колективізацією та репресіями найбільш працездатних селян (куркулів). Тільки поголів'я робочих коней скоротилося з 1929-го до 1935 року удвічі. Наступними десятиліттями держава інтенсивно розбудовувала колгоспи і радгоспи, але всілякі “продовольчі програми” годували місто і село із значними труднощами – через черги та продовольчі пайки, картки й талони. Щоправда, причини черг лежали не лише у виробничій, а й в інших сферах радянського суспільства – управлінській, розподільчій, організаційній, соціальній, навіть політичній, до того ж, в різні історичні періоди ці причини по-різному поєднувались і діяли, зумовлюючи типові для свого часу моделі харчування населення.

Сьогодні на адресу радянської епохи, тодішньої системи господарювання летить багато стріл. Якщо спробувати проаналізувати та узагальнити ці закиди, то з позиції критиків основними причинами проблем села 1960–1980-х років були:

- державна монополія на землю та жорсткий диктат держави щодо використання орної землі, економічна несамостійність колективних господарств, консерватизм організації територій колгоспів і радгоспів;

- неефективна експлуатація усуспільнених засобів виробництва, які, мовляв, були, по суті, “нічийними”, використовувалися з надвисокими енерго- і матеріалозатратами;

- щорічна втрата майже третини виробленого врожаю, недостатність переробної бази, відсутність прозорого зв’язку заробітної плати в господарствах з кінцевими результатами роботи, неекономічні примуси до праці і на цьому ґрунті – прищеплена багатьом селянам психологія “наймита” в колективному господарстві; розкрадання колгоспного добра;

- адміністративно-командне управління сільгоспвиробництвом (формування відповідної спеціалізації, структури й організації виробництва, технологічних карт, норм оплати праці, споживання і нагромадження), “планово-соціалістичний” розвиток перспективних сіл та сіл міського типу;

- жорстке нав’язування державою планів хлібоздачі, необхідність виконання яких призвела до надмірної інтенсивності використання виробниками сільськогосподарських угідь, розораність яких досягла критичної межі¹.

Після розвалу СРСР перед Україною постало питання радикальної перебудови земельних відносин.

Але історія вчить, що економічна реформа майнових відносин має передувати земельній, а не навпаки. Якщо майнові відносини відстають від реформування земельних відносин, то неодмінно втрачається частина майнових комплексів у господарствах.

Аналіз економічної політики держави показує, що економіці України притаманний неприпустимо довгий перехідний період становлення ринкової моделі. А регуляторна роль державної полі-

¹ Чекушина Ю.М., Толстих І.В. Нариси з економічної історії України. – К., 2003.

тики спирається на розподільчі функції з домінуванням індустріальної моделі та зводиться до боротьби за обмежені природні ресурси та енергетичні монополії².

На земельні відносини накладаються економічні та соціальні проблеми. Переважання експорту сировини, відсутність паритету цін на сільгосппродукцію, монополізація енергетичного ринку, безробіття, корупція, майнове розшарування суспільства дають у підсумку гірший результат за економічними показниками, ніж планова економіка України 1980-х років³.

Потрібно було з 1990 року спочатку реформувати господарські комплекси, персоніфікувавши майно, та створити товариства на приватній основі, а потім змінювати земельні відносини.

На нашу думку, якби в державі не віддавали ситуацію на відкуп приватному підприємництву, а адміністративно-командними методами проводили виробничу реформу в аграрному секторі, то провели б її якнайкраще в світі. Селяни на зборах стихійно вирішували свою долю, довіривши її новоспеченим керівникам, – частіше тим, хто дозволяв красти та менше працювати, але був “їхній”, “свій”.

І зовсім не хвиля демократії, а прояви колективного панібратства та анархії “з’їли” І.Вертепного, І.Полівару, О.Баку, А.Дем’яненка та сотні інших керівників, слідом за якими “полягли” й самі господарства – потужні цілісні виробничі комплекси, що виявилися повністю зруйнованими і загубленими.

Але незважаючи на земельні перетворення, період 1993–1999 років став періодом неприпустимого затягування реформування земельних відносин. Верховна Рада України загаяла земельну реформу в глухий кут. Ліквідація майнових комплексів господарств та формальне паювання земель КСП на основі сертифікатів підривало довіру селян до державної політики в галузі земельної реформи.

Один із висновків, зроблених за результатами агрореформи кінця 1990-х років, полягає в тому, що реформування майнових

² Розпутенко І. Проблема пошуку – проблема вибору – проблема розвитку // Розвиток суспільства / За ред. І.Розпутенка, Б.Лассера – К., 2004. – С.8–15.

³ Див.: Малиновський В.Я. Державне управління. – К., 2003; Розвиток суспільства. – К., 2004.

відносин відстало від реформування земельних відносин років на десять, а реформування господарств, персоніфікація майна, мали б були передувати паюванню землі.

Земля знайшла власника, але не знайшла господаря. Ми взяли державну орієнтацію суто на приватну власність як основу аграрних перетворень, на відміну від досвіду країн Європи, проігнорували перспективи кооперативних засад формування виробничих сільськогосподарських структур. Держава зробила абсолютним монополістом приватне підприємство, не забезпечивши збереження великого товарного спеціалізованого сільськогосподарського виробництва. Відбулося подрібнення багатьох господарств. У більшості з них втрачено тваринництво. На Полтавщині 19 тис. власників паїв не довіряють орендарям і приєднали паї до присадибних ділянок, 17 тис. надали паї в оренду фермерам. правонаступниками КСП є лише половина господарств. І ще одна деталь: в області на базі 540 колгоспів і радгоспів створено 691 агроформування, в тому числі 240 приватних, 335 товариств з обмеженою відповідальністю і лише 95 акціонерних товариств та 35 кооперативів.

Наголосимо нагальну необхідність кооперативного об'єднання селян та їхніх господарств – як у горизонтальній, так і вертикальній площинах.

Фермери Європи, як правило, співпрацюють із 20–30 кооперативними об'єднаннями. В одних вони виступають співвласниками, в інших – учасниками, клієнтами тощо. На рівні регіонів фермери мають кооперативне райпостачання, машинно-тракторні станції, сільгосптехніку, підприємства хімсервісу, заготівель, аукціони, біржі, виставки та багато іншого.

На Полтавщині про таке ще не йдеться. Тут у багатьох випадках майнові комплекси ліквідовані ще до приходу інвестора. Наприклад, з цієї причини у с. Крута Балка Новосанжарського району спостерігаємо складну ситуацію в питаннях видачі селянам Державних актів. Люди прекрасно розуміють: якщо інвестор від них піде – це буде для них економічною катастрофою. Районна влада не може вжити адекватних “антикризових” заходів. Утім, у таких селах можна було створити кооперативні підприємства, вчасно персоніфікувати селянські частки в майновому комплексі, а отже, не залежати такою мірою від орендаря, як нині.

Як правило, інвестор зацікавлений у тому, щоб люди були наймитами довічно. Перше, що робить орендар під рефрен турботи про людей – ліквідує майно чи викупує його за безцінь. “Деколективізаційний” указ Президента України не дав людям землю, як декларувалося, а за таких умов перетворив селян на супернаймитів.

Є питання й іншого порядку – махлювання. Наприклад, що сталося в колишньому господарстві ім. Леніна Чутівського району Полтавської області?

За проектом “РОНКО” сертифікати обміняли на Державні акти. Дмитрівчанам надали земельні наділи біля с. Кантамирівка, кантамирівцям – біля с. Федорівка. Фактично колишні керівники господарства зробили все, щоб унеможливити в майбутньому одержання селянами землі в натурі.

Що зараз відбувається у тому самому господарстві Чутівського району? Своєрідний процес махлювання. Селяни створили десяток підприємств, і спеціалісти Головного управління земельних ресурсів Полтавської області здійснюють поділ цільних земельних масивів, ведуть нескінченний обмін земельних ділянок, землекористувачі укладають договори суборенди й т. ін.

На Козельщині є підприємство, де селяни вже отримали Державні акти, і тепер його ділять на два господарства. Ситуація з земельними ділянками – як із шаховою дошкою. Вийти з неї можна тільки нотаріально посвідчуючи обмін та сплачуючи великі збори або шляхом суборенди.

Але є й інші підходи. Наприклад, у с. Горби Глобинського району. Там люди заздалегідь визначилися і поступили доцільніше – створили 11 суб’єктів господарської діяльності. Спочатку визначилися з розподілом майна, а потім землю поділили цільними масивами, враховуючи дрібно-поселенську мережу сіл, посімейний принцип та бажання селян. Отож кроки організаційної реструктуризації мають передувати земельним перетворенням.

Ще одне питання – ефективність господарювання на землі. Власність – основа, але це ще далеко не все. Наведемо приклад зі світової практики. У Німеччині найбільш продуктивними у виробництві картоплі і цукрових буряків є великі латифундії, де стовідсотково використовується наймана робоча сила, а найменш ефективними – дрібні фермерські, де стовідсотково приватна земля.

У світі більшість земель – близько 70% – перебуває в оренді та суборенді. Основний спосіб формування землекористувань – це оренда, а не рух землі від одного власника до іншого. Аксиома економіки: головне не у володінні, а в ефективному використанні. Це найбільшою мірою справедливо стосовно землі.

У нас за рахунок оренди створюються велико-товарні сільсько-господарські підприємства і через 5–7 років ми матимемо землеволодіння у 25–30 тис. га. Сьогодні вже є такі приклади. У Шишацькому, Машівському, Глобинському районах ми бачимо ефективну роботу інвестора і підприємств, які з ним працюють. Тобто, попри всі труднощі, і селяни, і виробники сільгосппродукції постійно шукають шляхи розвитку земельних відносин. Якщо для одних вони полягають у тому самому об'єднанні дрібних господарств, то для інших – у приєднанні паїв до присадибних ділянок. Є приклад, коли доцент аграрної академії, отримавши у спадок від матері пай, створив у Полтавському районі високопродуктивне садівниче господарство площею до 5 га.

Ще пошлемося на закордон. У Голландії, наприклад, розмір фермерських господарств, які займаються тепличним виробництвом (квітникарством, овочівництвом), становить лише 1–12 га. У нас же чимало селянських родин, які об'єднавши свої земельні наділи, створили господарства, що мають до 100 га землі і навіть більше. А взаємодія Глобинського консервного комбінату “Глобус” із селянами області із заготівлі та переробки овочів забезпечила ефективне господарювання навіть на 30 сотках землі. За даними нашого управління, 12 тис. селян, приєднавши до присадибних ділянок паї, господарюють самостійно. Фермерські господарства, взявши понад 10 тис. паїв селян в оренду, збільшили площу угідь із 47 тис. до 120 тис. га (майже втричі) і працюють досить ефективно.

Загалом же паювання колективних земель в області затягнулося з 1996-го до 2005 рік, неприпустимо довго формували списки співвласників, уточнювалися і збирали кошти, замовляли технічну документацію, зволікали з персоніфікацією земельних ділянок. Гальмували справу також різні зовнішні обставини.

Приміром, у сільських радах Гадяцького району Полтавської області до 100 ділянок зайнято нафтогазовими підприємствами.

Держава вилучала ці угіддя з балансу господарств, але належної компенсації селу не надавала. Гадаємо, якби персоніфікація паїв вилученої землі відбулася ще 20 років тому, то, можливо, тільки б за рахунок своєї землі гадяцькі селяни мали рівень достатків, як у жителів Кувейту за рахунок нафти. Та, проте, в багатьох селах, де працюють нафтогазові промисли, немає навіть водогону, люди п'ють із криниць ледве не газоконденсат.

Країни Східної Європи пройшли шлях паювань за 1–2 роки. Наше паювання проходило за відсутності належної законодавчої бази, яка формувалася на підставі Указів Президента України⁴, за умов дезорганізації, хаосу, адміністративного тиску і тривало довше. За цих умов законодавча база нерідко відставала від реального ходу подій та протікання процесів. Так, Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” ухвалено 5 червня 2003 року, тоді як на Полтавщині 12 тис. селян вже одержали паї в натурі та приєднали їх до присадибних ділянок⁵. Можна твердити, що реальні земельні перетворення на селі з початку 2000-х років випереджали роботу законодавців на 3–5 років.

Певний політичний резонанс у суспільстві викликало прийняття нового Земельного Кодексу та законів і підзаконних актів, що формують і регулюють ринок земель, вибудовують земельні відносини на принципах гарантії прав власності⁶. Але земельна реформа

⁴ Див.: “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”: Указ Президента України від 10.11.1994 р. № 666/94; “Про оренду землі”: Указ Президента України від 23.04.1997 р. № 367/97; “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”: Указ Президента України від 03.12. 1999 р. № 1529/99; “Про приватизацію автозаправних станцій, що реалізують паливно-мастильні матеріали виключно населенню”: Указ Президента України від 29.12.1993 р. № 612/93; “Про приватизацію об’єктів незавершеного будівництва”: Указ Президента України від 12.10.1993 р. №456/93 зі змінами, внесеними згідно з Указами Президента України №416/95 від 02.06.1995 р. № 337/96 від 12.05.1996 р.; “Про приватизацію земельних ділянок”: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 15/92, ВВР 1993 №10/79; “Про створення єдиної системи державних органів земельних ресурсів”: Указ Президента України від 06.01.1996 р. № 34/96 та ін.

⁵ “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)”: Закон України від 05.06.2003 р. №899–IV.

⁶ Земельний Кодекс України від 25.10.2001 р. – Харків, 2002.

в питаннях посвідчення права власності на землю і на сьогодні проводиться незадовільними темпами. Декларативно держава передала землю громадянам у власність. Так, у Полтавській області уповноваженими державою органами прийняті рішення про передачу громадянам майже 98% земельних ділянок. Але ж єдиним документом, що посвідчує право власності на землю, є Державний акт, вручення якого передусім значна технічна робота, що коштує від 60 до 170 грн за ділянку і оплачується власником. Так державна політика у сфері земельних відносин фінансується не державою, а громадянами. У Полтавській області за 14 років реформи посвідчено лише 160 тис. ділянок, або лише третина від загальної кількості.

Незадовільно забезпечуються і гарантії прав власності на землю. перехідні положення Земельного кодексу, як і рішення Верховної Ради щодо мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, блокують повноцінне застосування Земельного кодексу. Однак, констатуючи це, слід не забувати й суб'єктивний аспект проблеми, який законодавець, упровадивши згаданий мораторій, можливо, і враховує. Ось історична паралель. Навряд чи століпінська реформа могла б відбутися раніше 1906 року тільки з однієї причини – суб'єктивної. Період з 1861 по 1906 – це 45 років. Фактично впродовж цього часу померли останні кріпаки, які виростили і своєю свідомістю формувалися у кріпацтві. За цей час нові економічні умови “привчили” селянина до володіння власністю на землю. Отже, існував, по суті, 40-річний мораторій на активний рух сільськогосподарських земель, бо селяни трималися землі як своєї голови. Чи не з цього досвіду в реформах закладено мудрість – дати час, щоб народився той тип вільного селянина на ґрунті приватновласницького типу земельних відносин, до якого апелює реформатор.

На жаль, історичні аналогії застосувати до сьогодення неможливо. Існують побоювання саме з приводу поведінки суб'єктивного чинника – викупу у селян за копійки земель сільськогосподарського призначення після скасування мораторію на їх продаж. Це справді є проблемою. Як то кажуть: “Дай серцю волю – заведе в неволю”. Поза сумнівом, землю селяни частково продадуть за безцінь. Новий час диктує їм нові рішення. Землю селяни продадуть, отримають кошти, але невідомо, як і куди їх подінуть.

Ми маємо досвід із ваучерами, акціями переробних підприємств – їх збували за безцінь. Внаслідок цього в області ми втратили об'єкти переробної промисловості – господарями стали представники інших регіонів. Отож обачність держави в цьому питанні необхідна. Безумовно, гарантії прав власності на землю повинна забезпечити держава, а не мораторійне обмеження продажу земель сільськогосподарського призначення. Впровадження мораторію не знімає проблему руху землі, а лише стримує її розв'язання, адже головну роль у формуванні землекористувань має відігравати власник паю.

З економічної точки зору, це так, проте на основі тільки вузько економічних міркувань проблема руху сільськогосподарської землі шляхом її продажу в Україні не може бути справедливо розв'язана, бо це неодмінно спричинює соціальну проблему – пролетаризацію знеземлених, до того ж шляхом обману селян, тиску на них з боку тих політичних сил, котрі вже прибрали до своїх рук заводи та фабрики й прагнуть зробити те саме із землею. Як уже зазначалося, продаж землі в Україні в соціальній площині заводить агрореформу у глухий кут, вихід з якого державний технолог-реформатор убачає в трансформації соціальних груп села – перетворенні одних на великих приватних землевласників, інших – на знеземлених пролетарів-найманців. Технологія у принципі та сама, що й у разі проведення приватизації заводів і фабрик, особливо ваучерної, – обман мас.

Крім того, Україна має історичний досвід, який переконує, що сільськогосподарську землю продавати зовсім не обов'язково, бо й на неоприватненій землі можна високопродуктивно господарювати. Це – досвід так званих колгоспів і радгоспів-мільйонерів, досвід, який реформатор не схотів проаналізувати й узагальнити, перш ніж розпочати агрореформу. Цього досвіду Україна не може відкинути геть, рано чи пізно до нього повертатиметься історична пам'ять селянства, тим паче, що на політичній арені залишаються сили, котрі діють як захисники цього досвіду.

Нарешті, суб'єктивний чинник – багато селян виступають проти продажу землі. Не виключено, що цей чинник обмежуватиме масштаби купівлі-продажу землі так само, як і в згаданий період 1861–1906 років. Але тут слід взяти до уваги ще один бік пробле-

ми – моральний. На якій етичній підставі держава, продаючи землю, має нехтувати думкою цих селян, інтересами народу як єдиного власника землі?

Отже, проблема купівлі-продажу сільськогосподарської землі скрізь, зокрема й на Полтавщині, складна й відповідальна, а у нас, українців, ще й ризикована, бо в ракурсі нашого соціально-історичного досвіду є псевдопроблемою, поставленою аж ніяк не селянством, а політичними силами певного гатунку та управлінською бюрократією. За кордоном дуже обережний підхід до такого роду проблем. Візьмемо для прикладу Угорщину. Там створено державний земельний фонд, паї можна продавати, але їхній рух контролює цей державний фонд. Рух орних земель обмежений законодавством, із вимогою цільового використання землі. У цьому ж полягає фундаментальна позиція і нашого земельного законодавства. Проте ще раз зауважимо, що вона ігнорує соціальні наслідки такого дійства, як купівля-продаж сільськогосподарських земель.

Не виключено, що поступово, завдяки мораторію, держава націоналізуватиме землю, а не просто викупатиме її у селян. З 1996-го до 2004 року на Полтавщині із земель КСП до земель запасу повернено близько 100 тис. га та в процесі паювання КСП до земель запасу віднесено близько 30 тис. га площ під господарськими дворами. Також при паюванні вилучено велику кількість пасовищ, сінокосів та інших угідь КСП, які не підлягали паюванню в натурі.

Державна політика щодо земельної реформи на селі призводить до суперечностей. Спільно-часткова (колективна) земельна власність існує, а згідно із законодавством такий формат володіння землею закріплюється лише за сімейною співвласністю. Отже, в державі ігнорується реальний стан речей, і це, хоч як це дивно, державі вигідно. Вона, скасувавши акти колгоспів на довічне користування землею і виділивши землі запасу та резерву, забрала частину земель. Втрачаючи черговий раз землю, селяни мають слушні претензії щодо державної земельної політики, оскільки на собі відчувають несправедливість земельної реформи: адже якщо член колгоспу, а потім КСП отримав пай в середньому 4–6 га, то фермер натомість отримував 50, а то й 100 га. На якій підставі? – питає селянин. Щоправда, в новому Земельному кодексі передбачено принципово рівні стартові можливості володіння та земле-

користування для всіх громадян України, однак, як кажуть, поїзд уже пішов, тобто закладену в переділ землі економічну і соціальну нерівність вже не скасуєш. Звідси й випливає несправедливість агрореформи.

На Полтавщині, як і по всій Україні, відбувається повернення державі запасу земельних паїв власників, котрі померли, та тих спадкоємців, які не переоформили спадщину. При цьому сама ж держава зволікала і зволікає з урегулюванням земельних питань, уточненням конкретних правових моментів і понять, які визначають як об'єкт права власності земельну ділянку.

У 2005 році в Полтавській області земельними наділами (паями) володіли 62% пенсіонерів та 23% громадян віком понад 50 років. З 1996-го до 2005 року 52 тис. паїв (18%) перейшли у спадок (більшість спадкоємців не проживають на селі), 22 тис. паїв (8%) не витребувані спадкоємцями, тому вони, залишаючись у невизначеному законодавством статусі, тимчасово віднесені до державних земель (повторно націоналізовані).

Верховна Рада законодавчо скасувала право колективної власності на землю, однак після цього залишилися питання спільної власності власників земельних і майнових паїв в частині тих матеріальних цінностей, які не підлягали чіткій персоніфікації, але де-юре, за попередніми юридичними нормами, перейшли у спільну власність із невизначеним статусом і на сьогодні такими й залишаються де-факто⁷. Такого роду правові кульбіти призвели до того, що селяни-власники паїв у своїй більшості не мають основних засобів виробництва, втрачених внаслідок ліквідації майнових комплексів колгоспів та радгоспів.

Відкритим залишається питання про статус такого документу як Державний акт на право колективної власності на землю. КСП вже реорганізовані в імперативному, адміністративному порядку, але цілу низку питань земельних відносин ні в правовому, ні в економічному аспекті не врегульовано. Через це виникли глибокі соціальні проблеми, які до кінця ніким і ніде не окреслені. Наприклад, залишається серйозна проблема відчуження селянина

⁷ Див.: Робоча книжка власника земельної ділянки (паю). – Полтава, 2004.

від землі, причому ще більшою мірою, ніж це було за часів радянської влади. Назвемо лише деякі причини такої ситуації.

Визначення списків осіб, котрі мають право на земельну частку (пай), подекуди було далеким від засад істинної справедливості та законності, адже до списків не були включені люди, які віддали роботі в колишніх колгоспах не один десяток років напруженої праці: пенсіонери-інваліди похилого віку, пенсіонери, що змінили місце проживання, працівники соціальної сфери та ін. Натомість через запізнення правового врегулювання цього питання маємо прецеденти поновлення права на земельну частку (пай) в судовому порядку через 7–8(!) років. Всього в області адміністративно поновлено в правах або доключено в списки пайовиків 18 тис. селян, 1,2 тис. селян поновили свої права через суд.

Надання земельних наділів фермерам у розмірі 50–100 га, як ми вже відзначали, підірвало довіру до держави й реформи у питанні справедливого розподілу земельних, фінансово-кредитних та матеріальних ресурсів. У більшості випадків стали фермерами та одержали земельні наділи громадяни, котрі проживають у містах і не пов'язані з сільськими радами, де отримали землю.

Недосконалість правових норм в частині регулювання земельних відносин призводила до вільного трактування загальноприйнятих міжнародних норм права власності на особливий ресурс, яким є земля, прирівнювання її просто до стільця. Правом розпорядження “безхозним майном, річчю” раніше могли скористатися органи податкової адміністрації, які взагалі не повинні мати стосунку до цього ресурсу з точки зору його управління. Новий Цивільний кодекс з 1 січня 2004 року дещо змінив ситуацію на краще, упровадивши розгалужену систему поняттєвих правових категорій власності та відносин суб'єктів права.

Відкритим залишається питання обов'язковості сплати орендної плати як за земельні частки (паї), так і за користування землями державної та комунальної власності. Як результат – величезні недонадходження в бюджети різних рівнів від суб'єктів господарювання, з одного боку, а з іншого – низький соціальний захист власників земельних часток (паїв). Навіть за історичною аналогією нормативна грошова оцінка одного гектара орної землі, що обрахована в області (близько 11 тис. грн за 1 га), ув'язана з ринковою

ціною 1915 року та з реальною економічною віддачею землі. А орендна плата – 1–1,5% (близько 150 грн за га) – тільки мінімально є справедливою, насправді її розмір може і має бути набагато більшим. Адже приведення в економічну дію середнього гектара орної землі вимагає вкладень близько 900 грн, а дохідність гектара озимої пшениці становить близько 2000 грн. Ще вищу дохідність з гектара мають цукровий буряк, соняшник, кукурудза, овочеві та насіннєві посіви.

В області спостерігається тенденція надання в оренду земель сільськогосподарського призначення на конкурентних засадах. Конкурси на оренду землі сприяють тому, що орендна плата за пай сягає 2–3 % від грошової оцінки. Іде змагання за кожен гектар землі. Земля дедалі більше включається в орендний обіг, і ефективність господарювання на землі зростає. Якщо держава адекватно здійснюватиме і соціальну політику розвитку села, особливо у питаннях соціального захисту молодих сімей, матерів, поліпшення демографічних показників, то позитиви, які вже напрацьовані, нормально сприйматимуться найширшим загалом.

Селяни, власники земельних паїв, реалізувавши своє право, щорічно отримують сотні мільйонів гривень орендної плати. Але економічна і соціальна невпевненість, колективна самоізоляція, інформаційний голод, ностальгія за 70–80-ми роками ХХ століття разом з економічним, господарським та політико-правовим нігілізмом створюють підстави для різного роду спекуляцій та неприйняття селянами розвитку суспільства в сучасних його формах.

Рівень орендної плати в країнах Європи сягає 30% вирошеної продукції. В Україні на сьогодні, з розрахунку 2% від грошової оцінки одного гектара, орендна плата становить близько 10% вартості вирошеної продукції. Як бачимо, рівень орендної плати має бути збільшений мінімум удвічі.

За всієї поваги до селян зазначимо, що вони ще досі виявляють “кріпацьку” психологію, бо звикли ходити на поденщину. Тепер чекають на пенсію, і земля їм тільки заважає. Ви поговоріть з угорськими селянами, чи хтось із них додумається продавати землю? Тому ідеологічне забезпечення земельної реформи органами виконавчої влади та місцевого самоврядування вкрай необхідне. “Лікнеп”, громадські слухання, лекції, збори власників земельних часток-паїв, агітаційна і виховна робота мають бути

адекватними тим перетворенням, які відбуваються в економіці держави. Потрібно, щоб люди знали свої права, позитиви реформування, а не тільки негативи. Ми проводимо реформу, а людина не усвідомлює і не сприймає цього, бо фактично не розуміє, що таке сертифікат і Державний акт, яка між ними різниця, які плюси та мінуси застави, що таке іпотека тощо.

Підвищення рівня життя на селі дає реальний шанс повернути громадську думку українського села до “середняцької” ідеології. Однією із форм позитивного впливу було б створення кооперативів та громадських спілок власників землі, на зразок асоціацій, громадських об’єднань. Такі організації покликані забезпечити на селі політику соціального захисту його жителів, особливо пенсіонерів – як у пошуку ефективних форм господарювання та оренди, так і в сенсі правової та політичної підтримки селян.

Культурно-просвітницьке забезпечення земельної реформи серед сільського населення суттєво відстає від темпів самої реформи.

Навчання жителів села через лекторії, економічні народні школи дасть змогу “здійснити реформу” і в їхній свідомості. На зміну соціальним технологіям мають прийти інформаційні.

За нинішніх умов зростають роль і відповідальність законодавчої та виконавчої влади за обґрунтованість і ефективність напрямів, методів і механізмів виведення агропромислового виробництва із затяжної кризи, прискорення його переходу до принципів ефективної ринкової економіки, цілеспрямованого, послідовного і, знову ж таки, ефективного здійснення аграрної земельної реформи в Україні.

На даному етапі політика у сфері земельної реформи повинна зберігати державне регулювання земельними відносинами та державне управління земельними ресурсами. Основні напрямки та перспективи політичного курсу держави в галузі земельних відносин мають бути сконцентровані на розв’язанні ключових проблем, поставлених земельною реформою. А винятковою прерогативою права мають стати відносини з розмежування земель державної і комунальної власності.

Управління державними землями необхідно здійснювати, створивши Державний фонд земель та сконцентрувавши в його роботі реалізацію не тільки загальнодержавних, а й загальносуспільних інтересів. Повинні бути створені і набути чинності такі дер-

жавні інститути, як земельний банк, земельні аукціони тощо. Розвиток цивілізованого ринку земель неможливий і без відповідної інфраструктури.

Важливе значення має охорона земель⁸. Розораність ґрунтів в області чи не найбільша в Україні. Ми з боєм зменшуємо кількість орних земель. Але оскільки бюджет сільських рад формується через прибуток від плати за землю, то вони не зацікавлені у консервації земель. Всі держави спрямовують кошти до землі, а в нас про це забули. Ми маємо приклад відсутності у багатьох населених пунктах природних пастівників. У нас дуже мало земель історико-культурного, рекреаційного та оздоровчого призначення. Це лише сотні гектарів у межах області, хоча в країнах Європи землі національних парків, заповідних територій у десятки, сотні разів більші за відповідні території наших земель. До того ж ми зовсім недбало ставимося до збереження якості ґрунтів.

Зараз, порівняно із зразками ґрунту столітньої давності (за Докучаєвим), маємо у ґрунтах удвічі менший вміст гумусу. Закон України “Про плату за землю” Верховна Рада ухвалила, зрозуміло, заради того, щоб направити ці кошти до землі, на поліпшення ґрунтів⁹.

Закон України “Про землеустрій” передбачає, що структура посівів має жорстко регламентуватися, затверджуватися незалежно від того, чи то приватна земля, чи то орендована, чи то будь-яка інша. Необхідно доводити квоти на посів кожної культури.

В Україні питання ефективного державного управління земельними ресурсами досліджено недостатньо, на відміну від досвіду зарубіжних країн, де функціонують розвинені ринки земель та відпрацьовані конкретні важелі державної регуляторної земельної політики. Розглянемо найхарактерніші з них на той випадок, якщо в Україні буде скасовано мораторій на купівлю-продаж землі й ухвалено закон про земельний ринок. Досвід інших країн при цьому має бути враховано.

⁸ “Про вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами та контролю за їх використанням та охороною”: Указ Президента України від 19.08.2002 р. № 720/2002.

⁹ “Про плату за землю”: Закон України від 03.07.1992 р. № 2535–VII.

Англія. Земля в об'єднаному Королівстві формально належить королівській сім'ї, але права на володіння землею вільно продаються. Англійська система земельного ринку спирається на державну систему реєстрації та сертифікації земельних ділянок певного цільового призначення. Земля, право на яку продане для виробництва сільськогосподарської продукції, не може використовуватись для будівництва. Для зміни цільового призначення володареві земельної ділянки необхідно звернутися за дозволом у муніципальну планову комісію, яка керується законами про планування, а також суспільними інтересами, якщо володар не згідний з рішенням планової комісії, він подає скаргу державному секретареві з навколишнього середовища, який за потреби призначає судовий розгляд.

У кожному регіоні країни працюють спеціальні державні установи – лендреджистери, де в державні земельні сертифікати вносять зміни щодо володарів земельних ділянок та умов використання.

Особливо важливим чинником правильного функціонування ринку землі та нерухомості є державна податкова політика, яка спрямована насамперед на розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва та забезпечення зайнятості населення. Фіскальні завдання стоять на другому плані.

В Англії існують спеціалізовані державні компанії, які займаються скупівлею і перепродажем земельних ділянок, точніше, прав на них. Також на земельному ринку проводять операції інвестиційні компанії, які скуповують земельні ділянки під “розвиток” – тобто для будівництва на них будинків і споруд з метою подальшого їх продажу на вільному ринку. Такі компанії скуповують землю тільки з дозволу вповноважених державних органів.

Законодавство забороняє власникам землі продавати її іноземцям.

Німеччина. Державне управління земельними ресурсами Німеччини більш жорстке. Наприклад, законодавство країни забороняє подрібнення селянських господарств і земельних ділянок при зміні власників. Проводиться державний контроль за операціями, пов'язаними з відчуженням, купівлею і продажем ділянок. Законодавство віддає перевагу інтересам орендаря. Переважне право купівлі землі надається фермерам і селянам, що внеможливе продаж сільськогосподарських угідь особам, які не займаються фермерською працею.

Операції купівлі-продажу земельних ділянок укладаються лише з дозволу державних органів влади і з урахуванням суспільних інтересів. Після об'єднання ФРН і НДР 1,5 млн га землі перейшли у власність держави і передаються в оренду з правом викупу. Оренда трі після викупу землі впродовж 20 років не має права вільно її продавати. У виняткових випадках у разі продажу викуплених земель різниця між цінами купівлі і продажу переходить державі (крім індексованої частини середньої ціни). Для цього кожні 5 років уточнюють середню ціну на землю.

Законодавчі положення про іпотеку та діяльність іпотечних банків Німеччини можна знайти у джерелах кінця XIX ст., які, зазнавши певних змін, діють до теперішнього часу. Загальноприйнятою є практика надання землі під заставу, кредитів, сума яких не перевищує 75% оціненої вартості земельної ділянки. Дане положення не стосується кредитів, які надаються державою і де діють спеціальні правила. Позики під заставу землі надаються згідно з Законом Німеччини "Про іпотечні банки", де зазначено, що розмір таких позик не може перевищувати 3/5 (60%) загальної вартості земельної ділянки, яка заставляється.

Закони **Італії** забороняють продаж одержаних безоплатно, згідно з реформою, земельних ділянок впродовж 30 років.

Операції з купівлі, продажу, здачі в оренду земельних ділянок у **Франції** контролюються органами влади, при цьому суми орендної плати навіть на приватній землі встановлюють державні адміністративні органи.

У **країнах Європейського Союзу**, внаслідок жорсткого державного регулювання, ціни на землю в сільській місцевості набагато нижчі порівняно з цінами в містах. У Франції ціна 1 га орної землі становить 3200 євро.

У **Болгарії, Угорщині, Чехії, Словаччині, Румунії** і в **Балтійських країнах** зроблені перші кроки з формування земельного ринку, упорядкування розмірів землеволодінь різних форм господарювання, але в тактиці перетворень земельних відносин приймалися поспішні адміністративні рішення. Держави намагаються уникнути форсованого переходу до європейської моделі, але здійснюють адміністративні заходи щодо прискорення ліквідації усупільнених форм господарювання. Вільний ринок сільськогосподарських земель у цих країнах поки що не діє (за винятком

Польщі та Югославії, хоча й з обмеженнями). Існують також значні обмеження щодо розпорядження одержаною безоплатно у власність державною землею. Обмежені, за винятком **Югославії**, розміри ділянок, які перебувають у приватній власності.

Досвід **Угорщини** показує, що в перебігу земельної реформи важливе значення має державна реєстрація земель, яку здійснює Міністерство землеробства і розвитку сільськогосподарських регіонів, до якого входить головне управління земельного відомства. У системі реєстрації зайнято 5 тис. спеціалістів. У країні створено 116 окружних (районних) земельних підрозділів, 19 обласних і одне столичне з районними земельними підрозділами у Будапешті. У кожному окружному земельному відомстві працюють від 30 до 100 фахівців, а в обласному 180–200.

Облік та реєстрація земель в Угорщині проводяться з середини XIX століття, а облік на планово-картографічній основі – з 1886 року, відтоді впроваджені і облікові земельні книги. Книги реєстрації земельних ділянок та нерухомості велися судами та Міністерством землеробства і практично дублювалися. В 1972 році за ініціативою держави здійснено об'єднання регіональних інституцій обліку на базі земельного відомства Міністерства. Облік і реєстрація земель та нерухомості значно спрощені, що забезпечило інтенсивний обіг нерухомості в цілому. У 1997 році в Угорщині прийнято Закон про облік земель та нерухомості № 147. Згідно із Законом, продаж сільськогосподарських земель іноземним особам та особам без громадянства заборонено.

У тому самому 1997 році Міністерством фінансів створено державний земельний іпотечний банк. Він має філії в регіонах і фінансує тільки довгострокові кредити. Мінімальний кредит видається не менше як на 5 років. Слід зазначити, що банк поділяє відповідальність та ризики з державою.

У **Чехії** чинне законодавство передбачає створення вільного земельного ринку, але відсутність методичної основи оцінки землі стримує формування необхідної законодавчої бази.

Вищенаведені приклади із досвіду зарубіжних країн із ринковою економікою свідчать про те, що і в Україні так само доцільно мати не лише громадсько-правовий статус земель, віддавши все на відкуп управлінню громад як органів місцевого самоврядування. Управління державними землями повинно здійснюватися на

базі відповідного законодавства з використанням різних форм і методів державного регулювання.

Частиною земельної реформи в Україні є приватизація земельних ресурсів, які перебували в державній і колективній власності. Земельні ділянки є особливим, специфічним майном, процес відчуження якого також має свої особливості. Нині Україна перебуває напередодні виникнення і становлення ринку земель сільськогосподарського призначення, на які припадає 69,3% загальної площі земельного фонду держави. Тому всі наукові дослідження щодо цього питання набувають неабиякої актуальності з огляду на необхідність безболісного включення земельних ресурсів у ринковий обіг.

Земельні ділянки вже давно стали предметом купівлі-продажу, товаром. Земельне законодавство не забороняє купівлю-продаж або інші види відчуження земель несільськогосподарського призначення. Встановлення права приватної власності на землю вимагає повного дотримання режиму здійснення всіх правомочностей власника, зокрема розпорядження нею.

Державне регулювання земельних відносин та, зокрема, ринку земель, як каталізатора цих відносин є невід'ємною частиною суспільних відносин щодо володіння, користування та розпорядження основним багатством країни – землею. Державне регулювання земельних відносин як адміністративно-правовий аспект суспільних відносин охоплює значний спектр правових, політичних, економічних, аграрних, земельних та інших відносин, і масштаби його впливу значною мірою залежать від моделі ринкової економіки.

Питання державного регулювання земельних відносин лежить у площині земельно-правових норм. Зміст та міра впливу на функціонування товарно-грошових відносин є результатом еволюції суспільних відносин взагалі та механізму впливу держави на розвиток та вдосконалення економіко-правової системи землекористування і землевласності.

Вироблення науково-обґрунтованої стратегії державного регулювання економіки і, зокрема, земельних відносин потребує аналізу еволюції політичних, правових, економічних відносин. Розвиток ринку землі значною мірою залежить від рівня розвитку земельних відносин, тому функціонування ринку земель є концентрованим

виразом рівня розвитку відносин земельних. Отже, розвиток ринку земель необхідно розглядати в контексті розвитку земельних відносин.

У договорі оренди має бути зазначений пункт про щорічний звіт орендаря про якісні характеристики земельної ділянки, орендар повинен раз на півроку брати агрохімічний аналіз ґрунту і надавати копію цього висновку власникові паю. Чи таке є насправді? Немає, бо людина фактично не стала господарем землі, а безплатно отримала її і прагне мати миттєвий зиск.

Загалом і в цілому необхідність удосконалення регулювання земельних відносин зумовлена низкою проблем, до яких належать:

- відсутність чіткого визначення правового режиму земель окремих категорій, розмежування земель комунальної і державної власності, недосконалістю правового забезпечення приватизації та продажу земельних ділянок, реєстрації та перереєстрації, а також захисту прав власників і користувачів землі тощо;

- відставання темпів приватизації земельних ділянок від потреб економіки держави у прискоренні формування багатуокладної системи господарювання. Недостатній розвиток приватної власності на землю стримує інвестиційні процеси та соціально-економічний розвиток територій;

- складність процедур попереднього погодження з місцевими органами державного управління та місцевого самоврядування щодо умов спорудження об'єктів на земельних ділянках несільськогосподарського призначення, складність оформлення та затвердження проектної документації, одержання дозволів на забудову тощо;

- низькі темпи реформування та необхідність прискорення інтеграції сфери земельних відносин в загальну систему ринкової економіки як складової частини єдиного господарського організму;

- скорочення обсягів державного фінансування розвитку земельних відносин у зв'язку із кризовими явищами в економіці України, зміни у формуванні державного та місцевих бюджетів, падіння платіжної спроможності населення, підприємств, організацій та установ;

- монополізація регулювання земельних відносин та зосередження надзвичайно широких повноважень у руках органів державної виконавчої влади;

– недостатній розвиток інфраструктури, яка б забезпечила ефективне функціонування ринку землі.

Враховуючи всі ці проблеми, що сформувалися і окреслилися в галузі земельних відносин, вдосконалення системи управління земельними відносинами повинно забезпечити приведення форм і методів регулювання у відповідність з потребами стратегічного розвитку держави та окремих територій.

На сучасному етапі земельних перетворень виникає реальна потреба в державних механізмах управління, які б забезпечили раціональний та ефективний, зокрема й суспільно необхідний, рух землі. Актуальність державної регуляторної політики в галузі земельних відносин, а особливо в частині включення землі в ринковий обіг, підтверджено Указом Президента України № 1643/2005 року. Цей Указ націлений на поглиблене вдосконалення і підвищення ефективності державної політики у сфері управління землевпорядкуванням, кадастру, продажу земельних ділянок та формування ринку земель.

З економічної точки зору, земля, будучи фундаментальним і основним чинником підприємницької діяльності, не може залишатися поза сферою ринку. Залучення землі у сферу ринкових відносин передбачає застосування ринкових підходів і механізмів. Система регулювання земельних відносин має орієнтуватися і діяти перш за все в рідчисті економічних ринкових підходів.

Вчені-економісти А.Тихонов і Л.Паламарчук підкреслюють, що за умов ринкової економіки, яка прийшла на зміну командно-адміністративній системі, земля, набуваючи ознак товару, має свою ціну, купується, продається і використовується за плату. В економічному розумінні відбувається обіг земельного капіталу.

Сьогодні більшість учених дотримуються думки, що тільки ринок землі сприяє виявленню високопродуктивних господарників, концентрації земельних ресурсів, формуванню великих сталих землеволодінь, розв'язанню загальнодержавних, як економічних, так і соціальних, проблем. Вони відзначають, що ринок земель, особливо сільськогосподарських, не обмежується лише купівлею-продажем земельних ділянок, а включає орендний обіг землі, її іпотеку та міну.

Більшість науковців розв'язання земельного питання вбачають у функціонуванні цивілізованого ринку земель¹⁰. Однак у нашій країні питання державного регулювання земельних ресурсів досліджено науковцями недостатньо.

Практичний досвід щодо формування ринку земель за останні 3–5 років вказує на низку суттєвих недоліків у цій сфері, пов'язаних навіть з махлюванням, а саме на:

- недосконалу методику експертної оцінки нерухомості і особливо землі;
- замовлення оцінок землі зацікавленими у викупі власниками майнових комплексів, а не державними структурами в особі адміністрацій або органів місцевого самоврядування;
- відсутність земельних аукціонів і торгів щодо вільних земельних ділянок з боку органів виконавчої влади на місцях, без жорсткої регламентації з боку держави, через механізми оренди та відведення земельних ділянок.

Все це тягне за собою заниження цін на землю, розбазарювання землі та корупцію.

Вчені зголошуються на тому, що функціонування ринку землі в Україні потребує державного регулювання і впливу, відповідної правової, законодавчої бази.

В економічно розвинених країнах світу посилюється вплив держави на ринок земель, вишукуються такі економічні важелі, які сприяють концентрації земель, особливо сільськогосподарських, формуються сталі моделі землеволодіння та землекористування. Тому поряд із правовими методами державного регулювання земельних відносин економічні методи стають на чолі всієї системи методів регулювання.

Економічне регулювання включає цілу низку взаємопов'язаних заходів із боку держави в галузі бюджетної, податкової, цінової, економічної політики.

На наш погляд, економічний механізм державного регулювання земельних відносин, наприклад у сфері функціонування ринку землі, крім загальноприйнятих, має містити:

¹⁰ Див.: Формування ринку землі в Україні / За ред. А.Даниленка, Ю.Білика. – К., 2002.

– жорстке встановлення державою мінімальної ціни на викуп (продаж) державних земель – не нижчої за рівень грошової оцінки їх;

– мораторій на перепродаж залежно від категорій земель, на продаж у 25–30 років щодо земель сільськогосподарського призначення, 10–15 років на землі промисловості, 3–5 років на землі комерційної діяльності, 50–60 років на землі житлової забудови після їх безоплатного одержання, передачі або первинного викупу у держави з обов’язковою фіксацією цін з метою недопущення спекуляції землею;

– створення і ведення єдиного державного реєстру прав на нерухомість, включно з земельними ділянками, з їхніми вартісними характеристиками;

– термінове впровадження в дію системи економічних санкцій у відповідь на порушення законодавства щодо використання та охорони земель;

– законодавче забезпечення державної економічної політики в питанні грошової оцінки, методика якої явно застаріла; грошова оцінка земель згідно з методиками, затвердженими Кабінетом Міністрів України, взагалі не враховує місце розташування земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що внеможливе об’єктивність оподаткування земель вказаної категорії.

Загалом же державне управління земельними ресурсами, вирізняючись специфікою об’єкта управління, спираючись на владну субординацію, має діяти лише в рамках умов раціонального й ефективного використання земельних ресурсів в інтересах суспільства і базуватись на трьох головних економічних позиціях: державних гарантіях права власності; об’єктивній оцінці землі та її вартісних показників; ефективному цільовому використанні землі та її охороні з відповідними санкціями і стимулами.

Вказані підходи забезпечать рівність прав усіх форм власності на землю як основи багатокладності економіки, задоволення інтересів держави, територіальних громад і громадян в реалізації їхніх прав на земельні ділянки, поліпшення інвестиційного клімату в економіці країни, сприятимуть додержанню соціальних та екологічних паритетів у використанні землі.

У державі також відсутнє будь-яке дієве економічне стимулювання власників земельних ділянок та землекористувачів. Його слід створити. Державна система стимулювання раціонального й ефективного використання земель має включати:

– компенсацію витрат на поліпшення якісних характеристик землі як природного ресурсу – шляхом прямих виплат, зниження ставок земельного податку, звільнення від земельних платежів (включно з орендними) та ін.;

– економічні компенсації за освоєння та поліпшення земель при введенні їх до господарського використання та обігу.

Поширену практику, коли держава, декларуючи ринкові відносини, дедалі більше схиляється до механізму прямого адміністрування, виключаючи економічні методи управління, слід долати. Потрібен баланс державних і ринкових методик.

Аналіз на системному рівні показує, що для кардинального покращання ситуації необхідно застосовувати інші, дещо складніші, економічні механізми, за яких головне завдання регулювання передбачає не виконання короткострокових тактичних завдань, а саме розв'язання проблем розвитку України в цілому.

Земельна реформа неможлива без оновлення і завершення формування необхідної правової бази. Сьогодні в комісіях та комітетах Верховної Ради розглядаються десятки законопроектів щодо подальшого регулювання і реформування земельних відносин. Незалежність судочинства, аж до формування спеціалізованих земельних судів, має стати стратегічною метою державної земельної політики.

Із прийняттям Земельного Кодексу України та виданням Указу Президента України “Про основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки” започатковано правову систему на новому рівні й накреслено шляхи подальшого розвитку законодавчої бази у галузі реформування земельних відносин¹¹.

¹¹ Даниленко А.С. Законодавство і земельна реформа. // Землевпорядний вісник. – 2004. – №4. – С. 2–10.

Кожна земельна ділянка має бути зареєстрована. Реєстр власників і землекористувачів, реєстр обмежень, обтяжень, сервітутів, реєстр прав зроблять процеси руху землі, іпотеку, трансакції прозорими. Всі суб'єкти права власності на землю повинні отримати Державні акти.

Держава, що формувалась як єдина владна вертикаль, здійснює і будує за аналогією систему управління земельними ресурсами, систему регулювання земельних відносин через уповноважений орган – Держкомзем України. За останні роки сформовано єдину вертикаль – Держземінспекцію, Державний центр земельного кадастру, введено систему державної землевпорядної експертизи, впроваджується єдина система державної реєстрації земельних ділянок.

Тільки це дасть можливість вивести земельні відносини із тіні, зробити їх прозорими і доступними для аудиту, не допустити самоврядного розграбовування землі.

На порядку денному – водночас з інтеграцією аграрного сектору, всієї економіки у міжнародні структури – зміна економічної політики держави щодо села, виконання Закону України “Про плату за землю”¹², формування сприятливого інвестиційного клімату на селі, залучення інвестицій, запровадження наукомістких технологій тощо.

Держава повинна діяти на користь великих соціальних груп, тобто на користь селян, фермерів у цілому, а не лише на користь адміністративно-економічних кланів, до яких входять зернотрейдери, приватні орендарі чи так звані “інвестори села” та власники переробних підприємств. Державна політика кредитування села, державне квотування, страхування ризиків, паритет цін, стимулювання кооперації на селі забезпечать поступальний соціально-економічний розвиток села.

Необхідна жорстка регламентація земельних відносин, така, як в усьому світі, адже земля – особливий вид загальнонаціонального багатства, особливий природний ресурс і особливий засіб виробництва. Вона, крім того, власність народу.

¹² “Про плату за землю”: Закон України від 03.07.1992 р. № 2535–VII.

4. Аграрні перетворення на Кіровоградщині та Вінниччині (за оцінками респондентів)

Виявляти регіональну специфіку здійснюваної в Україні аграрної реформи, досліджувати її конкретну природу можна шляхом застосування різних методологічних стратегій і методик. Наприклад, через порівняння емпіричних даних, отриманих у різних регіонах, можна встановити наявність чи відсутність відмінностей у показниках, визначити ступінь виявленої розбіжності тощо. Тобто виявити і проаналізувати міжрегіональні відмінності аграрного реформування.

Можливий і такий підхід, у межах якого порівнюються узагальнені характеристики аграрної реформи з параметрами конкретного регіону. У цьому ракурсі виявляється ще один аспект регіональної специфіки аграрної реформи, той, який у межах першого підходу “схопити” неможливо. Такий підхід фіксує регіональні особливості аграрної реформи через порівняння з її загальними характеристиками.

Однак особливу теоретичну і практичну цінність має методологічна стратегія, у контексті якої порівнюються декларована мета аграрної реформи із станом села та сільськогосподарського виробництва у тому чи тому регіоні, набутим після здійснення передбачуваних аграрною реформою заходів. Таким чином можна, поперше, встановити наявність чи відсутність “люфту” між прогнозованою і дійсною спрямованістю перетворень; по-друге, зафіксувати зміни характеристик села і сільськогосподарського виробництва у процесі перетворень, тобто руху цих характеристик від вихідного стану (того, що мав місце на початку реформування), який повинен був брати до уваги реформатор, формулюючи мету агрореформи, до цільового, запланованого реформатором; нарешті, по-третє, певним чином кваліфікувати цей актуальний стан, пояснити його специфіку.

Отже, першим нашим кроком у реалізації сформульованої методології наукового пошуку буде фіксування мети аграрної реформи, тих конкретних завдань, розв’язання яких має забезпечити її досягнення. Оскільки аграрна реформа – це особливий різновид соціального реформування, то вона, як і це останнє, здійснюється

з метою покращити умови життя людей. Стратегічні заходи цього покращання (на думку реформатора):

- упровадження приватної власності на землю та створення економічного, правового, організаційного простору для самостійного господарювання;
- передача землі селянам у власність;
- розвиток соціокультурної сфери села;
- підвищення культури сільськогосподарського виробництва;
- створення сільського середнього класу.

Як же ці завдання розв'язані на Кіровоградщині та Вінниччині? На запитання: “Чи володієте Ви земельним і майновим паями?” відповіли “так” відповідно 98,3% і 91,5% респондентів Кіровоградщини та 69,1% і 53,2% респондентів Вінниччини. Така відповідь дає підстави стверджувати, що в обох регіонах приватну власність на землю запроваджено. Вона є новою основою суспільних відносин на селі, однак появу її зумовив не історичний саморозвиток аграрного виробництва, а владна воля реформуючого суб'єкта (держави).

На запитання: “Скажіть, будь ласка, Ви самостійно господарюєте чи працюєте у якомусь агроформуванні (господарстві)?” ствердно відповіли тільки 6,8% кіровоградських та 7,0% вінницьких самостійників. Отже, вельми небагато виявилось тих, хто перейшов на власні хліби.

“Якщо Ви працюєте в агроформуванні (господарстві), то в якому саме?” З цього приводу 3,4% опитаних на Кіровоградщині заявили, що це фермерське господарство, а 1,7% – приватне (приватно-орендне) підприємство. Відповідаючи на це саме запитання, 1,7% опитаних вінничан назвали фермерське господарство, і ніхто, щоправда, не назвав приватне (приватно-орендне) підприємство. Таким чином, фермерське та приватне (приватно-орендне) підприємства можна вважати найпоширенішими формами нового типу господарств, що використовують найману працю. При цьому якщо раніше найвищим органом управління колективним господарством були загальні збори колгоспників, то у господарствах нового типу функцію управління одноосібно виконує власник такого господарства. Отже, рядового селянина майстерно відсторонено від влади над виробництвом.

Удар реформи по соціальній інфраструктурі села дав таку картину у двох регіонах (табл. 1):

Таблиця 1

Чи функціонують у Вашому селі... (%)

Об'єкти інфрамережі	Функціонують		Не функціонують	
	Вінницька обл.	Кіровоградська обл.	Вінницька обл.	Кіровоградська обл.
Клуб	22,8	96,6	75,4	1,7
Школа	96,5	100	1,7	0,0
Дитсадок	93,0	98,3	5,3	1,7
Лікарня (амбулаторія)	66,7	98,3	31,6	1,7
Бібліотека	17,5	98,3	80,7	1,7
Кінотеатр (кіноустановка)	8,8	0,1	87,7	94,9
Майстерня побутових послуг	10,5	1,7	87,7	93,2
Їдальня	10,5	89,8	86,0	5,1
Магазин	77,2	94,9	17,5	3,4
Кафе, бар, ресторан	93,0	98,3	5,3	1,7
Стадіон	15,8	96,6	82,5	3,4
Церква	96,5	94,2	1,7	5,1
Автобусне сполучення	19,3	100	78,9	0,0

Таблиця показує, що руйнівний вітер агрореформи промчався над Вінниччиною швидше й потужніше, аніж над Кіровоградщиною. Тут автобусне сполучення залишилося тільки між 19,3% сіл (на Кіровоградщині – 100%), клуби функціонували лише в 22,8% сіл (на Кіровоградщині – в 96,6%), лікарні (амбулаторії) – в 66,7% (на Кіровоградщині – в 98,3%), бібліотеки – в 17,5% (на Кіровоградщині – в 98,3%), стадіони – в 15,8% (на Кіровоградщині – в 96,6%). Більш-менш витримали удар школи (96,5%) та дитсадки (93%). Звичайно, є показники й рівнозначні для обох областей. Наприклад, дані офіційної статистики про кількість комп'ютеризованих сільських шкіл, можливість їх підключення до системи Інтернет показують, що і для Кіровоградщини, і для Вінниччини такі школи є радше винятком, ніж правилом.

Ефективність сільської медицини і там, і там низька. І хоча 66,7% опитаних у Вінницькій та 100% у Кіровоградській областях заявили про те, що амбулаторії функціонують, але діяльність цих закладів не тільки не зупинила тут депопуляції, але й не врівноважила

її темпів. Смертність у сільській місцевості обох областей перевищує народжуваність. Однаковими для них є також надзвичайно низький рівень функціонування кінотеатрів (кіноустановок) та майстерень побутових послуг. Проте загалом кризовий стан соціальної інфраструктури в селах Вінниччини більш глибокий, ніж у кіровоградських селах. Новообраний Голова Вінницької облради Г.М.Заболотний так малює загальну картину з цих питань: “В селах області майже припинено будівництво доріг з твердим покриттям. Недобудованими стоять 38 шкіл і 15 дошкільних закладів, 14 клубів. Про яке медичне обслуговування можна вести мову, якщо дільничні лікарні є лише у трьох відсотках населених пунктів, амбулаторії – в 11%, фельдшерсько-акушерські пункти – у 56%. За збудовані соціальні об’єкти держава обіцяла сільгосппідприємствам повернути витрачені ними кошти. Ось і чекають на Вінниччині 63 мільйони таких грошей”¹.

Особливе занепокоєння викликає той факт, що в обох регіонах на селі “процвітають” заклади, які створюють сприятливі умови для алкоголізації сільського населення. Про те, що в їхньому поселенні діють кафе, бар чи ресторан, заявили 93,0% учасників опитування на Вінниччині та 98,3% – на Кіровоградщині. До цього слід додати, що таких, як їх називають самі селяни, “гадючників”, в одному селі, може бути кілька. Давно вже не є таємницею, що село швидкими темпами спивається, перетворюється на джерело масового алкоголізму. Зловживання спиртним багатьох селян прямо веде до могили, підвищуючи рівень смертності. Та й наркоманія помітно зростає, хоча, за даними Департаменту боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України, Вінницька та Кіровоградська області не належать до найбільш уражених цим злом².

Криза соціокультурної сфери є одним із найвагоміших чинників міграції молоді із села. На Кіровоградщині 62,7% респондентів заявили, що більшість молодих людей покидає село (6,8% – вважають навіть, що із села виїжджає майже уся молодь), і що на селі залишається хоча б половина молоді, переконані тільки 30,5%

¹ Скрипник В. На багатій землі люди не повинні злидарювати (Інтерв’ю Г.М.Заболотного) // Голос України. – 2006. – №96. – 27 травня.

² Кожен четвертий наркоман – житель сільської місцевості // Сільські вісті. – 2006. – №46. – 21 квітня.

опитаних. Жоден респондент не стверджував, що майже всі молоді люди чи, принаймні, їх більшість залишаються на селі. Так само й жоден вінницький респондент цього не стверджував, хоча 22,8% із них переконані, що у селі залишається приблизно половина молодих людей, а 40,3% – що виїжджають майже всі молоді уродженці села.

Агрореформа створила нові сільгоспідприємства, що спонукає порівняти їхню ефективність із показниками колишніх колективних господарств. “Як би Ви оцінили: вищий чи нижчий рівень господарювання (порівняно з колишнім колгоспом чи радгоспом) демонструє новоутворене господарство у Вашому селі?” Вінницькі респонденти так відповіли на це запитання: 1,7% – вищий, 33,3% – приблизно однаковий, 56,1% – нижчий, 7,0% – не змогли дати відповідь.

Думка кіровоградських респондентів: 18,6% – рівень господарювання приблизно однаковий, 62,7% – нижчий, 16,9% – не дали відповіді.

Як бачимо, більшість респондентів рівень господарювання новостворених підприємств вважають нижчим порівняно з цим показником колгоспів і радгоспів. Звичайно, респонденти мають рацію. Однак, якщо взяти Вінниччину, то в 2004 році тут зібрано 2,1 млн тонн зерна. Це по 1,2 тонни на кожного жителя області. Хлібороби забезпечили валовий збір зернових, що на 700 тис. тонн перевершив збір 2003 року. На круг вийшло по 29 центнерів, тоді як у 2003 році – по 19. Щоправда, ситуація була суперечливою. Йдеться про те, що одні й ті самі райони області рік у рік забезпечують основну частку валу колоскових³. Очевидно, попри інші причини й чинники ця ситуація зумовлена й тією обставиною, що з огляду на рівень господарювання нові сільгоспідприємства на Вінниччині вельми диференційовані: одні з них вже досягли рівня колгоспів (наприклад, у вирощуванні зернових), іншим же ще надто далеко до нього. Має пройти час, щоб збалансувався рівень забезпеченості підприємств всім необхідним (табл. 2, 3). Крім того, має бути подолано деформованість структури виробництва в АПК області, де 60% валової продукції сільськогосподарства виробляється індивідуальним сектором.

³ Скрипник В. На чорноземах не вродило // Голос України. – 2004. – №247. – 28 грудня.

Таблиця 2

Рівень забезпеченості
сільських поселень ресурсами (%)

Вінниччина:

Ресурси	Достатньо забезпечене	Частково забезпечене	Не забезпечене	Важко сказати
Сільгосптехніка	5,3	42,1	7,0	3,5
Мінеральні добрива	3,5	40,3	8,8	5,3
Органічні добрива	0,0	21,0	33,3	3,5
Пальні матеріали	15,8	33,3	3,5	5,3
Кадри	29,8	7,0	0,0	21,0
Приміщення	10,5	22,8	19,3	5,3
Робоча сила	40,3	7,0	0,0	10,5
Переробні виробництва	1,7	7,0	29,8	5,3

Таблиця 3

Кіровоградщина:

Ресурси	Достатньо забезпечене	Частково забезпечене	Не забезпечене	Важко сказати
Сільгосптехніка	3,4	49,1	11,9	0,0
Мінеральні добрива	0,0	49,1	13,6	1,7
Органічні добрива	1,7	25,4	35,6	1,7
Пальні матеріали	22,0	32,2	10,2	0,0
Кадри	54,2	1,7	1,7	0,0
Приміщення	47,5	3,4	13,6	0,0
Робоча сила	55,9	1,7	3,4	0,0
Переробні виробництва	25,4	33,9	3,4	0,0

З таблиць 2 і 3 видно, що агроформування двох зазначених областей в очах респондентів відзначаються надзвичайно низьким рівнем забезпечення необхідними для господарювання ресурсами. На Вінниччині переважає, очевидно, часткове забезпечення, бо відповіді опитаних концентруються переважно у стовпчику “частково забезпечене”. Що ж до “достатнього забезпечення”, то 40,3% опитаних відносять цю оцінку на рахунок робочої сили, а 29,8% – кадрів.

Кіровоградські респонденти зображують картину в цілому більш кращого забезпечення господарств області потрібними ресурсами, зокрема, приміщеннями, переробними виробництвами, паливними матеріалами, кадрами, робочою силою. Однак забезпеченість господарств органічними добривами в обох областях низька.

Якщо новоутворені сільгоспідприємства так слабо забезпечені необхідними ресурсами, то як виглядають у цьому плані особисті господарства селян?

Таблиця 4

Що Ви маєте у своєму господарстві? (%)

<i>Техніка, інвентар, робочий скот</i>	Вінниччина	Кіровоградщина
Кінь (коні)	7,0	5,1
Корова (корови)	43,9	23,7
Свині	59,6	62,7
Птиця (кури, гуси, качки)	87,7	96,6
Мала техніка	1,7	3,4
Мотоцикл	15,8	20,3
“Велика” техніка (трактор, вантажний автомобіль)	1,7	1,7
Господарські приміщення	28,1	30,5
Віз, сани, гарба	5,3	5,1
Сільгоспінвентар	7,0	5,1
Комп'ютер, факс	7,0	1,7
Домашній телефон	26,3	15,2
Легковий автомобіль	17,5	18,6

За таблицею, не вельми різняться між собою особисті господарства селян двох областей. Приблизно однаковим є їхній технічний рівень – низьким. Значить, високим є рівень ручної праці. Щодо всілякої живності, то тут більша диференціація. Якщо на Вінниччині у господарствах трохи більше коней і корів, аніж на Кіровоградщині, то на Кіровоградщині більше свиней і птиці. Однак, без належного забезпечення особистих селянських господарств насамперед технікою, не слід чекати від них особливого зростання ефективності, відчутного збільшення виробництва.

Особливою є проблема так званих “несунів” (розкрадання). Напередодні агрореформи, коли її забезпечували ідеологічно, кол-

госпно-радгоспну систему жорстко критикували за цю її “болячку”, обіцяючи, що в разі упровадження приватної власності на землю та майно несуні зникнуть, бо, мовляв, власник сам у себе не вкраде, та й приватна власність облагородить людей. Однак замовчували одну деталь: власник буде змушений наймати робочу силу, і ніхто не знає, як вона поводитиметься в цьому плані. Анкета ставила пряме запитання: “За Вашими спостереженнями, збільшилася чи зменшилася кількість розкрадачів (“несунів”) у Вашому селі порівняно з радянським періодом?” На Вінниччині 40,3% учасників опитування переконані, що кількість їх залишилася незмінною, 19,3% – що “несунів” стало більше, 19,3% – що їх стало менше, 19,3% не змогли відповісти. Відповіді кіровоградських респондентів: 15,2% – кількість “несунів” залишилася незмінною, 44,1% – стала більшою, 20,3% – стала меншою, 20,2% не відповіли.

Вважаємо, що ці дані засвідчують таке: по-перше, селянин зі схильністю до “несунства” не може швидко “перевиховатися”, аби відмовитися від цієї звички чи потягу, а по-друге, приватна власність попри сподівання ідеологів агрореформи, навряд чи облагородить у цьому сенсі такого селянина.

Стан пореформованого українського села, зокрема й сільсько-господарського виробництва, 68,4% респондентів на Вінниччині та 79,7% на Кіровоградщині оцінюють негативно. Відповідно 64,9% та 57,3% вважають, що здійснені реформи мають неправильне спрямування, 43,9% та 47,5% переконані, що руйнувати колгоспно-радгоспну систему було непотрібно, на їхню думку, доцільніше було б реформувати у ній те, що історично й економічно віджило, вичерпало свій потенціал, 45,6% та 69,5% стверджують, що реформи спричиняють занепад села.

Чи підняла агрореформа статки селян? Як відомо, вони визначаються не лише присадибним господарством, а й іншими джерелами: пенсією, зарплатою, орендною платою за майнові та земельні паї, дивідендами та акціями. Коли банкрутували КСП, то в багатьох господарствах селяни не бачили грошової заробітної плати роками. У нових господарствах із виплатами теж не все гаразд (табл. 5).

Очевидно, несвоєчасна виплата заробітної плати та інших платежів після здійсненого на селі реформування набула масового і системного характеру, стала правилом. Як відомо, владі довело-

Таблиця 5

Скажіть, чи вчасно в господарстві, де Ви працюєте,
Вам платять упродовж останнього року? (%)

Різновиди виплат	Вчасно		Невчасно		Зовсім не платять	
	Кіровоградська обл.	Вінницька обл.	Кіровоградська обл.	Вінницька обл.	Кіровоградська обл.	Вінницька обл.
Заробітна плата	39,0	14,0	20,3	45,6	1,7	1,7
Орендна плата за земельний пай	62,7	8,8	22,0	8,8	0,0	1,7
Орендна плата за майновий пай	11,9	5,3	6,8	5,3	18,6	7,0
Дивіденди та акції	8,5	3,5	1,7	7,0	15,2	7,0

ся втручатися в цю ситуацію правовим актом, який санкціонував можливість притягнення до відповідальності керівників підприємств (роботодавців), за несвочасну виплату або ж виплату заробітної плати нижчої за офіційну мінімальну. Однак у селянина, якщо він орендодавець, особливий аспект питання платежів – відносини з орендарем, від яких залежить розмір орендної плати. Виявилось, що на Кіровоградщині 6,8% опитаних домовилися з орендарем про орендну плату в розмірі одного відсотка від оцінної вартості землі, 71,2% – у півтора відсотка, 15,2% – у два відсотки. У Вінницькому регіоні цей показник становить відповідно: 1,7%; 5,3%; 1,7%.

Отже, розміри орендної плати є мізерні. Навряд чи у сукупності із зарплатою чи пенсією, присадибним господарством та дивідендами вона може забезпечити той рівень заможності селянина, що характеризує середній клас. Отож до цього класу селянин навряд чи швидко потрапить. Слід взяти до уваги й ту обставину, що орендарі досить часто порушують умови договору, наприклад, більш як третина (37,3%) респондентів Кіровоградщини стверджують, що орендар виконує не всі, а лише частину пунктів договору оренди, при цьому 23,7% опитаних сказали, що порушення відбуваються шляхом видачі під орендну плату неякісної натурпродукції, 11,9% – завищення цін на продукцію із натуроплати, отже, стає зрозуміло, чому 69,5% опитаних у цьому регіоні вва-

жають, що орендодавець залежить від орендаря, а не навпаки. Це яскраво свідчить, на нашу думку, про дві речі: по-перше, перетворення у сфері земельних відносин перевернули їх, так би мовити, з ніг на голову, і по-друге, на селі через приватизацію землі та запровадження приватної форми господарювання із селян поки що середній клас не формується. Навпаки, відбувається соціальна поляризація їх, за якої у майбутньому, можливо, певна частина з них потрапить до середнього класу. Найімовірніше цей клас сформується із власників приватних підприємств, агрофірм, спеціалістів цих підприємств і фірм, представників сільського бізнесу, фермерів. Селяни розуміють це. Недаремно майже 40% респондентів Кіровоградщини ставляться, наприклад, до такої підприємливої особи, як фермер, негативно, 28,8% назвали його новим куркулем, а ще 11,9% вбачають у ньому нового поміщика.

З огляду на те, що одні завдання, в яких конкретизувалась мета реформування, були виконані повністю, інші – тільки частково, а ще інші – не виконані зовсім, можна стверджувати, що людський чинник як об'єкт реформи пройшов певну відстань від вихідного стану до цільового й значною мірою змінився. Йдеться, насамперед, про селянство. Однак справедливим є твердження: декларована мета земельної й аграрної реформ – ошасливити селян – не була досягнута, принаймні, на Вінниччині та Кіровоградщині. А це означає, що об'єкт трансформації (селянство) перебуває між вихідним і цільовим станом. Особливість цього становища полягає в тому, що одна частина його властивостей (наприклад, колективізм, схильність працювати спільно не на розпайованому на місцевості полі) ще ідентифікується з вихідним станом, адже, як показує аналіз емпіричних даних, реформи у повному обсязі не були реалізовані. Інша частина властивостей цього об'єкта, наприклад, хоча б те, що він у своїй більшості таки сприйняв і прийняв приватну власність на землю, навпаки, уже ототожнюється з цільовим станом. Отже, визначальною рисою об'єкта є його якісна невизначеність, неусталеність, проміжний (маргінальний) стан: з одного "пункту" селянський клас уже вийшов, до іншого – не дійшов. Тепер він уже й не клас, а розсипчаста скупченість (якщо застосувати вираз М.Шаповала). Маргінальність "невизначеного" селянина є своєрідною критичною точкою, з якої подальшу траєкторію руху цього об'єкта реформи однозначно прогнозувати важко. Рух

із цієї точки визначається, по суті, випадком, який може несподівано спрямувати його життєдіяльність у непередбачуваному напрямі.

З оцінок респондентів випливає, що і села Вінниччини та Кіровоградщини внаслідок реформувань відзначаються у певному сенсі маргінальним станом. Їх інтеграція у нове суспільство має незавершений характер. Вони потрапили у становище, коли взаємозв'язки з вихідним середовищем вже розірвані, а з новим – або ще надійно не встановлені, бо в нього вони повністю не інтегрувалися, або ж якщо і встановлені, то значною мірою не на користь села.

Зауважимо, що поняття “маргінальність” у згаданому сенсі характеризує, на наш погляд, не тільки об'єкт реформи, на який спрямовується дія, та його якісний стан, але й суб'єкт дії (сам реформатор). Цей суб'єкт теж несамодостатній, маргінальний – діє з проміжної межі, перебуваючи, по суті, в точці між західним радником, інвестором, контролером і об'єктом свого впливу (селянством), спричиняючи його маргінальний стан. Якщо соціальний суб'єкт через свою дію на об'єкт виявляється неспроможним надати йому бажаних за нових умов характеристик, то цей факт відбиває маргінальний характер потенцій суб'єкта принаймні у трьох площинах. По-перше, розуміння суб'єктом об'єкта дії є відверто прагматичним: він припасовує його до потреб та інтересів більш економічно могутнього власника, перетворює на засіб для останнього. Отже, так сталося і з селянами, котрі опинилися в ситуації нерівноправних відносин з орендарем, а також в умовах збанкрутілої, занепалої й навіть частково зруйнованої соціальної інфраструктури села, що перестала належним чином задовольняти їхні потреби. По-друге, на задній план відступають власне соціальні характеристики та інтереси об'єкта, які суб'єкт дії переважно ігнорує. Так, об'єкт впливу не набуває характеристик достатності, як і той самий суб'єкт-проміжник. Нарешті, по-третє, несамодостатній суб'єкт дії застосував у своїй дії механізм подвійного стандарту, продекларувавши мету реформи, яка виявилася насправді іншою, і спрямувавши свої потуги на досягнення не декларованої, а дійсної, латентної мети. Звідси реформування здійснювалося не як реалізація волі селян, а під впливом зовнішньої для них, чужої волі. Ця воля й витворила із селянина маргінала.

Висновки

Соціологічне діагностування аграрної реформи виявило, що вона становить не що інше, як адміністративно кероване експериментальне дійство, реалізоване у форматі авантюрної “революції згори”, до того ж не стільки за еволюційними потребами самого об’єкта реформувань, як за вимогами і в площині політичної мети тих соціальних сил, котрі учинили тотальні переінакшення в Україні під копірку західних суспільних зразків. Аграрна сфера економіки теж потрапила під цю копірку.

Дійство сплановано й проведено технологічно і політично несамостійним соціальним інженером – реформаторськими режимами Президентів України Л.Кравчука і Л.Кучми, які без згоди селянства вторглися в стабільну систему життєдіяльності села й функціонування АПК і зруйнували її, завдавши глибокої історичної травми. Перший розпочинав реформу, другий – її радикалізував і варваризував, відкинувши аграрно-промисловий комплекс і село в історичне минуле.

“Революція згори” не була обов’язковим, а тим паче неминучим сценарним форматом аграрної реформи, були можливі й інші способи реформувань, наприклад ті, що продовжили б еволюційний поступ АПК республіки, не руйнуючи, а розвиваючи досягнуте в традиціях колективістського духу життєдіяльності селян та сільгоспвиробництва. “Революція згори” – не “революція знизу”, яка виникає стихійно, учиняється масами і так само стихійно руйнує все поспіль. Вона свідомо проводиться адміністративною бюрократією, котра прагне досягти швидкого революційного ефекту, реалізується за проектами, програмами та планами на основі застосування і використання певних ресурсів і кадрів. Іншими словами, “революцію згори” як засіб перетворень обирають і проводять свідомо, тому реформатор має нести повну відповідаль-

ність за свій вибір і свої дії, а сама реформа, її результати й наслідки мають послугувати суспільству, особливо селу, уроком.

Як би соціальний технолог не прагнув уникнути відповідальності, тим паче в ситуації, коли він провів реформу у напрямі не від “гіршого до кращого”, а навпаки, коли понівечив об’єкт реформувань, занапастив село та історичну долю селянства, об’єктивно він не повинен залишитися поза відповідальністю за скоєне. Суспільство цього просто не має права допустити, інакше воно завжди буде під загрозою безвідповідальних інтелігентсько-бюрократичних експериментів над ним, над його системами та підсистемами. Тому прагнення декого спустити на гальмах питання про відповідальність агрореформаторів чи домогтися припинення “розмов про реформи” без обговорення їх, вважаємо, не є прийнятним як суспільна позиція. Слід підтримати іншу позицію: “Думаю, перше, що треба зробити, – це відкрито і гостро засудити... реформи на селі, і припинити усі розмови про ці реформи. Ситуація на селі не критична – вона катастрофічна. Але чим скрутніша ситуація, тим більше у нас розмов про реформаторів. І що цікаво. Знову намагаються реформувати село саме ті люди, які довели його до соціального зубожіння. І знову вони пишуть програми, і знову вони праві, і знову вони зверху”¹.

Зрозуміло, технолог-руйнівник вже не потрібний. Він зробив аж надто, пройшовши по селу, ніби Мамай з ордою. Селу довго доведеться оговтуватись від дій руйнівника. Тепер йому потрібний інженер-конструктор, котрий виконував би ще й роль соціального терапевта для виведення села із стану пореформеного “шоку”.

В історичному плані ситуація на селі ще не зовсім визначена, вона швидше патова. Що робити? Йти уперед в річищі пріоритетів агрореформи означає так “переробити” селян через ринкове відбирання у них землі й “чисту” пролетаризацію, що вони перестануть бути землеробами, здатними відтворювати українську специфіку села і господарювання на землі. Насувається ситуація, цілком схожа на реалії Заходу, де так званий селянин-фермер вже не творить ні національної пісні, ні національної культури, бо він, по суті, не є селянином і в селі не живе, оскільки воно як таке зникло.

¹ Литвин В. Від року гасел – до року реальних справ (розпитував Я.Фалько) // Робітнича газета. – 2006.– №1.– 5 січня.

Дати хід назад? Тоді слід відмовитись від намірів продажу землі, яку вже відібрано у народу як єдиного її власника і яка приховує в собі можливість неймовірної наживи. Промисловість продано, залишається земля. Групи приватних хижаків і прив'язаного до них чиновництва потирають руки, жадаючи здобути зручні механізми щодо земельної власності так само, як це було з промисловими виробничими фондами під час їх приватизації. Ось чому так гостро точиться політична боротьба навколо мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення і ще гострішою вона стає при наближенні дати, коли збігає термін мораторію.

Село й АПК потребують вже не реформ, а анти-реформ, тобто відновлювальних програм і планів, уваги й допомоги держави. Нові політичні сили, кадри, нова аграрна політика за підтримки сільгоспвиробників мають вивести реформу із глухого соціально-історичного кута, а село – з вельми складної кризової ситуації. АПК – один із вирішальних напрямів розвитку економіки, але без концентрації капіталовкладень вирішальним в Україні він не стане, тим паче, що нинішній соціальний технолог не вміє оптимально ним управляти. Перше – збільшення капіталовкладень – він уже розпочав, друге – навчитися оптимально управляти – мабуть, йому не сила.

За більшістю агрегованих характеристик реформа не відповідає еталонним показникам і принципам, визначальним для “ідеального типу”, вимогам оптимальності, демократизму, соціальної справедливості. Її проведено насильницьки, з акцентом на деструкцію, проти волі та сподівань селянства, з неймовірно високою соціальною ціною і результатами, які за кількісними показниками не досягають рівня попередньої, тепер уже зруйнованої системи господарювання на селі.

В історичному плані вибір неоліберальної моделі аграрної економіки для України з огляду на колгоспно-радгоспну систему означав не логічне її продовження, а навпаки – заперечення, відкидання на основі зразків зовнішнього щодо неї агровиробництва. Він не був вибором, адекватним основам цієї системи, не впливав із її еволюційних надр, тому необхідність аграрної реформи виводили з потреб її об'єкта лише на словах. Насправді ж у свідомості реформатора та його інтелектуальної обслуги причина полягала у невідповідності наявної в Україні моделі сільгоспвиробництва запози-

ченим на Заході зразкам, тобто тамтешнім моделям господарювання на землі, взятим реформатором за еталон. “Хочу нагадати читачеві про те, що наш вибір на користь неоліберальної моделі не був спонтанним, – зізнався А.Гальчинський. – Не маючи на старті реформ ні найменших уявлень про логіку ринкової трансформації, ми змушені були покладатися на принцип запозичення.

Модель ліберальної економіки з кінця 70-х – початку 80-х років повсюдно утвердилася в розвинених країнах Заходу. До початку 90-х років уже існував позитивний досвід ринкових перетворень на основі принципів неолібералізму, нагромаджених у країнах Східної Європи. Не можна не враховувати і готовність Заходу надавати нам досить необхідну фінансову допомогу виключно під логіку відповідних перетворень. Для цього Україна повинна була дотримуватися рекомендацій МВФ, які базувалися на принципах так званого Вашингтонського консенсусу, що сформувалися ще на початку 80-х років і мали попервах чітко виражену латиноамериканську спрямованість і лише надалі були трансплантовані на країни з перехідною економікою, в тому числі і на держави пострадянського простору.

Основне значення цих принципів зводилося до ряду позицій, які вважаються в логіці реформ базовими: 1) усунення держави з економіки; 2) прискорена приватизація; 3) відкрита економіка; 4) ліберальне ціноутворення; 5) пріоритетність макроекономічної стабілізації і форсоване стиснення грошової маси як основи виборювання інфляції; 6) ставка на зовнішні запозичення як головний інструмент політики економічного зростання. Не важко помітити, що саме ці позиції повністю відповідають логіці неоліберальної ідеології в її революційно-радикальній версії. Можна сперечатися з приводу того, наскільки послідовними ми були в окремих деталях, що стосуються реалізації вказаної логіки, але те, що вона визначала стрижень здійснюваних у нас перетворень – безперечно².

Це й була логіка реформаторської авантюри, якій піддався реформатор, але яка була задумана не в його підлеглий, копіювальній голові. Гальчинський там же твердить: “Україна повинна була дотримуватися рекомендацій МВФ”. Уточнимо: не Україна, а реформатор, президентська влада. Оскільки уряд, підписуючи мемо-

² Гальчинський А. Час виправляти помилки // Віче. – 2000. – №7. – С.80–81.

рандуми з МВФ (тобто документи своєї підлеглості), їх не публікував, то звернімося до свідчень. Народний депутат Валентина Семенюк: “Сьогодні в усіх розвинених країнах світу дотування сільгоспвиробника йде за трьома рівнями: муніципальним, регіональним та державним. У США дотують виробництво хліба, кукурудзи, молока, м’яса, яєць і тютюну. І тому вони вже посіли монопольне становище у світі. У Меморандумі, підписаному Кабміном України з Міжнародним валютним фондом, головною умовою стала вимога зняти будь-які дотації сільгоспвиробникові України. Це означає, що у нас штучно створюються умови для банкрутства сільгосппідприємств і скуповування їх земель латифундистами і банкірами. От у них гроші є”³. Гроші то гроші, але ж реформаторський режим пішов на штучне банкрутство колективних господарств. Це ж він учинив не що інше, як злочин перед ними? У США та інших країнах сільгоспвиробництво дотують, а в Україні, бачите, реформатор повністю відділив державу від цього виробництва.

Отож хіба спеціальне підштовхування Міжнародним валютним фондом підлеглого і необізнаного реформатора до створення умов для банкрутства підприємств не є авантюризмом? Хіба не перетворив він і агрореформу на авантюру чистої води, а самого реформатора – на авантюриста? Найперша ознака агрореформи як авантюри – обґрунтування її стратегічної мети безпосередньо за рекомендаціями Міжнародного валютного фонду, а не за потребами АПК, села і селянства. За такої обставини мета, засоби і логіка (сценарій) перетворень прикладаються до об’єкта реформи з зовнішнього боку, вони не є для нього необхідними. Навпаки, трапилося так, що реформування АПК зазнало підпорядкування не цілям та потребам самого АПК, а іншим цілям, тобто цілям МВФ. Що ж до концепції реформи, то вона була складена за методом копіювання чужих агросистем. Проте аграрна реформа є авантюрою не лише в соціологічному, а ще й в історичному плані. Її проведено як історичний реверс, що повернув в українське село давно пережите ним: приватнокапіталістичну власність на землю, економічну людину з капіталістичним підприємницьким духом, експлуатацію людини людиною, безробіття, злиденність одних і збагачення інших.

³ Цит. за: Дронжкевич Ю. “Людей у ярма запрягли пани лукаві...” // Товариш. – 1999. – №52 (грудень).

Ставши підлеглим, реформатор ігнорував інші можливі шляхи агрореформувань. Зокрема і той, що передбачав проведення перетворень колгоспно-радгоспної системи у напрямі до ринку, пристосованого до українських реалій.

Конкретні діагностичні висновки, що випливають із результатів масового опитування селян-пайовиків і фермерів, експертів, аналізу оцінок агрореформи у пресі та наукових джерелах і відображають соціотехнологічні та соціоінженерні характеристики аграрної реформи і діяльності реформатора, такі:

1. Реформа проводилася настільки технологічно розбалансовано, невправно, що в ній переважали деструктивні тенденції, наслідки, яких не подолано й досі. Ці тенденції об'єктивно діяли на підрив продуктивного потенціалу АПК і руйнування колективістської общини села. Сільгоспвиробництво реформували не через стимулювання до розвитку, а через руйнування і створення на цих уламках нових його організаційних форм. Більшість селян-пайовиків і фермерів не схвалюють знищення колгоспно-радгоспної системи господарювання. З цим реформатор не виправдано поспішив.

2. Хибними є концептуальні принципи та постулати, покладені в основу реформаторського процесу і спрямовані на забезпечення механічного перенесення копій, знятих з агросистем Заходу та Америки в український агропромисловий комплекс. Звідси – пряме ігнорування думки селян і власного агродосвіду.

3. Реформа проведена недемократично, без соціальної домовленості чи угоди з селянством і без відшкодування йому його втрат. Насильство над цим класом учинила особлива управлінська та обслуговуюча її група інтелігенції – державна і наукова бюрократія, піддавшись тиску руйнівних, жадібних до народного багатства політичних сил як носіїв копіювального соціального розуму в Україні.

4. Нераціональною є сама радикалістська логіка аграрної реформи: спочатку зруйнувати все, навіть основи, а потім на уламках і з уламків будувати. Ось чому реформа відзначається надзвичайно високою не лише економічною, а й соціальною ціною, соціальним варварством (безробіття, невплата зарплати, бідність, безправ'я, вимирання основного сільгоспвиробника тощо). Ці соціальні результати реформи прямо свідчать про її варваризацію соціальним технологом.

5. Аграрна реформа – напівлегітимна в соціальному і правовому сенсі: її проведено переважно на засадах указного (укази Президента України), а не конституційного права. Ось чому, по-перше, вона відзначається подвійним стандартом: називається реформою, а проводиться як “революція згори”, що все руйнує; по-друге, ніхто не несе відповідальності за руйнівний спосіб перетворень та їх варваризацію; по-третє, ніхто в суспільстві, окрім МВФ, не контролював, технологічний алгоритм реформи, правильність реформаторських рішень і дій.

6. Подвійним стандартом відзначається реформа і у ставленні до селянина. Зовні, оскільки селянство безоплатно отримало землю у власність, вона ніби-то проведена в його інтересах, насправді ж – ні, бо селянство не має надійних гарантій повноцінного землевласника. Без таких гарантій воно вступить в ринок землі, який її перерозподілить не на користь селян.

7. Реформа не створила так званого самодостатнього “ефективного власника” ні в особі фермера, ні в особі селянина-пайовика, ні в особі директора приватно-орендного підприємства. Перший не може бути “ефективним” без селянських земельних паїв, узятих в оренду, другий – без здачі їх в оренду, третій – без власності на них. Отже, усі є, по суті, власниками, підвішеними між небом і землею. Ця неадекватність, що є водночас парадоксом реформи, свідчить про її незавершеність, неадекватність.

8. Реформа потребує корекції у бік створення механізмів упровадження соціальної та правової відповідальності реформатора за її результати й наслідки, забезпечення демократизації та гуманізації, зниження соціальної ціни.

9. Реформа, переломивши колективістський спосіб господарювання і зацікавивши певні групи селян, спеціалістів та керівників колективних господарств власністю на землю та ідеєю самостійного господарювання, дала старт новому способу виробництва на приватновласницьких засадах, який далеко не всіма на селі схвалюється.

10. Аграрна реформа породила на селі чимало невдоволених нею, її результатами, спрямованістю, насильництвом, несправедливістю. Ці селяни повинні мати право повернутися, якщо бажають, до тих колективних форм господарювання на землі, в яких вони були зайняті за радянських часів.

Додаток 1

Аграрна та земельна реформи на селі (за оцінкою селянина-пайовика), % (за одномірним розподілом відповідей)*

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
1. Скажіть, будь ласка, Ви самостійно господарюєте чи працюєте у якомусь агроформуванні (господарстві)?					
Без відповіді	0,4	0,0	0,0	1,7	0,5
Господарюю тільки на присадибній ділянці	44,5	42,2	55,5	33,0	44,6
Господарюю самостійно на власній землі (пай)	12,1	6,0	9,8	8,1	32,9
Працюю в агроформуванні й господарюю на присадибній ділянці	39,2	47,2	33,2	50,8	19,2
Працюю в агроформуванні (власного господарства не маю)	3,7	4,5	1,5	6,4	2,8
2. Якщо Ви господарюєте на присадибній ділянці, то скільки валової продукції виробляєте?					
Без відповіді	3,9	4,8	0,7	5,7	5,6
Тільки для задоволення власних потреб	54,2	49,7	64,3	45,1	56,3
Дещо виробляється і на продаж	42,0	45,5	35,0	49,2	38,0
3. Якщо виробляється продукція на продаж, то це робиться постійно чи ні?					
Без відповіді	33,5	26,6	49,4	26,9	25,4
Так, постійно	11,4	17,1	4,9	11,4	13,6
Періодично	19,6	20,1	15,4	27,6	15,0
Нерегулярно (залежно від обставин)	35,5	36,2	30,3	34,0	46,0

*Час опитування: з 25.04.2005 р. по 20.05.2005 р.

Вибірка: 1322 особи.

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
4. Чи маєте Ви у своєму господарстві...					
Коня (коней)	10,5	5,3	5,1	9,1	31,9
Вола (волів)	1,7	0,2	0,7	1,0	7,0
Корову (корів)	51,2	52,5	35,2	59,3	68,5
Свиней	64,3	54,8	58,9	75,4	77,9
Птицю	85,1	85,7	85,3	82,1	89,2
Малу техніку	11,2	10,5	4,9	14,1	20,2
Мотоцикл	23,3	30,4	18,6	22,9	19,2
Велику техніку (трактор, автомобіль тощо)	11,6	8,8	7,6	14,1	20,2
Господарські приміщення	43,4	53,8	35,2	38,7	46,0
Віз, гарбу, сани	10,1	4,0	3,9	11,8	31,5
Необхідний сільгоспінвентар	32,0	39,7	24,9	25,9	39,9
Комп'ютер, факс	5,1	5,0	3,7	5,0	8,4
Домашній телефон	43,2	49,5	26,9	50,2	53,0
Легковий автомобіль	35,5	42,2	27,9	34,3	39,4
5. Якщо Ви працюєте в агроформуванні (господарстві), то в якому саме?					
Без відповіді	35,68	35,7	48,4	22,9	29,6
Агрофірма	13,3	7,0	10,3	18,2	24,4
Кооператив	5,9	4,0	8,3	6,40	3,8
Фермерське господарство	8,1	12,3	2,0	2,4	20,2
ТОВ (товариство з обмеженою відповідальністю)	20,5	24,4	23,0	24,6	3,3
Приватне (приватно-орендне) підприємство	5,7	6,5	2,7	10,1	3,8
АТ (акціонерне товариство)	2,0	2,3	1,0	3,4	1,9
Переробне підприємство	1,2	2,5	0,2	0,3	1,9
Інше	6,8	4,5	3,9	11,4	9,9
Нереформоване господарство	0,7	0,7	0,2	0,3	1,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Чи забезпечене агроформування (господарство), в якому Ви працюєте...					
6. Сільськогосптехнікою					
Достатньо забезпечене	15,1	27,1	10,0	9,8	9,9
Частково забезпечене	37,2	32,7	33,0	42,4	46,0
Не забезпечене	7,2	5,3	5,4	11,8	8,0
Важко сказати	3,6	2,3	2,4	3,7	7,5
7. Міндобривами					
Достатньо забезпечене	12,3	19,6	7,3	13,1	7,5
Частково забезпечене	28,7	29,6	29,6	30,3	23,5
Не забезпечене	14,4	10,8	9,5	17,8	24,4
Важко сказати	5,8	5,8	2,0	4,7	15,0
8. Органічними добривами					
Достатньо забезпечене	14,0	19,3	10,0	17,8	6,6
Частково забезпечене	21,5	19,6	18,6	26,9	22,5
Не забезпечене	19,0	18,8	16,9	18,2	24,4
Важко сказати	6,1	7,3	2,2	3,4	15,5
9. Пальним					
Достатньо забезпечене	17,2	28,9	12,0	15,5	8,0
Частково забезпечене	32,2	30,4	27,6	33,0	42,7
Не забезпечене	8,9	5,0	6,6	14,1	12,7
Важко сказати	3,3	2,8	1,7	3,4	7,0
10. Кадрами					
Достатньо забезпечене	28,0	39,9	27,4	19,2	19,7
Частково забезпечене	23,3	21,4	12,7	32,0	34,3
Не забезпечене	4,7	2,8	2,0	8,4	8,4
Важко сказати	5,0	3,0	5,4	5,4	7,5
11. Приміщеннями					
Достатньо забезпечене	33,3	37,4	26,9	33,0	38,0
Частково забезпечене	18,9	21,9	13,0	22,9	19,2
Не забезпечене	5,9	4,8	6,4	6,4	6,6
Важко сказати	2,9	3,3	1,7	3,0	4,7

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
12. Робочою силою					
Достатньо забезпечене	30,7	42,7	30,6	20,9	22,5
Частково забезпечене	20,7	16,3	11,5	31,0	31,0
Не забезпечене	5,9	4,0	2,7	10,8	8,9
Важко сказати	4,0	4,0	3,4	3,7	5,6
13. Переробними виробництвами					
Достатньо забезпечене	11,6	17,8	10,3	8,7	6,6
Частково забезпечене	18,6	20,8	21,5	17,5	10,8
Не забезпечене	19,2	19,3	12,0	29,0	18,3
Важко сказати	9,7	7,8	3,7	6,1	30,0
Чи володієте Ви ...					
14. Земельним пасм					
Володію	74,3	84,4	60,6	83,2	69,5
Не володію	19,5	12,3	29,6	11,1	24,9
15. Майновим пасм					
Володію	56,4	60,5	52,1	67,7	40,8
Не володію	28,4	24,6	33,0	16,5	43,2
Чи здасте Ви земельний і майновий паї в оренду?					
16. Земельний пай					
Здаю	61,7	76,4	53,5	72,0	36,1
Не здаю	20,4	14,3	13,4	18,9	46,9
17. Майновий пай					
Здаю	47,9	51,3	46,2	59,6	29,1
Не здаю	20,7	20,6	12,7	17,8	39,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
18 . Якщо Ви не здасте свій земельний пай в оренду, то з якої причини?					
Без відповіді	76,8	81,2	86,8	76,8	50,7
Сам господарюю на своєму полі	12,8	9,0	9,0	8,4	32,4
Ніхто не хоче брати мій пай в оренду	2,1	1,0	1,2	2,7	4,7
Земля відпочиває після виснажливої експлуатації	0,8	0,7	0,5	1,0	0,9
На своїй земельній частці здійснюю агротехнічні та інші заходи, щоб підвищити її продуктивність (родючість)	1,4	0,0	0,5	3,7	2,3
Готую ділянку до продажу	0,8	0,7	0,0	1,0	2,3
Інше	5,3	7,3	2,0	6,4	6,6
Якщо Ваші паї (земельний і майновий) орендуються, то чи тією самою агроструктурою, в якій Ви працюєте?					
19. Земельний пай					
Тією самою структурою	44,7	55,5	36,4	57,6	22,5
Іншою агроструктурою	11,7	12,3	7,3	11,1	19,7
20. Майновий пай					
Тією самою структурою	36,0	41,2	31,8	49,5	15,0
Іншою агроструктурою	10,9	11,6	5,9	10,4	20,2
Чи розмежовані Ваш земельний і майновий паї в натурі у господарстві, що їх орендує?					
21.Земельний пай					
Розмежований	49,2	60,5	44,5	40,7	49,3
Не розмежований	20,4	17,1	11,0	41,4	14,5
22. Майновий пай					
Розмежований	29,4	39,4	23,7	21,9	32,4
Не розмежований	27,4	20,8	22,7	50,8	15,0

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
23. Якщо Ваші паї в натурі не розмежовані, то чи вимагали Ви їх розмежувати?					
Без відповіді	63,0	60,8	73,6	44,1	74,2
Вимагав, але облишив цю справу, бо власник господарства виділяє те, що не гоже	4,6	5,0	2,9	6,1	4,7
Вимагав, але свого не домогся	4,7	7,0	2,4	4,0	5,6
Не вимагав, бо ніхто з пайовиків не вимагав	22,9	21,9	18,1	38,0	12,7
Не вимагав, бо ті, хто вимагав, вже у даного господаря не працюють	4,7	5,3	2,9	7,7	2,8
24. На Вашу думку, чи можна вважати повним (справжнім) власником володаря не розмежованого в натурі паю?					
Без відповіді	19,4	9,0	29,6	19,5	19,2
Думаю, можна вважати його справжнім власником	10,4	11,8	6,8	11,4	13,1
Мабуть, можна вважати його лише неповним власником	15,8	16,8	17,4	14,5	13,1
Думаю, не можна вважати його ні повним, ні частковим власником, бо це власник тільки на папері	28,3	29,9	20,3	15,0	30,5
Важко сказати	26,1	32,4	25,9	19,5	23,9
Скажіть, чи вчасно Вам виплачують?					
25. Заробітну плату					
Вчасно	30,1	35,9	29,8	34,7	14,1
Не вчасно	28,1	26,4	18,8	31,0	45,5
Зовсім не виплачують	6,7	8,8	2,9	8,7	6,1
26. Орендну плату за земельний пай					
Вчасно	36,3	41,2	34,5	36,4	31,0
Не вчасно	20,7	26,6	14,7	27,9	10,3
Зовсім не виплачують	4,4	6,8	1,5	5,0	4,7

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
27. Орендну плату за майновий пай					
Вчасно	19,8	20,1	20,3	21,2	16,4
Не вчасно	13,9	22,1	7,8	14,1	9,4
Зовсім не виплачують	16,8	16,3	10,5	27,3	15,0
28. Дивіденди на акції					
Вчасно	4,3	2,8	5,9	5,7	2,3
Не вчасно	7,0	12,1	4,9	5,0	4,7
Зовсім не виплачують	21,7	26,4	12,7	31,3	16,4
В якій переважно формі Вам виплачують зарплату, орендну плату чи дивіденди?					
29. Заробітна плата					
Грошова форма	39,5	45,2	32,0	37,0	46,9
Натуральна форма	7,9	8,2	4,2	11,8	8,4
Змішана оплата	14,8	14,6	12,7	21,9	9,4
30. Орендна плата					
Грошова форма	5,1	4,5	4,6	6,1	6,1
Натуральна форма	39,4	49,2	36,7	36,7	29,6
Змішана оплата	14,2	18,3	10,3	18,9	7,5
31. Дивіденди					
Грошова форма	5,5	8,0	4,4	5,0	3,8
Натуральна форма	7,0	7,8	4,4	12,5	2,3
Змішана оплата	8,9	9,8	5,9	12,8	7,0
Чи задовольняє Вас останнім часом рівень... ?					
32. Заробітної плати					
Задовольняє	9,9	11,3	6,1	15,8	6,6
Наскільки задовольняє, настільки й ні	16,4	19,8	16,6	12,1	15,5
Не задовольняє	35,7	35,7	26,6	42,4	42,7
Важко відповісти	1,7	2,0	1,5	2,7	0,5
33. Орендної плати					
Задовольняє	10,4	8,8	8,3	11,4	16,4
Наскільки задовольняє, настільки й ні	16,6	24,1	18,6	8,1	10,8
Не задовольняє	27,3	34,9	20,3	35,3	14,1
Важко відповісти	3,9	5,0	2,0	5,4	3,3

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
34. Виплати дивідендів					
Задовольняє	2,5	2,8	2,2	3,4	1,4
Наскільки задовольняє, настільки й ні	4,7	5,0	3,4	5,4	5,6
Не задовольняє	15,1	19,1	11,5	20,2	6,6
Важко відповісти	4,0	6,0	1,5	5,4	3,3
35. Чи маєте Ви Державний акт на право власності на землю?					
Без відповіді	9,7	7,0	11,0	5,7	17,8
Так, маю	60,6	70,6	68,7	41,1	53,0
Ще не маю	29,7	22,4	20,3	53,2	29,1
36. Якщо Ви маєте Державний акт на землю, то скільки заплатили за його виготовлення і отримання?					
Без відповіді	32,9	19,8	28,8	54,2	36,1
50–60 грн	13,3	5,8	21,0	11,4	14,5
70–80 грн	7,9	8,5	10,0	5,4	6,1
85 грн	11,2	13,6	18,3	3,4	3,8
90–100 грн	11,5	22,1	3,7	7,1	13,1
110–120 і більше грн	7,9	11,8	3,2	4,0	15,0
Більш як 200 грн.	6,4	5,3	7,1	6,1	7,5
Ніскільки не заплатив (за мене розрахувався спонсор)	8,9	13,1	7,8	8,4	3,8
37. Чи допоміг Вам Державний акт на землю відчутти себе справжнім власником?					
Без відповіді	28,5	17,8	26,9	42,8	31,9
Так, допоміг	12,4	12,1	10,8	14,5	13,6
Наскільки допоміг, настільки й ні	18,1	22,4	15,2	8,4	28,6
Не допоміг	23,5	30,4	28,8	17,5	8,4
Важко відповісти	17,5	17,3	19,3	16,8	17,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
38. Скажіть, будь ласка, що реально означає для Вас власність на землю?					
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	6,7	6,5	3,4	10,1	8,4
Прилив нових сил, впевненості в собі	4,6	5,0	3,7	4,7	5,6
Стимул до напруженої праці на себе	14,3	13,6	11,0	10,1	28,2
Перспективу забезпечити сім'ї добробут	28,9	36,2	22,2	26,6	31,9
Основу для розроблення реальних господарчих планів	4,5	5,3	2,9	4,0	7,0
Можливість розбагатіти	8,1	10,3	4,6	8,42	10,3
Тривогу й клопіт: що робити з землею, як її обробляти	30,6	29,4	30,1	28,6	36,1
Побоювання, чи не відберуть землю у майбутньому	14,4	19,6	9,0	17,2	10,3
Можливість вигідно увійти в земельний ринок	7,5	7,8	7,6	7,4	6,6
Власність на землю за наших умов нічого в моєму житті принципово не змінює	22,5	27,9	16,6	26,6	17,8
Важко сказати	14,5	8,0	22,0	14,8	12,2
39. На яких конкретно умовах Ви уклали договір оренди?					
Одночасне використання орендарем Вашого земельного і майнового паїв	26,8	32,4	27,1	34,0	5,6
Оренда тільки одного з них	7,9	10,8	6,4	8,1	5,6
Точне предметне означення паїв	4,0	3,3	4,2	6,1	2,3
Повернення паю (паїв) орендодавцю після закінчення терміну дії договору	16,7	23,1	8,6	19,5	16,4

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Викуп паїв орендарем	1,4	1,5	0,5	1,3	3,3
Орендна плата	36,1	44,2	29,8	39,4	28,2
Відробіток орендаря (наприклад, у присадибному господарстві орендодавця)	4,9	14,1	0,5	0,7	1,9
Чітко встановлений термін дії договору	23,3	41,5	13,4	21,5	10,3
Зобов'язання орендаря щодо збереження якості землі	8,9	11,3	6,1	12,1	5,6
Право орендаря передавати орендований пай в суборенду	1,1	1,8	1,0	1,0	0,5
Без права на передання в субаренду	6,1	9,0	2,9	7,7	3,8
Право орендаря будувати на орендованій землі тимчасові приміщення, рити канали, прокладати дороги, труби тощо	0,9	1,3	1,0	0,3	0,9
Без права на таке використання землі	6,1	10,5	2,0	6,7	4,2
Встановлено сторону, котра нестиме відповідальність за пошкодження або знищення земельної ділянки	4,6	9,0	1,5	3,8	3,8
Відповідальність сторін за порушення умов договору	12,0	19,6	9,8	9,1	5,6
Встановлено власника виробленої продукції	1,8	3,5	1,5	1,0	0,5
Надання орендарем робочого місця орендодавцю	3,0	5,8	1,5	1,7	2,8
Інше	1,5	0,7	0,7	3,2	1,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
40. Якщо Ви є орендодавцем, то з яким суб'єктом господарювання (орендарем) уклали договір оренди?					
Громадянин України	33,5	18,1	44,2	25,6	52,6
Юридична особа України (організація, фірма та ін.)	23,3	25,6	14,7	25,9	31,5
Іноземний громадянин	42,3	55,5	39,8	48,1	15,0
Іноземна юридична особа	0,1	0,0	0,5	0,0	0,0
Особа без громадянства	0,4	0,2	0,5	0,0	0,9
Міжнародна організація	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0
Іноземна держава	0,2	0,5	0,2	0,0	0,0
Інше	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
41. Якщо Ви вступили в орендні відносини з фізичною або юридичною особою України, то що це за суб'єкт господарювання?					
Без відповіді	31,8	17,6	42,0	22,2	52,6
Фермер	14,2	18,8	10,3	6,4	24,4
Кооператив	3,5	3,3	1,2	5,7	4,7
Переробне підприємство	2,2	4,8	0,7	0,3	2,8
Фабрика, завод	0,7	0,2	0,5	1,3	0,9
Акціонерне товариство	5,3	3,8	2,9	13,8	0,9
Приватне (приватно-орендне)	9,3	9,8	6,4	14,8	6,6
Організація	2,3	4,0	0,5	3,4	0,9
ТОВ	27,2	35,4	32,0	26,3	4,2
Інше	3,4	2,3	3,4	5,7	1,9
42. На який строк Ви уклали орендний договір?					
Без відповіді	32,6	18,6	42,0	22,9	54,04
до 5 років	31,3	33,4	35,7	36,4	11,7
на 5 років	23,9	31,7	19,3	22,2	20,7
на 8 років	1,7	3,0	0,2	2,4	1,4
на 10 років	7,9	9,3	2,4	12,8	8,9
понад 10 років	2,6	4,0	0,2	3,4	3,3

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
43. На який розмір орендної плати за землю від її вартісної оцінки Ви домовилися з орендарем?					
без відповіді	34,2	18,8	46,2	23,9	54,5
1,0 %	12,6	11,8	8,3	25,9	4,2
1,5 %	27,3	36,2	28,1	26,6	9,9
2,0 %	13,9	18,1	13,0	10,8	12,2
2,5 %	4,5	7,8	2,0	4,0	3,8
3,0 %	5,0	4,3	1,5	5,4	12,7
Понад 3,0 %	2,4	3,0	1,0	3,4	2,8
44. Якою є домовлена форма орендної плати?					
Без відповіді	31,6	18,1	42,0	19,9	53,0
Грошова	7,5	10,0	3,7	10,8	5,6
Натуральна	36,4	42,0	37,6	38,0	21,6
Відробіткова	1,0	0,5	1,0	2,0	0,0
Змішана	23,5	29,4	15,6	29,3	19,7
45. Чи повністю орендар виконує договір оренди?					
Без відповіді	31,3	17,3	41,8	20,9	51,6
Так, виконує повністю	32,8	36,2	29,6	36,4	28,2
Ні, але виконує більшість	14,9	21,6	13,7	14,5	5,6
Виконує лише меншість пунктів	13,9	14,3	8,6	20,9	12,7
Важко сказати	7,1	10,5	6,4	7,4	1,9
46. Якщо орендар порушує договір оренди, то у чому це найчастіше виявляється?					
Зниження рівня орендної плати	19,0	21,6	15,6	21,2	16,9
Порушення агротехніки	5,7	7,0	4,4	7,1	3,8
Запустіння частини земель	8,9	7,8	4,9	14,8	9,9
Видача неякісної продукції під натуроплату	11,1	8,5	11,7	15,8	7,0
Завищення цін на продукцію з натуроплати	22,3	33,7	16,9	23,6	10,3

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Завозить робочу силу з інших місць, а деяким своїм орендодавцям роботи не дає	4,5	7,3	2,7	4,4	2,8
Не допомагає орендодавцям у виконанні трудомістких робіт у присадибному господарстві, а якщо й допомагає, то за дуже високими розцінками	6,0	10,3	2,0	7,1	4,2
Інше	2,9	3,3	1,7	4,4	2,8
47. На Ваш погляд, у сучасних реальних відносинах орендаря й орендодавця хто від кого залежить більшою мірою?					
Без відповіді	16,7	7,5	30,6	9,8	16,9
Орендар від орендодавця	8,9	7,5	7,1	11,8	10,3
Орендодавець від орендаря	35,8	38,7	35,0	39,4	26,8
Обидві сторони взаємозалежні рівною мірою	19,0	20,8	12,5	20,2	26,8
Важко сказати	19,6	25,4	14,9	18,9	19,2
48. Як би Ви оцінили реальні відносини між орендарем і орендодавцем у господарстві, яке використовує Ваші паї і де Ви самі працюєте?					
Без відповіді	22,6	11,6	38,6	13,5	25,8
Партнерсько-договірні (ділові)	20,0	21,4	11,7	24,2	27,7
Демократичні	2,0	3,0	2,2	1,0	0,9
Компромісні	5,0	6,8	3,7	3,4	6,6
Справедливі	9,7	10,0	8,3	11,1	9,9
Непартнерські, неділові	3,5	2,8	1,2	10,1	0,0
Недемократичні	2,5	4,0	2,0	2,4	0,9
Напружені, конфліктні	5,4	9,0	3,2	2,4	7,0
Несправедливі	11,4	12,8	9,3	13,5	8,9
Важко сказати	17,9	18,6	19,8	18,5	12,2

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
49. Якщо конкретизувати Вашу оцінку реформ на селі, то що зокрема Ви відзначили б у цих реформах?					
Реформи – це великий успіх реформаторів	5,7	8,0	4,6	5,0	4,2
Реформи – це велика невдача реформаторів	15,2	17,8	15,2	19,2	5,2
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	12,6	10,8	12,0	12,5	16,9
Вони сприяють розвалу сільгоспвиробництва	30,3	33,4	24,4	33,3	31,5
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	5,1	6,3	2,9	5,4	6,6
Означають історичну оману владою селянства (земля попиле до рук багатих)	27,1	33,7	24,7	24,6	22,5
Зумовлюють розквіт села	8,0	6,3	9,5	7,7	8,9
Зумовлюють занепад села	29,9	31,4	32,8	33,7	16,4
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	14,2	3,5	2,4	5,4	7,0
Спричиняють падіння життєвого рівня і культури	17,7	21,1	13,7	21,9	13,1
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	8,7	11,3	6,6	9,4	7,0
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	13,6	20,6	7,1	13,5	12,7
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	2,6	2,8	1,5	3,4	3,3
Реформи руйнують сільську громаду, оскільки розшаровують її на бідних і багатих	23,3	27,1	23,0	18,2	23,5

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
50. Реформи сільського господарства України сприймаються сьогодні в суспільстві неоднозначно. Як би Ви оцінили загальний результат цих реформ?					
Без відповіді	2,6	2,0	4,2	2,7	0,9
Переважно позитивно	12,4	13,3	13,7	9,1	13,1
Важко сказати, позитивно чи	43,8	45,0	34,7	42,4	61,0
Переважно негативно	41,1	39,7	47,4	45,8	24,9
51. Чи можете Ви сказати, у правильному чи в неправильному історичному напрямі йдуть загалом аграрна та земельна реформи в Україні?					
Без відповіді	2,1	1,3	3,4	2,4	0,9
Так, реформи йдуть у правильному історичному напрямі	8,5	9,5	8,1	5,0	11,7
Важко сказати, у правильному чи неправильному	53,3	53,8	46,4	55,2	62,9
Реформи йдуть у неправильному напрямі	36,1	35,4	42,0	37,4	24,4
52. Чи слід було, на Вашу думку, реформуючи сільгоспвиробництво, руйнувати колгоспно-радгоспну систему?					
Без відповіді	2,3	0,7	4,4	1,7	2,3
Слід було замінити цю систему, бо вона застаріла	13,5	15,6	9,5	13,1	17,4
Слід було створити для неї лише конкурента (на приватних засадах господарювання – фермери, кооперативи тощо)	19,4	24,1	16,9	21,2	12,2
Слід було реформувати в ній тільки те, що історично й економічно вичерпало себе	46,7	42,5	44,0	54,5	49,8
Не знаю	18,0	17,1	25,2	9,4	18,3

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
53. Пригадайте, будь ласка, хто ініціював у Вашому селі процес реформування колективного сільгосп підприємства (КСП)?					
Без відповіді	4,0	1,8	8,6	2,0	2,3
Керівник (із найближчим оточенням)	18,9	19,3	20,0	20,2	13,1
Місцева влада (сільрада)	9,6	6,3	9,0	4,4	24,4
Районна влада	36,1	41,2	31,3	43,8	25,8
Самі селяни-члени КСП	6,1	8,8	2,7	8,4	4,2
Ті члени КСП, хто збирався вийти з нього на самостійне господарювання	5,3	8,5	1,7	3,0	9,4
Важко сказати	19,9	14,1	26,6	18,2	20,7
54. Чи справедливо в колишньому КСП Вам було виділено земельний пай?					
Без відповіді	13,9	8,8	25,7	4,4	14,5
Справедливо	41,7	44,0	36,9	51,8	32,9
Несправедливо	15,6	18,6	11,2	17,5	15,0
Важко сказати	28,7	28,6	26,2	26,3	37,6
55. Що вчинили з майновими паями?					
Без відповіді	13,9	10,0	26,9	7,7	5,2
Майно КСП зберегли, точно обрахували та справедливо розпаювали	15,8	13,1	17,6	21,2	10,3
Значну частину майна пустили на погашення різного роду боргів, зокрема й по зарплаті, а частину розпаювали	14,5	18,6	11,2	10,1	19,2
Майном махлював керівник КСП, котрий встиг багато чого продати; розпаювали те, що	13,1	11,6	11,7	18,9	10,3
Багато майна виявилось розграбованим, його ніхто не паював	12,2	12,1	9,8	15,8	11,3

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Майно не паювали, його розділили на частини між новоутвореними замість КСП	3,3	2,3	4,4	4,0	2,3
Чимало майна відійшло до рук тих людей, хто під різними приводами зумів його	9,6	12,6	4,2	9,8	14,5
Багато наших селян вважають себе ошуканими на майновому переділі	14,8	17,6	11,5	9,8	23,0
Інше	2,7	2,3	2,7	2,7	3,8
56. Якщо від реформованого КСП у Вас залишилися борги із зарплати, то чи виплатило Вам їх новостворене господарство?					
Без відповіді	22,6	10,5	40,8	17,5	17,4
Виплатило повністю	34,5	41,8	31,5	30,6	32,4
Ні, ще не виплатило, але потроху виплачує	19,3	15,8	13,2	27,3	26,8
Ні, ще нічого з боргів мені не виплачено	15,1	19,1	10,3	18,2	11,7
З питанням про виплату старих боргів із зарплати не звертався	5,1	6,5	2,7	5,4	6,6
Важко сказати	3,4	6,3	1,5	1,0	5,2
57. Чи були у Вас під час реорганізації КСП проблеми з включенням до списку працівників на отримання земельного і майнового паїв, видачею трудової книжки, нарахуванням трудового стажу і ін.?					
Без відповіді	22,0	13,6	36,9	12,5	16,4
Так, проблеми були, але їх вдалося розв'язати	24,3	22,1	20,8	26,6	31,9
Ці проблеми виникли й досі залишаються не розв'язаними	12,5	7,0	11,7	22,2	10,3
Таких проблем не виникало	42,2	57,3	30,6	38,7	41,3

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
58. Хто, на Ваш погляд, найбільшою мірою скористався результатами реформ на селі?					
Керівники та спеціалісти реорганізованих колективних господарств	34,2	35,2	35,2	23,2	46,0
Власники та керівники новостворених колективних господарств	26,6	36,2	22,7	24,6	18,8
Рядові селяни (користувачі та власники земельних і майнових паїв)	4,5	4,5	5,4	5,0	1,9
Місцева влада	27,0	33,7	21,0	16,2	41,8
Фермери	11,3	13,1	13,9	6,4	9,9
Корумповані чиновники	16,7	16,1	17,6	17,8	14,5
Бізнесові структури, комерційні посередники	11,4	9,0	18,3	9,4	5,2
Держава	15,9	17,8	14,2	17,8	12,2
Орендарі паїв	9,5	19,1	6,1	5,7	3,8
Переробна промисловість	2,2	0,0	4,6	2,0	1,9
Комерційні банки	2,8	4,5	2,9	1,7	0,5
Землепорядні структури (фірми тощо)	3,2	4,8	2,7	3,0	1,4
Механізатори	0,5	0,2	0,2	1,0	0,9
Ніхто	2,2	1,8	1,0	4,4	2,3
Важко сказати	7,9	5,8	4,6	13,1	11,3
59. Особисто Ви маєте якусь вигоду для себе від реформ на селі чи не маєте?					
Без відповіді	5,3	2,8	6,8	2,4	11,3
Звичайно, вигоду маю	9,3	10,5	7,6	10,4	8,9
Наскільки маю, настільки й ні	23,8	31,2	21,8	17,8	22,1
Ніякої вигоди не маю	45,7	40,2	50,4	48,1	42,7
Важко сказати, маю чи не маю	16,0	15,5	13,4	21,2	15,0

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
60. Чи знаєте Ви законодавство, яке захищає Вас як власника землі, орендодавця, сільгоспвиробника?					
Без відповіді	3,9	3,0	5,6	2,7	4,2
Можна сказати, знаю досконало	4,1	4,3	4,4	5,7	0,9
Знаю тільки дещо головне	27,1	29,4	24,2	31,3	22,1
Важко сказати, знаю чи не знаю	26,0	26,4	28,1	20,5	29,1
Якщо точно, то не знаю	38,9	36,9	37,6	39,7	43,7
61. Як, на Вашу думку, захищені Ваші земельні і майнові права: надійно чи ненадійно?					
Без відповіді	6,1	5,3	10,0	4,7	2,3
Думаю, захищені надійно	6,4	7,8	4,2	9,4	3,8
Якою мірою захищені, такою й не захищені	15,0	14,6	13,7	12,8	21,6
Захищені, але не вельми надійно	25,1	35,7	18,8	20,5	23,9
Не захищені	21,8	22,1	19,8	22,6	23,5
Важко сказати	25,5	14,6	33,5	30,0	24,9
62. Як Ви оцінюєте пенсійну реформу (перерахунок пенсій у 2003 році) стосовно пенсіонерів-селян?					
Без відповіді	1,7	0,5	2,2	3,0	1,4
Однозначно позитивно	6,1	5,8	3,2	7,7	10,3
Радше позитивно	13,0	16,3	10,8	11,4	13,6
Важко сказати, позитивно	18,0	18,8	16,1	20,2	17,4
Радше негативно	23,4	21,4	25,7	28,6	15,0
Однозначно негативно	18,3	19,6	23,0	14,5	12,2
Не берусь оцінювати	19,4	17,6	19,1	14,5	30,0
63. Яким стало, на Ваш погляд, пореформене українське село?					
Зміцнілим	4,8	3,0	6,6	3,0	7,5
Поліпшеним	7,3	6,3	6,8	7,7	9,4
Перспективним	9,4	10,8	12,2	6,4	5,6
Помолоділим	2,9	3,8	1,2	3,7	3,3
Захищеним	2,9	4,3	1,5	1,7	5,2
Розбагатілим	2,2	2,3	1,2	1,3	4,7
Ослабленим	29,4	37,2	24,7	29,6	22,5

<i>Запитання анкети</i>	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Розореним	38,6	37,9	41,3	41,1	31,0
Ошуканим	32,0	33,7	32,0	33,0	27,2
Незахищеним	31,0	31,9	23,7	36,0	35,7
Постарілим	17,5	19,1	17,6	21,5	8,4
Збіднілим	32,4	36,7	31,0	34,0	24,9
Зникаючим	23,5	23,1	24,7	25,9	17,4
64. Як би Ви визначили сьогодні загальну атмосферу у Вашому селі?					
Без відповіді	1,4	0,5	2,0	2,4	0,9
Піднесена, з трудовим ентузіазмом	1,6	2,3	1,5	1,3	0,94
Оптимістичного забарвлення	3,6	3,0	3,4	3,4	5,6
Спокійна, ділова	9,5	7,5	10,0	12,8	8,0
Пригнічена, із стійким песимізмом	12,6	9,5	12,5	16,5	13,6
Ситуація загального роздратування	9,7	10,5	7,3	13,1	7,5
Напружена	17,0	22,9	18,3	16,2	4,7
Конфліктна	4,2	7,0	3,4	1,7	3,8
Чітко не визначена	14,6	17,6	13,0	13,8	13,6
Безвихідь, глухий кут	10,1	11,3	10,5	8,7	8,9
Важко сказати	15,4	7,8	18,1	10,1	32,4
65. Чого зараз більше у Вашому селі – народжень чи смертей?					
Без відповіді	1,4	0,2	2,0	2,7	0,9
Мабуть, більше народжень	2,6	3,3	1,2	3,4	2,8
Приблизно однаково і того, і того	8,3	7,8	3,7	10,1	15,5
Думаю, більше смертей	83,5	82,7	90,5	81,1	74,6
Не знаю	4,2	6,0	2,7	2,7	6,1
66. Чи залишається молодь працювати і жити у Вашому селі?					
Без відповіді	4,0	0,25	5,6	6,5	4,7
Залишається майже вся	1,4	1,0	0,5	1,3	4,2
Більшість залишається	3,8	4,0	2,9	3,7	5,2
Залишається приблизно половина	14,0	14,1	17,8	6,7	16,9
Більшість від'їжджає	47,2	57,3	42,3	36,7	52,1
Майже вся від'їжджає	29,5	23,4	30,8	45,1	16,9

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
67. Хто такий, на Ваш погляд, фермер у сучасному українському селі?					
Фундатор нового сільськогосподарського укладу, нового життя на селі	6,7	7,3	4,6	6,1	9,9
Представник сільських підприємців	17,0	22,4	16,6	14,1	12,2
Помічник селянина, його обслуговувач	7,3	5,0	3,7	7,1	19,2
Ентузіаст, що ціною величезних зусиль долає всілякі перепони та труднощі, щоб самостійно	26,5	29,9	21,5	24,2	32,9
Новий куркуль	14,7	19,8	15,4	13,1	6,1
Невтомний трудівник, раб роботи від зорі до зорі	25,0	24,6	27,4	26,3	18,8
Майбутній поміщик	13,7	18,6	12,0	5,4	19,7
Затиснутий всілякими негараздами, підзаконними актами й інструкціями, чиновницьким свавіллям годувальник країни	13,3	6,3	18,8	18,5	8,0
Роботодавець	17,9	26,6	6,8	20,5	19,2
Стабілізатор сільської громади, нової структури села	5,1	1,3	3,4	1,0	21,1
Рятівник країни від продовольчого дефіциту, гарант її продовольчої безпеки	2,4	1,5	2,2	4,4	1,9
Носій нових виробничих відносин та трудової етики на селі	4,2	7,0	1,5	5,7	2,3
Взірець універсального господаря для селянина	4,3	5,3	3,4	4,4	4,2
Інше	1,0	0,5	1,0	0,7	2,3

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
68. Як Ви вважаєте, чи у справедливі економічні відносини з містом та промисловістю залучені сьогодні село й сільгоспвиробництво?					
Без відповіді	2,8	1,5	3,4	3,7	2,8
Думаю, що у справедливі	4,0	4,3	2,2	5,0	5,6
Наскільки у справедливі, настільки й ні	15,9	19,1	12,2	12,1	22,5
У несправедливі	55,8	47,0	67,7	61,3	40,8
Важко сказати	21,5	28,1	14,4	17,8	28,2
69. Хто, на Ваш погляд, найбільшою мірою сьогодні обирає селянина?					
Комерційні посередники	41,9	43,5	50,6	39,1	26,8
Бізнес, що обслуговує село і сільгоспвиробництво	17,3	20,8	13,7	23,2	9,9
Держава (податками)	56,2	57,0	52,8	59,9	56,3
Міські чиновники	12,9	14,3	12,7	12,1	11,7
Переробники	14,1	8,0	15,9	13,8	21,6
Орендарі	8,5	15,8	4,6	6,1	5,2
Комерційні банки	8,3	12,8	7,3	5,4	5,6
Землевпорядники	5,3	9,3	1,7	6,4	3,3
Ніхто не обирає	1,7	1,3	0,7	2,7	2,8
Важко сказати	11,4	8,5	14,9	9,1	13,6
70. Як Ви вважаєте, вищий чи нижчий рівень господарювання (порівняно з колишнім колгоспом чи радгоспом) демонструє новоутворене господарство у Вашому селі?					
Без відповіді	3,0	1,8	2,7	1,7	5,2
Вищий рівень	10,4	13,3	8,3	10,1	9,4
Приблизно такий самий рівень	17,9	18,6	20,5	17,5	12,2
Нижчий рівень	47,7	44,0	51,8	52,9	39,0
Важко сказати	21,0	22,4	16,6	15,8	34,3

Запитання анкети		В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Чи функціонують у Вашому селі ... ?						
71. Клуб	Так	73,9	71,4	72,9	74,4	79,3
	Ні	21,7	28,1	20,5	16,2	19,7
72. Школа	Так	89,9	91,7	90,0	90,2	85,9
	Ні	6,4	7,8	4,2	3,0	13,1
73. Дитсадок	Так	60,7	61,3	74,3	50,8	47,9
	Ні	32,4	37,7	17,4	33,0	49,8
74. Лікарня (амбулаторія)	Так	82,0	79,9	82,6	84,5	81,7
	Ні	13,6	19,6	10,5	7,4	16,4
75. Бібліотека	Так	71,9	76,4	67,5	77,4	63,8
	Ні	23,6	23,1	25,4	13,8	35,2
76. Кінотеатр (кіноустановка)	Так	12,0	8,0	9,3	11,4	25,3
	Ні	75,7	88,2	77,0	59,3	72,3
77. Майстерня побутових послуг	Так	17,6	24,6	12,7	14,1	18,8
	Ні	70,4	72,4	74,6	55,6	78,9
78. Їдальня	Так	35,8	38,4	38,1	28,6	37,1
	Ні	53,2	57,3	49,1	47,1	61,0
79. Магазин	Так	90,1	93,2	86,1	91,9	89,7
	Ні	6,0	5,8	6,6	3,0	9,4
80. Кафе, бар, ресторан	Так	76,6	77,6	81,4	59,3	89,2
	Ні	17,3	21,1	12,2	24,6	9,9
81. Стадіон	Так	54,1	60,8	53,1	43,4	58,2
	Ні	37,2	36,4	38,4	34,0	40,8
82. Церква	Так	79,2	70,1	78,5	86,2	87,3
	Ні	15,1	27,4	11,2	6,4	12,2
83. Автобусне сполучення	Так	80,8	77,4	75,8	84,8	91,1
	Ні	14,2	21,1	16,9	5,7	8,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
84. Які, на Вашу думку, політичні партії та блоки могли б найкраще захищати Ваші життєві та господарські інтереси?					
Аграрна партія України (І.Кириленко)	8,8	14,8	3,4	13,8	0,9
Блок партій “Наша Україна” (В.Ющенко)	30,1	15,1	21,0	44,1	55,9
БЮТ (Ю.Тимошенко)	9,8	1,5	10,5	18,9	10,8
Всеукраїнське об’єднання “Жінки за майбутнє” (В.Довженко)	2,3	2,3	0,5	4,0	3,3
КПУ (П.Симоненко)	12,2	18,1	11,7	9,8	5,6
НДПУ (В.Пустовойтенко)	0,7	1,4	0,2	1,0	0,0
Партія зелених України (В.Кононов)	2,2	2,8	0,2	4,7	1,4
Прогресивно-соціалістична партія України (Н.Вітренко)	3,3	5,5	2,7	1,0	3,3
Партія “Трудова Україна” (С.Тигіпка)	3,9	6,3	1,2	6,1	1,9
Партія регіонів (В.Янукович)	9,8	13,3	7,1	6,1	13,6
Партія промисловців і підприємців України (А.Кінах)	0,4	0,0	0,7	0,3	0,9
СПУ (О.Мороз)	18,6	12,6	28,1	22,9	5,6
СДПУ(о) (В.Медведчук)	3,6	6,8	3,9	0,7	1,4
Партія “Яблуко” (М.Бродський)	0,5	1,0	0,5	0,3	0,0
Інші партії та блоки	2,2	0,7	4,4	2,0	0,9
85. У 2005 році в Україні може розпочатися продаж землі сільськогосподарського призначення. Як Ви вважаєте, чи слід цю землю продавати?					
Без відповіді	0,5	0,5	1,0	0,3	0,0
Вважаю, цю землю слід продавати	10,8	13,3	6,6	9,1	16,9
Думаю, цю землю не слід продавати	66,7	62,3	72,6	76,8	50,2
Важко сказати	21,9	23,9	19,8	13,8	32,9

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
86. За Вашими спостереженнями, збільшилася чи зменшилася кількість розкрадачів ("несунів") у Вашому селі порівняно з радянськими часами?					
Без відповіді	1,4	1,0	2,0	2,0	0,0
Збільшилася	34,0	38,2	35,2	26,3	34,3
Не збільшилася і не зменшилася	22,3	18,8	21,3	25,9	25,3
Зменшилася	17,6	20,1	18,3	17,5	12,2
Важко сказати	24,7	21,9	23,2	28,3	28,2
87. Якою мірою Ви задоволені умовами своєї праці і життєдіяльності на селі?					
Без відповіді	1,6	1,0	2,4	1,3	1,4
Повністю задоволений	10,8	5,3	10,0	23,9	4,2
Радше задоволений, аніж ні	14,5	14,8	14,9	12,8	15,5
Важко сказати, задоволений чи ні	21,7	26,6	17,4	15,1	30,5
Радше не задоволений	30,8	33,9	27,6	29,3	32,9
Незадоволений	20,6	18,3	27,6	17,5	15,5
88. Де зараз проживає Ваша сім'я?					
Без відповіді	2,0	0,2	2,9	3,0	2,3
У сільській місцевості	86,2	85,2	88,5	87,9	81,2
У місті обласного підпорядкування, селищі міського типу, райцентрі	11,4	13,6	8,6	8,7	16,4
В обласному центрі	0,4	1,0	0,0	0,3	0,0
89. Чи давно Ви проживаєте у цьому населеному пункті (місті чи селі)?					
Без відповіді	1,0	0,7	0,5	2,0	0,9
Менш як рік	0,6	0,2	0,5	1,3	0,5
1–3 роки	0,9	1,5	0,5	1,0	0,5
4–5 років	1,7	1,3	1,5	1,3	3,3
6–9 років	1,8	0,2	3,4	2,4	0,9
10–15 років	8,3	6,0	10,5	7,4	9,4
Понад 15 років	22,2	23,4	20,8	19,5	26,8
Все життя або більшу його частину	63,6	66,6	62,3	65,0	57,7

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
Де Ви народилися?					
90. У сільській місцевості					
У цій самій області	74,4	72,4	74,6	76,8	74,2
В іншій області	8,8	8,0	10,3	8,1	8,4
В іншій країні, в СНД	1,3	2,3	1,2	1,0	0,0
91. У місті обласного підпорядкування, селищі міського типу, райцентрі					
У цій самій області	11,5	15,8	8,3	9,1	12,7
В іншій області	2,8	2,0	3,2	2,7	3,8
В іншій країні, СНД	1,1	2,0	1,0	0,7	0,0
92. В обласному центрі					
У цій самій області	3,9	4,0	3,2	4,0	4,2
Іншій області	1,3	1,3	2,2	0,3	0,9
В іншій країні, СНД	1,3	3,0	1,0	0,3	0,0
93. Де Ви збираєтесь жити?					
Без відповіді	1,2	0,2	0,7	3,0	1,4
Залишусь жити у тому самому населеному пункті (місті, селі), де живу зараз	86,9	83,4	90,0	88,9	84,5
Переїду до іншого району області	1,4	1,8	0,2	1,7	2,8
Переїду до іншої області України	0,8	1,0	0,2	1,7	0,0
Поїду до однієї з країн СНД	0,3	0,0	1,0	0,0	0,0
Поїду на постійне місце проживання за кордон	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0
Поїду на заробітки	0,8	0,5	1,0	0,0	1,9
Маю плани поміняти місце проживання на інше, але де воно буде – точно не знаю	8,6	13,1	6,8	4,4	9,4
94. Ви працюєте у тому самому населеному пункті, де проживає Ваша сім'я?					
Без відповіді	10,1	10,5	17,6	2,7	5,2
Так	73,8	70,3	76,8	87,2	55,4
Ні	16,1	19,1	5,6	10,1	39,4

Запитання анкети	В цілому по масиву	Південь-Схід	Центр	Північ	Захід
95. Ваша стать:					
Без відповіді	0,2	0,0	0,0	1,0	0,0
Чоловіча	51,4	49,7	55,7	53,2	43,2
Жіноча	48,3	50,2	44,2	45,8	56,8
96. Ваш вік:					
Без відповіді	0,3	0,0	0,0	1,3	0,0
До 20 років	2,9	5,3	2,2	1,3	2,3
21–29 років	10,2	13,6	9,8	6,1	10,8
30–39 років	19,1	19,8	17,6	23,9	14,1
40–49 років	27,6	19,8	25,9	38,0	30,0
50–59 років	21,1	16,3	25,9	17,5	25,8
60 років і старше	18,7	25,1	18,6	11,8	16,9
97. Ваша освіта:					
Без відповіді	0,4	0,0	0,7	1,0	0,0
Початкова	2,5	4,5	2,0	1,7	0,9
Неповна середня	12,0	12,3	16,1	9,1	8,0
Середня	29,9	30,6	32,8	28,3	25,3
Середня спеціальна	29,0	29,6	23,0	30,6	36,6
Неповна вища	5,8	4,0	4,9	5,7	11,3
Вища	20,2	18,8	20,5	23,6	17,8
98. Соціально-грудовий статус:					
Без відповіді	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0
Механізатор	12,6	14,6	13,2	12,1	8,4
Водій	9,0	6,5	8,3	11,4	10,8
Скотар	3,9	4,8	4,4	2,7	2,3
Садівник, овочівник	4,2	7,5	3,2	3,0	1,4
Фуражир	2,5	2,3	2,4	1,0	5,2
Бухгалтер, рахівник	13,6	9,8	9,8	24,2	13,6
Різнороб	7,3	9,8	4,6	6,1	9,9
Сторож	1,2	2,8	0,7	0,3	0,5
Пенсіонер	20,83	26,63	23,23	13,13	16,43
Безробітний	6,36	7,54	5,13	3,70	10,33
Інше	18,4	7,8	24,9	21,9	21,1

Додаток 2

Аграрна і земельна реформа в Україні: проблеми та перспективи (за оцінкою фермерів), % (за одновимірним розподілом відповідей)*

1. Скажіть, будь ласка, який у Вас фермерський стаж?

До 1 року	2,7
1–2 роки	13,6
3–4 роки	31,2
5–6 років	11,6
7–8 років	10,6
9–10 років	8,2
Понад 10 років	21,4

2. Ви – фермер за переконанням чи за випадковим збігом обставин?

Фермер за переконанням	39,8
Важко сказати, за переконанням чи за випадковим збігом обставин	29,0
Фермер випадковий, так склалися обставини	27,6

3. Де Ви працювали до того, як стали фермером?

На промисловому підприємстві	8,9
У сільському господарстві	58,5
На будівництві, транспорті, у сфері зв'язку	6,0
У соціальній сфері (школа, торгівля, лікарня, побутова майстерня тощо)	5,2
Навчався	7,6
Комунальне житлово-експлуатаційне підприємство	0,8
Перебував на службі (армія, міліція, охорона тощо)	3,8
В адміністративно-управлінському апараті	3,0
Інше	3,0

4. Ваше господарство виробниче чи сервісне (обслуговувальне)?

Виробниче	90,3
Сервісне	1,3
Сервісно-виробниче	6,2

* Час опитування: з 17.03.2005 р. по 27.04.2005 р.

Вибірка: 380 осіб.

5. Якщо Ваше господарство виробниче, то яке воно за формою організації?

Сімейне	44,1
Сімейно-орендне	29,5
Коопероване	4,1
Індивідуальне (одноосібне)	20,6

6. Яка спеціалізація вашого господарства?

Це – виробництво переважно:

Зернових культур	73,2
Кормових культур	8,4
Технічних культур	41,7
Плодів і овочів	17,9
Великої рогатої худоби	11,1
Свиней	9,5
Птиці, кролів, риби	4,9
Меду	3,5
Продукції переробної галузі	7,3
Інше	1,6

Схарактеризуйте, будь ласка, своє господарство за наступними показниками; чи влаштовують вони Вас?

7. Віддаленість від міста

Влаштовує	51,5
Влаштовує не повною мірою	26,3
Не влаштовує	17,6

8. Стан під'їзних шляхів

Влаштовує	31,7
Влаштовує не повною мірою	33,1
Не влаштовує	29,8

9. Техніко-технологічне забезпечення

Влаштовує	15,2
Влаштовує не повною мірою	42,5
Не влаштовує	32,0

10. Енергозабезпечення

Влаштовує	33,9
Влаштовує не повною мірою	34,4
Не влаштовує	21,9

11. Забезпеченість виробничими будівлями

Влаштовує	22,2
Влаштовує не повною мірою	30,9
Не влаштовує	36,8

12. Забезпечення ресурсами (міндобривами, насіннєвим фондом, кормами та ін.

Влаштовує	22,7
Влаштовує не повною мірою	36,3
Не влаштовує	32,5

13. Ветеринарно-агрономне та інше забезпечення

Влаштовує	21,7
Влаштовує не повною мірою	42,6
Не влаштовує	15,2

14. Забезпеченість робочою силою

Влаштовує	50,4
Влаштовує не повною мірою	34,1
Не влаштовує	8,7

Яку техніку, тяглову силу та приміщення Ви маєте у своєму господарстві:

15. Міні-техніка

Маю	36,5
Не маю	40,4
Планую придбати	3,5

16. Комбайн, трактор

Маю	56,9
Не маю	27,6
Планую придбати	6,2

17. Вантажна машина

Маю	51,8
Не маю	33,3
Планую придбати	5,4

18. Мотокосилка, сівалка

Маю	43,1
Не маю	32,0
Планую придбати	5,2

19. Знаряддя (плуг, культиватор та ін.)

Маю	59,3
Не маю	25,2
Планую придбати	3,0

20. Легковий автомобіль

Маю	61,0
Не маю	11,9
Планую придбати	1,3

21. Мотоцикл

Маю	14,6
Не маю	49,1
Планую придбати	0,2

22. Поливальні пристрої, насосні установки

Маю	13,6
Не маю	56,4
Планую придбати	5,2

23. Коні, воли

Маю	13,3
Не маю	56,7
Планую придбати	3,3

24. Комп'ютер, факс

Маю	22,5
Не маю	37,7
Планую придбати	3,3

25. Домашній телефон

Маю	63,7
Не маю	8,7
Планую придбати	1,6

26. Чи орендуєте Ви сільгосптехніку, якщо не вистачає власної?

Так, постійно орендную	27,6
Зрідка орендную	37,9
Не орендную, кооперую	31,2

27. Якщо Ви орендуєте техніку, то чи влаштовує Вас вартість цієї оренди?

Влаштовує (вартість помірна)	14,6
Наскільки влаштовує, настільки й ні	29,6
Важко сказати	13,8
Не влаштовує: вартість надто висока	27,1

**Якщо Вам у роботі допомагають члени сім'ї, родичі тощо,
то як можна оцінити їхній внесок у спільну справу:**

28. Дружина (чоловік)

Працює постійно	52,6
Працює тимчасово (у сезон)	11,1
Виконує разові доручення	14,1
Не допомагає	11,4

29. Сини, доньки

Працюють постійно	29,0
Працюють тимчасово (у сезон)	14,4
Виконують разові доручення	23,9
Не допомагають	14,6

30. Батьки

Працюють постійно	20,6
Працюють тимчасово (у сезон)	7,6
Виконують разові доручення	16,5
Не допомагають	21,9

31. Родичі

Працюють постійно	16,5
Працюють тимчасово (у сезон)	17,3
Виконують разові доручення	10,6
Не допомагають	28,5

32. Сусіди

Працюють постійно	6,8
Працюють тимчасово (у сезон)	9,5
Виконують разові доручення	10,9
Не допомагають	42,0

33. Чи використовуєте Ви найманих працівників?

Так, використовую	69,1
Не використовую	29,5

**34. Якщо Ви використовуєте найманих працівників,
то на яких засадах?**

Постійно	22,7
На сезонних роботах	31,5
У разі випадкової потреби	16,0
За договором з орендарями	3,5

35. Якщо у Вашому господарстві є потреба у додатковій робочій силі, то в якій саме?

Механізатор	27,4
Агроном	9,5
Тваринник	1,6
Овочівник	6,5
Доярка, свинарка	4,9
Різноробочий	32,2
Бухгалтер (рахівник)	6,8
Сторож (охоронець)	11,1
Правознавець	14,1
Потреби в додатковій робочій силі не маю	24,4

36. Чи вважаєте Ви своє господарство оптимальним (за розміром та економічним потенціалом)?

Так, вважаю	27,9
Не вважаю	45,2
Не думав про це	24,6

37. Якщо Ви не вважаєте своє господарство оптимальним, то що плануєте робити?

Господарство буду розширяти	39,9
Господарство буду зменшувати	1,1
Дещо зміню в його структурі	24,9
Важко сказати	21,1

39. Який рівень кадастрової оцінки Вашої землі?

Високий	4,9
Середній	42,8
Низький	13,6
Не визначався ніколи	16,0
Кадастрової інформації ще не маю	20,1

40. Чи плануєте Ви збільшувати свою земельну ділянку?

Планую	40,7
Не планую	22,2
Важко сказати: життя покаже	35,7

41. Незабаром може бути припинений мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Які Ваші плани щодо участі в земельному ринку?

Я маю досить землі, щоб раціонально господарювати	20,3
Сподіваюсь певну частку землі прикупити	19,5
Поки що утримуюсь від купівлі землі, бо існують обставини, які примушують не поспішати з цією справою	44,2
Планую частково продати свій земельний клин, щоб купити більш родючої землі	4,6
Планую продати свій клин та господарство	1,9
Інше	4,3

42. Яке Ваше ставлення до пропозиції щодо продовження мораторію на продаж землі?

Підтримую цю пропозицію	38,8
Наскільки підтримую, настільки й ні	20,6
Важко сказати, підтримую чи не підтримую	22,2
Не підтримую	15,7

43. Як, на Вашу думку, позитивно чи негативно, зазначений мораторій впливає на стан справ у сільгоспвиробництві?

Впливає позитивно	35,7
Наскільки позитивно, настільки й негативно	21,4
Важко сказати, позитивно чи негативно	24,6
Впливає негативно	15,4

44. Якщо, на Ваш погляд, мораторій негативно впливає на стан справ, то що конкретно Ви маєте на увазі?

(Можливі кілька варіантів відповіді)

Мораторієм гальмується процес перетворення сільгоспвиробника на справжнього господаря і власника	11,9
Мораторій не сприяє формуванню потужних стимулів до продуктивної праці	6,8
Якщо земля не продається, то багато її (особливо малоприсадної для обробітку) пустує, заростає бур'янами та чагарниками	9,8
За умов мораторію фермери не можуть купувати запустілі масиви, хоча б для пасовищ	5,7
Чим довшим буде мораторій, тим більшою мірою занепадатимуть ці землі	5,4
Без купівлі-продажу немає руху землі до кращого господаря	20,3
Якщо земля не продається, то без ринку ніхто по-справжньому не знає її істинної ціни	18,7
Інше	6,5

45. Як би Ви схарактеризували своє господарство за результатами господарювання за останні два роки?

Високопродуктивне	3,5
Середньопродуктивне	62,1
Ледве зводить кінці з кінцями	22,8
Збиткове	5,4
Має борги	4,9

46. Як Ви вважаєте, чи виправданим був Ваш вибір стати фермером?

Цілком виправданим	30,7
Радше виправданим	32,0
Важко сказати	25,8
Радше невиправданим	6,5
Невиправданим	3,5

47. Чи задоволені Ви сьогодні результатами своєї діяльності як фермера?

Повністю задоволений	13,0
Радше задоволений,	44,7
Важко сказати, задоволений чи ні	19,0
Радше задоволений	6,5
Не задоволений	14,9

48. А чи задоволені члени Вашої сім'ї тим, що Ви вибрали собі таку сферу діяльності?

Так, задоволені	36,3
Ні, не задоволені	23,5
Важко сказати	37,7

49. Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти продовжили Вашу фермерську справу?

Так, хотів би	37,4
Ні, не хотів би	33,3
Важко сказати	27,9

50. Якщо зазирнути у перспективу Вашого господарювання, то чого у Вас більше – оптимізму чи песимізму?

Більше оптимізму	43,9
Того й того однаковою мірою	34,2
Більше песимізму	8,4
Важко сказати	12,5

52. Як Ви вважаєте, престиж фермерської праці на селі сьогодні зростає чи падає?

Зростає	40,6
Наскільки зростає, настільки й падає	21,7
Важко сказати, зростає чи падає	22,2
Падає	13,5

53. Як би Ви пояснили той факт, що фермери в Україні орієнтуються на організацію та ведення переважно сімейних господарств? (Можливі кілька варіантів відповідей)

Сімейна ферма – найрентабельніша форма господарювання	38,2
Вона найбільшою мірою відповідає соціально-економічній природі фермерства	26,0
Успішний досвід фермерських сімейних господарств демонструє Захід	23,9
Ця форма господарства забезпечує усім членам родини постійне заняття і консолідує її	20,6
Вона уможлиблює сплату менших податків	13,5
Сприяє більш зацікавленому й повному контролю за перебігом робіт та різних процесів у господарстві	22,0
Зменшує залежність господарства від деяких небажаних зовнішніх чинників	10,6
Інше	0,8

54. Чи впевнені Ви в тому, що вже набули достатнього досвіду раціонального господарювання й виживання у ринковому середовищі?

Так, упевнений	23,3
Наскільки впевнений, настільки й не впевнений	23,3
Важко сказати, впевнений чи ні	29,6
Ні, не впевнений	23,6

55. Чи маєте Ви достатній рівень знань для успішного ведення фермерського господарства в сучасних умовах?

Так, маю достатній рівень знань	26,3
Деяких знань бракує	56,1
Важко сказати	10,6
Ні, не маю достатнього рівня знань	6,5

56. Чи конкурентоспроможну продукцію виробляєте Ви в своєму господарстві?

Так, конкурентоспроможну	42,0
Не досить конкурентоспроможну	46,9
Важко сказати	10,3

57. Чи відчуваєте Ви при збуті своєї продукції конкуренцію з боку колег-фермерів?

Відчуваю, бо реалізую свою продукцію в конкурентному середовищі	42,8
Не відчуваю, бо по-справжньому конкурентного середовища немає	36,9
Важко сказати	19,8

58. Якщо Ви дієте в конкурентному середовищі, то чи помічаєте випадки нецивілізованих форм конкуренції з боку колег?

Так, дехто вдається до порушення ділової етики	32,0
Не помічаю	31,7
Важко сказати	28,2

59. Як Ви оцінюєте фінансово-економічний стан свого господарства?

Як стабільний	11,9
Радше стабільний, ніж ні	40,9
Радше нестабільний	20,0
Нестабільний	16,8
Важко сказати	10,1

60. Чи здійснюєте Ви експорт своєї продукції в країни ближнього зарубіжжя?

Регулярно здійснюю	2,7
Нерегулярно здійснюю	4,4
Не здійснюю	85,7

61. Чи здійснюєте Ви експорт своєї продукції в країни дальнього зарубіжжя?

Регулярно здійснюю	0,0
Нерегулярно здійснюю	0,5
Не здійснюю	88,6

62. Хто сприяє Вам у збуті Вашої продукції?*(Можливі кілька варіантів відповіді)*

Державні структури	2,4
Місцева влада	3,8
Комерційні структури	23,8
Фермерський кооператив	1,9
Торгівля	17,4
Асоціація фермерів і приватних землевласників України (обласне, районне відділення)	5,7
УСПП	0,0
Колеги-фермери	16,2
Ніхто не сприяє, сам шукаю збуту	56,4
Інше	1,6

Чи маєте Ви проблеми з придбанням ... ?**63. Елітних сортів насіння**

Постійні проблеми	20,3
Тимчасові проблеми	28,1
Не маю проблем	42,0

64. Мінеральних добрив

Постійні проблеми	21,1
Тимчасові проблеми	29,2
Не маю проблем	40,1

65. Паливно-мастильних матеріалів

Постійні проблеми	24,4
Тимчасові проблеми	22,5
Не маю проблем	42,6

66. Племінної худоби, птиці

Постійні проблеми	15,5
Тимчасові проблеми	17,3
Не маю проблем	30,1

67. Сільськогосподарської техніки

Постійні проблеми	22,8
Тимчасові проблеми	26,5
Не маю проблем	33,0

68. Будівельних матеріалів

Постійні проблеми	10,6
Тимчасові проблеми	16,0
Не маю проблем	39,8

69. Засобів зв'язку

Постійні проблеми	10,3
Тимчасові проблеми	12,5
Не маю проблем	46,6

Чи маєте Ви проблеми ...?**70. З отриманням пільгових кредитів**

Постійні проблеми	44,7
Тимчасові проблеми	23,0
Не маю проблем	14,1

71. З будівництвом приміщень для зберігання й переробки продукції

Постійні проблеми	23,3
Тимчасові проблеми	29,2
Не маю проблем	21,2

72. Інше

Постійні проблеми	6,2
Тимчасові проблеми	4,1
Не маю проблем	10,8

Чи влаштовують Вас Ваші відносини, що склалися... ?**73. З державою**

Влаштовують	14,4
Не в усьому влаштовують	36,6
Важко сказати	18,2
Не влаштовують	25,7

74. Місцевою владою

Влаштовують	26,8
Не в усьому влаштовують	33,1
Важко сказати	14,3
Не влаштовують	16,8

75. Райдержадміністрацією

Влаштовують	23,3
Не в усьому влаштовують	34,9
Важко сказати	15,7
Не влаштовують	15,7

76. Колегами-фермерами

Влаштовують	59,3
Не в усьому влаштовують	22,0
Важко сказати	6,5
Не влаштовують	2,7

77. Сільською громадою

Влаштовують	46,6
Не в усьому влаштовують	27,1
Важко сказати	9,5
Не влаштовують	6,0

78. Селянами-орендодавцями

Влаштовують	46,6
Не в усьому влаштовують	23,0
Важко сказати	11,4
Не влаштовують	2,7

79. Місцевим відділенням фермерської асоціації

Влаштовують	50,7
Не в усьому влаштовують	20,0
Важко сказати	10,6
Не влаштовують	4,3

80. Спеціалістами

Влаштовують	42,5
Не в усьому влаштовують	25,5
Важко сказати	13,3
Не влаштовують	3,5

81. Контролерами

Влаштовують	14,9
Не в усьому влаштовують	29,8
Важко сказати	18,2
Не влаштовують	22,7

82. Чи погодитесь Ви з думкою про те, що українські фермери добре захищені законами?

Так, погоджуюсь	2,7
Ні, не погоджуюсь	78,1
Важко сказати	18,1

83. Якщо Ви не погоджуєтесь з цією думкою, то від кого й від чого, на Ваш погляд, найменш захищений сучасний фермер? (Можливі кілька варіантів відповіді)

Від бюрократа, котрий ускладнює процедури і бере хабарі	34,4
Від комерсанта, що проводить антифермерську цінову політику	25,5
Від банкіра, який не видає довгострокових низькопроцентних кредитів, а навпаки – короткострокові й високопроцентні	26,0
Від уряду, який своєю економічною й бюджетною політикою знижує прибутковість фермерського виробництва	34,4
Від політика, котрий може змінити владу і забрати у фермера землю	30,3
Від переробника, що здатний не повернути фермеру гроші за продукцію	28,2
Від злочинного світу	29,3
Від погодних катаклізмів, наслідки яких повністю не відшкодовуються державним страхуванням	42,5

84. Від кого і який тиск, на Вашу думку, найбільшою мірою відчуває сьогодні фермер? (Можливі кілька варіантів відповіді)

Від держави (податковий тиск)	53,6
Від бізнесу (ціновий тиск)	55,0
З боку органів районного рівня (надмірний контроль)	19,5
З боку новоутворених великих господарств (конкуренція)	15,7
З боку місцевої влади (вимоги добродійництва, спонсорування)	20,1
З боку місцевого населення (морально-психологічний тиск)	7,3
З боку певних політичних сил (політичний тиск)	11,4
Інше	9,5

85. Чи надає Вам належну допомогу і захист місцева організація Асоціації фермерів і приватних землевласників України?

Так, надає потрібну допомогу і захист	18,4
Надає вельми незначну допомогу і мало від чого захищає	26,0
Важко сказати, надає чи не надає	19,0
Не надає потрібної допомоги й захисту	35,2

86. Якого рівня щомісячної заробітної плати на одного працівника Вашої ферми (у перерахунку на гроші) Ви сподіваєтесь досягти у найближчі роки?

До 500 грн	36,9
Від 500 до 1000 грн	43,3
Від 1000 до 1500 грн	11,6
Від 1500 до 2000 грн	3,2
Від 2000 до 2500 грн	0,5
Понад 2500 грн	3,2

**87. Які, на Ваш погляд, фермерські проблеми потребують першочергового, невідкладного розв'язання?
(Можливі кілька варіантів відповіді)**

Юридичне оформлення права власності на землю	30,1
Створення ринку землі	14,4
Спрощення бюрократичних процедур	35,8
Упорядкування цінової та податкової політики	53,1
Збільшення бюджетних фінансувань на підтримку фермерства	44,5
Перехід банків на довгострокові пільгові кредити	48,5
Кооперування малих і середніх фермерських господарств	16,2
Забезпечення належного функціонування вже чинних і прийняття нових законодавчих актів, що регламентують і захищають господарську діяльність фермерів	23,3
Упорядкування численних фермерських платежів	15,5
Вчасна виплата фермерам державою страхових сум, їх збільшення	25,5
Здешевлення продажу техніки	45,3
Створення механізмів блокування фінансових ударів по фермерських господарствах у моменти різких коливань ринкової кон'юнктури	17,3

Упровадження в електронних ЗМІ передач “Фермерська година”	9,5
Організація освіти за спеціальністю “фермер”	14,9
Надання пільгових кредитів фермерам-початківцям	24,1
Відстрочка на 1–2 роки виплати процентів на банківські кредити	17,6

88. Яке Ваше ставлення до ідеї кооперування всіх фермерських господарств?

Позитивне	34,7
Поки що не визначене	47,7
Негативне	16,8

89. Як би Ви оцінили загалом і в цілому розвиток фермерства в Україні?

Розвиток динамічний, прискорений	9,5
Розвиток уповільнений, вельми гальмується	63,1
Важко оцінити	25,8

90. А яке, на Ваш погляд, майбутнє фермерського руху?

Думаю, що фермерство має реальні перспективи для свого розвитку	25,5
Фермерство буде розвиватися, але дедалі більше відчуватиме гальмівну протидію з боку великих агропромислових комплексів та земельних латифундій	23,6
Фермерський господарський уклад зможе успішно розвиватися лише за підтримки держави	30,4
Кооперування фермерських господарств – ось база його розвитку на перспективу	11,4
Не бачу особливих перспектив для фермерства, оскільки вважаю, що майбутнє сільгоспвиробництва за великими агропромисловими комплексами	10,1
Важко сказати	7,3

91. Чи вважаєте Ви досконалою систему розподілу бюджетних коштів на підтримання розвитку фермерських господарств?

Вважаю досконалою	1,1
Вважаю радше досконалою, ніж ні	6,2
Вважаю радше недосконалою, ніж досконалою	35,0
Вважаю недосконалою	45,5
Важко сказати	11,1

92. Якщо зазначену систему Ви вважаєте недосконалою (не зовсім досконалою), то що, на Вашу думку, робить її такою?

Вибірковий підхід чиновників, що ділять фермерів на “своїх” і “чужих”	37,4
Недостатній контроль з боку фермерських асоційованих організацій за розподілом коштів	17,1
Адресні вказівки олігархів, високопоставлених функціонерів, політиків щодо того, кому і на що виділити кошти	24,7
Пасивність самих фермерів, котрі слабо борються за справедливе бюджетне фінансування програм розвитку їхнього виробництва	34,7
Важко сказати	11,7

93. Які, на Вашу думку, політичні партії та блоки могли б якнайкраще захистити Ваші життєві та господарські інтереси (Можливі кілька варіантів відповіді)

Аграрна партія України (І.Кириленко)	30,9
Блок партій “Наша Україна” (В.Ющенко)	30,7
БЮТ (Ю.Тимошенко)	14,1
Всеукраїнське об’єднання “Жінки за майбутнє” (В.Довженко)	1,6
Комуністична партія України (П.Симоненко)	3,8
Народно-демократична партія України (В.Пустовойтенко)	3,5
Партія зелених України (В.Кононов)	3,0
Прогресивно-соціалістична партія України (Н.Вітренко)	6,2
Партія “Трудова Україна” (С.Тигіпка)	12,7
Партія регіонів (В.Янукович)	7,6
Партія промисловців і підприємців (А.Кінах)	18,7
Соціалістична партія України (О.Мороз)	0,2
Соціал-демократична партія України (об’єднана) (В.Медведчук)	0,2
Партія “Яблуко” (М.Бродський)	36,6
Інші	8,4

94. Як Ви вважаєте, чи повинен фермер брати участь у політиці?

Думаю, що повинен	58,8
Навряд чи повинен	19,0
Не повинен	7,1
Важко сказати	14,1

95. Чи берете Ви участь у добродійній, спонсорській діяльності?

Так, беру участь	33,9
Зрідка беру участь	41,2
Не беру участі	23,3

96. Чи берете Ви участь у забезпеченні повноцінного функціонування інфраструктури Вашого села?

Так, беру постійну участь	18,2
Час від часу	42,6
Не беру участі	35,5

97. Які відносини склалися у Вас з колегами-фермерами?

Відносини партнерства і взаємодопомоги	49,6
Відносини здорової конкуренції	10,6
Відносини змагання	2,4
З деякими конфліктні відносини	5,4
Відносини тільки особистого спілкування	24,1
Важко сказати	7,1

98. Хто такий, на Вашу думку, фермер у сучасному українському селі, якщо взяти до уваги його соціально-економічний портрет? (Можливі кілька варіантів відповіді)

Фундатор нового сільськогосподарського укладу, нового життя на селі	27,9
Представник сільських підприємців	26,8
Помічник селянина, його обслуговувач	11,7
Ентузіаст, що ціною величезних зусиль долає всілякі перепони та труднощі, щоб самостійно господарювати	43,4
Новий куркуль	6,8
Невтомний трудівник, раб роботи від зорі до зорі	45,0
Майбутній поміщик	7,6
Годувальник країни, затиснутий всілякими негараздами, підзаконними актами й інструкціями, чиновницьким свавіллям	13,0
Орендар селянських паїв, роботодавець	21,1
Стабілізатор сільської громади, нової соціальної структури села	7,6
Рятівник країни від продовольчого дефіциту, гарант її продовольчої безпеки	10,6
Носій нових виробничих відносин та трудової етики на селі	14,9
Взірець універсального господаря для селянина	14,6
Інше	0,5

99. Якщо Ви – фермер-орендар, то, скажіть, будь-ласка, чи повністю Ви виконуєте договір оренди?

Так, повністю виконую	48,8
Залежно від обставин	16,8
Буває, що й не виконую	7,1
Важко сказати	11,4

100. Скажіть, будь-ласка, чи має місце серед фермерства практика приховування врожаїв і доходів?

Так, має	43,3
Мені про це невідомо	29,3
Ні, не має	12,2
Важко сказати	13,6

101. Яким видається Вам аграрно-продовольчий ринок в Україні?

Упорядкованим, стабільним; інтереси виробника, посередника і споживача урівноважені	9,7
Раціонально керованим (в разі розбалансування інтересів цих агентів ринку держава їх вчасно врівноважує)	7,9
Стихійним, випадковим (баланс і дисбаланс інтересів агентів ринку залежить від випадку)	34,9
“Диким”, хижацьким (баланс інтересів на користь посередника)	36,6
Важко сказати	9,2

102. А ринок пального?

Упорядкованим, стабільним	12,8
Раціонально керованим	10,5
Стихійним, випадковим	26,3
“Диким”, хижацьким	41,7
Важко сказати	8,1

103. Чи вважаєте Ви себе компетентним у знанні законодавчих та підзаконних актів, що регулюють земельні відносини в Україні?

Так, вважаю себе компетентним	10,8
Наскільки компетентним, настільки й ні	29,8
Не вельми компетентним	39,9
Важко сказати	8,7
Не вважаю себе компетентним	10,1

104. Реформи сільського господарства в Україні сьогодні в суспільстві сприймаються неоднозначно. У селі – теж. Як би Ви оцінили перебіг і загальний результат цих реформ?

Переважно позитивно	13,8
Важко сказати, позитивно чи негативно	29,5
Переважно негативно	38,5
Не брався б оцінювати	16,5

105. Чи відповідають реформи інтересам фермерів?

Так, повністю відповідають	2,4
Не повністю відповідають	59,4
Важко сказати, відповідають чи ні	20,0
Зовсім не відповідають	11,7
Не знаю	4,6

106. Чи все у реформах відповідає законам, указам Президента, постановам Уряду?

Думаю, що все відповідає	5,2
Багато чого не відповідає	43,9
Дещо не відповідає	13,8
Важко сказати, відповідає чи ні	12,2
Все не відповідає	4,1
Не беруся судити про це	20,1

107. Чи можете Ви сказати, у правильному чи неправильному історичному напрямі йдуть загалом аграрна та земельна реформи в Україні?

Так, реформи йдуть у правильному напрямі	10,5
Важко сказати, у правильному чи неправильному напрямі	44,7
Реформи йдуть у неправильному напрямі	25,5
Не знаю	18,7

108. Чи можете Ви сказати, чому місцеві та районні органи влади зволікають з розмежуванням земельних паїв у натурі? (Можливі кілька варіантів відповіді)

Ще не склалися відповідні умови: влада передбачає посилення боротьби між пайовиками за кращі та ближчі до “хати” землі	14,3
Влада планує створити резерв земель (за рахунок природного відтоку селян), що дасть їй змогу маніпулювати землею на ринку	24,9

Офіційно задекларована програма розпаювання землі як організаційно, так і законодавчо не врегульована на всіх рівнях управління, але понад усе на місцевому	25,4
Пасивність селян у відстоюванні свого права на земельний пай, натурально відокремлений від інших	35,0
Місцеві та районні органи влади не несуть ніякої відповідальності (ні перед державою, ні перед селянами) за зволікання процесу розмежування земельних паїв	25,2
Органи землеврядування не беруться за цю справу	10,3
Інше	4,9

109. Якщо конкретизувати Вашу оцінку реформ на селі, то що б Ви відзначили у цих реформах? (Можливі кілька варіантів відповіді)

Реформи – це великий успіх реформаторів	4,6
Реформи – це велика невдача реформаторів	16,0
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	15,2
Вони спричиняються до розвалу сільгоспвиробництва	19,0
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	11,9
Означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатих)	23,6
Зумовлюють розквіт села	3,8
Зумовлюють занепад села	23,9
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	9,2
Викликають падіння життєвого рівня і культури селян	12,8
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	22,2
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	16,0
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	4,9
Реформи руйнують сільську громаду, бо розшаровують її на бідних і багатих	16,8

110. Чи слід було, на Вашу думку, реформуючи сільгоспвиробництво, руйнувати колгоспно-радгоспну систему?

Слід було замінити цю систему, бо вона застаріла	23,0
Слід було створити для неї лише конкурента на приватних засадах господарювання (фермери, кооперативи тощо)	27,4
Слід було реформувати тільки те, що історично й економічно вичерпало себе	38,2
Не знаю	9,5

111. Ваша освіта:

Початкова	0,5
Неповна середня	2,4
Середня	10,0
Середня спеціальна	27,9
Неповна вища	6,2
Вища	52,3

112. Ваша стать:

чоловіча	80,2
жіноча	14,9

113. Вік:

До 20 років	2,1
21–29 років	12,5
30–39 років	17,4
40–49 років	46,4
50–59 років	17,3
60 років і більше	3,8

114. Ваш фах за освітою або трудовою спеціальністю:

Агроном	19,0
Інженер	22,2
Економіст	11,1
Ветеринар	3,8
Учитель	4,1
Бухгалтер	5,4
Механізатор	14,9
Робітник	7,1
Інше	12,0

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Соціологічна діагностика аграрної реформи: теоретико-методологічні та методичні засади і проблеми	
1. Соціологічна діагностика: дослідження чи обстеження?	15
2. Аграрна реформа як об'єкт соціологічної діагностики	27
3. Проблема оцінювання в соціологічному діагностуванні	44
4. Метод фокус-груп як спосіб виявлення індивідуальних та колективних оцінок аграрної реформи	113
Розділ 2. Загальний спосіб агрореформувань: соціотехнологія, механізми, результати	
1. Соціотехнологія і соціоінженерія аграрної реформи	151
2. Пошук “шокових” механізмів агроперетворень напередодні радикалізації реформи	184
3. Результати реформування АПК, або Проїшов селом Мамай з ордою	220
4. Становлення нової “економічної людини”: фермерство як продукт реформи	260
Розділ 3. Оцінювання аграрної реформи селянами, фермерами та аграрним істеблїшментом	
1. Оцінка агрореформи респондентами-фермерами	301
2. Аграрна реформа в очах селян-пайовиків	307
3. Аграрний істеблїшмент у реформі: участь, оцінювання	319

Розділ 4. Актуальні проблеми земельної реформи	358
1. Колізії у правовому забезпеченні земельних перетворень в аграрній сфері	358
2. Глухий соціальний кут аграрної реформи	383
3. Сільська молодь під пресом агрореформи	410
4. Соціологічне забезпечення аграрної реформи	424
Розділ 5. Регіональні особливості аграрної реформи	435
1. Загальне, особливе, індивідуальне в реформі	435
2. Модернізація сільської поселенської мережі в регіонах України	449
3. Реформа на Полтавщині: кого отримала земля – власника чи господаря?	480
4. Аграрні перетворення на Кіровоградщині та Вінниччині (за оцінками респондентів)	507
Висновки	518
Додаток 1	525
Додаток 2	552

Наукове видання

**АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ
(соціологічна діагностика)**

(українською мовою)

М.Баланівський, О.Гончарук, О.Іваненко, П.Кулініч,
М.Сакада, Ю.Сурмін, В.Тарасенко, О.Тарасенко,
В.Чигрин, А.Черній, Г.Шарій, А.Шатохін

Відповідальна за випуск *Т.Ю.Загороднюк*

Редактор *С.М.Іващенко*

Коректор *Л.П.Тютюнник*

Комп'ютерна верстка *О.Ю.Соколова*

Підписано до друку 6.02.2007 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 36. Зам. №0307. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "Поліграфічний центр "Фоліант".
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)